
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

**PRILOZI
CONTRIBUTIONS**

Prilozi 47, Sarajevo, 2018.

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA
Dr. Hana Younis

REDAKCIJA

Dr. Zijad Šehić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina

Dr. Fahd Kasumović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina

Dr. Elmedina Duranović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju,
Bosna i Hercegovina

Dr. Sedad Bešlija, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju,
Bosna i Hercegovina

Dr. Enes S. Omerović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju,
Bosna i Hercegovina

Dr. Marko Atilla Hoare, Univerzitet “Sarajevska škola za nauku i tehnologiju”,
Bosna i Hercegovina

Dr. Hatice Oruç, Fakultet za historiju, jezik i geografiju, Univerzitet u Ankari,
Republika Turska

Dr. Hrvoje Klasić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Republika Hrvatska

Dr. Dragana Kujović, Istorijski institut Crne Gore,
Crna Gora

SEKRETAR REDAKCIJE
Dr. Enes Dedić

Naučna gledišta u časopisu *Prilozi* odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj časopisa *Prilozi* štampan je uz finansijsku podršku: Ministarstva obrazovanja,
nauke i mladih Kantona Sarajevo, Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke
i Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNICE	7
ČLANCI I RASPRAVE	
Goran Popović PUTNA STANICA <i>AD DRINUM</i>	11
Edin Veletovac PRILOG POZNAVANJU NAJRANIJE HISTORIJE KRŠĆANSTVA NA ŠIREM PODRUČJU GRADA SARAJEVA.....	31
Hana Younis “NEZAKONITA” DJECA PRED ZAKONOM – DOKAZIVANJE OČINSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI NA RAZMEĐU 19. I 20. STOLJEĆA.....	45
Amila Kasumović KONKUBINAT U BOSNI I HERCEGOVINI NA PRIJELOMU 19. I 20. STOLJEĆA.....	69
Tomasz Jacek Lis BOSNA I HERCEGOVINA U OČIMA POLJAKA – POLJSKI PUTOPISI O BOSNI I HERCEGOVINI U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU	91
Muhamed Nametak POKUŠAJ SARADNJE SRPSKIH I MUSLIMANSKIH ELITA U FINANSIJAMA PRED PRVI SVJETSKI RAT	107

Haris Zaimović SARAJEVSKA GRADSKA UPRAVA: PRESJEK ORGANIZIRANJA I DJELOVANJA UPRAVNIH INSTITUCIJA NA PODRUČJU GRADA SARAJEVA 1878–1945.....	121
Siniša Lajnert DIONIČARSKO DRUŠTVO VICINALNE ŽELJEZNICE VINKOVCI – BRČKO (1886–1940).....	143
Enes S. Omerović ŠKOLE SA NJEMAČKIM NASTAVNIM JEZIKOM U BOSNI I HERCEGOVINI (1918–1941).....	171
Muhidin Pelesić USTAŠA NA ORIJENTU	197
Adnan Jahić ODNOS ISLAMSKE VJERSKE ZAJEDNICE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE PREMA VOJNO-POLITIČKOJ AKCIJI HAFIZA MUHAMEDA EF. PANDŽE U JESEN 1943. GODINE	217
Драженко Ђуровић САРАЈЕВСКИ ИНФОРМБИРООВАЦ: ЈУРАЈ МАПЕК	229
Mirza Džananović ABDIĆI MEĐU NAMA – ODJECI AFERE “AGROKOMERC” U ZENICI.....	247
Zilha Mastalić-Košuta VOJNA OPERACIJA “ČAGALJ” I DOGAĐAJI NA PODRUČJU MOSTARA JUNA 1992. GODINE	269

PRIKAZI

Милош Ивановић, “Добри људи” у српској средњовековној држави (Amer Maslo)	295
Esad Kurtović, <i>Iz povijesti dubrovačkog zaleda</i> (Enes Dedić)	298
Sedad Bešlija, <i>Istimálet – Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)</i> (Faruk Taslidža)	301
Adnan Jahić, <i>Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)</i> (Mehmed Hodžić)	305
Fatima Hadžić, <i>Muzičke institucije u Sarajevu (1918–1941): Oblasna muzička škola i Sarajevska filharmonija</i> (Enes S. Omerović).....	310
<i>Strategije simbolične izgradnje nacije u državama jugoistočne Europe</i> (Dženita Sarač-Rujanac)	314
Zbornik radova, <i>Jugoslavija u istorijskoj perspektivi</i> (Saima Lojić)	321
INDEKS AUTORA.....	327
UPUTE SARADNICIMA.....	329

RIJEČ UREDNICE

Dragi čitatelji, pred vama se nalazi 47. broj časopisa *Prilozi*. Ovaj broj jedan je od rijetkih u kojem se funkcija direktora Instituta za historiju i glavnog i odgovornog urednika nije spojila. To ni u kom slučaju ne znači da je došlo do promjene koncepta unutar samog časopisa. Želim istaći da je uredništvo broja 47. imenovano tek krajem maja, i da je dobilo izuzetno odgovoran zadatak publiciranja časopisa u mnogo kraćem roku od uobičajenog. S obzirom na to da su *Prilozi* već decenijama *zaštitni znak* Instituta za historiju, po kojem smo prepoznatljivi u naučnom svijetu, ostati na tradicionalno visokom naučnom nivou u tako kratkom vremenu nije bio nimalo lagan zadatak. Stoga, sa posebnim zadovoljstvom možemo reći da je uredništvo uspjelo ispuniti davno zacrtani cilj, te i u ovom broju publicirati radove pisane na osnovu originalnih, poznatih i nepoznatih izvora.

Pažljivom čitatelju neće promaći kako autori radova uglavnom pripadaju mlađoj generaciji, da dolaze iz cijele Bosne i Hercegovine, ali i mnogo šire. U ovom broju pored radova historičara svoje mjesto pronašli su i radovi kolega iz srodnih nauka.

Prema tradicionalnom konceptu, u prvom dijelu časopisa nalazi se ukupno 14 radova: 10 izvornih naučnih, 2 pregledna naučna i 2 stručna rada. Radovi u manjem ili većem obimu propituju, otkrivaju, izlažu, analiziraju i donose nove poglede na historijske činjenice i na jedinstven način predstavljaju doprinos dosadašnjim historijskim spoznajama. Drugi dio časopisa rezerviran je za sedam prikaza, kojima se želi skrenuti pažnja na pojedina vrijedna izdanja.

Nadamo se da će svaki rad na svoj način pobuditi interesovanje čitalaca i produbiti saznanja o nemjerljivo važnim historijskim pitanjima od antike do posljednjih decenija naše historije.

Na kraju još želimo naglasiti da se od ovog broja radovi objavljeni u časopisu *Prilozi* nalaze u još jednoj bazi podataka Index Copernicus.

Glavna i odgovorna urednica 47. broja *Priloga*
Dr. Hana Younis

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 656.1 (497.6 Zvornik) "00/05"

Izvorni naučni rad

PUTNA STANICA *AD DRINUM*

Goran Popović
Osmaci, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Ad Drinum navodi se kao druga stanica na putu koji je povezivao Sirmium sa rudarskom oblašću Argentaria. Na osnovu naziva putne stanice može se zaključiti da se navedena stanica nalazila u blizini reke Drine. Po pitanju ubikacije stanice Ad Drinum, mišljenja istraživača su podeljena. Kao potencijalne lokacije navode se grad Zvornik i selo Drinjača. Međutim, razmatranjem argumenata na kojima su raniji istraživači zasnivali svoje teze dolazi se do zaključka da nijedna od prethodno navedenih lokacija ne može biti prihvaćena kao mesto gde se nalazila stanica Ad Drinum. Rastojanje između Sremske Mitrovice i Zvornika, ili pak Drinjače, znatno se razlikuje od rastojanja Sirmium – Ad Drinum, koje se navodi na Pojtingerovoj karti. Na osnovu arheoloških nalaza na terenu, kao i podataka sa Pojtingerove karte, može se zaključiti da se putna stanica Ad Drinum nalazila u okolini sela Skočić, severno od Zvornika.

Ključne reči: Ad Drinum, putna stanica, Sirmium, Gensis, Argentaria, Zvornik, Skočić

Abstract: Ad Drinum was the second station on the Roman road which connected Sirmium with the mining district Argentaria. The name of Ad Drinum station clearly indicates that the mentioned road station was located near the Drina River. The researchers' opinions about locating Ad Drinum road station were divided. Zvornik town and village Drinjača are listed as potential locations of the mentioned road station. However, by considering the arguments on which earlier researchers have based their opinion, it has been concluded that none of the previously mentioned locations can be accepted as the location of the Ad Drinum

station. The distance between Sremska Mitrovica and Zvornik, or Drin-jača, differs considerably from the distance between Sirmium - Ad Dri-num, which is listed on Tabula Peutingeriana. Based on the archaeo-logical findings on the ground, as well as the data from the Tabula Peutingeriana, it can be concluded that the Ad Drinum road station was located in the vicinity of the village of Skočić, north of Zvornik.

Keywords: *Ad Drinum, road station, Sirmium, Gensis, Argentaria, Zvornik, Skočić*

***

Znanje koje posedujemo o prostoru Bosne i Hercegovine u antičko doba rezultat je napornih istraživanja više generacija naučnika, iz raznih delova Starog kontinenta, naučnika koji su svoje najbolje godine, a pojedini i celokupan “radni vek”, posvetili proučavanju antičke prošlosti na prethodno navedenom području. Međutim, još je francuski istoričar Ogisten Tjeri upozoravao da se prethodno akumulirana znanja ne smeju prihvati kao neprikosnovena. Štaviše, “istoričar treba da postavlja uvek nova pitanja, koja će menjati njegove ustaljene istraživačke i stvaralačke aktivnosti i uvek donositi nove i adekvatne rezultate”¹. Ipak, mnogi istoričari, kao i predstavnici njima srodnih nauka, i dan-danas preuzimaju zaključke ranijih istraživača bez prethodne provere istih. I kao što Ivo Bojanovski navodi, “stare greške i zablude uporno se prenose i u nova shvaćanja”.² To ne znači da mi unapred treba da odbacimo sva višedecenijski akumulirana znanja. Prethodno stečena znanja predstavljaju dobru polaznu tačku za sva nova istorijska istraživanja. Svakako da detaljna provera svih hipoteza drugih istraživača od istoričara zahteva više vremena i veću posvećenost, ali istovremeno omogućava i donošenje relevantnijih zaključaka. Isto tako, sprečava da se davno napravljene greške i učinjeni propusti iznova ponavljaju.

Sa novim otkrićima u severoistočnoj Bosni javila se potreba za revizijom dosadašnjih saznanja o ovom prostoru u antičkom periodu,³ potreba da se

¹ Ђорђе Станковић, Љубомир Димић, *Историографија под надзором*, том I, Прилози историји историографије, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, 116.

² Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo, 1974, 24.

³ Ostaci kamenom popločanog rimskog puta, u dužini od oko 2,2 km, otkriveni su na planini Bišimi, u rejonu sela Mramorak, u opštini Osmaci, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina. Za

postojeći rezultati preispitaju, da se o njima nanovo promisli i da se tamo gde je to neophodno dorade.

Rimska komunikacija *Sirmium – Argentaria*

Rimski put koji je prolazio dolinom reke Drine imao je veliki značaj u antici jer je povezivao *Sirmium* sa bogatom rudarskom oblašću *Argentaria*. Bilo je više pokušaja da se odredi trasa puta na terenu, kao i putnih stanica koje su se nalazile duž njega. Međutim, u osnovi tih pokušaja nisu bila sistematska istraživanja. Sama trasa navedenog puta i dalje nije potpuno utvrđena, kao ni lokacija dve putne stanice⁴, koje se, prema Pojtingerovoj tabli (*Tabula Peutingeriana*), nalaze na putu *Sirmium – Argentaria*. U pitanju su stanice *Gensis* i *Ad Drinum*. Sam naziv stanice *Ad Drinum* (lat. nom. *Ad Drinus*) preveden znači *Kod Drine*. To jasno ukazuje da se navedena putna stanica nalazila u blizini reke Drine.

Jedini istorijski izvor za komunikaciju *Sirmium – Argentaria*, a samim time i *Ad Drinum*, jeste Pojtingerova karta. U pitanju je srednjovekovna kopija rimske putne karte na kojoj su predstavljeni glavni putni pravci sa naseljima i putnim stanicama, kao i rastojanja između njih.⁵ Rimski put koji je povezivao *Sirmium* sa rudarskim distrikтом *Argentaria* nalazi se na šestom i sedmom segmentu spomenute karte.⁶

---

više podataka o tome videti: Goran Popović, "Rimske komunikacije u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na novootkrivenu dionicu puta na planini Bišimi", *Acta Illyrica*, Udruženje Bathinvs, Sarajevo, 2018. (u štampi). Na oko 900 metara južno od rimskog puta otkrivena je ranohričanska dvobrodna bazilika sa grobnicom na svod. Unutar bazilike pronađen je rimski nadgrobni spomenik. Goran Popović, Edin Veletovac, Amra Šaćić, "Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2017, br. 46, 184-202.

⁴ Putne stanice nalazile su se pored značajnijih antičkih komunikacija u svim delovima Rimskog carstva. Razlikuju se dva tipa putnih stanica: *mansio* i *mutatio*. Dok su *mutatio* predstavljale manje postaje koje su služile samo za zamenu konja i tegleće marve, *mansio* su mesta na kojima su putnici mogli da prespavaju, snabdeju se namirnicama, koriste usluge kovača i sl. Za više informacija o putnim stanicama videti: Miloje Vasić, Gordana Milošević, *Mansio Idimum, rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe*, Arheološki institut, Beograd, 2000, 133-139; Cornelis van Tilburg, *Traffic and Congestion in the Roman Empire*, Routledge, London and New York, 2007, 46-47.

⁵ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 20; Владимира П. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јајварана до Дунава (I-IV век)*, Балканолошки институт САНУ, Ниш, 2015, 20, нп. 11.

⁶ Popis mesta i rastojanja između njih izgleda na sledeći način: *Sirmium XXX Gensis XV Ad Drinum – Argentaria*.

Prema Pojtingerovoj karti, rastojanje između putnih stanica *Ad Drinum* i *Gensis* iznosi 15 rimske milje (r. m.), ili oko 22 km, dok je od *Sirmiuma* stanica *Ad Drinum* udaljena 45 r. m., ili oko 66 km.⁷ Na Pojtingerovoj karti nije prikazano rastojanje *Argentaria* – *Ad Drinum*. Razlog za to leži u činjenici da *Argentaria* nije mesto, već rudarska oblast. Centar ove oblasti bio je municipijum *Domavia*, koji se nalazio u blizini današnje Srebrenice.⁸

Po svemu sudeći, put je iz *Sirmiuma* preko Mačve i donjeg Podrinja išao pravolinjski ka reci Drini.⁹ Prva putna stanica *Gensis* tradicionalno se locira u rejonu sela Lešnica, na desnoj obali Drine.¹⁰ Od Sremske Mitrovice (*Sirmium*) Lešnica je udaljena oko 42 km, što se približno poklapa sa 30 rimske milje, koliko iznosi rastojanje između *Sirmiuma* i putne stanice *Gensis*. Po mom mišljenju, kod Lešnice je antički put prelazio reku Drinu. Naime, između Lešnice sa jedne i Janje sa druge strane reke Drine postojao je gaz koji je omogućavao prelaz preko navedene reke.¹¹ U prilog pretpostavci da je rimska komunikacija *Sirmium* – *Argentaria* kod Lešnice prelazila reku Drinu, a zatim levom obalom navedene reke vodila do rudarskog distrikta *Argentaria*, idu ostaci rimskog puta pronađeni u selima Branjevo i Gornji Šepak u Bosni i Hercegovini.¹²

⁷ 1 rimska milja približno iznosi 1481 metar.

⁸ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Sarajevo, 1988, 193-203; Edin Veletovac, "Istočnobosanska rudarska oblast", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2014, br. 43, 113-120; Enver Imamović, "Srebrenica i okolica u rimsko doba", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. 17, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 2002, 7-36.

⁹ S obzirom da se ovaj rad ne odnosi na rimsku komunikaciju *Sirmium* – *Argentaria*, već samo na jednu putnu stanicu, neću detaljno ulaziti u problematiku lociranja trase navedene rimske komunikacije.

¹⁰ Ivo Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1981, br. XIX, 190; Миливоје Васиљевић, Војислав Трбуховић, "Јадар у праисторији и у античко доба", у: *Јадар у прошлости*, РО Радио Подриње, Лозница, 1985, 35. U selu Lešnica ne postoje arheološki lokaliteti niti bilo šta drugo što bi ukazivalo da se na tom mestu nalazila rimska putna stanica.

¹¹ Navedeni gaz preko reke Drine, između sela Janje i Lešnice, postojao je sve do pred kraj 20. veka i neplanskog kopanja šljunka u koritu reke Drine.

¹² Едуард Ворличек, "Римске ствари у Брањеву, котара Зворничког", *Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине*, књ. II, Сарајево, 1896, бр. VIII, 197-200. Bojanovski navodi da rimska cesta prelazi reku Drinu kod Han-Palatora, u blizini grada Loznice. I. Bojanovski, *Prilozi*, 190. Na tom mestu danas se nalazi granični prelaz između R. Srbije i R Bosne i Hercegovine, Šepak-Trbušnica. Sam Bojanovski ne navodi razloge koji su ga naveli na takav

U odnosu na druge rimske komunikacije u provincijama Dalmaciji i Južnoj Panoniji, koje su bile tema mnogobrojnih monografija i naučnih radova, istraživanjem puta *Sirmium – Argentaria* bavio se relativno mali broj naučnika. Još manji broj je onih koji su dali stvarni doprinos rešavanju tog problema. Većina autora zadovoljila se nekritičkim preuzimanjem zaključaka ranijih istraživača, što je dovelo do toga da se netačni podaci ustale u literaturi.

Francuz Ami Bou (*Ami Boué*) bio je prvi koji je, u svom poznatom delu *La Turquie d'Europe*, na mestu današnjeg Zvornika locirao putnu stanicu *Ad Drinum*.¹³ Ideničan stav u pogledu lokacije navedene putne stanice zastupao je i nemачki geograf i kartograf Hajnrih Kipert (*Heinrich Kiepert*).¹⁴ Iako je Karl Pač (*Carl Patsch*) smatrao da za ovakvu tvrdnju nema dokaza na terenu¹⁵, navedenu tezu preuzeo je Konrad Miler (*Konrad Miller*). U svom delu *Itineraria romana, Römanische Reisewege an der Hand der Tabula peutingeriana* Miler podražava Kipertovu tezu, po kojoj je put *Sirmium – Argentaria* vodio desnom obalom Drine sve do Zvornika, tj. stanice *Ad Drinum*.¹⁶ Međutim, do sada nisu pronađeni tragovi rimskog puta, niti bilo šta što bi navodilo na pretpostavku da je put išao desnom obalom Drine. Za razliku od Boua, koji je proputovao Bosnu i Hercegovinu u prvoj polovini XIX veka, za oba nemačka istraživača karakteristično je da su istraživanje rimskega naselja i komunikacija obavljali na tzv. "kabinetski" način, odnosno nisu poznavali topografiju predela o kome su pisali, što je rezultiralo mnogim pogrešnim zaključcima u njihovim radovima. Ipak, to ne sprečava savremene istraživače da i dalje preuzimaju pogrešne zaključke navedenih naučnika.

Karl Pač dosta je neodređen kod ubicanja putne stanice *Ad Drinum*. Za njega se ova stаница nalazila na mestu gde put koji polazi iz *Sirmiuma* stiže do Drine, ili je možda prelazi.¹⁷ To navodi na zaključak da Pač ubiciira *Ad Drinum* na desnoj obali Drine.

---

zaključak. I zaista za sada ne postoji ništa što bi ukazivalo da je na tom mestu antički put prelazio reku Drinu.

¹³ Ami Boué, *La Turquie d'Europe; observations sur la geographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'achéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état de cet empire*, Vol II, Paris, 1840, 393.

¹⁴ Heinrich Kipert, *Formae orbis antiqui*, Mit Namen-Verzeichnis, Berlin, 1893, 17.

¹⁵ Carl Patsch, "Ad Drinum", in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1905, 1708–1709.

¹⁶ Konrad Miller, *Itineraria romana, Römanische Reisewege an der Hand der Tabula peutingeriana*, mit 317 Kartenskizzen und Textbildern, Stuttgart, 1916, 472.

¹⁷ C. Patsch, *Ad Drinum*, 1708–1709.

Problemom lociranja putne stanice *Ad Drinum* bavio se i Esad Pašalić u svojoj monografiji *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Prema Pašaliću, *Ad Drinum* se nalazio kod današnjeg sela Drinjača, južno od Zvornika, na mestu gde se reka Drinjača uliva u Drinu.¹⁸ Međutim, Pašalić potpuno zanemaruje Pojtingerovu kartu, kao i rastojanja između mesta koja se na navedenoj karti navode. Razlog za to je Pašalićevo nepoverenje u podatke koji se nalaze na Pojtingerovoj karti.

U periodu od 1978. do 1980. god. Ivo Bojanovski je, po sopstvenim rečima, na prostoru istočne Bosne obavio hodološka istraživanja sa ciljem lociranja rimskih putnih pravaca u ovom delu Bosne. Rezultati tih istraživanja objavljeni su u naučnom radu pod naslovom: *Prilozi za topografiju rimske i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*.¹⁹ Oslanjajući se na oskudne arheološke nalaze, putnu stanicu *Ad Drinum* Bojanovski ubicira u Zvorniku, na levoj obali Drine. Ipak, stiče se utisak da Bojanovski nije podjednako istraživao sve delove antičkog puta *Sirmium – Argentaria*, što se posebno uočava na potezu Drinjača – Šepak.

Nakon Bojanovskog nije bilo novih pokušaja lociranja putne stanice *Ad Drinum*. Kasniji autori ograničili su se na ponavljanja zaključaka koje su, s jedne strane, izneli Kipert, Miler i Bojanovski, ili pak prihvatili Pašalićev predlog o ubiciranju navedene putne stanice.²⁰ Pokušaj Gordane D. Jeremić da *Ad Drinum* locira na teritoriji opštine Loznica, na desnoj obali Drine, može se u startu odbaciti jer autorka ne poznaje topografiju oblasti o kojoj piše. To se jasno vidi iz podatka da se za navedenu autorku Drinjača nalazi na teritoriji opštine Loznica.²¹

¹⁸ Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1960, 74.

¹⁹ I. Bojanovski, *Prilozi*, 125-198.

²⁰ Славољуб Петровић, "Најави римског новца у Подрињу", *Нумизматичар*, Народни музеј, Београд, 2010, бр. 28, 107-144.

²¹ "На Табули су убележене станице *Ad Drinum* – непознате удаљености од Аргентарија, и станица *Gensis*, удаљена од *Ad Drinum*-а петнаест и Сирмијума трдесет римских миља, што би значило да се станица *Ад Дринум* налази на удаљености четрдесет пет миља од Сирмијума и вероватно би могла да се индетификује са данашњом општином Лозница, односно Дрињачом, док би Генсис могао да се лоцира у области Јадранске Лешнице." Гордана Јеремић, "Римски споменици из источних делова провинције Далмације и јужних делова Јужне Паноније", у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, (ур.) В. Филиповић, Р. Арсић, Д. Антонић, Београд – Ваљево, 2013, 179-180.

Selo Drinjača kao potencijalna lokacija putne stanice *Ad Drinum*

Selo Drinjača nalazi se na ušću istoimene reke u Drinu, južno od Zvornika, od koga je vazdušnom linijom udaljena oko 10 km. Prema Pašaliću, Drinjača je bila važna raskrsnica antičkih komunikacija, gde su se spajali romanijski i podrinijski put sa jednim drugim putnim pravcem koji je iz područja Breza – Vareš išao pored Olova i Kladnja u dolinu reke Drinjače. I ne samo to, Pašalić u Drinjači, tj. stanci *Ad Drinum* prepostavlja završetak itinerarskog pravca *Salona – Argentaria*.²² Takođe, navedeni autor poziva se na Pača, kome pripisuje da *Ad Drinum* locira u Drinjači.²³

Mnogobrojne su činjenice koje govore protiv ubikacije stanice *Ad Drinum* na mestu današnjeg sela Drinjače. Do sada pronađeni arheološki nalazi ne mogu se povezati sa navedenom putnom stanicom. Godine 1883. prilikom izgradnje mosta preko reke Drinjače otkrivena su dva epigrafska spomenika (CIL III 12734, CIL III 12743), koji su, po svemu sudeći, bili ugrađeni u jedan raniji most iz doba osmanske vladavine ovim prostorom.²⁴ Na jednom od navedenih spomenika spominje se carski prokurator koji je obnovio tržnicu u Domaviji. To je navelo Pača i Bojanovskog na zaključak da su oba spomenika donesena iz Domavije. Međutim, čini se da to nije moguće. Naime, u ovoj planinskoj oblasti i danas se nalaze mnogobrojni kamenolomi, tako da je teško poverovati da je u osmanskom periodu bilo potrebno dopremati kamen sa udaljenosti veće od 20 km, koliko iznosi rastojanje između Drinjače i Domavije. Po mom mišljenju, oba spomenika prvobitno su se nalazila u blizini mesta na kome su otkrivena. Ako se prihvati teza po kojoj je reka Drinjača bila severna granica oblasti *Argentaria*,²⁵ to znači da su oba spomenika pronađena ne samo na teritoriji navedene rudarske oblasti već i na teritoriji pod upravom municipijuma *Domavia*. Godine 1989. na lokalitetu Dvorišta u selu Drinjači vršena su probna arheološka iskopavanja. Tom prilikom otkriveno je jednoslojno naselje iz gvozdenog doba. Milica Kosorić iznela je prepostavku da se radi o kratkotrajnom stočarskom naselju.²⁶

²² E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, 50-51, 74.

²³ “Pač smatra da je *Ad Drinum* = kod današnje Drinjače.” Isto, 50.

²⁴ Каrl Пач, “Нове римске епиграфске течевине из Босне и Херцеговине”, *Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине*, год. XII, књ. II 1900, 182; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 194-195, н.р. 9; Salmedin Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011, 173-174.

²⁵ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 200.

²⁶ Milica Kosorić, “Praistorijsko naselje Dvorišta u Drinjači”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, arheologija, nova serija, sv. XLV, Sarajevo, 1990, 27-34.

Za rimski put Breza/Vareš – Olovo – Kladanj – dolina reke Drinjače ne postoje dokazi na terenu. Po mom mišljenju, antički put je zaista morao prolaziti pored Olova i Kladnja, kao što je i pretpostavljao Pašalić. Međutim, navedeni put nije išao u dolinu Drinjače, već u dolinu reke Spreče.²⁷ U prilog tome idu nedavno otkriveni ostaci rimskog puta na severnim obroncima planine Bišine, u opštini Osmaci.²⁸ Svakako da je ušće reke Drinjače u Drinu bilo značajna raskrsnica puteva u antici, kao što je i danas. Međutim, nije bila tako značajna kao što ističe Pašalić.

Posebno je interesantno da Pašalić navodi, čak na dva mesta, da je Karlo Pač, jedan od najistaknutijih ranih istraživača rimskih naselja na teritoriji Bosne i Hercegovine, bio mišljenja da se *Ad Drinum* nalazio kod današnje Drinjače.²⁹ Međutim, u Pačovom tekstu u *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, na koji se poziva Pašalić, nema ni pomena Drinjače.³⁰ Prema Paču, *Ad Drinum* se nalazio na mestu gde rimski put koji polazi iz *Sirmiuma* i ide preko teritorije severozapadne Srbije doseže Drinu ili je prelazi.³¹ Netačno pripisivanje Paču da je locirao *Ad Drinum* kod sela Drinjače ustalilo se u stručnoj literaturi, pa se čak navodi i u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine.³²

U prilog činjenici da se u selu Drinjači ne može ubicirati putna stanica *Ad Drinum* ide i njena velika udaljenost od Sremske Mitrovice (*Sirmium*). Rastojanje između Sremske Mitrovice i Drinjače, kada uzmemu u obzir da je od sela Lešnice rimski put prolazio levom obalom Drine, iznosi oko 91 km. To je znatno

²⁷ Bojanovski iznosi slično mišljenje. I. Bojanovski, *Prilozi*, 166. Za sada ne postoje dokazi na osnovu kojih bismo zaključili da je duž gornjeg toka reke Drinjače vodila neka rimska putna komunikacija.

²⁸ Vid. nap. 3.

²⁹ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, 50, 74.

³⁰ “Zweite Station der von Sirmium südwärts gegen Argentaria führenden Strasse, wohl dort gelegen, wo die erst durch den serbischen Nordwestwinkel gehende Strasse den Drinus (Drina) erreichte und vielleicht auch übersetzte. Nach Kiepert Formae orbis antiqui XVII das heutige Zvornik. Kaum richtig; römische Reste sind daselbst bis jetzt noch keine nachgewiesen worden.” C. Patsch, *Ad Drinum*, 1708-1709. Predlog prevoda: Druga stanica puta koji vodi iz *Sirmiuma* južno prema *Argentariji* verovatno se nalazila tamo gde je put koji je vodio kroz srpski severozapadni deo dosezao Drinu, a možda i prelazio preko nje. Prema Kipertovoj “Formae orbis antiqui XVII”, to je današnji Zvornik. Ali teško da je to tačno; rimski ostaci do sada nisu pronađeni (misli se na Zvornik).

³¹ U trenutku kada je Pač pisao navedeni tekst severna granica Srbije bila je na rekama Savi i Dunavu. Severozapadna oblast tadašnje Srbije bila je Mačva.

³² Ivo Bojanovski, “*Ad Drinum, mansio*”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Borivoj Čović, (ur.), Sarajevo, 1988, 156.

više u odnosu na rastojanje *Sirmium – Ad Drinum*, koje, prema Pojtingerovoj karti, iznosi 45 rimskih milja ili oko 66 km.

Kao što je ranije navedeno, Pojtingerova karta predstavlja jedini pisani izvor za putnu stanicu *Ad Drinum*. Ukoliko pretpostavimo da su rastojanja između mesta na navedenoj karti netačna, a upravo to čini Pašalić, onda možemo postaviti pitanje da li su i nazivi mesta na Pojtingerovoj karti tačni. Po mom mišljenju, veoma je moguće da na pojedinim mestima postoje određena odstupanja u razdaljinama na Pojtingerovoj karti u odnosu na stvarnu razdaljinu na terenu. Odbaciti jedini istorijski izvor i lociranje obavljati na osnovu retkih i nesigurnih arheoloških nalaza, ili na osnovu neutemeljenih pretpostavki, teško će nas dovesti do željenog cilja, tj. do pronalaska lokacije putne stanice *Ad Drinum*.

S obzirom na nedostatak arheoloških nalaza na terenu, kao i veliko odstupanje od razdaljine koja se navodi u Pojtingerovoj karti, možemo konstatovati da selo Drinjača ne može biti mesto na kome se nalazila putna stanica *Ad Drinum*.

Zvornik kao potencijalna lokacija putne stanice *Ad Drinum*

Zvornik je grad u istočnom delu Republike Srpske, u Bosni i Hercegovini. Nalazi se na levoj obali reke Drine, na mestu “gde Drina izlazi iz svog mračnog defilea i polako ulazi u plodnu, svetu ravnicu”³³. Na mestu današnjeg Zvornika putnu stanicu *Ad Drinum* locirali su Kipert, Miler i Bojanovski. Posebno je značajno mišljenje Ive Bojanovskog, jednog od vodećih istraživača rimskih komunikacija i naselja na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Prilikom iznošenja teze *Ad Drinum* = Zvornik Bojanovski se poziva na Pojtingerovu kartu, arheološke nalaze u Zvorniku, kao i na to da je Drina bila plovna sve do navedenoga grada, što je, prema Bojanovskom, moralo uticati da se u antici na prostoru Zvornika razvije naselje.³⁴

Poslednji argument može se u startu odbaciti, jer znamo da je reka Drina pre izgradnje hidroelektrane bila plovna i južno od Zvornika, tj. do Diviča.³⁵ Uz to, Drina je planinska reka, sa mnogobrojnim brzacima i podvodnim stenjem. Na njen vodostaj dosta su uticali, a i danas utiču, vremenski uslovi i godišnja doba.

³³ Ђоко Мазалић, ”Звоник (Зворник) стари град на Дрини”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, istorija i etnografija, nova serija, sv. X, Capajevo, 1955, 75.

³⁴ I. Bojanovski, *Prilozi*, 190.

³⁵ Mehmed Hudović, *Zvornik, slike i bilješke iz prošlosti*, Udruženje građana opštine Zvornik, Sarajevo, 2000, 107.

U proleće, kada su kiše najobilnije, i u leto, za vreme suša, Drina nije mogla biti plovna kod Zvornika.

Arheološki ostaci iz antičkog perioda veoma su retki na teritoriji grada Zvornika. Godine 1948. Dimitrije Sergejevski pronašao je deo natpisnog polja sa nadgrobnom spomenikom, koji je bio uzidan u “temelje novih hambara za kukuruz”³⁶. Natpisno polje nalazilo se u veoma lošem stanju. Na njemu je bilo moguće jedino pročitati ime *Aurelio*.³⁷ Iako Sergejevski navodi da nije poznato odakle nadgrobni spomenik potiče, možda treba pretpostaviti da je spomenik pronađen prilikom kopanja temelja za navedene ambare, te da je iskorишćen kao građevinski materijal prilikom zidanja temelja ostava za kukuruz. Druga hipoteza: spomenik je bio uzidan u srednjovekovnu franjevačku crkvu, koja je 1946. godine porušena. Poznato nam je da su ostaci navedene crkve iskorишćeni za izgradnju navedenih ambara.³⁸

Mazalić navodi jedan reljefni prikaz rimskog vojnika sa oštećenom glavom, koji se nalazio uzidan u zid tvrđave, a za koji se u narodu verovalo da je prikaz Proklete Jerine.³⁹ Prema Mazaliću, navedeni reljef izvađen je iz zida tvrđave i čuvan u spremištu bivše franjevačke crkve, koja je, kao što smo naveli, porušena 1946. godine.⁴⁰ Po mom mišljenju, natpisno polje koje je pronašao Sergejevski i reljef koji opisuje Mazalić bili su delovi istog rimskog nadgrobнog spomenika. Rimski spomenik provobitno je uzidan u zid tvrđave, odakle je bio izvađen od strane austrougarskih činovnika i smešten u spremište stare srednjovekovne franjevačke crkve u Zvorniku. Po završetku Drugog svetskog rata franjevačka crkva je srušena, kao i svi objekti koji su pripadali ovoj crkvi, a materijal iskorишćen za izgradnju novih ambara.

Pri vrhu šanca koji se nalazio ispred severne kapije Donjeg grada, a koja više ne postoji, nalazio se uzidan kamen sa prikazom figure koja je dosta podse-

³⁶ Na tom mestu danas se nalazi hotel Drina. M. Hudović, *Zvornik, slike i bilješke iz prošlosti*, 64.

³⁷ Dimitrije Sergejevski, “Novi i revidirani rimski natpisi”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, sv. VI, Sarajevo, 1951, 306.

³⁸ Ђоко Мазалић, “Звоник (Зворник) стари град на Дрини (крај)”, *Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине*, историја и етнографија, нова серија, св. XI, Сарајево, 1956, 272-273; M. Hudović, *Zvornik, slike i bilješke iz prošlosti*, 14.

³⁹ Prema narodnom predanju, Zvorničku tvrđavu je izgradila Jerina (Irena Kantakuzin), supruga despota Đurđa Brankovića (1427-1456). Zvornička tvrđava provobitno se nazivala Jerinin grad, ali je ime promenjeno u Đurđev grad. U severoistočnoj Bosni narodno predanje pripisuje tzv. Prokletoj Jerini izgradnju još i tvrđava Teočak i Jerinin grad u dolini reke Drinjače. Ђ. Мазалић, *Звоник (Зворник) стари град на Дрини (крај)*, 244-245.

⁴⁰ Isto, 277.

čala na žensku i zbog toga prozvana “Jerina”. Prema Mazaliću, u pitanju je deo rimskog nadgrobног spomenika.⁴¹ To bi mogao biti isti spomenik koji navodi nemački novinar i istraživač Henrik Rener (*Heinrich Renner*), koji je posetio Zvornik krajem XIX veka.⁴² Po mom mišljenju, moguće je da se i u ovom slučaju radi o delu rimskog nadgrobног spomenika. Na spomeniku je mogao biti prikazan rimski vojnik u tunici do kolena, a što je navodilo ljude na zaključak da se radi o predstavi žene.

Pronalazak, po svemu sudeći, dva vojnička nadgrobна spomenika u Zvorniku ne iznenađuje ako znamo da je jedna rimska kohorta, ili jedan njen deo, bila stacionirana na lokalitetu Ograde⁴³ u selu Divič, oko 3 km južno od Zvornika.⁴⁴ Prisustvo rimskog vojnog odreda sigurno je uticalo da se u Diviču formira naselje.⁴⁵ Veoma često isluženi vojnici (veterani) ostajali su da žive u blizini mesta gde su obavljali vojnu službu. Oba rimska nadgrobна spomenika mogla su biti prenesena iz navedenog obližnjeg sela, prilikom dograđivanja tvrđave u XVI i XVII veku, mada ne treba isključiti ni mogućnost da su se nadgrobni spomenici nalazili na teritoriji grada Zvornika, ili ono što je još verovatnije, da su se nalazili u današnjem Malom Zvorniku, koji se nalazi na desnoj obali Drine.

⁴¹ Ђ. Мазалић, *Звоник (Зврник) стари град на Дрини (край)*, 257.

⁴² “На crvenoj mramornoj ploči u zidini ima oslikana ženska spodoba i nečitljiv starobosanski napis, kojima se spominje najkrasnija vladalica zvornička Jelena, Prokleta Jelena, kako je narod zove.” Heinrich Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, putovanja Henrika Rennera: s tristapetedesetipet ilustracija po slikama W. L. Arndta, E. Arndt-Čaplina i dr. te po fotografaskim snimcima: s geografskom kartom, prevod Isa Velikanović, Hrvatska dionička tiskara, Mitrovica, 1900, 227.

⁴³ Na navedenom lokalitetu nađeni su ostaci zidova i rimske opeke, koji su poslužili kao građevinski materijal prilikom izgradnje puta kroz Drivič. Karlo Patsch, “Arheološko-epigrafска istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, god. XIX, knj. IV, Sarajevo, 1907, 466. Takođe, na steni su pronađeni i ostaci žrtvenika. Sačuvan je samo gornji deo žrtvenika, polomljen na dva dela, visine 0,61 m, širine 0,32 m i debljine 0,28 metara. Na natpisnom polju vidljiv je sledeći tekst: *I(ovi) O(optimo) M(aximo) co(ho)rtali*. Никола Вулић, *Антички споменици наше земље, трачки коњаник и друге иконе из античког доба*, Споменик XCVIII, Српска академија наука, Београд, 1941-1948, 49; I. Bojanovski, *Prilozi*, 151. Danas se stena Ograde naziva Vidikovac. Na tom mestu se danas nalazi hotel Vidikovac.

⁴⁴ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, 74; I. Bojanovski, *Prilozi*, 151; Veljko Paškaljin, “Ograda, Divič, Zvornik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, Borivoj Čović, (ur.), Sarajevo, 1988, 95.

⁴⁵ Naravno, to je pod uslovom da prihvatićemo da se tu zaista nalazio odred neke rimske legije, a što je opet vrlo upitno. Na Vidikovcu je pronađena “kula nepravilnog šiljkastog oblika”, za koju Čremošnik navodi da je tipična za 6. vek. Irma Čremošnik, “Rimska utvrđenja u BiH sa osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike”, *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 1990, br. 41, 356.

U zvorničkom naselju Zamlaz, koje se prostire od zgrade opštine do policijske stanice, prilikom građevinskih radova kod stare zamaške džamije navodno je otkrivena kasnoantička grobnica na svod.⁴⁶ Međutim, na osnovu dostupnih podataka stiće se utisak da je grobnica uništena i pre nego što su arheolozi imali priliku da je istraže.

Glavni argument na koji se poziva Bojanovski prilikom identifikacije Zvornika sa putnom stanicom *Ad Drinum* jeste rastojanje između Zvornika i sela Lešnice (*Gensis?*), koje, prema navedenom istraživaču, iznosi oko 22 km, ili 15 rimskih milja.⁴⁷ Međutim, stvarno rastojanje između Zvornika i Lešnice, gledano vazdušnom linijom, iznosi oko 33 km. Kada se uzme u obzir konfiguracija terena, kao i osnovana pretpostavka da trasa rimskog puta od Zvornika ide levom obalom reke Drine, koju, prema navedenom istraživaču, prelazi kod današnjeg graničnog prelaza Šepak⁴⁸, dobijamo da rastojanje između Zvornika i sela Lešnice iznosi oko 36 km. To je daleko više od 15 rimskih milja, ili oko 22 km, koliko, prema Pojtingerovoj karti, iznosi rastojanje između stanica *Gensis* i *Ad Drinum*.

Na osnovu podataka sa Pojtingerove karte, kao i dosadašnjih arheoloških nalaza, može se izvesti zaključak da se putna stanica *Ad Drinum* nije nalazila na mestu današnjeg Zvornika.

Jedan novi predlog lokacije stanice *Ad Drinum*

Za razliku od sela Drinjače i grada Zvornika, gde su arheološki nalazi iz antičkog perioda veoma retki, jedan drugi prostor uz reku Drinu po brojnosti arheoloških ostataka posebno se izdvaja. Na tom prostoru do sada je registrovano čak 159 praistorijskih humki, jedno praistorijsko naselje, ostaci objekata na tri različita lokaliteta, od kojih su dva sigurno bila korišćena od strane Rimljana, kao i mnogobrojni srednjovekovni nadgrobni spomenici. Sve navedeno jasno ukazuje na kontinuitet naseljenosti ove oblasti kroz različite istorijske epohe. Navedena oblast nalazi se u blizini reke Drine, severno od Zvornika, i može se približno ograničiti rečicom Sipuljom na jugu i tzv. Šepačkom izbočinom na severu, tj. obronkom Majevice koji se spušta do obale reke Drine. Praistorijske nekropole na ovom prostoru je

⁴⁶ Ivo Bojanovski, "Bilješke iz arheologije: iz rada Arheološkog referata Zavoda", *Naše starine*, Sarajevo, 1967, br. XI, 193. Hudović se poziva na neobjavljen tekst Irme Čremošnik po kome je pronadeno više grobova sa prilozima, ali ni grobovi ni prilozi nisu sačuvani. M. Hudović, *Zvornik, slike i bilješke iz prošlosti*, 7, np. 2.

⁴⁷ I. Bojanovski, *Prilozi*, 190.

⁴⁸ Videti nap. 11.

60-ih i 70-ih godina prošlog veka istraživala Milica Kosorić, dok na tri prethodno navedena lokaliteta do sada nisu obavljana arheološka istraživanja.⁴⁹

Na severozapadnom, nižem vrhu brda Kostur, iznad sela Skočić, u zaseoku Ugljari, nalaze se ostaci dva objekta građena od lomljenog kamena.⁵⁰ Đuro Basler je bio mišljenja da se radi o kasnoantičkom utvrđenju.⁵¹ Ideničan stav ima i Bojanovski.⁵² Na samom vrhu jasno se uočavaju zidovi dve manje građevine približno pravougaonog oblika. Prema Bojanovskom, jedna od navedenih građevina predstavlja rezervoar za vodu.⁵³ Na oko 35 m južno od vrha mogu se videti tragovi zidova. To navodi na zaključak da su dimenzije kompleksa verovatno veće od onih koje Bojanovski navodi.⁵⁴ Neposredno ispod severozapadnog vrha Kostura nalazi se plato koji lokalno stanovništvo naziva Crkvina. Na zapadnom delu platoa izgrađena je crkva 2009. godine, dok je na vrhu Kostura postavljen drveni krst.⁵⁵ Sam toponim Crkvina navodi na pretpostavku da bi lokalitet mogao poticati iz perioda kasne antike. Naime, mnogobrojni su primeri u svim delovima Bosne i Hercegovine da su na lokalitetima Crkvina ili Crkvine otkrivene ranohrišćanske bazilike. Samo neki od primera za to su ranohrišćanske bazilike u Oborcima kod Donjeg Vakufa⁵⁶, selu Mokro kod Mostara⁵⁷, Prisoju kod Duvna⁵⁸,

⁴⁹ Milica Kosorić, Dušan Krstić, "Iskopavanje praistorijskih humki u Padinama i Ročeviću", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1970, br. VIII, 23-36; Milica Kosorić, Dušan Krstić, "Iskopavanje praistorijskih humki u Padinama i Ročeviću 1970-1971 godine", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1972, br. IX, 9-27; Milica Kosorić, "Istraživanje praistorijskih humki na području Padina-Trnovice", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1975, br. XI, 15-20; Milica Kosorić, "Novi podaci o sahranjivanju na praistorijskim humkama u Ročeviću i Padinama", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1984, br. XV, 13-20.

⁵⁰ Prema Bojanovskom, naziv Kostur potiče od latinske reči *castrum*, što u prevodu znači utvrđenje. I. Bojanovski, *Prilozi*, 153. O navedenom lokalitetu nema pomena u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine.

⁵¹ "Poviše sela Skočić na donjoj Drini, nalazi se briješ s razvalinama utvrde zvane Kostur. Lokalitet nije pretražen, ali neke okolnosti indiciraju ovdje postojanje kasnoantičkog utvrđenja." Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972, 59.

⁵² I. Bojanovski, *Prilozi*, 153.

⁵³ Isto, 153.

⁵⁴ Bojanovski navodi da su dimenzije utvrđenja oko 25x15 metara. Isto, 153.

⁵⁵ Drveni krst postavljen je od strane meštana i lokalnog sveštenika, koji smatraju da su na vrhu Kostura ostaci srednjovekovne crkve. To bi moglo da znači da prilikom gradnje moderne crkve nisu pronađeni temelji ranije građevine.

⁵⁶ Đuro Basler, "Bazilika u Oborcima", *Naše starine*, Sarajevo, 1960, br. VII, 59-72.

⁵⁷ Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 100-104.

⁵⁸ Isto, 112-113.

Mramorku kod Osmaka⁵⁹. Međutim, u istočnoj Bosni postoje slučajevi da su na dva lokaliteta, gore navedenog naziva, otkrivene srednjovekovne crkve. U pitanju su lokaliteti u selu Crkvina kod Goražda⁶⁰ i u Bjelosavljevićima kod Sokoca⁶¹.

Naselje Ugljari danas je poznato po Rudniku kvarca “Bijela stijena”. Međutim, za sada ne znamo da li je kvarc ovde eksplotisan i u antici. U *Sirmiumu* su pronađene staklarske peći, ali nije poznato odakle je poticao kvarc koji je korišćen za izradu stakla.⁶²

Sl. 1. Ostaci zidova na brdu Kostur (autor: G. Popović)

Na oko 4 km severno od Kostura, u selu Lokanj, nalazi se brdo Gradac.⁶³ Na njegovom vrhu vidljivi su tragovi utvrđenja sa zidovima građenim od pritesanog

⁵⁹ Videti nap. 3.

⁶⁰ Zdravko Kajmaković, “Drina u doba Kosača”, *Naše starine*, Sarajevo, 1981, br. XIV-XV, 147.

⁶¹ Aleksandar Jasačević, Snježana Antić, “Ecclesiam de Glasinac – arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima”, *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2017, br. 46, 225-256.

⁶² Petar Milošević, “Radionice stakla u Sirmijumu”, *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 1976, br. 25 102-108.

⁶³ U Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pogrešno je navedeno da se Gradac nalazi u selu Trnovici. Milica Kosorić, “Gradac, Trnovica, Zvornik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine II*, Borivoj Čović, (ur.), Sarajevo, 1988, 91.

kamena i krečnog maltera. Sa nadmorskom visinom od oko 500 metara, Gradac dominira okolinom. Na mestu gde se nalazilo utvrđenje pogled se pruža na sve četiri strane sveta. Lokalno stanovništvo je iskopavalo i odnosilo kamen sa lokalitetom. Iz tog razloga nije moguće steći pravu predstavu o veličini i obliku zidova. Prilikom tih sistematskih uništavanja na Gradcu su pronalaženi razni gvozdeni predmeti.⁶⁴ Ipak, vidljivi tragovi maltera mogli bi da ukazuju da je građevina nastala, ili pak dograđivana, u periodu kada su Rimljani vladali ovim prostorom. Na severnom delu brda registrovani su tragovi suhozida, a u njegovom podnožju pronađeni su fragmenti praistorijske keramike.⁶⁵

Na lokalitetu Krčevine u selu Trnovica, na oko pola puta između Kostura i Gradca, registrovano je praistorijsko naselje sa bogatim nalazima iz kasnog neolita. Pored naselja, na platou je ustanovljeno postojanje praistorijske nekropole sa pet humki, kao i srednjovekovnih stećaka.⁶⁶

U selu Padine registrovan je lokalitet Gradinica. Nalazi se na brdu koje se uzdiže iznad modernog naselja. Od magistralnog puta Bijeljina – Zvornik lokalitet je udaljen oko 1 km. Izveštaj sa arheoloških iskopavanja vođenih na lokalitetu Gradinica svodi se na dve rečenice u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*.⁶⁷ Prema Milici Kosorić, Gradinica predstavlja paristorijsku gradinu na kojoj je pronađen “nedovoljno tipičan keramički materijal iz praistorijskog doba”.⁶⁸ Na površini lokaliteta danas, kao i u vreme kada je Milica Kosorić istraživala ovo područje, nema vidljivih ostataka građevina, niti bilo čega, osim naziva lokaliteta, što bi ukazivalo da se radi o praistorijskom utvrđenju. Naravno, to ne znači da na lokalitetu nisu postojali nadzemni arheološki ostaci, koji su možda poslužili kao građevinski materijal.

Sva tri navedena lokaliteta nalaze se na međusobno malom rastojanju. Za Kostur i Gradac može se osnovano pretpostaviti da su korišćeni od strane Rimljana. Nedostatak podataka o Gradinici onemogućava donošenje bilo kakvog zaključka u vezi sa ovim lokalitetom. Jedno je zajedničko za sva tri navedena

⁶⁴ M. Kosorić, *Gradac, Trnovica, Zvornik*, 91.

⁶⁵ Isto, 91. Svi dosadašnji pokušaji da pronađemo suhozid bili su bezuspšni, mada se postavlja pitanje da li taj suhozid i dalje postoji.

⁶⁶ U jednoj od dve istražene humke pronađen je gvozdeni nož iz ranog srednjeg veka. Milica Kosorić, “Krčevine, Trnovica, Zvornik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine II*, Borivoj Čović, (ur.), Sarajevo, 1988, 93.

⁶⁷ Milica Kosorić, “Gradinica, Padine, Zvornik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine II*, Borivoj Čović, (ur.), Sarajevo, 1988, 91.

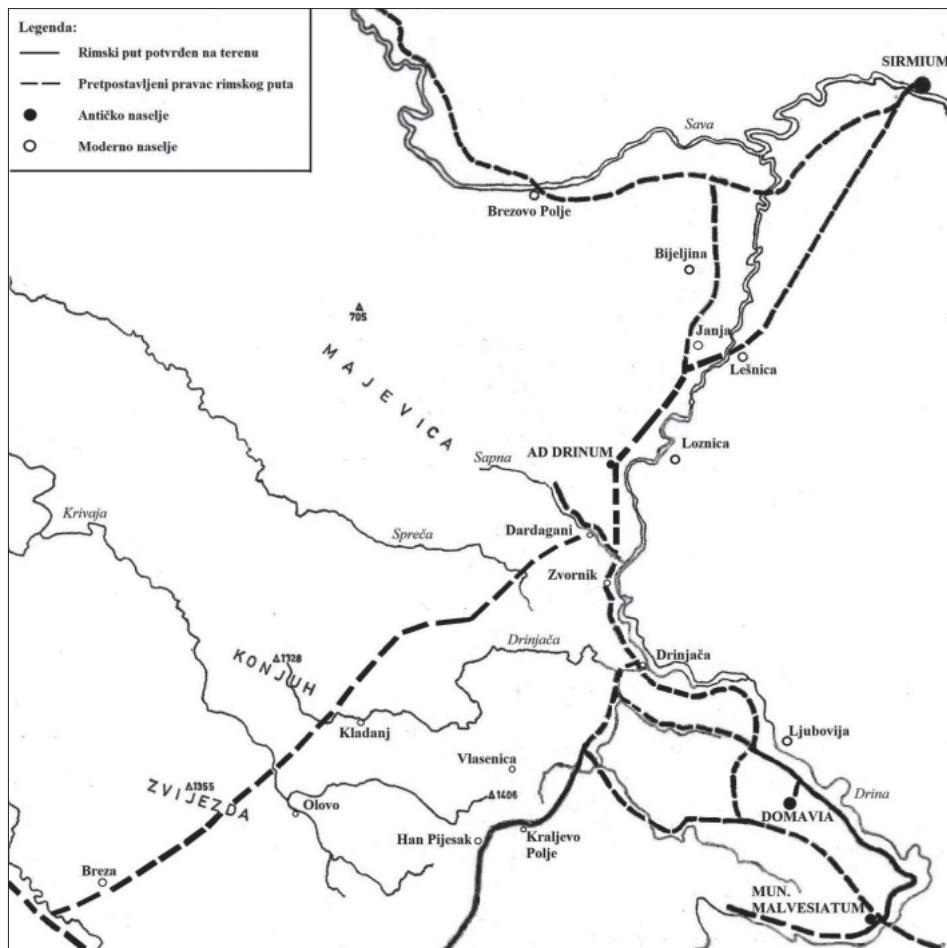
⁶⁸ Isto, 91.

utvrđenja. Nalazila su se u neposrednoj blizini rimskog puta koji je povezivao *Sirmium* ne samo sa bogatim rudnicima oko srednjeg toka reke Drine već i sa rimskim kamenolomom u selu Dardagani.⁶⁹ Navedena antička komunikacija sigurno nije prolazila ravnicom neposredno pored reke Drine. Naime, izlivanje reke iz svog korita dovelo bi do prekida saobraćaja, a verovatno i oštećenja kadrme. Po mom mišljenju, rimski put je išao blagim padinama brda ili eventualno neposredno ispod brda koja se pružaju duž leve obale reke Drine. Bez obzira na značaj navedene rimske komunikacije, pogrešno je prepostaviti da su objekti na sva tri lokaliteta služili za njenu zaštitu. Na osnovu položaja na kome se nalazi, ulogu nadgledanja i zaštite rimskih komunikacija mogao je da ima Gradac u selu Lokanj. S ovog lokaliteta mogla se kontrolisati ne samo dolina reke Drine već i njeno zaleđe. Posebno je značajno to što je sa Gradca moguće uspostaviti vizuelni kontakt sa planinom Vidojevicom, koja se nalazi zapadno od sela Lešnice, na desnoj obali reke Drine. Na vrhu Vidojevice nalaze se ostaci manjeg utvrđenja, sa zidovima približno kružnog oblika. Po svemu sudeći, utvrđenje na Vidojevici imalo je funkciju nadgledanja i zaštite putne komunikacije koja je od *Sirmiuma* vodila do obale reke Drine.⁷⁰

Brdo Kostur, najjužnije od tri prethodno navedena lokaliteta, od sela Lešnice (*Gensis?*) udaljeno je oko 22 km, a od Sremske Mitrovice (*Sirmiuma*) oko 65 km. Navedene razdaljine približno se slažu sa milijacijama na Pojtingerovoj karti.

⁶⁹ Utvrđeno je da je krečnjak korišćen u *Sirmiumu* najvećim delom poticao iz kamenoloma u selu Dardagani. B. Đurić, A. Maver, I. Rižnar, D. Jovanović, J. Davidović, “*Sirmium’s main limestone quarry at Dardagani (Bosnia and Herzegovina)*”, in: *Interdisciplinary studies on ancient stone*, proceedings of the IX Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA), Conference (Tarragona 2009), Tarragona 2012, 472-479. Ostaci rimskog kamenoloma u Dardaganima nalaze se oko 7 km jugozapadno od brda Kostur.

⁷⁰ Arsić je mišljenja da se na Vidojevici nalazila osmatračica. Радивоје Арсић, “Функција римске војне инфраструктуре на простору северозападне Србије”, *Гласник*, Српско археолошко друштво, Београд, 2011, бр. 27, 69. Nasuprot tome, pojedini istraživači su na obroncima Vidojevice locirali putnu stanicu *Gensis*. М. Васиљевић, В. Трбуховић, “Јадар у праисторији и у античко доба”, у: *Јадар у прошлости*, 36.

Sl. 2. Rimska naselja i komunikacije u severoistočnoj Bosni

Zaključak

Analizom Pojtingerove karte i argumenata na kojima su prethodni istraživači zasnivali svoje teorije o lokaciji druge stanice na putu *Sirmium – Argentaria*, kao i arheoloških nalaza na terenu, dolazimo do određenih zaključaka. Ušće reke Drinjače u reku Drinu svakako je bila važna raskrsnica puteva u antici, jer se na tom mestu spajao rimski put koji je išao dolinom reke Drine sa putem koji je dolazio iz pravca Sarajevskog polja.⁷¹ Veoma je moguće u budućnosti da se na

⁷¹ Za više informacija o rimskom putu koji je iz Sarajevskog polja išao preko Romanije, a zatim

ovom mestu, ili u njegovoј blizini, otkriju ostaci privatnih ili javnih objekata iz antičkog perioda, ali to ipak ne može da promeni konkluziju da se u selu Drinjači nije nalazila putna stanica *Ad Drinum*.

Takođe, ne postoji nijedan dokaz koji bi išao u prilog ubiciranju stanice *Ad Drinum* na teritoriji grada Zvornika. Čak i ako prihvatimo kao tačnu informaciju o pronalasku grobnice na svod, to nije dovoljan dokaz da bi se u Zvorniku locirala navedena putna stanica. Štaviše, postojanje grobnice na svod ne znači ni da se tu nalazila ranohrišćanska bazilika. Po mom mišljenju, veoma je moguće da se južno od Zvornika, u rejonu sela Divič, koje je izgradnjom hidroelektrane većim delom potopljeno, nalazila manja rimska naseobina. Prisustvo jednog odeljenja kohorte u Diviču, ili pak možda celog odreda, moralo je dovesti do toga da se u blizini formira civilno naselje. Nije slučajno što je u Diviču bio stacioniran jedan rimski odred. Zajedno sa brdom Orlovina, na desnoj obali Drine, stena Vidikovac (ranije Ograde) zatvara prilaz srebrnosnim rudnicima istočne Bosne iz pravca severa. Na brdu Orlovina, iznad Malog Zvornika, izvode se arheološka iskopavanja od 2013. god. Međutim, arheološki nalazi još uvek nisu publikovani i stavljeni na uvid naučnoj javnosti. Ipak, neke indicije ukazuju da bi moglo biti reči o značajnijem kasnoantičkom i ranosrednjovekovnom naselju. Kao i u slučaju Zvornika, i brdo Orlovina suviše je udaljeno od Sremske Mitrovice da bi se moglo smatrati potencijalnom lokacijom *Ad Drinuma*.

Mnogobrojni arheološki ostaci jasno ukazuju da je prostor gde se nalaze Košturni, Gradac i Gradinica bio veoma naseljen u praistorijsko doba. Za sada ne mogu ni da se naslute razlozi koji su uticali na formiranje prvih naselja na ovom prostoru. Možemo pretpostaviti, sasvim osnovano, da je postojao kontinuitet naseljenosti u ovom području i u periodu rimske vlasti, ali i kroz srednji vek.

U ovom slučaju nije moguće izvršiti bilo kakvu komparaciju sa drugim gradinama na prostoru Bosne i Hercegovine. Naime, mi o gradinskom tipu naselja ne znamo ništa više od istraživača 60-ih godina prošlog veka.⁷² Kada tome dodamo da su ti istraživači znali vrlo malo o navedenom tipu naselja, tada dobijamo pravu predstavu problema sa kojim se suočavamo. Posebno se to odnosi na

---

dolinom Jadra i Drinjače do reke Drine videti: Philipp Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Bosnisch-hercegovinischen landesmuseum, Wien, 1893, 38-40.

⁷² U prilog navedenoj tvrdnji ide podatak da su tek prethodne, 2017. godine objavljeni rezultati arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja kod Doboja, koja su izvođena 1959. i 1960. godine. Vanja Žigić, "Rezultati prvih arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja 1959. i 1960. godine", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2017, br. 46, 125-167.

istočnu Bosnu.⁷³ S obzirom da se funkcija Gradinice ne može ni prepostaviti, prevashodna uloga Gradca bila je, po mom mišljenju, osmatranje i zaštita komunikacija u donjem toku reke Drine. S utvrđenjem na planini Vidojevici Gradac je činio jedan širi odbrambeni sistem južno od *Sirmiuma*. Nasuprot tome, čini se da ostacima objekata na brdu Kostur nije glavna funkcija zaštita. Na to pre svega ukazuje položaj Kostura, ali i blizina Gradca, koji je, po svemu sudeći, obavljao tu funkciju. Veoma je značajan podatak da je rimski put *Sirmium – Argentaria* prolazio istočnim padinama Kostura, ili pak u njegovom podnožju.

U poređenju s argumentima na kojima se zasniva lociranje stanice *Ad Drinum* u Zvorniku ili u selu Drinjači, dokazi za ubikaciju navedene putne stanice u rejonu sela Skočić daleko su relevantniji, bar po mom mišljenju. Posebno je značajno to što se oslanjaju na Pojtingerovu tablu, kao jedini istorijski izvor za navedenu putnu stanicu. Ipak, konačno rešenje pitanja lokacije putne stanice *Ad Drinum* mogu možda dati samo sistematska arheološka iskopavanja na lokalitetima Kostur, Gradinica i Gradac, ili slučajni epigrafski nalazi.

ROAD STATION *AD DRINUM*

Summary

The Roman route that passed through the valley of the Drina River was of great importance in antiquity, because it linked *Sirmium*, the center of the province of Pannonia Secunda, with the rich mining district of *Argentaria*. There were several attempts to determine the route of the road, as well as the road stations that were along it. However, these attempts were not systematic researches. The route itself is still not fully determined, as well as the location of two road stations, *Gensis* and *Ad Drinum* stations, which, according to the *Tabula Peutingeriana* are on the route of *Sirmium-Argentaria*. According to *Tabula Peutingeriana*, the distance between *Ad Drinum* and *Gensis* is XV Roman miles, or about 22 km, while the distance between *Sirmium* and *Ad Drinum* is XLV Roman miles, or about 66 km. The researchers' opinions about locating *Ad Drinum* road station were divided.

⁷³ I. Čremošnik, *Rimska utvrđenja u BiH*, 355.

Esad Pašalić located *Ad Drinum* in village Drinjača, in the eastern part of Bosnia and Herzegovina, where the Drinjača River flows into the Drina River. Given the lack of archaeological evidence on the ground, as well as the large deviation from the distance indicated in the *Tabula Peutingeriana*, we can conclude that the village of Drinjača cannot be the place where *Ad Drinum* road station was located.

Ami Boué, Heinrich Kiepert, Konrad Miller and Ivo Bojanovski have located *Ad Drinum* in town Zvornik, on the left bank of the Drina River. As in the case of village Drinjača, no archaeological finds were found in Zvornik, which would locate *Ad Drinum* in this place. According to Bojanovski, the distance between Zvornik and Lešnica (*Gensis?*) is about 22 km. However, the actual distance between Zvornik and Lešnica, viewed by the air line, is about 33 km.

On the left bank of the Drina River, in a small geographical area north of Zvornik, there are remains of three ancient fortifications. These are Gradac, Gradinica and Kostur. On the northern, lower top of the Kostur hill above the village of Skočić, in the hamlet of Ugljari, there are remains of a fortification, built of broken stone and lime plaster. At the very top there are clearly visible walls of two smaller buildings approximately rectangular in shape. Comparing distances on the ground with information from the Peutinger table, we come to a surprising discovery. Kostur, the southernmost of the three listed sites, is about 22 km from Lešnica (*Gensis?*), and about 64 km from Sremska Mitrovica (*Sirmium*). These distances approximately fit within a distance of about 22 km (XV Roman miles) between *Gensis* and *Ad Drinum* stations, or the distance between *Sirmium* and *Ad Drinum*, which is about 66 km (XLV Roman miles).

UDK: 27 (497.6 Sarajevo) "00/05"
Pregledni naučni rad

PRILOG POZNAVANJU NAJRANIJE HISTORIJE KRŠĆANSTVA NA ŠIREM PODRUČJU GRADA SARAJEVA

Edin Velešević
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se na osnovu arheološkog materijala i pisanih izvora obrađuje najranija historija kršćanstva na širem prostoru današnjeg grada Sarajeva i okoline koja mu gravitira. Razdoblje koje će se analizirati u ovom radu obuhvata vremenski period I–VI stoljeća n. e. Analiza će u završnom dijelu ponuditi i određene smjernice u pogledu procesa kristijanizacije, te najranije crkvene organizacije na ovom prostoru, a sve u cilju otvaranja novih pitanja koja će u budućim istraživanjima dodatno pomoći u rasvjetljavanju ovog važnog problema.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, kasna antika, Sarajevo, kasnoantičke bazilike, Bestoenska biskupija

Abstract: The paper uses archeological material and written sources to analyze the earliest history of Christianity in the wider territory of present-day Sarajevo and its surrounding area. The historic period to be analyzed in this paper is the period from the 1st to 6th century AD. In its final part, the analysis will offer certain guidelines in terms of Christianization processes and the earliest church organization in this territory in order to raise new questions that will shed new lights on this problem in future research.

Keywords: Early Christianity, Late Antiquity, Sarajevo, Late Antiquity basilicas, Bestoen bishopric

Uvodne napomene

Sarajevo se nalazi u centralnom dijelu države Bosne i Hercegovine i njen je glavni grad. Na jugozapadu je omeđeno planinama Bjelašnicom i Igmanom, Trebevićem na jugoistoku, te planinama srednje visine na sjeveru i sjeverozapadu. Iako gradu Sarajevu prema administrativnom uređenju od 1995. godine pripadaju samo četiri općine (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad), u razmatranje ovog rada uzeta su i pojedina područja koja danas ne pripadaju striktno ovom urbanom centru. U pitanju su lokaliteti Gornji Kotorac iz opštine Istočna Ilidža, te Podlugovi iz općine Ilijaš, koji su prije 1995. godine činili sastavni dio glavnog grada, a i danas mu prirodno gravitiraju.

U uvodnom dijelu potrebno je istaći i nejednakost u arheološkom materijalu i pisanim izvorima. Međutim, takva okolnost ne bi trebala predstavljati osobiti problem, jer glavni predmet, odnosno zadatak ovog rada, nije stavljanje istih u jedan širi historijski kontekst, već čisto prezentiranje istog, s jasno usmjerenim i određenim samo na sarajevsko područje. Također, to je činjenično stanje stvari, te nije nešto na šta bi se moglo utjecati iz današnje perspektive, pa se istraživači shodno tome moraju prilagoditi situaciji. Da ne bude zabune, isto tako se mora razjasniti još jedna pojedinost. S obzirom na problematiku istaknutu u naslovu rada, isti nema namjeru baviti se širom političkom i religijskom slikom kasnoantičkog perioda u provinciji Dalmaciji, te se stoga svi navedeni pisani izvori nastoje dovesti u kontekst veze sa ovdje usko definiranim područjem, a ne obrnuto. Takvo što je jedan zaseban problem i on treba biti tema odvojenog naučnoistraživačkog rada.

***

Prvi pisani dokazi o prodoru kršćanstva u rimsku provinciju Dalmaciju javljaju se još u prvom stoljeću, odnosno neposredno nakon smrti Isusa Krista i to svega nekoliko decenija poslije.¹ Ipak, duboka unutrašnjost ove administrativne cjeline, a koja se danas nalazi u sklopu države Bosne i Hercegovine, relativno kasno je u odnosu na neke druge oblasti Rimskog Carstva upoznala dotičnu religiju. Prvi

¹ *Jer Dema me, pošto je ljubio sadašnji svijet napustio i otišao u Solun; Crescent u Galaciju, Tit u Dalmaciju. (Novi Zavjet, Druga poslanica Timoteju, 4, 10)*

konkretni tragovi njene prisutnosti na ovom području pronađeni su na lokalitetu Panik kod Bileće, a datiraju u zadnjoj trećini III stoljeća.² Međutim, kršćanstvo se nije ravnomjerno širilo u unutrašnjosti Dalmacije i u jednakom vremenskom razmaku, već je to bio proces koji je trajao duže od dva stoljeća. Imajući u vidu da je prostor Hercegovine bio u neposrednom zaleđu velikih primorskih centara i samim time mnogo podložniji protoku novih informacija i ideja, sasvim je logično očekivati da se njegovo stanovništvo prije upoznalo sa “novom” religijom za razliku od krajeva koji danas pripadaju području centralne i istočne Bosne.

Sarajevska kotlina sa svojim urbanim centrom u gradu Sarajevu nalazi se upravo u okviru ove srednjobosanske regije. U periodu rimske vladavine činila je sastavni dio administrativne oblasti municipija *Aquae*, čije se središte nalazilo na području današnje opštine Ilijadža.³ Samo ime govori da se ovo naselje razvilo oko termalnog sumpornog izvora koji je bio ljekovitog karaktera. Municipij *Aquae* je osim sarajevskog područja, koje je činilo njen centar, obuhvatao najvjerojatnije i najveći dio gornjobosanskog teritorija (uključujući i brezanski), zatim oblasti Vareša, Visokog, Lepenice i Fojnice, kao i pojas planine Bjelašnice.⁴ Urbano središte na Ilijadi i krajevi koji su mu neposredno gravitirali svoj vrhunac doživljavaju tokom III i IV stoljeća, dok se postepeno slabljenje počinje osjećati tek početkom V stoljeća.

Na ovom području u predrimsko i u rano rimske doba živjela je ilirska zajednica Dezeitijata, koji su u kasnoj fazi rimskog osvajanja zapadnog Balkana bili jedni od glavnih predvodnika otpora indigenog stanovništva Dalmacije i Panonije.⁵ Autohtona populacija Dalmacije, a pogotovo ona u unutrašnjosti provincije

² Irma Čremošnik, “Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku”, *Situla*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 1974, br. 14/15, 243–248.

³ O municipiju *Aquae*, više: Ivan Kellner, “Rimski gragjevni ostanci u Ilijadi kod Sarajeva”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1895, VII, sv. 2, 161–198 + Tbl I – 10; Esad Pašalić, “Rimsko naselje u Ilijadi kod Sarajeva”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1959, sv. XIV, 113–136; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Djela LXVI, CBI 6, Sarajevo, 1988, 144–154; Mirza Hasan Ćeman, “Res publica Aquarum S...”, u: *Monografija Ilijadi*, Općina Ilijadi, Sarajevo, 2000, 123–170.

⁴ Salmedin Mesihović, *Dezeitijati*, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije: *Dezeitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb, 2007, 700.

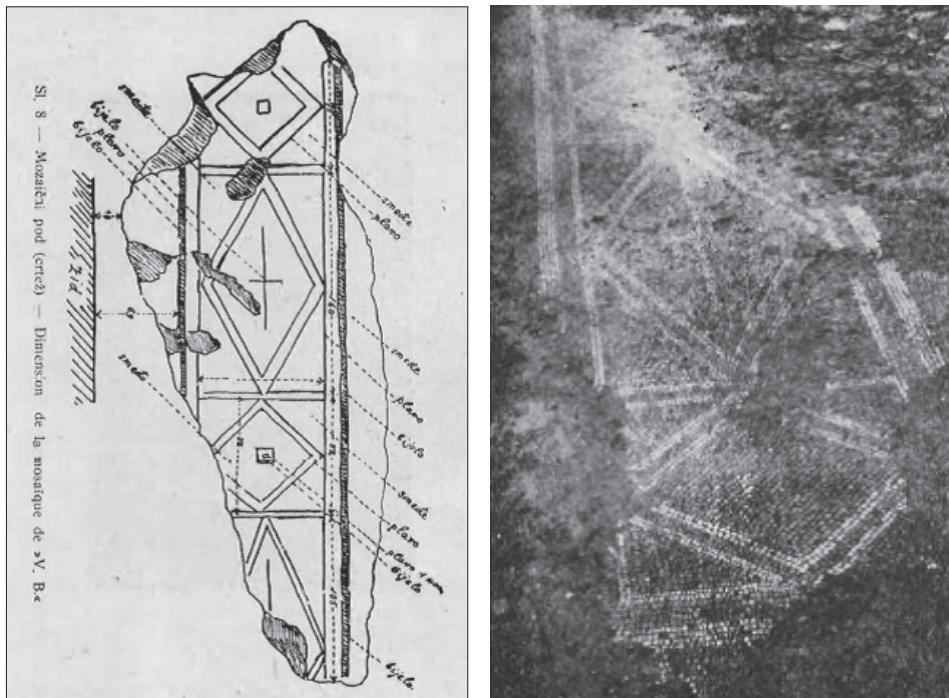
⁵ O Dezeitijatima više: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 144–154; S. Mesihović, *Dezeitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*; Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2011.

gdje spadaju i Dezitijati, bila je poznata po svojoj izrazitoj konzervativnosti u duhovnom pogledu.⁶ Opravdano je vjerovati da je, pored brojnih drugih, ovo bio jedan od glavnih razloga zbog kojeg kršćanstvo nije moglo naći uporište među lokalnim stanovništvom u najranijem periodu svoga postojanja. Stoga, imajući to u vidu, kao i informacije koje pruža, odnosno ne pruža izvorni pisani i arheološki materijal, može se s velikom sigurnošću konstatovati da ne postoje ni najmanje indikacije koje bi afirmativno govorile u prilog prisutnosti kršćanske religije na ovom podneblju prije 313. godine. Ipak, u krajnjem slučaju to opet ne znači da izoliranih pripadnika Isusove vjere definitivno nije bilo, već se to prvenstveno odnosi na nepostojanje organizovanih kršćanskih vjerskih zajednica.

Zato nije nimalo čudno da prvi tragovi kršćanstva na području Sarajeva i njegove bliže okoline datiraju tek iz perioda druge polovine IV stoljeća. Naime, na lokalitetu Carina, u današnjem naselju Marijin Dvor, prilikom iskopavanja 1939. godine koje je poduzela Pravoslavna crkva, pored drugih zanimljivih nalaza iz antičkog perioda posebnu pažnju privlači otkriće podnog mozaika.⁷ Njegove dimenzije bile su 4.20 m x 1.40 m i prostirao se u pravcu istok – zapad. Kvaliteta izrade ovog mozaika bila je na prilično niskom nivou, a to se najbolje vidi po tome što je na pojedinim mjestima isti bio zakrpljen krečnim malterom. Iako je imala jednostavan geometrijski karakter, najzanimljiviji dio ovog umjetničkog djela svakako predstavlja ornamentika. Naime, unutar polja u obliku romba nalaze se prikazi krstova od bijelih tesera.

⁶ O paganskim kultovima u unutrašnjosti rimske Dalmacije, opširno: Enver Imamović, "Interpretatio Romana u odnosu na indigene kultove rimske provincije Dalmacije", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1975–76, br. 11–12, 13–26; Enver Imamović, "Opći pogled na antičku religiju i kultove na području Bosne i Hercegovine", *Radovi*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1976, knj. VIII, 457–484; Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977; Enver Imamović, "Konzervativizam Ilira jugozapadnog dijela Bosne u odnosu na domaće kultove", u: *Arheološka problematika zapadne Bosne*, Zbornik, knjiga I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983, 131–144. Također, pregledno: Veljko Paškvalin, "Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, sv. XVIII, 1963, 127–153.

⁷ O nalazima sa lokaliteta Carina (Vasiljeva Bašča), više: Dimitrije Sergejevski, "Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, društvene nauke, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1947, sv. II, 13–27.

Nacrt i fotografija mozaika sa Carine
(prema: Sergejevski, 1947, 23, 24)

Međutim, otkrićem mozaika postavlja se i pitanje samog karaktera objekta u kojem se on nalazio. Sergejevski je i pored fragmentarnog otkrića zgrade nedvosmisленo izrazio mišljenje da je ona iz rimskog perioda.⁸ Ostali sitni nalazi sa tog lokaliteta svakako su mu dali za pravo da iznese takvu tvrdnju.⁹ Đuro Basler ipak je otišao korak dalje, te na temelju otkrića mozaika predložio da sama zgrada u kojoj se on nalazio zapravo predstavlja kasnoantički kulturni objekat, odnosno crkvu i to iz perioda sredine VI stoljeća.¹⁰ Ovakvo mišljenje ipak ostaje dosta

⁸ D. Sergejevski, "Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici", 15–16.

⁹ Zanimljiv nalaz sa ovog lokaliteta čini i komad cigle na kojem je ucrtan krst. D. Sergejevski ("Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici", 22–23) nije mogao preciznije datirati ovaj ulomak, osim što je iznio činjenicu da se ovakav oblik krsta vidi u crkvama još od IV stoljeća pa dalje.

¹⁰ Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 112–113. Ono što bi možda išlo u prilog Baslerovoj pretpostavci jeste činjenica da je zid bio slabe građe, od lomljene kamenja i maltera. Naime, većina kasnoantičkih crkava u unutrašnjosti provincije Dalmacije bila je građena uglavnom neuredno i tehniku gradnje je pretežno niske kvalitete. Ipak, kao što je u glavnom tekstu već naglašeno, otkriće dijelova jednog zida premašilo je da bi se mogao donijeti neki konkretniji zaključak.

upitno i treba se posmatrati kao samo jedna od mogućih prepostavki s obzirom da je od dotične zgrade bio iskopan tek jedan zid, što je nedovoljno za definitivno određivanje njene uloge. Vrlo lako je ova supstrukcija mogla biti dijelom neke privatne nastambe ili čak jednog šireg kompleksa poput vile rustike (*villa rustica*), a čiji je vlasnik bio pripadnik kršćanske religije.

Kada je u pitanju datacija objekta, kao i samog mozaika, mišljenja se razlikuju. Basler je na temelju boje i koncepcije ornamenata na mozaiku svrstao nalaze u relativno kasniji period, dok mu je pronađeni novčić cara Justina I (*Flavius Iustinus Augustus*, vl. 518–527. god.) pomogao da predloži preciznije vrijeme nastanka i to oko sredine VI stoljeća.¹¹ Međutim, datiranje nalaza na osnovu jednog novčića prilično je nesigurna metoda, jer su mozaik i objekat u kojem se nalazio mogli imati kontinuitet postojanja jedan duži vremenski period. Isto tako, objekat je mogao biti i napušten do perioda kada se ovaj novčić pojavljuje. Također, ne treba odbaciti prepostavku da je novčić na lokalitet vrlo lako mogao dospjeti i sasvim slučajno, odnosno da uopće nije povezan s osobama koje su živjele ili obavljale određene funkcije unutar samog objekta. Stoga je u ovom slučaju prihvatljivije mišljenje Irme Čremošnik, koja je mozaik na osnovu tehnike njegove izrade, kao i analogije sa mozaicima iz Ljubljane uvjetno datirala dosta ranije i to u IV stoljeće.¹²

Drugi kasnoantički lokalitet kršćanskog karaktera sa širem području grada Sarajeva je Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotoru kod Ilijade. Sam lokalitet ima veoma dug kontinuitet života na njemu i, prema svemu sudeći, čini se da je prvi put naseljen još na prijelazu iz eneolita u starije bronzano doba (oko 1800. god. p. n. e.).¹³ Na osnovu do sada obavljenih istraživanja, može se zaključiti da je naselje na Gracu svoj “život” nastavilo i kroz kasnije periode, od željeznog doba, preko uspostave rimske vlasti, pa sve do kraja kasnoantičkog i početka rano-srednjovjekovnog perioda.¹⁴ Stoga je posve logično što je baš na ovome mjestu

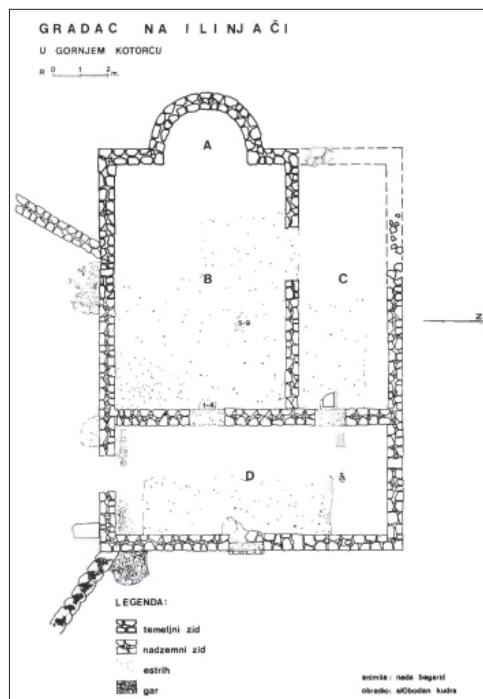
¹¹ D. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 112–113.

¹² Irma Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, 102.

¹³ O prahistorijskom naselju Gradac više u: Alojz Benac, “Gradac Ilinjača kod Kotora”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1963 god. I, knj. I, 25–31; Borivoj Čović, “Novi podaci o prahistorijskom naselju “Gradac” kod Kotora”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1966, god. II, knj. II, 9–17.

¹⁴ Značaj lokaliteta je prepoznat od strane najvećeg broja stručnjaka iz historije i arheologije, a mnogi od njih su upravo ovdje smjestili grad Kateru, koji spominje Konstantin Porfirogenet u svom djelu “*De administrando imperio*”. (Vidi: Konstantin Porfirogenit, Spis o narodima, u: *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom II, /obr. B. Ferjančić, urednik G. Ostrogorski/, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, knjiga CCCXXIII, Vizantološki institut,

otkrivena jedna kasnoantička crkva, kao najreprezentativniji primjer kršćanske sakralne arhitekture. Crkva je bila sastavni dio jednog većeg kompleksa u sklopu kojeg se nalazio i kasnoantički refugij. Najbolji dokaz za tu činjenicu oslikava njen sjeverni zid, koji je ujedno činio i spoljni dio utvrđenja.¹⁵ Prilikom iskopavanja utvrđeno je da je crkva bila orijentisana u pravcu zapad – istok, a od same građevine otkriveni su narteks, naos sa apsidom, te južna prostorija. Nalazi kamene plastike su prilično siromašni, te je od iste pronađeno svega nekoliko fragmenata različitih stubova i stupića, impost i njegovi manji dijelovi, kao i fragment koji je možda pripadao okviru neke ploče.¹⁶

Nacrt plana kasnoantičke crkve iz Graca u Gornjem Kotorcu
(prema: Fekeža, 1990. Plan II)

knjiga 7, Beograd, 1959, 59, i fusnota 203. Također, vidi recentniji rad: Salmedin Mesihović, "Katera (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda)", *Hrvatski narodni Godišnjak*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 2010, br. 57, 20–29.

¹⁵ K. Topolovac, L. Fekeža, "Gradac (Ilinjača)", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski Muzej, Sarajevo, 1988, 44:15, 105.

¹⁶ Za opis kasnoantičke crkve, kao i prateće nalaze, vidi detaljno: Lidija Fekeža, "Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1990, sv. 45, 159–163.

Preciznije datiranje crkve donekle je problematično s obzirom da još uvijek ne postoje pouzdani elementi za takvo što. Po načinu i stilu gradnje ona ni po čemu ne odudara od ostalih kršćanskih sakralnih objekata na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Ipak, prema svemu sudeći, crkva je bila izgrađena ranije nego refugij u čijem se sastavu nalazila od četvrte decenije VI stoljeća.¹⁷ Na to bi ukazivao početak odbrambenog zida koji je naslonjen na sjeverozapadni ugao naosa crkve. Prisustvo tucane opeke u malteru odbrambenog zida govorilo bi u prilog mišljenju da su refugij i crkva građeni u različitim vremenskim periodima. Stoga se čini da je crkva na Gracu u Gornjem Kotoru izgrađena krajem V ili početkom VI stoljeća, a analogni primjeri ovom otkriću nalaze se na lokalitetima u Dabrvinama i Lepenici.¹⁸ Do kada je crkva zajedno sa utvrđenjem uspjela opstati, teško je pouzdano reći. Ipak, debeli slojevi gara na pojedinim mjestima u crkvi nesumnjivo svjedoče da je ona nestala nasilnim putem. Ovaj čin bi se svakako mogao povezati sa avarsко-slavenskom provalom krajem VI i početkom VII stoljeća. Iako rijetka, očigledna je prisutnost ranoslavenskog materijala, što predstavlja sasvim legitiman dokaz o njihovoj prisutnosti na ovom lokalitetu. Možda bi se moglo raspravljati da su paganski nastrojeni došljaci nakon osvajanja refugija zapalili crkvu, a nedugo potom kompleks iskoristili za naseljavanje svoga stanovništva.

Na lokalitetu Tekija u Podlugovima kod Ilijasa¹⁹ sasvim slučajno je otkriven odломak kasnoantičkog kapitela sa abakom, volutama i listovima. Iako je ovako izoliran i fragmentaran nalaz pronađen van konteksta, pa samim time ne može mnogo toga reći o dotičnom lokalitetu zbog samih karakteristika, datacije, kao i mogućih analogija, ipak ga vrijedi uzeti u razmatranje. Na kapitelu se očitava jedan red od osam listova, dok su volute zamijenile geometrijska tijela čudnovatog

¹⁷ L. Fekeža ("Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotoru kod Sarajeva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1990, sv. 45, 164–165) naslanjajući se na ranije Baslerovo mišljenje o utvrđenju na Debeldom Brdu (*Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 56), koje je on datirao u vrijeme oko 535. godine, odnosno kada je Dalmacija ponovo bila prisajedinjena Carstvu, gradnju refugija na Gracu smješta u isti period, zaključujući da su oni građeni istovremeno i prema istoj konцепциji. Kao razlog izgradnje ovih utvrđenja Fekeža navodi da je do toga došlo uslijed pomicanja granice Ističnog Rimskog Carstva, a u sklopu njega i provincije Dalmacije, na rijeku Bosnu.

¹⁸ Lidija Fekeža, "Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotoru kod Sarajeva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1990, sv. 45, 165, kao i fusnota 20.

¹⁹ Bez obzira što ovaj prostor konkretno ne pripada urbanoj jezgri grada Sarajeva, on se ipak može smatrati dijelom koje gravitira istom.

i nedefinisanog oblika.²⁰ Ovaj nalaz pripada tipu kapitela koji se naziva kapitel sa dvije zone i porijeklom je iz istočnjačkih krajeva, te je uglavnom bio zastupljen u Konstantinopolisu. Osnovna karakteristika mu je bila da umjesto voluta i heliksa sa kaulisima koji se gube njihovo mjesto između abaka i listova ispunjavaju likovi obično četiri životinjske figure. Koncepcija kod kapitela iz Podlugova je ista, s tim da se na njemu ne mogu pronaći životinjski likovi, već su u pitanju nejasne i teško razumljive figure, što bi se prije svega trebalo pripisati lokalnom utjecaju i umjetnosti. Ova vrsta kapitela datira iz samog kraja V i prve godine VI stoljeća i njihovo trajanje nije bilo dugog vijeka.²¹ Kapitel sa dvije zone pronađen na lokalitetu Tekija ipak nije jedini sa prostora današnje Bosne i Hercegovine. Analogija ovome nalazu može se tražiti u ostacima kasnoantičke bazilike u Dabrvinama, gdje je otkriven još jedan ovakav tip kapitela. Na kapitelu iz Dabrvina u gornjoj zoni nalaze se četiri ptice raširenih krila, dok donji dio gotovo kompletan nedostaje, s obzirom da je od njega ostao samo dio volute.²² Razlika u ornamentici ova dva kapitela je očigledna, ali je shema zapravo ista. Bazilika u Dabrvini, a samim time i pronađeni kapitel, datirana je u sami kraj V ili u prvu polovinu VI stoljeća, što se poklapa sa već spomenutom vremenskom odrednicom kapitela sa dvije zone. Sudeći prema svemu napisanom vezano za kapitel iz Tekije i analogijom sa kapitelom iz Dabrvina, postoje ozbiljne indicije da bi se na ovom lokalitetu mogla tražiti kasnoantička crkva ili bazilika. Ipak, činjenica da kapitel nije pronađen *in situ* značila bi da njegova stvarna namjena još uvijek nije definitivno poznata.²³ Zajedno sa kapitelom pronađena je i kvadratična rimska cigla, a oba nalaza bila su ugrađena u zidine slabije konstrukcije čije porijeklo najvjerovaljnije datira iz novijeg perioda.²⁴ To bi značilo da je kapitel izmješten iz ruševina originalne građevine, pa zatim iskorišten u sekundarnoj upotrebi, što je inače veoma

²⁰ Dimitrije Sergejevski, "Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1948, sv. III, 182.

²¹ O kapitelima sa dvije zone, više: Rudolf Kautzsch, *Kapitelstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten*, W. De Gruyter, Berlin, 1936, 152 i Tbl. 30, 31, 32.

²² Dimitrije Sergejevski, "Bazilika u Dabrvini (Revizija)", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1956, sv. XI, posebno izdanje, 23. Također: Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 81–82. Ispod volute vjerovatno se nalazio red listova, što je bilo uobičajeno, a isto nepisano pravilo prati i kapitel iz Podlugova.

²³ Odlomak kapitela je pronašao Đorđe Balorda, mještanin sela Odžak u okolini željezničke stanice Podlugovi, prilikom kopanja zemljišta, a zajedno sa njim je izvadio i kvadratičnu rimsku ciglu. Oba nalaza Balorda je poklonio Zemaljskom muzeju.

²⁴ Dimitrije Sergejevski, "Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1948, sv. III, 182.

česta praksa na ovim prostorima od strane lokalnih stanovnika. Međutim, teško je vjerovati da se izvorni objekat nalazio na nekoj većoj udaljenosti od mjesta pronalaska dijela kapitela, pa bi zbog toga potencijalnu crkvu najbolje bilo tražiti u njegovoj neposrednoj blizini.

(Prema: Sergejevski, 1948, Tbl. VI, sl. 3)

Nakon prezentiranja arheološkog materijala, neophodno je osvrnuti se i na izvorne pisane podatke koji se mogu direktno ili indirektno dovesti u vezu s ovim područjem. Jedini podaci takvog karaktera mogu se izvesti iz Akata salonitanskih sabora, koji su održani 530. i 533. godine u glavnom gradu provincije Dalmacije – Saloni.²⁵ Naime, na saborima kojima je predsjedavao salonitanski nadbiskup Honorije Mlađi

²⁵ Za Akte salonitanskih sabora vidjeti: *Illyrici sacri tomus secundus. Ecclesia Salonitana. A quarto saeculo aere christiana usque ad excidium Salona. Accessere Vita Diocletiani Imperatoris, Acta Sanctorum ex ejus genere, Marmora Salonitana*, (izd. D. Farlati), Venetiis, 1753, 162–163, 173–174; *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium, opera, et studio Ignatii comitis de Batthyán espiscopi Transilvaniae colectae, et illustratae, Tomus primus*, (izd. I. Batthyány), Albae Carolinae, 1785, 285–293; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, (izd. I. Kukuljević-Sakcinski), Zagreb, 1874, 195–198; *Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, (izd. F. Rački), Zagrabiæ, 1894, 13–18; *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. Čest 1. (do god. 1107). Uvod, natpisi i isprave*, (izd. F. Šišić), Zagreb, 1914, 157–164; *Historia Salonitana maior*, (izd. N. Klaić), Beograd, 1967, 76–85; *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga I. Izvori (analiza i kritika)*, (izd. S. Gunjača), Zagreb, 1973, 50–56; “Izvori”, u: *Salona Christiana*, (izd. M. Ivanišević), Split, 1994, 159–162; *Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni*, (izd. i prev. R. Dodig – A. Škegro), Zagreb, 2008, 13–22.

(*Honorius Iunior*) bio je prisutan Andrija (*Andreas*), biskup bestoenske dijeceze (*Ecclesia Bestoensis*), koji je imao istaknuto ulogu na oba navedena događaja. Pod jurisdikcijom ove dijeceze sasvim sigurno se nalazio i teritorij municipija *Aquae* sa centrom u današnjoj Ilidži, a kome je današnje Sarajevo i njegova šira okolina pripadalo u doba rimske uprave.²⁶ O stanju kakvo je vladalo unutar ove biskupije Andrija lično u svom pismu kaže: “*sicut nuper bestoensis ecclesie scriptum tenentes agnoscimus, que tanto est divino honore comodata, ut non solum oppressis adesse non cogitet, sed nec sue a deo valeat subvenire pressure.*”²⁷ Na osnovu ovoga vidljivo je da se Bestoenska biskupija nalazila u veoma teškoj situaciji, odnosno da siromaštvo nije zahvatilo samo obični puk, već i samu crkvu, jer, kako Andrija navodi, ona nije mogla pomoći ni sama sebi, a pogotovo ne lokalnom stanovništvu. Tome u prilog bi govorile i kasnoantičke crkve sa njenog područja, a koje su građene prilično neuredno, uglavnom manje veličine i veoma često od spolja starijih građevina i paganskih nadgrobnih spomenika. Sve navedeno vrijedi i za ranije obrađene kršćanske sakralne objekte sa prostora sarajevskog kraja. Možda bi se sa vremenom biskupovanja Andrije, čelnog čovjeka bestoenske dijeceze, mogla povezati i gradnja refugija na Gracu u Gornjem Kotorcu, ukoliko bi predložena datak u četvrtu deceniju VI stoljeća bila tačna. To bi bio jedan od rijetkih direktnih dokaza o građevinskim aktivnostima na području ne samo današnjeg Sarajeva već i kompletног teritorija bestoenske dijeceze u vrijeme biskupa Andrije.

Zaključak

Kako se može vidjeti na osnovu svega izloženog, jasno je da se kršćanstvo na prostoru šire okoline grada Sarajeva, barem na osnovu do sada poznatih informacija, javlja relativno kasno. Preciznije, kako to arheološki nalazi sugerisu, prvi tragovi uočavaju se tek u drugoj polovini IV stoljeća. Udaljenost od primorskog dijela, odnosno u dobroj mjeri geografska izolovanost, ali i opća nerazvijenost unutrašnjosti provincije Dalmacije, posebno u kulturnom, ali i u infrastrukturnom segmentu, bili su jedni od glavnih razloga za ovakvo stanje. Isto tako, kao jedan od uzroka ne smije se zaboraviti ni općepoznata konzervativnost indigenog stanovništva po pitanju tradicije i autohtonih kultova.

²⁶ O Bestoenskoj biskupiji detaljno: Ante Škegro, *The Bestoen bishopric in the light of prior research*, *Arheološki vestnik*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 2005, br. 56, 369–389; Ante Škegro, “Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja”, u: *Zbornik o Pavlu Andeliću*, Franjevačka teologija, Sarajevo, 2008, 111–141.

²⁷ *Historia Salonitana maior*, (izd. N. Klaić), Beograd, 1967, 77.

Na osnovu do danas poznatog arheološkog materijala, može se zaključiti da se na prostoru uže i šire okoline Sarajeva nalaze dva lokaliteta na kojima se sasvim sigurno nalaze tragovi kršćanske sakralne arhitekture iz razdoblja kasne antike, te jedan za koji se opravdano pretpostavlja da je istog takvog karaktera. Vremenski raspon između objekata na ta tri lokaliteta iznosi oko stotinu i pedeset godina, što bi sugerisalo da se kristijanizacija na ovom prostoru odvijala sporo i postepeno. Ta činjenica, iako su u pitanju svega dva, odnosno tri lokaliteta, u potpunosti je u skladu sa prethodno navedenim razlozima, zbog čega je kršćanstvo sporo napredovalo u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Pronađene građevine sa prostora Sarajeva uklapaju se u opći karakter kasnoantičkih crkava iz unutrašnjosti provincije Dalmacije, odnosno teritorija današnje Bosne i Hercegovine. To se prije svega odnosi na njihovu veličinu, koja je uglavnom manjih dimenzija, a zatim i tehniku gradnje s obzirom da su sagrađene prilično neuredno, uglavnom od spolja starijih objekata i paganskih nadgrobnih spomenika.

Sve ove građevine sa prostora Sarajeva najkasnije od kraja V stoljeća nalažile su se pod jurisdikcijom jedne veće crkvene administrativne teritorije, a koja se ogledala u vidu Bestoenske biskupije. U pisanim izvorima ostao je sačuvan spomen biskupa Andrije, do danas jedinog poznatog crkvenog poglavara ove dijocese. Andrija međutim nije bio samo značajan za svoju dijecezu i njeno lokalno stanovništvo, već je imao istaknutu ulogu i na provincijskim crkvenim saborima održanim u Saloni 530. i 533. godine. Na osnovu njegovog pisma o kojem govori salonitanski nadbiskup Honorije Mlađi na Saboru iz 530. godine, jasno je da se Andrijina biskupija nalazila u veoma teškoj situaciji i to ne samo obično stanovništvo koje je grcalo u siromaštvu već i sama crkvena organizacija. Bez obzira na to, čini se da za njegovo vrijeme na prostoru Sarajeva postoji potvrda o građevinskim aktivnostima i to na lokalitetu Gradac, a gdje je izgrađen kasnoantički refugij u koji je inkorporirana već od ranije postojeća crkva.

AN ADDITION TO THE KNOWLEDGE OF THE EARLIEST HISTORY OF CHRISTIANITY IN THE WIDER TERRITORY OF THE CITY OF SARAJEVO

Summary

Information we have so far show that Christianity in the wider territory of the city of Sarajevo developed relatively late. More precisely, archaeological finds suggest that the first traces were observed in the second half of the 4th century. One of the main reasons was the distance from the littoral region, i.e. geographic isolation to a large extent, as well as the general lack of development of the inland of the province of Dalmatia, especially the development of the cultural and infrastructural segment. Moreover, we must not forget the general conservativeness of the indigenous population in terms of tradition and autochthonous cults.

The archaeological material we have until today leads us to the conclusion that the wider and narrower territory of the city of Sarajevo holds two sites that most certainly contain the traces of Christian sacral architecture from the period of Late Antiquity, as well as one site that most certainly can be assumed to be such a type of building. The time span between the objects at these three sites is about 150 years, suggesting that the process of Christianization in this territory was slow and gradual. This fact is entirely in line with the aforementioned reasons why Christianity progressed slowly in the interior of the province of Dalmatia. The discovered buildings in the territory of Sarajevo coincide with the general appearance of the churches from Late Antiquity in the inland of the province of Dalmatia, i.e. the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. This particularly refers to their smaller dimensions, construction methods as they were constructed in a quite a sloppy manner, mostly made of spolia from older buildings and pagan tombstones.

Until the end of the 5th century, all of these buildings from the territory of Sarajevo were under the jurisdiction of one of the largest ecclesiastical administrative territory, the Diocese of Bistue. Written records mention Bishop Andrija,

who has been known as the only leader of this diocese. However, Andrija was not only important for his diocese and its local population, but his role was prominent in the Salonitan councils from 530 and 533 AD. Based on one of his letters, addressed by Salonitan Archbishop Honorius the Younger at the council in 530 AD, it is obvious that this diocese was in a very serious situation, as both general population and church organization were caught in a poverty trap. Nevertheless, there are corroborations of construction activities during his time in the territory of Sarajevo, the site of Gradac, where a refugium from Late Antiquity was incorporated into an already existing church.

UDK: 347.63 (497.6) "18/19"

Izvorni naučni rad

"NEZAKONITA" DJECA PRED ZAKONOM – DOKAZIVANJE OČINSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI NA RAZMEĐU 19. I 20. STOLJEĆA

Hana Younis

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se na osnovu arhivske građe ukazuje na fenomen dokazivanja očinstva u Bosni i Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća. Dokazivanje očinstva je tema koja ukazuje na mnogobrojne promjene koje je sa sobom donijela nova, austrougarska vlast. Kako su parnice izgledale i koja su bila prava djeteta, a koja majke, pitanja su na koja se u ovom radu odgovara. Kroz konkretnе primjere ukazuje se na praksu, probleme, prava i želje što su pratili ove procese. Koliko su "nezakonita" djeca bila dio svakodnevnice, ilustrovano je kroz dostupne brojke, koje ukazuju i na razliku u prisutnosti ove djece u velikim i manjim gradovima.

Ključne riječi: "nezakonita" djeca, prevare, alimentacija, Bosna, Osman-sko Carstvo, Austro-Ugarska, matične knjige, sudski procesi

Abstract: This paper, based on the archival material, indicates the phenomenon of proving paternity in Bosnia and Herzegovina between the 19th and 20th century. Proving paternity is a topic which points out numerous changes which brought the Austro-Hungarian governance. How the law-suits looked like and what were the rights of the child and the mother are questions which are especially responded to in this paper. The specific examples show the practice, problems, rights and wishes which followed these processes. How much were the "illegitimate" children a part of everyday life is illustrated through available numbers, which also show the difference in presence of the "illegitimate" children in bigger and in smaller cities.

Keywords: “*illegitimate*” children, frauds, alimony, Bosnia, Ottoman Empire, Austro-Hungarian, parish registers, court processes

Uvod

Iako arhivska građa sudske institucije predstavlja veoma važan segment u sagledavanju historijskih procesa, ona je još uvijek veoma malo istražena i korištena kao izvor za sagledavanje svakodnevnice iz historijskog aspekta. Spisi različitih sudske instanci otkrivaju mnogobrojne teme koje su do sada bile potpuno zanemarene. Jedna od tih tema jeste i dokazivanje očinstva kao dio svakodnevnog života na razmeđu 19. i 20. stoljeća. Brojnost ovih slučajeva ističe potrebu za detaljnijom analizom ove problematike, ali i za propitivanjem uvriježenih mitova i predrasuda vezanih za brojnost i prisutnost “nezakonite” djece u svakodnevnom životu tog perioda. Neophodno je istaknuti da je ova tema samo jedan segment u otkrivanju složenog problema vezanog za djecu rođenu van bračne zajednice, kao i djecu napuštenu od strane jednog ili oba roditelja. Posebno bi bilo važno u tom kontekstu sagledati i pitanja napuštene djece i čedomorstva, kojima se, nažalost, bosanskohercegovačka historiografija do sada uopće nije bavila, iako je čedomorstvo bilo često krivično djelo za koje su žene bivale optužene pred sudom u periodu austrougarske uprave.¹ Svi ovi problemi usko su povezani i upotpunjuju sliku svakodnevnog života iz jedne druge, malo mračnije perspektive života žene u Bosni na razmeđu dva stoljeća i dva carstva.

Osnovni cilj ovog rada jeste propitati koliko je rađanje djece od “nepoznatog oca” bilo često, te koliko je mit o stigmatizaciji i marginalizaciji takvih žena na razmeđu 19. i 20. stoljeća realan. Na to pitanje možemo odgovoriti kroz detaljno sagledavanje odnosa društva i vlasti prema fenomenu “nezakonite djece” kroz rekonstrukciju sudske procese o utvrđivanju očinstva. Cilj nam je također ustanoviti učestalost ovih pojava u Bosni i Hercegovini na prijelazu u 20. stoljeće, koliko to građa dozvoljava. Ključni izvor za sagledavanje ove teme jesu sudske

¹ Kralj-Brassard u izuzetno vrijednoj studiji o napuštenoj djeci u Dubrovniku i radu dubrovačkog Hospitala milosrđa ukazala je na složenost, ali i važnost ovih tema u historiografiji. Ona navodi da su u Italiji “tijekom 18. i 19. stoljeća većinom napuštana nezakonita dječa”, ali i da su u dubrovačko nahodište u periodu austrougarske uprave dolazila i dječa iz Bosne i Hercegovine. Vidi: Rina Kralj-Brassard, *Djeca milosrđa, napuštena dječa u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2013, 29, 302.

spisi.² Tužbe koje se podnose za dokazivanje očinstva najiscrpniјe opisuju probleme s kojima se ova djeca suočavaju. U isto vrijeme one otkrivaju kompletну priču koja se krije iza rođenja "nezakonitog" djeteta.

Svjesni smo da su slučajevi dokazivanja očinstva koji se pojavljuju na sudovima u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća samo dio problema koji se javno predočava. Sa sigurnošću možemo tvrditi da postoji značajan broj onih koji se nikad nisu odlučili na tužbu tim povodom. Ako analiziramo status žena koje se odlučuju za pokretanje ovih tužbi, bit će jasno da su to uglavnom žene koje žive same, daleko od uže familije, a najčešće i od mjesta rođenja. Poneki slučaj odnosi se na djevojke koje su prevarene obećanjem braka, dok se u rijetkim slučajevima radilo o tek razvedenim ženama i udovicama. Zajedničko svima njima jeste traženje priznanja od optužene osobe da je otac njihovog djeteta, te da preuzme materijalnu odgovornost nad njim.

Na samom početku neophodno je pojasniti termin "nezakonito dijete". U dokumentima vjerskih zajednica, ukoliko su bila upisivana, ova djeca su se različito nazivala. Najprecizniju evidenciju je vodila Katolička crkva. Označavali su ih terminom "nezakonita" djeca, što je bio službeni termin za katoličku djecu čiji roditelji nisu bili crkveno vjenčani, bez obzira da li su živjeli zajedno ili ne i bez obzira na to da li su imali sklopljen građanski brak.³ Zbog takvog odnosa u samim krštenicama je postojala rubrika da li je dijete zakonito ili nezakonito. Ovdje treba napomenuti da je postojala mogućnost ozakonjavanja takve djece ukoliko roditelji sklope crkveni brak. U dokumentima Pravoslavne crkve teško je utvrditi ko su takva djeca, jer se ta kategorija nije upisivala, nego je vanbračna zajednica registrovana kao konkubinat, dok su brakovi između različitih religija registrovani kao "smješani".⁴ Kada se radi o djeci islamske vjeroispovijesti, oni se u sudskim dokumentima uglavnom upisuju kao "veled-zina".⁵

² Ovaj rad je historiografskog karaktera i nema pretenzije da iz ugla pravne nauke sagleda ovo važno pitanje.

³ Vidi: Slaven Bertoša, "Nezakonita djeca u Pulskim matičnim knjigama krštenih od 1613. do 1678.", *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998, br. 42, 37-48; Matija Berljak, *Nezakonita djeca ili nezakoniti roditelji*, Bogoslovска smotra, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1-2, 1979, br. 49, 178-180.

⁴ Vidi: *Srpska pravoslavna hercegovačko-zahumska mitropolija, pri kraju 1900. god. (S dodatkom)*, Serafim Perović Mitropolit, Mostar, 1901, Statistički pregled protopresviterata Trebinjskog za 1900. godinu, tabela.

⁵ Izraz "veledi-zina" koristio se u Osmanskom Carstvu za svu "nezakonitu djecu". U Bosni se ovaj izraz koristio u dokumentima i u prvim decenijama 20. stoljeća. U jednom dopisu Ministarstva pravde iz 1929. godine u kojem se objašnjavaju prava "nezakonite djece" stoji:

U službenim dokumentima ova djeca najčešće se nazivaju “nezakonita”, te ćemo ovom radu koristiti upravo taj pojam.

Dokazivanje očinstva u posljednjim decenijama osmanske uprave

Kada se radi o prisutnosti “nezakonite” djece ili dokazivanju očinstva u Bosni na razmeđu 19. i 20. stoljeća, neophodno je osvrnuti se i na posljednje decenije osmanske uprave. Ključni nedostatak za detaljniju analizu ovog perioda predstavlja manjkavost izvora, kao i činjenica da je problem “nezakonite” djece bio tabu tema. Ovakvo stanje možemo posmatrati i kroz ugao strogog tradicionalnog života koji je prakticiran u osmanskom periodu, u kojem su sva odstupanja smatrana velikom sramotom.⁶ Tako je cjelokupna zajednica bila budna nad “moralnošću” komšija, a svaka prijava bi završavala automatskim uplivom vjerskog poglavara.⁷

Podatke koji ukazuju da su “nezakonita” djeца bila prisutna u osmanskoj svakodnevničkoj Bosni nalazimo uglavnom indirektno.⁸ Mnogo konkretnije podatke imamo o prisutnosti čedomorstva. Iako je teško bilo dokazati da je određeno dijete usmrćeno, a ne rođeno mrtvo ili umrlo odmah nakon rođenja, prijava sumnje na takve slučajeve jasan je pokazatelj postojanja takvih slučajeva.⁹

“Prava i dužnosti majke prema svom nezakonitom djetetu (rođenom izvan svakog oblika braka – prostitutno – veledi zina)...” U osnovi, riječ *veled* znači dijete, dok *zina* znači blud. Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Vrhovni šerijatski sud za Bosnu i Hercegovinu – Sarajevo (dalje: VŠS), B, kutija br. 1904/7; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, ZB, 350-149; Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Porođični i lični fondovi, Bušatlić, Ajni-Abdulah – Sarajevo, kutija br. 1, dokument br. 232.

⁶ Vidi: Hana Younis, “Odnos prema pitanju časti u Sarajevu u posljednjim decenijama osmanske uprave”, *Almanah*, Podgorica, 2014, br. 57/58, 207-224.

⁷ Fra Grga Martić je nadgledao svakodnevnicu katoličkog stanovništva u Sarajevu. Tako je on ukoliko bi neko od katolika počeo živjeti u vanbračnoj zajednici, a nije sklopjen brak, bio pozivan od strane komšija da to spriječi. Godine 1866. Raul Benackovski i Ana Wolkrab počeli su živjeti zajedno prije nego su sklopili brak. Fra Grga Martić je odmah urgirao, a Ana i Raul su samo nekoliko dana poslije tražili dokumentaciju od Austrijskog konzulata kako bi mogli sklopiti brak. Vidi: ABH, Regeste Austrijskog generalnog konzulata Sarajevo (dalje: RAGKS), 750/66, 836/66.

⁸ Vidi: Alija Beđić, “Ali-pašina mahala u Sarajevu”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Muzej Sarajevo, Sarajevo, godina II, 1966, 45.

⁹ Malinar, stolar u Sarajevu, prijavio je Liriku, ženu koja je bila podstanar kod njega, da je rodila dijete koje je, prema njegovom mišljenju, moglo biti i usmrćeno. Kako bi se prijava provjerila, poslan je studentu medicine Bvaltiji, koji je ustanovio da je novorodenče umrlo prirodnom smrću. Za razliku od Lirike, Olgu Gorup je prijavio neki prijatelj, Ivan Pavković.

Međutim, jedna vijest u listu *Bosanski vjestnik* ukazuje da je ta pojava bila raširenija negoli je društvena zajednica željela priznati. Radi se o slučaju ostavljenog i usmrćenog tek rođenog djeteta na groblju u ljeto 1866. godine. Pažnju skreće upravo to što autor naglašava kako se već više puta dešavalo da su se "raznosili glasovi da su se mala đeca pobačana nalazila u rjeci Miljacki".¹⁰ Nakon toga konstatuje se kako je takva vijest bila *nevjerovatna*, zbog čega se takvim glasovima nije "poklanjalo toliko pažnje i vjerovanja". Mogli bismo iz navedenog slobodno zaključiti da se ovaj problem jednostavno pokušavao ignorisati, te da je to bilo moguće sve dok nije postao masovniji, a samim time i vidljiviji. Na ispravnost ovog zaključka ukazuje i završetak navedene vijesti kada autor kao razlog takvog stanja navodi "demoralizaciju u narodu". Kao rješenje za ovaj problem predlaže formiranje zvanične ustanove "gdi bi se ta pod vanrednim i nezakonim okolnostima na svjet dolazeća dječa ostavljala i gajila", te zaključuje da se "tom zlu drugčije nemože na put stati".¹¹ Rješenje koje se nudi nedvosmisleno potvrđuje kako je problem "nezakonite" djece 1866. godine bio toliko očit da se od zvaničnih vlasti očekivalo konkretnije djelovanje. Bilo je jasno da su tradicionalne mjere koje je vlast provodila o ovom pitanju postale neefikasne. Zašto je to bilo tako, može se djelimično povezati i sa masovnjim doseljavanjem stranih podanika u posljednjim decenijama osmanske uprave. Naime, građa koja se odnosi na njih ukazuje da ovi stranci, uglavnom habsburški podanici, sa sobom donose i nove običaje i način života. To se posebno odnosi na one koji su se doseljavali u veće gradove, a naročito u Sarajevo. Najviše podataka o prisustvu "nezakonite" djece nalazimo u građi Austrougarskog generalnog konzulata u Sarajevu.¹² Iz ovih dokumenata jasno se vidi kako su sudske sporove vezani za dokazivanje očinstva bili prisutni, te da je usvajanje tužbe podrazumijevalo i isplaćivanje alimentacije.¹³

On je tvrdio je da je ona rodila nezakonito dijete i da ga je usmrtila. S obzirom na to da je Olga bila poznata po raznim prekršajima, istraga nije ni obavljena, niti je bilo kakav odgovor na prijavu dostavljen Konzulatu. ABH, RAGKS, 1654/69, 699/67.

¹⁰ *Bosanski vjestnik*, god. I, 14. 7. 1866, br. 14, 107.

¹¹ Isto.

¹² ABH, RGKS, 1850-1878.

¹³ Jedna od žena koja je pokrenula tužbu dokazivanja očinstva pred sarajevskim kadijom bila je Olga G. Ona se u Sarajevo doselila 1865. godine sa sinom Dragomirom. U Sarajevu je prve tri godine živjela sa Nikolom M., vjenčanim suprugom Kate M., koja je više puta prijavljivala njihovu vezu i tražila da se razdvoje. Kata je nakon tri godine uspjela u tome. Još dok je živjela s Nikolom, Olga je započela tužbu protiv Petra A., tvrdeći da je on otac njenog djeteta. Tražila je alimentaciju, koju je nakon nekoliko mjeseci parnice i dobila. Petar je morao u prvoj isplati dati Olgii 80 dukata, koji su bili dovoljni da pokriju troškove djeteta od rođenja do konačne presude. Odmah nakon presude 1867. godine Petar (koji je bio iz Srbije) odselio

Jedna od mjera koje je osmanska država poduzimala u sprečavanju rađanja “nezakonite” djece, bez obzira čiji su podanici bili u pitanju, jeste i sklapanje braka pod prisilom. Ovakvi brakovi sklapani su iz više razloga, a jedan od njih je i zajednički život muškarca i žene bez prethodno sklopljenog braka. Ova praksa održala se do kraja osmanske uprave. To potvrđuje i slučaj Koste Mustakina, koji je sklopio prisilni brak u februaru 1878. godine “s prijetnjom i ugrožavanjem od strane ovdašnjega Mitropolita”, napisao je Kosta u svojoj žalbi, pa dodao: “... mene su nasilno vjenčali sa Kokom (...) s kojom sam ja tada bio 2 dana, a zatim odmah otišao od nje koju nikad nemogoh ljubiti, iza toga 36 dana bavio sam se u Sarajevu, a potom prijedjem u Austriju, te sam iz Zagreba triput pisao istom Mitropolitu da me od nezakonog braka s Kokom razpusti jer se nije postojano za navjek odričem. Mitropolit mi nikad ništa nehtjede odgovoriti”.¹⁴ Kosta se možda nikad ne bi žalio zvaničnim sudskim organima da Koka nije pokrenula protiv njega proces dokazivanja očinstva. Činjenica da je ovaj postupak pokrenut u maju 1880. godine, nakon što se Kosta ponovno doselio u Sarajevo, ukazuje da je njegov brak trajao više od dvije godine, bez obzira na način sklapanja i promjenu političkog režima.¹⁵

Iako se za Kostu sporo mijenjalo stanje, u suštini je novi sistem iznjedrio ključnu promjenu, a to je prestanak prakticiranja prisilnih brakova, što je zapravo posljedica gubljenja moći vjerskih poglavara i tradicionalnog društva kao *mjere* za dozvoljeno. U isto vrijeme zbog brojnosti vanbračnih zajednica i broja rođene djece bez oca i sam odnos prema ovom problemu je promijenjen.

Zakonodavstvo austrougarskog perioda po pitanju “nezakonite” djece

Nakon austrougarske okupacije u Bosnu se masovno doseljavaju činovnici koji se nadaju boljem zaposlenju i uvjetima života u novoj pokrajini. Sudar tradicije i modernizacije upečatljiv je u načinu života i moralnim vrijednostima koje su

---

se u Beograd, a Olga pokrenula tužbu za isplaćivanje alimentacije putem Beogradskog suda. Katarina B. također je tužila sarajevskom kadiji Nikolu G. da je otac njenog djeteta, koje je tada imalo punih deset godina. Kadija je presudio u njenu korist, a visinu alimentacije odredio je na 80 para dnevno. Katarina nije bila zadovoljna presudom. Smatrala je da je 45 pjastera mjesecno realna suma za alimentaciju. Vidi: ABH, RGKS, 1567/66, 205/67, 328/69, 84/67, 1444/67, 1505/67.

¹⁴ ABH, VŠS, E, kutija br. 43, 1880/6.

¹⁵ Isto.

uočljive posebno u većim gradovima. Otvaranje javnih kuća i povećan broj vabnbračnih zajednica rezultat su snažnih društvenih promjena u tom periodu. Kao posljedica toga postepeno se povećavao i broj "nezakonite" djece, koja postaju sastavni dio svakodnevnog života u Bosni u periodu austrougarske uprave. Na to jasno ukazuju ne samo sudski spisi nego i matične knjige i statistički podaci.

Nova vlast brzo je shvatila da se sve ove pojave moraju i zakonski regulisati, ali u komplikovanom sistemu podjele na vjerske i građanske nadležnosti to uopće nije bilo jednostavno.¹⁶ Osnovni problem za sudske procese dokazivanja očinstva bio je kome će se stranka obratiti, kojem od sudova, s obzirom na to da su privatni problemi muslimana pripadali šerijatskim sudovima, a problemi ostalih stanovnika građanskim sudovima. Ključni problem bila je sudska ingerencija, posebno u slučajevima gdje je samo jedno, tužiteljica ili tuženi, musliman, dok je druga strana hrišćanin ili Jevrej.

Tako usložnjenu situaciju nije bilo jednostavno regulisati. Da je i sudsko osoblje bilo *zbunjeno* nametnutim pravilima i devet godina nakon okupacije, ukazuje dopis Okružnog suda iz Travnika iz 1887. godine, koji je poslan Vrhovnom šerijatskom суду sa pitanjem: "...dali u medjelama imade propis po kojem se ocem nezakonitog djeteta može smatrati samo onaj, koji to vansudbeno prizna ili glede kojega četiri svjedoka potvrde (podvučeno u originalu op.a.), da je sa materom spolno opčio..." Oni su konkretno željeli znati da li se "u medjelam takav propis bar sličan nalazi" kako bi se mogli odrediti prema tom pitanju.¹⁷ Vrhovni šerijatski sud je na upit odgovorio nakon tri dana pojasnivši da "u Medžellama neimade propis po kojem se ocem nezakonitog djeteta može smatrati samo onaj koji to vansudbeno prizna ili glede kojega četiri svjedoka potvrde da je sa materom spolno občio". U odgovoru je precizirano da "neimade ni sličan propis pošto Medžellama propis o nasebu (rodbinskim vezama H.Y.) nepostoje".¹⁸ Koliko je ovakvo stanje bilo zbumujuće u praksi, najbolje ilustruje slučaj Kobiljak iz 1894. godine.

Junus K. živio je sa Marom punih 12 godina, sve do 1891. godine, kada je ona umrla. Nakon njene smrti Kotarskom šerijatskom судu prijavljeno je da njihova dječa Edhem od 8 i Sadika od 4 godine trebaju napustiti kuću njihovog oca

¹⁶ Detaljnije o pravnom aspektu podjele sudske nadležnosti vidi: Mehmed Bečić, "Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, br. LVIII, 2015, 107-124.

¹⁷ ABH, VŠS, E, kutija br. 68, 1892/40.

¹⁸ Isto. Također vidi: ABH, VŠS, E, kutija br. 47, 1887/1.

Junusa *jer nisu njegova pred zakonom*.¹⁹ Junus je pozvan u sudnicu da se izjasni i tom prilikom je izjavio da je živio sa Marom kao “milostnicom” i da se sa njom nije nikad vjenčao. On je objasnio da “razumije da su djeca nezakonitog občenja t.j. iz zina porodila”. Međutim, djeca su bila njegova i on je želio da kod njega i ostanu. Sud se našao pred velikom dilemom. Prvo je bilo upitno koji sud uopće ima pravo odluke, jer je majka rimokatolkinja, a otac musliman. Djeca su rođena iz “konkubinata t.j. nezakonitog spolnog odnošaja”, a samim time pred zakonom smatrana su “nezakonitim”, te su morala dobiti tutora. U ovom slučaju bilo je upitno koje vjere treba biti tutor. Kotarski šerijatski sud nije znao kako postupiti, pa je smjernice tražio od Vrhovnog šerijatskog suda. U upitu je stajalo: “Pošto je ovu djecu rodio muhamedanac kod kojeg se i sad nalaze i koji jih naziva turskim imenima i poučava muhamedanskom zakonu i to pita kot. ured kao šeriatski sud u Sarajevu koji sud imade tutora djeci imenovati i ko se može tutorom imenovati?” Vrhovni šerijatski sud odgovorio je da djeca pripadaju majci jer nisu rođena u zakonskom braku, pojasnivši da “nezakoniti otac nema prava na takvu djecu a ima samo dužnost uzdržavati ju...”, te da prema naredbi Zemaljske vlade od 2. 4. 1887. broj 7948 “nezakonitoj” djeci, ukoliko majka nije muslimanska, tutora imenuje kotarski ured kao sud, a da bi tutor u ovom slučaju trebao biti rimokatolik.²⁰ Iako se ovaj slučaj odnosi na vanbračnu zajednicu, on jasno ilustruje do koje je mjere postojala zakonodavna konfuzija vezana za pitanje “nezakonite” djece. Čak je riječ i o slučajevima vanbračne zajednice kada su, bez obzira što je otac priznavao djecu, smatrao ih svojom i želio preuzeti svu brigu o njima, djeca davana drugoj osobi da ih odgaja. Ovaj slučaj svjedoči o nesnalaženju vlasti, te nagovještava kakve su bile posjedice neusklađenosti sistema i susreta nove realnosti sa vjerskim zakonom koji je jedini stoljećima primjenjivan na prostoru Bosne.²¹

Potpuno zbumujuću situaciju Zemaljska vlada je pokušala regulisati u aprilu 1887. godine, kada je donijela naredbu da u slučajevima kada je otac “nezakonitog” djeteta musliman, slučaj dokazivanja očinstva pripada građanskom sudu. U istom dopisu napisano je da Vlada “nenalazi za sada za potrebno da izdade naredbu kojom bi se u obče za sve slučajeve uredilo pitanje nadležnosti u takovimi parnicama”.²²

¹⁹ Mara je rodila u vanbračnoj zajednici sa Junusom 4 djece, ali je dvoje preživjelo. ABH, VŠS, E, kutija br. 65, 1892/8.

²⁰ Isto.

²¹ Ovaj slučaj također ukazuje na jasnu diskriminaciju ove djece, od samog naziva preko prava koja su mogla ostvarivati. Slučaj Kobiljak oslikava u svoj svojoj kompleksnosti kroz što su sve ova djeca prolazila i kakav je odnos vlasti bio prema njima.

²² ABH, VŠS, E, kutija br. 47, 1887/1.

Nekoliko godina poslije, tačnije 1893. godine, precizirano je da dokazivanje očinstva muslimana spada u *familijarna pitanja*, što znači da presude donosi šerijatski sud.²³ Međutim, to nije trajalo dugo, već je 5. augusta 1894. donesena nova naredba (broj 4630/III), kojom je nadležnost po pitanju dokazivanja očinstva za sve vjeroispovijesti prebačena na građanske sudove.²⁴ Treba napomenuti da analiza sudske dokumentacije ukazuje na to da su kadije i prije ovog datuma slučajevi dokazivanja očinstva i kad su obje strane muslimani povremeno prosljeđivale na građanski sud, kao i na činjenicu da su se stranke obraćale šerijatskim sudovima i više od jedne decenije nakon što su oni izgubili ingerencije u tim pitanjima.²⁵

Naredbom iz augusta 1894. godine Zemaljska vlada je faktički oduzela ingerencije šerijatskim sudovima da donose presude po pitanju očinstva "nezakonite" djece, bez obzira što se radilo o privatnim odnosima koji su kod muslimana trebali biti regulisani šerijatskim zakonom.²⁶ Tako su i muslimani bili obavezni sudske sporove ove vrste rješavati na građanskim sudovima.

Svrha sudskega procesa

Osnovni razlog pokretanja procesa sudskega dokazivanja očinstva bio je priznanje djeteta od strane oca, što je automatizmom donosilo i pravo na nafaku, tj. alimentaciju.²⁷ Da bi dijete dobilo bilo kakvu alimentaciju, prvo je trebalo dokazati ko

²³ Postoji nekoliko presuda po pitanju očinstva koje je šerijatski sud donio početkom 90-ih godina 19. stoljeća. Jedna od njih je i tužba Hatidže S. Ona je tužila Muharema K. da je otac njenog djeteta, ali to nije uspjela dokazati, te je njenu tužbu kadija odbio. U slučaju Hatidže O. kadija je donio dvije presude. U prvoj je kao oca malodobnog Mustafe imenovao Ibrahima L., sa kojim je Hatidža bila u braku, a dijete je rodila nepunih 7 mjeseci nakon razvoda. U presudi je navedena i visina nafake – alimentacije, kao i 20 forinti koje je Ibrahim morao platiti Hatidži "radi dangube po sudovima". Međutim, Ibrahim je nakon presude doveo svjedočike koji su potvrdili da je "ona sa drugima polno opčila". Jedan od svjedoka bio je Avdo, koji je priznao da je oženio Hatidžu samo tri dana nakon što se razvela od Ibrahima, ali, kako je sam naveo, odmah je "vidio da je trudna" i ostavio je. Sud je nakon toga potvrdio prvobitnu odluku. ABH, VŠS, E, kutija br. 47, 1887/1, kutija br. 63, 1891/53.

²⁴ ABH, VŠS, E, kutija br. 95a, 1901/17.

²⁵ Vidi: ABH, VŠS, E, kutija br. 43, 1881/37, kutija br. 119, 1907/25.

²⁶ Šerijatskim sudovima ostale su ingerencije nad imenovanjem tutora malodobnog "nezakonitoj" djeci sve do oktobra 1905, kada je donijeta odluka broj 578, kojom su im i te ovlasti ukinute. Isto.

²⁷ "Nezakonita" djeca imala su pravo i na nasljedstvo iza umrlog oca, ali s obzirom na to da su se takve parnice vodile u slučajevima kada je dijete već priznato, a nakon smrti oca, to pitanje neće biti razmatrano u ovom radu. Međutim, neophodno je napomenuti da je i po pitanju

je otac djeteta, dakle, ko će taj novac plaćati. Sam proces dokazivanja očinstva zavisio je od mnogo faktora. Iako je svaka tužba na svoj način jedinstvena, ipak je svima zajedničko bilo prvenstveno dokazati kako je osoba koja je optužena bila u intimnim odnosima s majkom djeteta u periodu ne duže od 10, a ne kraće od 6 mjeseci prije rođenja djeteta. Iz toga bi se moglo zaključiti da su slučajevi rađanja djece ukoliko se dokaže intimni odnos u tom periodu bili jednostavniji, ali u praksi nije bilo tako. To jasno potvrđuju parnice koje su se vodile kada se dijete rodilo u roku od 9 mjeseci nakon razvoda braka, iako ni to nije pravilo.²⁸

Parnicu je najčešće pokretala majka djeteta, ponekad i dijete nakon određenih godina, a u izuzetno rijetkim slučajevima djetetov tutor.²⁹ Za razliku od djeteta, žena koja je rodila nije imala nikakva prava.

Tužbe za dokazivanje očinstva uvijek su imale više rasprava, a analiza ukazuje da je svaka od njih imala obavezne svjedočke. Ukoliko optuženi nije bio u braku sa majkom djeteta, intimni odnosi su se obavezno dokazivali svjedočenjima više osoba ili zakletvom. Ukoliko tužiteljica nije imala svjedoka, niti pisani trag, te nije mogla dokazati intimni odnos, imala je mogućnost da se zakune na

---

nasljednog prava razlika u vjeroispovijesti oca i "nezakonitog" djeteta bila izuzetno važna. Iz pojedinih parnica jasno se uočava da "nezakonita" djeca oca muslimana nisu imala pravo na sljedištanja, dok iz jednog članka objavljenog u *Sarajevskom listu* saznajemo da je pravo "nezakonite" djece na rentu bez obzira na religiju, ukoliko ih je otac izdržavao, bilo nepobitno. U članku se naglašava da im se to pravo ne smije oduzeti ni u slučaju da "nezakonito" dijete ne živi u "ovozemstvu." Posebno je interesantno pitanje prava ne prezime kod "nezakonite" djece. U parnicama za dokazivanje očinstva u većini slučajeva navodi se samo ime djeteta, iako se podaci majke i tuženog upisuju potpuno. Međutim, iz rijetkih slučajeva kada dijete pokreće tužbu možemo zaključiti da dijete nije dobivalo pravo na prezime oca čak i nakon njegovog priznanja. Vidi: ABH, VŠS, B, kutija br. 24, 1904/7, F, kutija br. 178, 1911/38; *Sarajevski list*, god XXIV, br. 223, 10. 10. 1911, 3.

²⁸ Kao primjer navest ćemo slučaj Šače K., koja je bila u braku sa Hasanom 12 godina. U braku je dobila troje djece – Halila, Huzejna i Osmana, koji je u trenutku razvoda imao nekoliko mjeseci. Šača je pokrenula tužbu kako bi dobila alimentaciju za Osmana, koji je nakon razvoda živio sa njom. Međutim, Hasan je insistirao da se prvo utvrdi naseb, tj. rodbinska veza između njega i Osmana, tvrdeći da on nije njegov sin, iako je rođen dok su njih dvoje bili u braku. Nakon saslušanja obje strane sud je ustanovio da je Hasan bio u vojsci 18 mjeseci, da nije imao ni dana dopusta u tom periodu, a da je Šača rodila Osmana 18 mjeseci nakon što je Hasan otišao u vojsku. Hasan je na kraju izjavio da je, čim se vratio iz vojske, vidio da je Šača, koja je do tog poroda bila "najčestitija", rodila dijete koje nije njegovo, te je odmah izjavio *talak*, tj. razveo se. Nakon toga sud je ustanovio da je Osman "nezakonito" dijete, a Šača je promijenila iskaz i po njemu je tražila da nafaku plati izvjesni Ibro B. ABH, VŠS, B, kutija br. 182, 1916/ 6.

²⁹ Ovdje treba razlikovati tutore koje je sud dodjeljivao djeci nepoznatog oca i tutore djece kojima je otac preminuo. Ta skrb je imala potpuno drugu konotaciju i druge zakonske i tradicionalne okvire.

tačnost svoje tvrdnje. Građa jasno pokazuje da je zakletva bila izuzetno važna, a najčešće i presudna u donošenju konačne odluke.³⁰ Nisu se samo tužiteljice zaklinjale, već su se i tuženi u slučajevima kada nisu imali konkretnih dokaza zaklinjali da nisu imali intimni odnos sa majkom djeteta. Slučaj Mate P., oružnika sa Romanijske, kojeg je optužila Katarina U. da je otac njene malodobne Ane, potvrđuje koliko je zakletva bila važna. Nakon presude koju je sud donio i po kojoj je Mate morao isplatiti alimentaciju za Anu on je izrekao sljedeću zakletvu: "Ja Mato (...) zaklinjem se kod svemogućom i sveznajućom čistom i nefaličnom prisegom da nije istina da sam ja sa Katarinom (...) materom Ane Marije (...) za ono vrijeme od kojega do porodjaja njezinog nije prošlo ni manje od šest ni više od deset mjeseci tj. za vrijeme od 21.05. 1882 godine do 21.09.1882 puteno občio. Tako mi Bog pomogao."³¹ Nakon toga je donesena presuda u Matinu korist.

Pojedine žene naglašavale su da su prevarene, te da im je optuženi obećavao brak. To je bilo teško dokazati, ali i ukoliko bi dokazale obmanu, u suštini nije bilo posljedica.³²

---

³⁰ Godine 1892. Temima S. je rodila djevojčicu Muntu. S obzirom na to da je dijete "nezakonito", za tutora mu je postavljen dedo Alija, koji je pokrenuo tužbu dokazivanja očinstva krajem 1893. godine. U njoj je tražio da Hasan K. prizna dijete i počne se brinuti za njega. Iako je Hasan tvrdio da je bio u drugom mjestu devet mjeseci prije rođenja Munte, te da nikako nije mogao biti sa njenom majkom, a za iste navode doveo je i svjedoček, Temima se zaklela da je on otac njenog djeteta i da nije imala vezu ni sa kim drugim. Nakon njene zakletve donesena je presuda kojom je Hasan morao plaćati po 2 forinte mjesečno alimentaciju za izdržavanje male Munte. ABH, VŠS, E, kutija br. 70, 1893/35.

³¹ U zapisniku Vrhovnog suda navodi se da je Katarina U. kuharica. Da li se bavila još nekim zanimanjima, nije nam poznato, ali možemo sa sigurnošću reći da joj Ana nije bila posljednje "nezakonito" dijete. Već naredne godine u septembru ona je rodila još jednu djevojčicu Valeriju, koja je također bila "nezakonita". ABH, VS, građanske parnice, kutija br. 115, 1883/538; Arhiv Nadbiskupije, (dalje: AN), Prepis matice krštenih u Župi Sv. Antuna u Sarajevu, Sarajevo Srce Isusovo, (dalje: MKS), 1884-1894. Neizmjernu zahvalnost dugujem msgr. Anti Meštroviću, rektoru Sarajevske katedrale "Srce Isusovo" i kanoniku Vrhbosanskog kaptola, koji mi je dozvolio uvid u kopije matičnih knjiga krštenih u Župi Sv. Antuna.

³² Tužba za dokazivanje očinstva koju je pokrenuo Boško J., otac majke "nezakonitog" djeteta Kate, jedna je od tužbi u kojima se navodi prevara. Ruža, majka djeteta, pod zakletvom je izjavila "da kada stignu u proljeću pokloni pred katolički uskrs navršiti će se dvije godine od kad je začosala sa tuženim Vidojem...", dodavši da je "nakon opetovanih obećanja da će nju za svoju ženu uzeti zaboravi si na sebe puštala je da tuženi sa njom za prvi put puteno opći..." Iako je presuda donesena u korist male Kate i dodijeljena joj alimentacija, o obećanom braku nije bilo ni spomena. Za razliku od Vidoja, Nikola G. nakon presude da je otac "nezakonitog" djeteta Katarine morao je dati izjavu povodom obećanja da će je oženiti. Poput slučaja Nikole, bio je i slučaj Osmana, koji je zaveo Čimu, udovicu vlastitog brata. Čima je tvrdila da joj je obećao brak i da je živio sa njom pred cijelim selom kao sa suprugom, a kad je saznao da je trudna, ostavio je. Ona je tražila da sud pozove Osmana, "našto je potpisati (misli se na

Ukoliko optuženi nije imao poznatu adresu ili se nije odazivao na pozive suda, u službenim novinama *Sarajevski list* u rubrici *Oglas* objavljivalo se obavještenje o optužnici za dokazivanje očinstva. Oglas je uglavnom imao ustaljenu formu, u kojoj su navođeni svi lični podaci optuženog kao i tužiteljice i djeteta.³³ Poseban problem bio je ukoliko se optuženi nalazio van granica Bosne i Hercegovine. U tim slučajevima sud bi obavezno imenovao zastupnika, o čemu se također obavještavalja javnost putem štampe.³⁴ Zastupnika su često imale i tužiteljice koje su prakticirale dati punomoć nekom članu rodbine, prijatelju ili advokatu da ih zastupa pred sudom.

Premda su opstrukcije tokom procesa bile rijetke, građa ukazuje da je odugovlačenje parnice od strane tuženog povremeno imalo učinka. Jedan takav slučaj bio je i kod Hasana K., koji je tražio da njegov slučaj miruje, iskoristivši priliku da na zakazano ročište ne dođu ni tužiteljica ni njen punomoćnik.³⁵ Odluku o mirovanju predmeta donijelo je Sudsko vijeće jednoglasno u julu 1894. godine, a na istu se žalila Fehima S., tužiteljica koju je zastupao advokat dr. Mazze. Iako je kompletan proces pokrenut u martu 1894. godine, dokumenti iz decembra iste godine ukazuju da parnica još uvijek nije bila aktivirana.³⁶

---

sud op.a.) pomenutog Osmana zbavio i upitao ga da li će on moliteljici Čimiju vjenčati, što isti privoliti htio nije.” ABH, Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu – Sarajevo (dalje: VSS), građanske parnice, kutija br. 148, 1894/62; ABH, RGKS, 84/67; ABH, VŠS, E, kutija br. 119, 1907/25.

³³ “Okružni sud u Travniku obznanjuje ovime Marijanu Mrnjavcu-Čaćanu iz Livna, sada nepoznatog boravišta, da su Marija Ukotić i mldb. Josip Ukotić po tutoru Antonu Ukotiću svi u Puli podnijeli proti njemu tužbu od 25. marta 1910., P- 91/1 1910., zbog priznanja očinstva i plateža uzdržavanja spp., te da mu je po § 281. gr. p. p. imenovan skrbnik na čin odvjetnik Petar Musial iz Travnika. Marjan Mrnjavac-Čaćan imade s toga ili dobrovoljno uputiti na-regjena mu zastupnika ili sudu imenovati drugoga zastupnika, jer inače će si sam pripisati posljedice, što je sve to zanemario, te će se rasprava provesti i dovršiti sa gornjim skrbnikom po stanju spisa. Okružni sud. Travnik, 18. juna 1910.”, “Okružni sud u Travniku naimenovao je g. Akifaet. Biserovića, odvjetnika iz Travnika starateljem za čin za Josipa Antuna Kaligari nepoznatog boravišta, u parničnom predmetu Milana Jovanovića i Stake Petrović protiv njega radi priznanja očinstva, te poziva tuženoga da bi ili naimenovao sam svog zastupnika, ili staratelju dao uputu, ili pak sam kod rasprave u cetrvtak na dan 26. novembra 1891. u 8 sati do podne prijavio se. Okružni sud Travnik, 10. oktobra 1891.”, *Sarajevski list*, god. XXIII, br. 200, 23. 8. 1910, 7; *Sarajevski list*, god. XIV, br. 96, 16. 8. 1891, 4.

³⁴ Franjo U. radio je kao pomoćnik ljekara u Beogradu, u Srbiji. Optužen je u parnici dokazivanja očinstva od strane Ane Erklanz, a s obzirom da je boravio van granica države, na zakazano ročište mu je imenovan advokat iz Sarajeva Vladislav Nieć. Vidi: *Sarajevski list*, god. XVI, br. 139, 24. 11. 1893, 4.

³⁵ ABH, VS, građanske parnice, kutija br. 147, 1894/48.

³⁶ Isto.

Nismo našli slučajeve dokazivanja očinstva nakon smrti oca “nezakonitog” djeteta, ali jedan slučaj tužbe za naslijedstvo ukazuje da određene porodice nisu bile upoznate sa “nezakonitom” djecom oca ili supruga, iako su ih oni priznali. Takav slučaj je iz porodice Rifatbega, koja je nakon njegove smrti saznala da je on imao “nezakonitog” sina Matiju Marina, koji je živio u Zagrebu.³⁷ Matija je tražio da naslijedi umrlog oca, a njegova porodica je insistirala na tome da je on “nezakoniti” sin, da nije musliman, te da nema nikakva prava na naslijedstvo. Nakon nekoliko rasprava Šerijatski sud je tražio pojašnjenje od Vrhovnog šerijatskog suda kako da postupi u tom slučaju, ali i u “drugim sličnim slučajevima,” te da li će se “upotrebljavati propisi gradjanskog parničnog postupka kod uredovanja kotarskih šerijatskih sudova i kada ili ne, a naročito da li će se u ovaj sud upustiti u raspravljanje u gornjem slučaju glede molbe radi povrate u prijašnje stanje ili će istu “a limine” odbiti.” Vrhovni šerijatski sud je odgovorio da Matija “može dobiti naslijedstvo ako dokaže da je zakoniti naslijednik”, ma šta to značilo u praksi.³⁸

Nakon što bi se dokazalo da je tuženi otac djeteta, automatski mu se nametala obaveza plaćanja alimentacije od dana rođenja pa sve do punoljetnosti djeteta, što je uglavnom bilo 14 godina ili dok dijete samo ne počne zarađivati. Važno je napomenuti da je tuženi, ukoliko je presuđeno protiv njega, morao isplatiti djetetu sve zaostale iznose od dana rođenja, bez obzira koliko je godina dijete imalo u tom trenutku. S obzirom na to da su tužbe bile pokretane i po nekoliko godina nakon rođenja djeteta, zaostali iznos alimentacije mogao se platiti i u obrocima koje bi sud precizno odredio.³⁹ Visina alimentacije zavisila je od više faktora. Najvažniji je bio materijalni status tuženog, ali i tužitelja, odnosno tužiteljice, zbog čega su se uz tužbu često donosili i dokazi o imovinskom stanju optuženog. Alimentacija je mogla biti plaćana po danu ili mjesечно. U suštini, visina alimentacije u austrougarskom periodu za jedno dijete varirala je od 2 do 8 forinti po mjesecu.⁴⁰

Nakon saslušanja svjedoka sud je donosio presudu odmah, a rok za isplatu alimentacije nije bio duži od jednog mjeseca. Uglavnom su to bile dvije sedmice. Svi presuđeni troškovi morali su se platiti u roku, jer su uvijek izricani pod prijetnjom ovrhe.⁴¹

---

³⁷ ABH, VŠS, F, kutija br. 178, 1911/38.

³⁸ Isto.

³⁹ ABH, VS, građanske parnice, kutija br. 147, 1894/48, kutija br. 149, 1896/173.

⁴⁰ Vidi: ABH, VS, građanske parnice, kutija br. 148, 1894/62, kutija br. 149, 1896/173, kutija br. 160, 1907/1.

⁴¹ Vidi: ABH, VŠS, E, kutija br. 47, 1887/1, VS, građanske parnice, kutija br. 140, 1884/221.

U većini slučajeva optuženi je negirao da je otac “nezakonitog” djeteta. “Nije istina da sam ja otcem...”, počinjao bi iskaz nakon kojeg bi tuženi obvezno naglasio da nije u periodu kraćem od 6 i dužem od 10 mjeseci imao kontakt sa majkom djeteta. Negiranje nije bilo apsolutno. Optuženi, kao u slučaju Mate P., pojasnio bi da je on “spolno sa (...) tri puta općio”, ali da joj je “dva puta platilo” ustvrditi da je od tada prošlo “...15 mjeseci i od tog vremena nisam imao snjome posla”.⁴² Ovakve izjave bile su uobičajene bez obzira na realno stanje i izjave svjedoka.

Neke tužbe pokretane su bez ikakvog dokaza, a iz tužbe je bilo sasvim jasno da optuženi nije nikako mogao biti otac djeteta.⁴³ Bez obzira na to, sud je otvarao rasprave i pozivao svjedoke. U pojedinim slučajevima tokom saslušanja tužena bi promijenila ime tuženog.⁴⁴

Dokazivanje očinstva u praksi

Dva slučaja se djelimično razlikuju od uobičajene prakse dokazivanja očinstva. To je tužba Marije S. protiv Ive B., u kojoj su dokazi umjesto uobičajenih usmenih bili djelimično i pismeni, te tužba Agate S. protiv Rafaela U., u kojoj pored dokazivanja očinstva Agata traži i finansijsku nadoknadu za obeščašće.⁴⁵

Godine 1879. Marija/Mara S. ostala je udovica nakon smrti supruga Marijana Ili(j)e. Živjela je u Docu, gdje je nakon određenog vremena upoznala Ivu B. Kako sama navodi u tužbi, ona je “prije Đurđevdana 1883” sa Ivom, koji je te godine živio i radio u Travniku, “puteno občiti počeo- te jeste neprestano to činio u jesenju 1883 pošto jest iz vojske iztupio sasma kmeni preselio”.⁴⁶ Ona dalje navodi da je “uslijed toga bračnog občenja” 3. marta 1884. rodila djevojčicu Anu. Međutim, mjesec dana prije poroda Ivo je izgubio posao ključara u Travniku i

⁴² ABH, VS, građanske parnice, kutija br. 115, 1883/538.

⁴³ ABH, VŠS, B, kutija br. 182, 1916/6.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Iako je ovaj slučaj iz perioda Austro-Ugarske, uprave želimo ukazati da je prema Carskom osmanskom zakonu, koji je prestao važiti 1878/79. godine, postojala jasna razlika o pitanju statusa žene, tj. da li je obeščaćena djevojka ili udata žena. Tako je “nasilno obeščaćenje” djevojke “koja se još nije udalala” bilo kažnjavano osim okovima i plaćanjem “djevstvo pokvarenog djevojci.” *Carski kazneni zakonik*, kopija hatihumajuna, Vilajetska štamparija u Sarajevu 1870. g. & 200. Također vidi: Fikret Karčić, “Osmanski krivični zakonik iz 1858. i njegova primjena u BiH”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 2015, br. 58, 295-304.

⁴⁶ ABH, VS, građanske parnice, kutija br. 140, 1884/221.

preselio se u Sarajevo. Mara je tužbu za dokazivanje očinstva pokrenula odmah nakon poroda na Šerijatskom sudu u Travniku, koji joj je izdao hudžet – potvrdu da je ona tutorica vlastitog djeteta, te da može pokrenuti sudske postupke za dokazivanje očinstva.⁴⁷ U tužbi koju je Mara podnijela u maju 1894. godine ona je navela da joj "osim iznosa od 3 forinte 96", koje je dobila kao zaostatak njegove plate u Travniku, Ivo nije dao ništa za izdržavanje Ane. Na prvoj raspravi Marija je tražila alimentaciju od 4 forinte mjesečno, a kao dokaz da je Ivo otac njenog djeteta predala je ljubavno pismo napisano u martu 1884. godine. Upravo to pismo izdvaja njen slučaj od ostalih. U njemu je pisalo: "Draga dušica moja ovoja dobijem malo vremena dati pišem kao dragi vjernici mojoj draga moja najdraža nemoj misliti da sam ja na tebe zaboravijo kako već dolačani (misli na mjesto gdje je Mara živjela op.a.) mislju draga vjernica moja evo imam nekoliko forinta onimi vredno poslati dokne dobijem ovo što imam za dobiti. Draga srce moje dajti gledaj jednog čovjeka koji oče uzeti na kiriju kuču i sve što ima pak dodji ovamo jerbo je ovdje puno lakše za živjeti nego u Travniku to jest da je skuplje nego u Travniku ali je lakše za služiti nego u Travniku..." Ivo je ljubavno pismo završio sa "ostani zdrava ljeta moja Marija".⁴⁸ Iako je Marija tužbu pokrenula samo dva mjeseca nakon ovog pisma, Ivo nije htio priznati dijete. Na prvu raspravu nije ni došao, pa je naredna zakazana za septembar iste godine. Međutim, on se ni tada nije pojavio. Sudsko vijeće je odlučilo donijeti presudu bez njegovog saslušanja. Ivo je proglašen ocem Ane i morao je platiti 4 forinte mjesečne alimentacije sa zaostacima od njenog rođenja do datuma presude "uz prijetnju ovrhe".⁴⁹

Slučaj Agate S. razlikovao se od Marijinog, ali i od većine drugih. Ona je rodila "nezakonito" dijete, dječaka Ivana Ladislava, sa Rafaelom. Međutim, parnica dokazivanja očinstva koju je pokrenuo njen sin Ivan Ladislav nije bila jedina vezana za ovaj slučaj. Naime, u isto vrijeme kada je pokrenuta ta parnica Agata je lično tužila Rafaela za "izgubljeno poštenje i umanjeni izgled za buduću udaju".⁵⁰ Parnica je pokrenuta na Opštinskom sudu u Sarajevu 1903. godine, a u novembru je izdato rješenje kojim se Agata odbija. Mogućnost da se žali na višu instancu ona je iskoristila i pokrenula tužbu na Vrhovnom građanskom sudu u novembru 1903. godine. Agata je smatrala da za "izgubljen poštenje i umanjeni izgled za

⁴⁷ Potrebno je napomenuti da je jedan broj nemuslimana i nakon formiranja građanskih sudova, posebno u prvoj deceniji austrougarske vladavine, nastavio svoja prava, posebno porodična, tražiti na šerijatskim sudovima.

⁴⁸ ABH, VS, građanske parnice, kutija br. 140, 1884/221.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ ABH, VS, građanske parnice, kutija br. 157, 1902/200.

buduću udaju” Rafael treba da joj isplati ukupno 6084 krune.⁵¹ Tražena suma bila je obrazložena na sljedeći način: 3000 kruna za izgubljeno poštenje, 3000 kruna za umanjeni izgled za buduću udaju i 84 krune za izgubljeni dohodak za vrijeme poroda. Tokom rasprava koje su obavljene pozvano je ukupno 9 svjedoka. Iako je većinu njih predložila Agata, niko osim njene majke nije tvrdio da joj je Rafael obećao brak. Magdalena S., Agatina majka, ispričala je kako je on dolazio kod njih kući i kako je govorio da mu se tužiteljica “sviđa i da je razborita ženska”. Ona je dalje navela kako je on stanovao kod njih “pošteno na hrani i spavanju” 6 mjeseci i kako je njena kćerka imala ponudu za brak iz Tuzle, ali je odbila jer je Rafael obećao da će je oženiti. Jedini razlog koji je ona navela zašto do braka nije došlo bio je njena religija. Tvrđila je kako je on tražio da Agata pređe na pravoslavnu vjeru, nakon čega ju je obećao odmah vjenčati. Međutim, Agata je to odbila. Njena najbolja prijateljica Ana, koja ih je i upoznala, navela je da su se “dobro uprijateljili”, ali nije mogla potvrditi da je Rafael obećao da će je “zasigurno ženiti”. Presuda kojom je tužba Agate S. odbijena donesena je 26. 9. 1904. godine. Agata je morala isplatiti sudske troškove u iznosu od 60 kruna, a u obrazloženju je navedeno da “se po & 13289 izgubljeno poštenje i umanjeni izgled za buduću udaju ne mogu počiniti...”⁵²

Ova dva slučaja, iako specifična, prate klasičnu nit koja spaja sve slučajeve dokazivanja očinstva. Naime, sve majke “nezakonitog” djeteta tvrdile su da su prevarene, da im je obećan brak ili da su bar očekivale da će sklopiti brak sa tužiteljem. Skoro svi tuženi osporavali su mogućnost da su očevi djeteta, a mnogi su navodili imena drugih muškaraca koji bi mogli biti očevi tom djetetu. Sporovi su trajali do godinu dana, a svjedoci su u tom periodu povremeno mijenjali iskaze. Interesantno je napomenuti, iako se suština iskaza nije mijenjala, da sudsko vijeće takva svjedočenja prilikom presude nije uzimalo u obzir.

Međutim, Agatin slučaj otvara pitanje “ugleda” žena i činjenice da im je “nezakonito” dijete u stvarnosti *kvarilo mogućnost dobre udaje*. To pitanje možemo djelimično sagledati kroz zanimanje koje je upisivano pored imena majki ove djece, u matičnim knjigama krštene djece. Najviše podataka daju matične knjige Župnog ureda Sv. Anto u Sarajevu, koje su se uz određene iznimke sačuvale od 1884. godine.⁵³ Neophodno je napomenuti da se nisu uvijek upisivali kompletni podaci. Pojedine majke samo su pisale lično ime i prezime, druge su stavljale

---

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

⁵³ Za period 1884–1918. matični podaci nedostaju za 1899. godinu. AN, MKS, 1884–1918.

pored toga i imena roditelja, dok su pojedine upisivale i zanimanje. Kod većine majki upisivani su podaci o njihovim roditeljima i njihovo zanimanje, od obaju roditelja ukoliko ih imaju. Tako vidimo da su pojedine majke iz veoma uglednih i bogatih porodica. Kompletno upisani podaci majčinih roditelja jasno pokazuju da "nezakonito" dijete nije bilo skrivano, niti je predstavljalo stigmatizaciju u društvu. Ukoliko se radilo o majci koja je također "nezakonita", i to je upisivano.⁵⁴

Prvih godina u rubrici *Stalež* u matičnim knjigama Župe Sv. Ante pored imena majki "nezakonite" djece često nalazimo upisano *neudata* ili *udova* ili *kćerka* određene osobe, dosta rjeđe je oznaka *djevojka* ili *seljanka*, ali i *supruga*, sa upisanim svim podacima muža, iako dijete nije bilo njegovo.

Analiza upisanih zanimanja veoma je interesantna. Sasvim jasno pokazuje kako su žene ulazile u određena zanimanja, te kako su se pojedina zanimanja počela pojavljivati u Sarajevu. Tako, naprimjer, od 1885. godine svake minimalno tri godine imamo po jednu upisanu majku "nezakonitog" djeteta koja je bila zaposlena u Tvornici duhana.⁵⁵ Godine 1893. jedna majka je bila glumica, dok je 1909. "nezakonito" dijete dobila vlasnica bioskopa.⁵⁶ Neka od upisanih zanimanja poput: *bolničarka*, *učiteljica* ili *gospodarstvena zastupnica* jasno ukazuju da su ove žene bile uspješne i ugledne u poslovnom životu. Međutim, prema podacima matičnih knjiga Župe Sv. Ante najveći broj žena koje su rodile "nezakonitu" djecu radile su kao sluškinje.

Ako saberemo sve upisane podatke o zanimanju majki za period 1884–1895, dobit ćemo da je od ukupnog broja, tj. od 568 "nezakonite" krštene djece, u tom periodu u rubriku "ime, prezime stalež njihov" upisano zanimanje u 318 slučajeva, od toga je služavki čak 167, zatim kuharica 52, posebnica 46, švalja 16, pralja 11 itd. Razlika u brojnosti služavki i drugih zanimanja ostat će konstanta do kraja austrougarskog perioda. Navest ćemo samo još 1906. godinu kao primjer. Te godine je kršteno najviše "nezakonite" djece – čak 148! Nažalost, samo pola od tog broja ima upisano zanimanje majke, od čega je čak 40 služavki, 14 posebnica, 9 kuharica itd. Iako su ovi podaci nepotpuni, ipak možemo tvrditi da je minimalno 27% žena koje su rodile "nezakonitu" djecu te godine radilo kao služavke.⁵⁷

⁵⁴ AN, MKS, 1913–1916.

⁵⁵ Pored radnika u Tvornici duhana pojavljuju se i radnice iz Fabrike čilima, ali u najvećem broju zapisano je samo *radnica*, bez preciziranog mjesta zaposlenja.

⁵⁶ AN, MKS, 1884–1894.

⁵⁷ Godine 1911. i 1914. upisane su kao bludnice dvije majke "nezakonitog" djeteta, ali to su jedini slučajevi da je to zanimanje upisano pored imena neke majke u matičnim knjigama u periodu 1884–1918. AN, MKS, 1908–1912. i 1913–1916.

Teško je utvrditi čime su se bavili očevi ove djece, ali tek nekoliko njih je odlučilo naknadno priznati dijete. U takvim slučajevima upisivano je i zanimanje oca. Godine 1887. ukupno je priznato petero djece, a od toga je upisano zanimanje od četiri oca: carski kraljevski računarski podčasnik I razreda, lončar, kontrolni upravitelj i carski kapelan.⁵⁸ Zanimanje majki ove priznate djece nije upisivano, nego je oznaka staleža bila u svim slučajevima i glasila je *neudata*. Priznavanje djeteta nije bilježeno na isti način kao kod vanbračne zajednice, a dijete je i nakon priznanja pred svjedocima ostajalo u krštenici upisano kao “nezakonito”.

S obzirom na broj služavki koje su imale “nezakonitu” djecu, nameće se pitanje ko su očevi njihove djece, da li su to osobe kod kojih su te djevojke ili žene radile ili ne. Nažalost, podaci su dosta šturi i tek u rijetkim slučajevima po red majke koja je zaposlena kao sluškinja nalazi se opaska da je dijete priznato, a onda i zanimanje oca. Tako je 1890. godine jedno “nezakonito” dijete služavke priznao kočijaš, dok je 1902. godine od petero priznate djece jedno bilo također od služavke i oca bravarskog pomoćnika.⁵⁹ Godine 1895. priznato je dvoje djece čije su majke upisane kao služavke, jedan otac je kao zanimanje upisao radnik, a drugi piljar.⁶⁰ Iako ovi podaci upućuju da su očevi “nezakonite” djece služavki bili sličnog društvenog i socijalnog ranga, brojnost služavki kao majki “nezakonite” djece ne dozvoljava takav zaključak. Ipak, možemo reći da se pri donošenju bilo kakvih zaključaka bez konkretnih dokumenata ne smije biti isključiv.

“Nezakonita” djeca kroz brojke

Broj “nezakonite” djece najrealniji je pokazatelj njihove prisutnosti u svakodnevnom životu, posebno u većim gradovima poput Sarajeva. S obzirom na ograničen broj dostupnih izvora o rođenim i njihovom statusu, najdetaljnije podatke možemo pronaći u matičnim knjigama krštenih u katoličkim župama. Stoga smo se odlučili tabelarno prikazati broj zakonite i “nezakonite” djece u najvećoj i najbrojnijoj – Župi sv. Ante u Sarajevu.

---

⁵⁸ Ovdje treba napomenuti da se ovi podaci odnose samo na “nezakonitu” djecu čiji roditelji ne žive u vanbračnoj zajednici. Podaci o vanbračnim zajednicama i konkubinatima zaslužuju posebnu pažnju i rad. AN, MKS, 1884–1894.

⁵⁹ AN, MKS, 1884–1894.

⁶⁰ AN, MKS, 1895–1898.

Godina	Zakonita krštena djeca u Župi sv. Anto Sarajevo	"Nezakonita" krštena djeca u Župi sv. Anto Sarajevo
1884.	216	32
1885.	246	32
1886.	281	49
1887.	284	53
1888.	302	40
1889.	321	44
1890.	270	43
1891.	303	64
1892.	316	60
1893.	313	54
1894.	367	96
1895.	420	85
1896.	407	89
1897.	468	76
1898.	467	99
1899.*	—	—
1900.	522	105
1901.	520	111
1902.	548	107
1903.	546	119
1904.	572	135
1905.	550	129
1906.	554	148
1907.	477	119
1908.	469	98
1909.	475	114
1910.	473	113
1911.	500	120
1912.	510	123
1913.	566	139
1914.	564	150
1915.	314	67
1916.	285	78
1917.	264	49
1918.	276	62
Ukupno	12.574	3.002

* Podaci za 1899. godinu nisu sačuvani.

Navedeni statistički podaci potvrđuju visoki procenat od 23,874% "nezakonite" krštene djece u Sarajevu u periodu od 1884. do 1918. godine! Ovaj broj može se uzeti i kao približan u odnosu na Sarajevo bez obzira što se odnosi samo na krštenu djecu, jer podaci koje imamo za kompletno stanovništvo u pojedinim godinama veoma malo odstupaju od gore izloženih. Sveobuhvatne podatke imamo za godine 1885., 1888. i 1911. U toku jedanaest mjeseci 1885. godine u Sarajevu je rođeno ukupno 842 djece u braku i 34 izvan braka.⁶¹ Analiza matičnih knjiga krštene djece za Sarajevo u toku 1885. godine ukazuje da je kršteno ukupno 32 "nezakonite" djece. Od toga nijedno nije bilo upisano kao vanbračno dijete, s obzirom da nije upisano ime oca, što je bila praksa.⁶² Za godinu 1888. imamo podatke za svih dvanaest mjeseci, kada je u Sarajevu rođeno ukupno 1098 djece u braku i 50 izvan braka.⁶³ Iste godine je kršteno 40 "nezakonite" djece.⁶⁴ U toku 1911. godine broj rođene djece u Sarajevu izvan braka bio je 146, a krštene "nezakonite" 120.⁶⁵

Tabela bi potpuno drugačije izgledala za manje gradove. Samo čemo navesti podatak da je prema matičnim knjigama Samostana Fojnica najviše "nezakonite" krštene djece u godinama 1903. i 1910. U ovom periodu kršteno je po troje "nezakonite" djece.⁶⁶ Godine 1903. u Fojnici je rođeno ukupno 152 zakonite i 3 "nezakonite" djece, dok je za istu godinu u Sarajevu samo "nezakonito" krštene djece bilo 119. Slična se statistika dobije komparacijom i za 1910. godinu, kada je u Fojnici opet kršteno 3 "nezakonite" djece od ukupno 114, dok je u Sarajevu samo "nezakonite" krštene djece bilo 143. Ako uporedimo dostupne podatke, dobit ćemo da je postotak krštene "nezakonite" djece u Fojnici iznosio najviše 2%, dok je u Sarajevu bio najveći postotak – 26%, koliko je iznosio 1906. godine.⁶⁷

Analiza matičnih knjiga Župe Sv. Anto u Sarajevu ukazuje na još jedan veoma interesantan podatak, a to je porijeklo majki ove djece. Tako je 1884. godine 25 od 32 majke "nezakonite" djece rođeno van Bosne i Hercegovine.⁶⁸ Slično je

⁶¹ Ovdje treba napomenuti da u statističkim podacima broj djece rođene van braka ne znači i da su od nepoznatog oca. Zasigurno se podrazumijevaju i djeca rođena u vanbračnim zajednicama.

⁶² AN, MKS, 1884–1894.

⁶³ *Sarajevski list*, god. XII, br. 28, 8. 3. 1889, 2.

⁶⁴ AN, MKS, 1884–1894.

⁶⁵ *Sarajevski list*, god. XXXIV, br. 193, 9. 9. 1911, 3; *Sarajevski list*, god. XXXV, br. 41, 22. 2. 1912, 2.

⁶⁶ Matica krštenih Fojnica (dalje: MKF), 1903, 1910. Za uvid u ove dokumente posebnu zahvalu dugujem Sandri Biletić.

⁶⁷ AN, MKS, 1904–1906; MKF, 1906.

⁶⁸ AN, MKS, 1884–1895.

i u godinama pred Prvi svjetski rat. Tako je 1912. godine od ukupno 123 krštene "nezakonite" djece broj majki rođenih van Bosne i Hercegovine bio 88, a njih 35 je iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine.⁶⁹

Ove brojke zasigurno razbijaju stereotipe koji su uvriježeni u društvenoj zbilji. Činjenica da sve one krste svoju djecu javno sasvim je dovoljna da oslika promjenu u svakodnevničkoj prihvatljivosti i neprihvatljivosti.

Zaključak

Dokazivanje očinstva sudskim putem jedan je od problema kojem do sada nije posvećivana pažnja u domaćoj historiografiji. Ovaj segment svakodnevног života pokazatelj je mnogobrojnih promjena koje se pojavljuju posebno u većim gradovima širom Bosne i Hercegovine na razmeđu dva stoljeća i dva carstva. Sam termin "nezakonita" djece nalazi se u zvaničnim dokumentima, a prava "nezakonite" djece regulisana su posebnim članovima zakona.

Ako uporedimo posljednje decenije osmanske uprave s prvim decenijama austrougarske uprave, posebno u većim gradovima, a prema dostupnim dokumentima, uvidjet ćemo da je tradicionalni sistem *moralnih vrijednosti* i svakodnevnih navika u javnom prostoru umnogome počeo da se mijenja. Prakticiranje prisilnih brakova, članci o mrtvoj vanbračnoj djeci, zahtjevi za priznavanje očinstva sasvim jasno to i potvrđuju. Međutim, njihov poznati broj je neznatan u odnosu na period nakon 1878. godine.

Analiza građe ukazuje da su parnice za dokazivanje očinstva vođene u cilju dobivanja alimentacije za dijete, te da su ih pokretale uglavnom majke djeteta, doista rjeđe tutori i sama djeca. Parnice nisu bile dugotrajne, ali su podrazumijevale svjedoček koji su ponekad davali iskaze više puta. Za donošenje presude od ključne važnosti je bilo dokazati da je optuženi imao intimne odnose sa majkom djeteta u periodu ne kraćem od 6 mjeseci i ne dužem od 10 mjeseci od rođenja djeteta.

Određena visina alimentacije izricana je odmah uz presudu, ukoliko je bilo dokazano da je optuženi otac djeteta. U periodu austrougarske uprave alimentacija se mogla plaćati po danu ili mjesечно, a iznos je varirao zavisno od materijalnih mogućnosti tuženog i tužiteljice od 2 do 8 forinti.

Iako je većina tužbi bila osnovana, jedan dio tužiteljica tokom samog procesa mijenjao je iskaz, te kao oca navodio drugu osobu. U izuzetno rijetkim

⁶⁹ AN, MKS, 1908–1912.

slučajevima tužiteljice su tražile pored alimentacije za dijete i obeščašćeњe ili naknadu za umanjenu mogućnost udaje.

Analiza matičnih knjiga krštene djece ukazuje da je broj “nezakonite” krštene djece u Sarajevu bio 23,6%, što predstavlja veliki procenat koji ukazuje da ova pojava bila sastavni dio svakodnevnice. Međutim, neophodno je napomenuti kako je ovakva slika prisutna samo u većim gradovima, dok su nezakonita djeca u manjim gradovima izuzetno rijetka i njihov broj nije ni blizu navedenom procentu.

“ILLEGITIMATE” CHILDREN BEFORE THE LAW – PROVING PATERNITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN THE 19TH AND 20TH CENTURY

Summary

Proving paternity in court is one of the problems to which attention has not been paid in the local historiography until now. This segment of everyday life is an indicator of many changes which appear, especially in bigger cities of Bosnia and Herzegovina, between two centuries and two empires. The expression the “illegitimate” children itself can be found in official documents, and rights of these children are regulated by special law clauses.

If one compares the last decades of the Ottoman rule with the first decades of the Austro-Hungarian rule, especially in bigger cities, one can see that the traditional system of moral values and everyday habits has started to change in many ways. The practice of forced marriages, newspaper articles on dead illegitimate children, requests for the recognition of paternity confirm this clearly. However, their number is insignificant when compared to the period after 1878.

Analysis of materials shows that court lawsuits for proving paternity were led with the aim of receiving the alimony for a child and were mostly started by the child’s mother, and rarely by tutors or the child itself. Lawsuits were not long-term, but they implied the presence of a witness who sometimes gave statements more than once. For making a verdict of key importance was to prove that the accused had an intimate relationship with the mother of the child in the period not

shorter than 6 months and no longer than 10 months from the birth of the child. If there were no witnesses, the most relevant was the oath, which was practised by both the accused and the prosecutor. The determined amount of the alimony was pronounced immediately with the judgement if it was proven that the accused is the father of the child. In the period of Austro-Hungarian rule, alimony could have been paid daily or monthly and the amount varied depending on the material ability of the accused and the prosecutor from 2 to 8 forints.

Although most of the lawsuits had a basis, some prosecutors would change their statement during the process and would mention another person as a father of the child. Rarely, prosecutors demanded also reimbursement for dishonouring or lowering the chances for getting married.

Analysis of parish registers of the christened children shows that the number of the "illegitimate" christened children in Sarajevo was 23,6% which is a great percentage that shows this phenomenon was a part of everyday life. Nevertheless, it is necessary to notice that this picture was only present in bigger cities, while the illegitimate children in smaller cities were rare and not even near this percentage.

UDK: 347.628 (497.6) "18/19"

Izvorni naučni rad

KONKUBINAT U BOSNI I HERCEGOVINI NA PRIJELOMU 19. I 20. STOLJEĆA

Amila Kasumović
Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se nastroje prikazati do sada neistraženi segmenti iz bračne svakodnevnice običnih ljudi, kao i sinhronizirani rad Zemaljske vlade i konfesionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća "u borbi" protiv izvanbračnih zajednica. Na osnovu arhivske građe, periodike i literature razmatranog perioda želi se pokazati stav društva prema pojavi konkubinata, posebno manjih sredina koje su smatrane čuvarima tradicionalnih vrijednosti, ali i vjerskih zajednica i zvaničnih organa uprave.

Ključne riječi: konkubinat, divlji brak, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, "povijest odozdo"

Abstract: This paper deals with, till now unexplored, fragments of marital everyday life of ordinary people, as well as synchronized cooperation of Provincial Government and religious communities in Bosnia and Herzegovina at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Keywords: concubinage, cohabitation, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, "history from below"

***

Marija Mack obratila se nadbiskupu Josipu Stadleru 20. aprila 1915. s molbom da riješi njen bračni status. Marija i Michael vjenčali su se u Travniku 1890. Nevolje su počele u startu: "razvratni" Michael je varao Mariju i nakon afere s vjenčanom kumom pobjegao je na more. Mariji se javio samo jednom, kada je tražio putovnicu radi putovanja na teritorij Osmanskog Carstva. Marija je u Sarajevu vodila trgovinu mljekom i slučajno je saznala, nakon više od 20 godina, da njen suprug živi s drugom ženom nevjenčano u Banjoj Luci. Kako Marija navodi, nikada nije tražila razvod braka budući da se smatrala dobrom kršćankom. No, nove informacije navele su je da od nadbiskupa traži rješenje: ili da joj se suprug vrati ili da se razvedu.¹

Slučaj bračnog para Mack ne predstavlja još jednu (nesretnu) ljubavnu priču. U vrijeme kada se Marija obratila nadbiskupu Stadleru bosanskohercegovačko društvo nije blagonaklono gledalo na pojavu izvanbračnih zajednica. Autori koji su se bavili istraživanjem povijesti braka i spolnosti uglavnom dolaze do zaključka da je 19. stoljeće, za razliku od ranog novog vijeka, donijelo društveni pritisak na pojedinca. Društvo je od pojedinca tražilo uzdržanost; insistiralo se na moralnosti i poštivanju društveno prihvatljivih oblika ponašanja. U tom smislu insistiralo se i na zakonitom braku. No, to ne znači da brak, kao institucija, nije prolazio periode krize, kao npr. krajem 19. stoljeća. Ta kriza se, zaključuju, očitovala i masovnjom pojmom izvanbračnih zajednica.²

Iako je riječ o vrlo važnom društvenom problemu na prijelomu 19. i 20. stoljeća, o konkubinatu se, do sada, u bosanskohercegovačkoj historiografiji nije

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Zemaljska vlada Sarajevo (dalje: ZVS), 1915, kut. 145, sign. 50-9, br. 91 893. Od svih analiziranih slučajeva konkubinata ovaj se činio najintertsantnijim iz tri razloga: 1. Marija Mack obratila se pismom direktno nadbiskupu Stadleru; 2. živjela je sama više od 20 godina bez konkretnih informacija o suprugu i 3. divlji brak njenog supruga opstajao je godinama, bez osude sredine.

² Norbert Elias, "O povezanosti kontrole nagona i oblika porodice, odnosno društvene strukture", u: *Radanje moderne porodice*, ur. Andelka Milić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988, 155-157. Edvard Šorter, "Dve seksualne revolucije", u: *Radanje moderne porodice*, ur. Andelka Milić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988, 181. Ivan Pederin, "Spolnost, brak, emancipacija žene i homoseksualnost u povijesti književnosti i filozofije", *Crkva u svijetu*, Katolički bogoslovni fakultet, Split, 2003, vol. 38, br. 1, 137.

puno pisalo. Abduselam Balagija jedini se bavio isključivo pitanjem divljih brakova, dok je isto pitanje u drugim studijama, člancima i raspravama doticano samo usputno.

Konkubinat ili divlji brak, kako se u to vrijeme nazivala izvanbračna zajednica, podrazumijevao je izvanbračni, zajednički, spolni život dvoje ljudi.³ Zajedničko kućanstvo predstavljaljalo je važan kriterij pri definiranju konkubinata, jer se nije mogla bilo koja ljubavna veza proglašiti “divljom”.⁴ U periodu nakon Prvog svjetskog rata ovaj kriterij je bio manje bitan. Za pojedine kanoniste i civilni brak katolika predstavljaо je konkubinat.⁵

Problem konkubinata ili divljih brakova privukao mi je pažnju radi razumijevanja života “malih ljudi”:⁶ zašto su i na koji način ljudi provodili život u konkubinatu; kako su na takvu praksu gledali Zemaljska vlada i njoj podređeni organi uprave, vjerske institucije i *narod*; koje su bile posljedice života u divljem braku? Iako iznimno interesantna, navedena pitanja predstavljaju istraživački izazov jer su dijelom “povijesti odozdo”. Šta to znači? To znači da akteri – ljudi iz mase – nisu ostavili iza sebe pisanog traga, te se podaci o njihovom porodičnom životu, u ovom slučaju, pronalaze u prijepisci između vjerskih instanci, Vrhovnog šerijatskog suda i Zemaljske vlade u Sarajevu. U pitanju su indirektni tragovi koji otežavaju rekonstrukciju pojave, ali su, istovremeno, jedino čime raspolažemo.

Dakle, primarni fokus u radu stavljen je na pitanje u kakvom su odnosu bile prihvaćene i društveno nametnute moralne vrijednosti sa životnim praksama ljudi “na terenu”. Također, u fokusu istraživanja bila je i kooperacija svjetovnih i duhovnih vlasti u *misiji* suzbijanja izvanbračnih zajednica. Pored arhivske građe, analizirana je periodika i literatura koja se odnosi na period koji razmatram.⁷ Nažalost,

³ Bratoljub Klaić, “Konkubinat”, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zora, Zagreb, 1968, 688.

⁴ ABH, ZVS, 1912, kut. 85, sign. 25-136, br. 188 798. Navedeni kriterij posebno je naglašen u dopisu koji je Zemaljska vlada poslala Nadbiskupskom ordinarijatu vrhbosanskom u Sarajevu u oktobru 1912. godine.

⁵ Vitomir Jeličić, *Kanonsko ženidbeno pravo katoličke crkve*, Tisak i naklada Hrvatske Tiskare d. d., Sarajevo, 1930, 144.

⁶ U bosanskohercegovačkoj historiografiji nedostaje više studija o porodici. Kako je bračna ili izvanbračna zajednica više vezana za privatnu sferu ljudskog bivstvovanja, ona postaje socijalno nevidljiva. Pogledati: Andelka Milić, “Porodica: dijalog sociologije i istorije”, u: *Rađanje moderne porodice*, ur. Andelka Milić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988, 6.

⁷ U tom smislu, nezaobilazna su pravna, vjerska i historiografska djela međuratnog razdoblja čiji se autori, uglavnom, osvrću i na austrougarski period.

tokom istraživanja nisam naišla na statistiku koju su vodile određene instance, svjetovne ili vjerske vlasti, a koja bi dala nešto jasniju sliku o masovnosti pojave.⁸ No, broj pronađenih pojedinačnih slučajeva i ton dopisa koja su vjerska lica upućivala Zemaljskoj vladu upućuju na to da su konkubinati bili zaista zastupljeni u većem broju i da su zabrinjavali duhovne vođe različitih konfesionalnih grupa.⁹

U radu su mahom korišteni izvori koji se odnose na srpsku pravoslavnu zajednicu u Bosni i Hercegovini, jer su najvećim dijelom sačuvani. Iako se korištena građa u manjem obimu reflektira na katoličku i islamsku vjersku zajednicu, ona, ipak, jasno pokazuje da su vjerska lica navedenih zajednica, također, ukazivala na ozbiljnost problema, te da su insistirali na suradnji sa Zemaljskom vladom kako bi se pronašlo adekvatno rješenje. Jevrejska zajednica je u potpunosti izostavljena, budući da tokom istraživanja nije pronađena arhivska građa koja bi osvijetlila postojanje divljih brakova kod Jevreja.

Radi boljeg razumijevanja kompleksnosti problema treba istaknuti da je nakon austrogarske okupacije Bosne i Hercegovine odlučeno da se, zbog zatečenog stanja, ali i zbog vrlo nesigurne pozicije nove uprave, zadrže svi vjerski propisi vezani za porodično pravo.¹⁰

S obzirom na jak vjerski identitet lokalnih zajednica, austrogarska uprava u Bosni i Hercegovini na ovaj način riješila se “vrućeg krompira” iz ruku. S jedne strane, bosanskohercegovačko stanovništvo moglo je uživati u održavanju već postojećih vjerskih, porodičnih i bračnih propisa, no, s druge strane, moralo se suočiti i s promjenama: urbanizacija, modernizacija, uvođenje kapitalističkog načinja poslovanja, izmjena dinamike u odnosima selo – grad, useljavanje stranaca i sl.

⁸ James Lyon u članku *Habsburg Sarajevo 1914: A Social Picture* navodi da je koristio *Knjigu konkubinata*, koja se čuva u Arhivu Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu, Stara crkva. Postavila sam upit Mitropoliji u Sarajevu da mi se omogući korištenje ovog vrijednog izvora, ali je odgovor bio negativan. Tačnije, utvrđeno je da takva knjiga ne postoji. Ni autor, koji je navedenu knjigu koristio za izradu članka, nije bio raspoložen za kolegijalnu suradnju.

⁹ Na slično ukazuje i Eleanor Gordon, koja se bavila istraživanjem tzv. neregularnih brakova u Škotskoj 1855-1939. Ovakvi brakovi nisu smatrani konkubinatom budući da je veza bila javna. Par je razmijenio bračne zavjete i uživao je ugled u svojoj sredini. Međutim, vlasti su ipak insistirale da se ovakvi brakovi i registruju, što je podsjećalo na civilni brak. “Pravi” civilni brak uveden je 1939. godine. Više o tome: Eleanor Gordon, “Irregular Marriage and Cohabitation in Scotland, 1855-1939: Official Policy and Popular Practice”, *The Historical Journal*, Cambridge University Press, 2015, 4, 1059-1079.

¹⁰ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, 36. Kod muslimana brak je sve do kraja Drugog svjetskog rata bio šerijatski. Aiša Softić i Mediha Maglajlić, “Običaji muslimana”, u: *Običaji muslimana, pravoslavnih, rimokatolika i Jevreja u Bosni i Hercegovini*, ur. Olivera Jovanović, Sarajevo: Međureligijsko vijeće BiH, Sarajevo, 2005, 12.

Briga o “zalatalom studu”: Srpska pravoslavna crkva o konkubinatu

Pojava konkubinata posebno je zabrinjavala vjerske institucije. Brak predstavlja jedan od sedam sakramenata ili svetih otajstava u hrišćanstvu, a konkubinat je značio direktno narušavanje ovog koncepta.¹¹ Isto tako, smatralo se da je direktna posljedica konkubinata pojava vanbračne djece, što je posebna tema koja zaslužuje znanstvenu obradu. U nekim dijelovima Habsburške Monarhije statistike pokazuju da je broj vanbračne djece rastao u periodu između 1848. i 1914. godine,¹² što se vezuje uz pojavu konkubinata. U nekim slučajevima konkubinati su više zabrinjavali crkvene velikodostojnike nego prostitucija: seksualna veza je trajala duže, kao i život u nemoralu.¹³

Na koji način je pojava konkubinata zabrinjavala vjerska lica ilustrira primjer mitropolita Nikole Mandića, koji je bio zadužen za područje Zvorničko-tuzlanske mitropolije.¹⁴ Nakon višestrukih prijava da na području njegove mitropolije postoji više slučajeva konkubinata i razvoda braka, mitropolit je insistirao na istraživanju prijava i prikupljanju izvještaja za pojedina mjesta. Rezultati poduzećog istraživanja nagnali su ga na zaključak da je institucija braka u krizi, te da su divlji brakovi zavladali u tom području. Također, zaključio je: “Po izvještajima, što smo ih još prošle godine primili, broj zavađenih supruga iznosio je 200 pari, – onijeh u naložniku i ne spominjući.”¹⁵ Kako bi iskorijenio navedene prakse, mitropolit Mandić 1894. izdao je naredbu za svoju mitropoliju u kojoj je jasno definirao određena pitanja vezana za ispravno sklapanje crkvenog braka: bračni

¹¹ “Kršćanski brak i obitelj su ‘Crkva u malom’”, Zorica Maros, “Običaji rimokatolika”, u: *Običaji muslimana, pravoslavnih, rimokatolika i Jevreja u Bosni i Hercegovini*, ur. Olivera Jovanović, Sarajevo: Međureligijsko vijeće BiH, Sarajevo, 2005, 90. “Brak se zaključuje između dva dijela Hristovoga tijela i zato predstavlja tajnu. A pošto predstavlja tajnu, brak nije pravni dogovor, već vječiti dar koji je dostupan građanima Carstva Božjeg...”. Citirano prema: Aleksandra Srdanović, “Običaji pravoslavnih”, u: *Običaji muslimana, pravoslavnih, rimokatolika i Jevreja u Bosni i Hercegovini*, ur. Olivera Jovanović, Sarajevo: Međureligijsko vijeće BiH, Sarajevo, 2005, 56.

¹² Valeria Soroștineanu, “The Discourse on Marriage Concubine and Illegitimate Children in the Transylvanian Orthodox Ecclesiastical Environment after 1894”, *Roman Journal for Population Studies* 6, Izd. I mjesto, 2012, 1, 66, 72.

¹³ Istina, ovo se odnosi na Španiju u ranom novom vijeku, ali je meni bilo iznimno interesantno. Pogledati odličan rad Eukene Lacarra Lanz, “Changing Boundaries of Licit and Illicit Unions: Concubinage and Prostitution”, *Marriage and Sexuality in Medieval and Early Modern Iberia. Hispanic Issues*, Routledge, New York – London, 2002, 26, 252-304.

¹⁴ Na ovoj funkciji bio je u periodu 1892-1896. Potom je izabran za mitropolita dabrobosanskog.

¹⁵ ABH, ZVS, 1895, kut. 401, sign. 46-324/2, br. 119 642.

ispit, bračni oglasi, bračne smetnje i vjenčanje. Vrlo značajan je treći odjeljak te naredbe, u kojem je definirano čak 14 potencijalnih bračnih smetnji, od tjelesne nesposobnosti i neadekvatnih godina za stupanje u brak, preko “umnih bolesti”, do srodstva, razlike u vjeri i krivičnog prekršaja.¹⁶ Insistiranje na jasnom preciziranju bračnih prepreka bilo je važno, jer je njihovo ignoriranje upravo vodilo izvanbračnoj vezi.

Mitropolitu Mandiću bila je izuzetno važna podrška Zemaljske vlade u provođenju spomenute naredbe. Nažalost, reakcija Zemaljske vlade je u konkretnom slučaju izostala, bez objašnjenja.

Osim navedene naredbe, koja se ticala određene mikrolokacije, insistiralo se i na naredbama vrhovnih vjerskih instanci pojedinih konfesionalnih grupa. Dakle, u pitanju su bile naredbe općeg karaktera, a bile su obavezujuće za sve priпадnike određene konfesije bez obzira na mjesto stanovanja. Tako je Srpsko-pravoslavna konzistorija dabrobosanska upozoravala Zemaljsku vladu na naredbu Carigradske patrijaršije od 17. juna 1900. godine kojom je osobama pravoslavne vjeroispovijesti ponovo strogo bilo zabranjeno sklapanje braka po četvrti put, jer se to kosilo s odredbama u braku definiranim kanonskim pravom.¹⁷ U tom smislu, četvrti brak mogao se posmatrati jedino kao “divlji”.

Srpsko-pravoslavna konzistorija i sama je insistirala na poštivanju principa da je nakon tri sklopljena braka zabranjeno sklapati i četvrti brak, ali je u određenom momentu bila prinuđena da se pozove na autoritet vrhovne vjerske instance kakva je bila Carigradska patrijaršija. Osim toga, potreba da se izda naredba vezana za samo jednu stavku iz dužeg spiska okolnosti koje predstavljaju prepreke braku navodi na zaključak da je upravo ovaj dio propisa bio često u praksi (ne) svjesno stavljan po strani. Dakle, bez obzira na propise, pojedinci su se odlučivali na sklapanje četvrtog braka.

Na koncu, kada ni pozivanje na Carigradsku patrijaršiju i njene naredbe nije dalo željene rezultate, Srpsko-pravoslavna konzistorija dabrobosanska je u više navrata insistirala na suradnji s organima zemaljske uprave, posebno sa Zemaljskom vladom.¹⁸ Kako je u jednom dopisu navedeno, konkubinati su održavani zahvaljujući činjenici da su se “obični ljudi” pozivali na svoju neukost i nepoznavanje vjerskih propisa; ponekad su ukazivali na to da je njihova veza općeprihvaćena, te da ista, osim svećenika, nikoga ne sablažnjava. Bilo je i slučajeva gdje

---

¹⁶ Isto.

¹⁷ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-540, br. 732.

¹⁸ Gotovo identična situacija zabilježena je i u Transilvaniji na prijelomu 19. i 20. stoljeća. Više o tome: V. Sorostineanu, “The Discourse on Marriage”, 66-79.

je izgovor za konkubinat bio svećenik sam, koji je, navodno, odobrio zajednički život para dok ne bude izrađena dozvola za vjenčanje. Budući da su to bili jedini izgovori za divlji brak, koji su pri istragama lokalnih organa uprave smatrani logičnim, Srpsko-pravoslavna konzistorija upozoravala je Zemaljsku vladu da se istraga na terenu uopće ne treba provoditi, nego da “haložnike” jednostavno samo treba rastavlјati.¹⁹

Pored rastavljanja parova, na čemu je insistirala Srpsko-pravoslavna konzistorija, druge vjerske instance, poput Ordinarijata nadbiskupije vrhbosanske, tražile su i poduzimanje oštrijih mjera od Zemaljske vlade kako bi se spriječila praksa tzv. probnih brakova (iako se ponekad radilo o prolongiranim brakovima, gdje se na vjenčanje čekalo i po nekoliko godina).²⁰

Iz pojedinačnih dopisa vjerskih lica različitih konfesionalnih grupa proizlazi da je konkubinata bilo, da su se tome vjerske zajednice snažno suprotstavljale, ali da su se često osjećale bespomoćnim, te su nerijetko tražili podršku i pomoć od Zemaljske vlade.

Miješati se ili ne? Stav Zemaljske vlade o izvanbračnim zajednicama u Bosni i Hercegovini

Zemaljska vlast uglavnom se slagala s konstatacijom da divlji brakovi ugrožavaju “javni moral”, ali se pridržavala naredbe iz 1891., koja se mogla tumačiti na različite načine. Naime, još 1889. donesena je interna instrukcija za političke oblasti u kojoj je stajalo da iste smiju posredovati u slučajevima konkubinata samo ukoliko je riječ o kažnjivom činu, javnoj sablazni, te ako je takav odnos poguban za jednu stranu (npr. maloljetna osoba).²¹

Navedena instrukcija poslužila je kao osnova za Vladinu naredbu od 23. augusta 1891. godine, br. 28 407: “Konkubinat je sam po sebi nedopuštena sveza, no oblasti mogu posredovati samo u slučaju, kad predleži kakav kažnjiv čin, ili

---

¹⁹ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-553, br. 918.

²⁰ ABH, ZVS, 1900, kut. 45, sign. 5-274, br. 130 600. Iako se ne odnosi na područje Bosne i Hercegovine, upućujem na studiju koja pojašnjava razliku između trajno i privremeno nevjenčanih. Budući da u bosanskohercegovačkoj historiografiji ne postoje slična istraživanja, navedena studija može biti vrlo korisna. Pogledati: Magdalena Mijaković, “Nevjenčani brak”, *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Zagreb, 1999, br. 22, 165-167.

²¹ Eugen Sladović plem. Sladoevićki, *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*, Vlastita naklada izdavatelja/Bosanska pošta, Sarajevo, 1915, 114.

ako takova sveza uzrokuje kod pučanstva javnu sablazan ili nemir i uzrujanje; u protivnom spada na nadležne crkvene oblasti da posreduju.”²²

U principu, političke oblasti posredovale su u slučajevima rastavljanja parova koji žive u konkubinatu ukoliko bi se pokazalo da je par u krvnom srodstvu.²³ U tom slučaju nije trebalo biti dileme: par je morao biti odvojen. Istina, to nije bilo nužno odmah po prvoj prijavi koja bi došla od strane vjerskog lica, ali kod ponovljene prijave izlazilo se na teren i situacija je, obično, bivala riješena (znalo je biti i izuzetaka). Treba naglasiti da u ovakvim slučajevima pitanje izazivanja javne sablazni nije uzimano u razmatranje, nego se podrazumijevalo da se par mora rastaviti. Na navedeni način postupano je u slučaju konkubinata Steve Travara i Đurđije Balać (kotar Jajce). Čak je zanemarena i okolnost da je Đurđija bila trudna. Odnosno, odlučeno je da par bude rastavljen nakon poroda i Đurđijinog oporavka.²⁴ Zabilježeno je još sličnih slučajeva.²⁵

Zemaljska vlada reagirala je preko kotarskih ureda i u slučaju kada bi konkubinat mogao ukazivati na pojavu tajne prostitucije, ukoliko bi muškarac odbio izdržavati djecu koju je dobio u divljem braku, te ukoliko bi osoba, i pored direktnе zabrane braka koju je izdao carigradski patrijarh, insistirala na konkubinatu.²⁶

U slučaju da par nije slijedio instrukcije političkih oblasti, te je ustanovljeno da je par, nakon prisilnog rastavljanja, ponovo počeo skupa živjeti, političke oblasti mogle su kazniti “prijestupnike” zbog neposluha. Obično se radilo o zatvorskim ili novčanim kaznama, koje je kotarski ured određivao u dogовору sa Zemaljskom vladom. Međutim, pribjegavalo se i praksi da se parovima prijeti otkazom ukoliko su bili zaposleni. Ako bi se ispostavilo da je jedna osoba, umiješana u slučaj konkubinata, zavičajna u drugoj općini, moglo joj se prijetiti nasilnim izgonom u “zavičajnu općinu”²⁷.

²² E. Sladović, *Priručnik zakona i naredaba*, 114. Slična naredba je izdata i 1908. Usp. ABH, ZVS, 1913, kut. 147, sign. 50-21, br. 11 546.

²³ Navedeno nije predstavljalo pravilo. Zaista su se odluke donosile ovisno o “slučaju”.

²⁴ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-535, br. 186 393. Usp. E. Sladović, *Priručnik zakona i naredaba*, 114.

²⁵ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-537, br. 160 166: Krsto Radovanović i Petra Moćević (ekspozitura Trnovo); sign. 6-541, br. 202 535: Manojlo Golubović i Ana Glavaševa. ABH, ZVS, 1902, kut. 51, sign. 6-500, br. 2972: Savo Marković i Ljubica Katanić (kotar Bugojno).

²⁶ ABH, ZVS, 1900, kut. 45, sign. 5-247, br. 130 600. ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-547, br. 182 527: Rade Savić, četvrti brak.

²⁷ ABH, ZVS, 1914, kut. 173, sign. 50-21, br. 216 209: Jozo Dreno i Janja Manoga rastavljeni su pod prijetnjom novčanom kaznom od 50 K ili 5 dana zatvora. Usp. E. Sladović, *Priručnik zakona i naredaba*, 114.

Političke oblasti obično bi odbijale reagirati u slučaju da konkubinat nije izazivao javnu sablazan, da su u izvanbračnoj zajednici već rođena djeca ili se iščekivala prinova²⁸ ili je par neometano živio u konkubinatu dugi niz godina, bez prijave i pritužbi.²⁹ Odbijanje kotarskog ureda da se angažira u pojedinim slučajevima moglo je biti samo privremenog karaktera i, nužno je naglasiti, nije značilo da će svaki kotarski predstojnik postupiti na jednak način. Na ovom mjestu potrebno je istaknuti da su organi zemaljske uprave *oprezno* posređovali u slučajevima konkubinata, jer je značajan broj istih bio zabilježen i u redovima “policajne straže”. U takvim zajednicama bilo je dosta djece, a mnogi stražari vremenom su podnosili zahtjev za sklapanje braka. Zemaljska vlada je smatrala da se radi o dvjema olakšavajućim okolnostima, koje su zahtijevale nešto blaži pristup.³⁰

U slučaju da se par koji živi u divljem braku poziva na svećenika koji im je dao dozvolu da žive skupa dok ne stigne dozvola za vjenčanje, Zemaljska vlada je, također, davala instrukciju nižim organima uprave da se suzdrže od bilo kakvog uplitanja.³¹ Jednako je izostajalo uplitanje zemaljskih organa uprave u slučaju konkubinata u kojem je par pripadao različitim konfesionalnim zajednicama. Zajedničko ministarstvo finansija naredbom od 23. januara 1912, br. 17 029, donijelo je odluku da zemaljske oblasti nemaju utjecaja na miješane brakove, jer su porodično i bračno pravo spadali u kompetenciju vjerskih zajedница. Naravno, sve navedeno odnosilo se na parove koji su bili bosanskohercegovački zemaljski pripadnici.³²

²⁸ Kao ilustracija može poslužiti slučaj Milana Džakule i Stane Kačavende (kotar Prijedor), koji su trebali biti rastavljeni zbog srodstva, ali je kotarski ured odbio reagirati jer par nije izazivao javnu sablazan, te zbog okolnosti da je Stana bila u poodmaklom stadiju trudnoće. ABH, ZVS, 1900, kut. 51, sign. 6-508, br. 314 res. Usp. sign. 6-510, br. 97 330.

²⁹ Kao što je slučaj s Michaelom Mackom s početka teksta. Suprug Mariju je napustio, ali je kasnije, po povratku u domovinu, živio skoro 20 godina u konkubinatu s izvjesnom Hedwigom u Banjoj Luci. Svi su ih smatrali uglednim građanima i tretirali ih kao bračni par.

³⁰ ABH, ZVS, 1912, kut. 85, sign. 25-136, br. 188 798. Priložen je dopis vladinog povjerenika za grad Sarajevo upućen Nadbiskupskom ordinarijatu vrhbosanskom, a kao odgovor na dopis iz februara 1912. u kojem se ukazuje na više slučajeva konkubinata u glavnom gradu.

³¹ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-535, br. 186 393. Pojedini kotarski predstojnici odbijali su posredovati u slučajevima konkubinata, jer su smatrali da su oni rezultat strogih crkvenih pravila. ABH, ZVS, 1912, kut. 187, sign. 50-21, br. 195 925.

³² ABH, ZVS, 1916, kut. 122, sign. 50-9, br. 68 547. Kod vjenčanja s pripadnicima kraljevina i zemalja zastupanih u Carevinskom vijeću, potom pripadnika različitih ugarskih općina, te onih koji su bili zavičajni u Hrvatskoj i Slavoniji, bilo je potrebno da sve navedene kategorije u rodnom mjestu dobiju certifikat kojim im se odobrava stupanje u brak. Pojašnjenje je ponuđeno Vrhovnom šerijatskom sudu, budući da je jedan kotarski šerijatski sud izvršio čin vjenčanja bez potrebnog certifikata. ABH, Vrhovni šerijatski sud (dalje: VŠS), 1913, serija A, kut. 2, spis br. 5a.

Međutim, ovakav pristup u praksi je predstavljao veliki problem za parove različitih konfesija. Npr. Katolička crkva priznava je brak jedino u slučaju da je sklopljen pred katoličkim svećenikom.³³ U tom slučaju parovi različitih konfesija imali su dvije mogućnosti: život u konkubinatu ili preobraćenje jednog od budućih supružnika u drugu vjeru.³⁴

Teško da su navedene različite i često oprečne percepcije konkubinata, razvijane kod zemaljskih oblasti, te shodno tome i djelovanje navedenih u praksi, mogli zadovoljiti predstavnike vjerskih zajednica koji su opetovano slali dopise Zemaljskoj vladi s nadom da će im ona pomoći u suzbijanju konkubinata. Ponekad su vjerske zajednice isticale dobru suradnju sa Zemaljskom vladom, ali nisu izostajale ni kritike. Smatralo se da političke oblasti ne reaguju uopće, a i kada reaguju, da to čine bez imalo energije, što u konačnici daje loše rezultate.³⁵

Odgovor Zemaljske vlade bio je taktičan: ova vlada bila je svjesna važnosti problema i bila je spremna djelovati u pravcu smanjenja broja konkubinata, te raditi u interesu „javne čudorednosti“.³⁶ Međutim, istovremeno, Vlada je naglašavala da je njena više puta navođena naredba iz 1891. godine sasvim dovoljna za rješavanje problema konkubinata, te da slični propisi postoje i na području Monarhije i sasvim odgovaraju situaciji na terenu.³⁷ Zemaljska vlada kategorično je odbila prijedlog Srpsko-pravoslavne konzistorije da se istrage o konkubinatima ne provode, nego da se parovi samo rastavljaju. Vlada je insistirala na tome da informacije o konkubinatu, koje na njenu adresu pristižu iz vjerskih zajednica, moraju biti tačne, a ona je, sa svoje strane, mogla obećati vrlo stroge istrage pojedinačnih slučajeva.³⁸

³³ V. Jeličić, *Kanonsko ženidbeno pravo*, 224.

³⁴ Npr. jedan musliman iz Sarajeva živio je u konkubinatu s bivšom časnom sestrom. Zbog pritisaka vjerovatno je odlučio odseliti u Zagreb i krstiti treće dijete. Philippe Gelez, „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800-1918)“, *Historijska traganja*, Institut za historiju Sarajevo, Sarajevo, 2008, br. 2, 27.

³⁵ ABH, ZVS, 1900, kut. 51, sign. 6-501, br. 275.

³⁶ ABH, ZVS, 1912, kut. 85, sign. 25-136, br. 188 798.

³⁷ Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada je 23. augusta 1899. donijela akt u vezi sa konkubinatom sličan naredbi Zemaljske vlade iz 1891. Naime, u tom dokumentu stoji: „Dokle god je takav odnošaj samo stvar užega skromnoga života, nema povoda da oblasti postupaju, nu čim bude oblast ustanovila da taj odnošaj pobuđuje javnu sablazan ili ugrožuje javnu čudorednost, pismenom odlukom će dotične osobe pozvati, da se u opredijeljenom roku razdu odnosno vjenčaju...“. Citirano prema Abduselam Balagija, „Konkubinati (divlji brakovi) kod muslimana“, *Gajret Kalendar za godinu 1938*, Štamparija Bosanska pošta/ Josip Bretler i dr., Sarajevo, 1937, 105.

³⁸ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-553, br. 147 418.

Dakle, naredba Zemaljske vlade iz 1891. godine ostavljala je prostor za poštivanje privatnog prostora i pojedinačnih izbora svakog pojedinca, sve dok takvi izbori ili način života nisu narušavali javni red i mir. S druge strane, u iznimno osjetljivim situacijama odlučivala se na pružanje podrške vjerskim institucijama koje su apelirale na zemaljske organe uprave da se pronađe rješenje ovog pitanja.

Šta možemo znati o perspektivama stanovništva?

Prethodno je bilo važno pokazati kako su na pojavu konkubinata gledali vjerski službenici i vlast kako bi se lakše shvatio stav lokalnog stanovništva prema ljudima koji su živjeli u izvanbračnoj zajednici. Za rekostruiranje “njihove strane priče” izuzetno dragocjeni bili su izvještaji kotarskih ureda koji su parove optužene da žive izvanbračno pozivali na saslušanje, skupa sa svjedocima, sastavlјali o tome protokole i slali ih na uvid Zemaljskoj vladni. Iako su podaci šturi i manjkavi, oni su, istovremeno, jako dragocjeni, budući da omogućavaju makar ograničeno sagledavanje perspektive stanovništva.

Praksa ukazuje na ambivalentan odnos “svijeta” prema slučajevima konkubinata: od osude i sablažavanja do prihvatanja tuđih životnih izbora. Razlika je postojala, zavisno od sredine o kojoj je riječ. Naprimjer, u nekim selima bilo je dovoljno da se osoba uda/oženi, bez vjenčanja.

Na tragu ovih navoda je i zapažanje Ibrahim-bega Bašagića iz 1882. godine po dolasku u Konjic. On je uočio da se stanovništvo iz okolice Jablanice ne vjenčava pred kadijom, kako je serijat propisivao, nego po mjesnim običajima.³⁹ Kod Hadžijahića se, također, nalaze veoma interesantni navodi: “Svadba, taj narodnim običajem sankcionirani čin, smatrala se, naročito na selu, mjerodavnija od registracije ženidbe kod vlasti.”⁴⁰ Kasnija etnografska istraživanja potvrđuju Hadžijahićeve navode. Kod Milenka Filipovića može se naći podatak kako “...u nekim krajevima nije uopšte nikakva sramota da žena, nevenčana, rađa u kući svoga muža i njegovih roditelja, ako je u nju dovedena kao nevesta...”.⁴¹ I neka relativno novija istraživanja potvrđuju da je u nekim sredinama nevjenčani brak

---

³⁹ Isto.

⁴⁰ Muhamed Hadžijahić, “Bračne ustanove u bosanskih muslimana prije 1946. godine”, *Prilozi za orientalnu filologiju*, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo, 1981, br. XXXI, 160.

⁴¹ Miljenko S. Filipović, *Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba*, Naučno društvo SR BiH, Sarajevo, 1963, 193.

smatran “pravim” brakom.⁴² Razlozi za takav stav okoline prema konkubinatu leže vjerovatno u činjenici da je izvanbračna zajednica poštivala princip javnosti.

Sličan odnos pojedinih zajednica prema nevjenčanim parovima koji žive skupa može se pronaći i u arhivskoj građi. Već sam u više navrata spomenula slučaj Michaela Macka, koji je napustio suprugu, a nedugo nakon toga i domovinu. Po povratku iz inostranstva živio je u konkubinatu s novom izabranicom – Hedwigom. Njihova veza je, prema izvještaju kotarskog ureda, smatrana “besprijekornom i uzornom”, a sugrađani su ih doživljavali kao bračni par.⁴³

No, sličnih slučajeva može se naći i u manjim sredinama. Kotarski ured u Varcar-Vakufu u izvještaju o slučaju konkubinata Mile Pjevalice i Milice Gvozdenac naglasio je da je narod za njihovu vezu znao, te da se niko nije protivio. Olakšavajuću okolnost predstavljaljalo je nastojanje para da se vjenča, ali nije navedeno zašto im to nije uspjelo.⁴⁴

Za nevjenčani par bila je bitna podrška roditelja, ali sigurno i šire zajednice. Nesretne okolnosti, koje su zadesile određenu porodicu, mogle su predstavljati prostor za razumijevanje prilika koje su dovele do konkubinata. Takav primjer predstavlja slučaj maloljetnog Tome, koji je kući doveo osam godina stariju Draginju. Njihovi očevi su blagoslovili vezu, a zajednica je imala razumijevanja za navedeni divlji brak budući da je Tomin otac izgubio petero djece. Također, konkubinat je smatran privremenim rješenjem dok Tomo ne napuni potrebne godine za brak.⁴⁵

Saglasnost roditelja, miran i povučen način života išli su u prilog nevjenčanom paru Edhemu Mostiću i Paulini Jina. U ovom slučaju je, pored konkubinata, problem predstavljaljala i razlika u konfesionalnoj pripadnosti Edhema i Pauline. Međutim, komšije, kao i muhtar sarajevske Haradži Mustafagine mahale, u kojoj je par živio, navedenu vezu nisu smatrali sramotnom. Vezu je osuđivao jedino mjesni imam Ahmed Prelo, koji se na koncu povukao kada mu je predloženo da Edhem razmišlja i o prelasku na drugu vjeru kako bi mogao ostati sa svojom izabranicom. Ipak, zemaljski povjerenik za grad Sarajevo upozorio je Edhema i Paulinu da će, u slučaju da se tužbe ponove, biti prisiljen Paulinu udaljiti iz Sarajeva.⁴⁶

⁴² M. Mijaković, “Nevjenčani brak”, 174.

⁴³ ABH, ZVS, 1915, kut. 145, sign. 50-9, br. 91 893.

⁴⁴ ABH, ZVS, 1900, kut. 51, sign. 6-493, br. 22 877.

⁴⁵ ABH, ZVS, 1900, kut. 51, sign. 6-523, br. 1444.

⁴⁶ ABH, ZVS, 1902, kut. 48, sign. 8-232/2, br. 11 346.

Zajednica je konkubinat smatrala opravdanim ukoliko se radilo o vezi dvaju samohranih roditelja, što je bio slučaj sa Stevom Travarom i Đurđjom Balać iz sela Borci kod Jajca. Naime, oboje su izgubili supružnike i ostali sami s djecom. Njihova veza više je podsjećala na simbiozu nastalu iz nužde: Stevi je bila potrebna pomoć oko malog djeteta, a Đurđiji je bio potreban hranitelj, budući da joj je prvi suprug bio nadničar i nije ostavio ništa iza sebe. U međuvremenu je Đurđija ostala trudna sa Stevom, te bi njihovo rastavljanje izazvalo još veću tragediju. Okolina je blagonaklono gledala na njihovu zajednicu.⁴⁷

U nekim krajevima stanovništvo se nije izjašnjavalo o pojedinačnim slučajevima konkubinata. Interesantno je zapažanje kotarskog predstojnika iz Kotor-Varoši o prijavljenom slučaju konkubinata u selu Imljani. Naime, on je odbio posredovati u slučaju konkubinata Pave Tešića i Roze Zlovarić, jer je smatrao da u takve veze ulazi uglavnom sirotinja i to iz nužde. Također, naglasio je: “Kako je pak podneblje u Imljanima uslijed visine oporo, a ljudi na njima živu i onako teškijem životom, to ih ovakovi koraci pojedinaca još manje zanimaju...”⁴⁸ Time je kotarski predstojnik htio poručiti višim instancama vlasti da lični izbori pojedinaca trebaju to i ostati – lični izbori, te da se zemaljski organi uprave u takva pitanja ne bi trebali miješati.⁴⁹

U nekim “osjetljivijim” slučajevima stanovništvo je kategorično zahtjevalo rastavljanje para koji je živio u konkubinatu. Vrlo je dramatičan slučaj telegrafiste Đure Jagodića (porijeklom iz Slavonije), koji je, navodno, u Pazariću živio s petnaestogodišnjom Anom Zubac iz Gradinca, kotar Mostar. Ova veza je sablažnjavača stanovnike Pazarića iz više razloga. Na prvom mjestu u pitanju su bile Anine godine. Osim toga, Đuro je bio pravoslavac i bilo je izgledno da bi Ana, kako bi mogla ući u legitiman brak s Đurom, mogla preći u pravoslavlje. Navodno, njeni roditelji bili su ogorčeni činjenicom da nije poslušala njihove savjete, te da je “na svoju ruku” napustila rodno mjesto i otišla s Đurom.⁵⁰

Istraga je pokazala da Ana ima 20 godina, da joj je blagoslov za vezu s Đurom dala majka, te da Ana ne namjerava promijeniti vjeroispovijest. Par se, uz posebnu dozvolu, vjenčao u pravoslavnoj crkvi, a Ana je ostala katolkinja.

⁴⁷ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-535. Zapisnik sastavljen u kotarskom uredu u Jajcu 20. oktobra 1902.

⁴⁸ ABH, ZVS, 1912, kut. 187, sign. 50-21, br. 195 925.

⁴⁹ U Škotskoj su službenici imali razumijevanja za parove koji žive u neregularnim brakovima. Nisu ih smatrali nemoralnim. Njihovu situaciju pravdali su finansijskim, vjerskim i pravnim preprekama uslijed kojih je regularan brak bio nemoguć. E. Gordon, “Irregular Marriage and Cohabitation”, 1075.

⁵⁰ ABH, ZVS, 1902, kut. 40, sign. 5-275, br. 19 833.

Ponekad su vjerske institucije, u namjeri da animiraju Zemaljsku vladu da se aktivnije uključi u rješavanje pitanja konkubinata, slale dramatične izvještaje. U ovim izvještajima navodi se da su slučajevi konkubinata toliko sablažnjivi da postoji mogućnost žestokog narodnog bunta ili izljeva narodnog bijesa. Ponekad su protiv konkubinata bili samo članovi uže porodice: roditelji ili djeca (kod udovaca).⁵¹

Zapravo je vrlo teško izvesti pouzdan zaključak kako je selo ili mahala gledalo na pojedinačne slučajeve konkubinata. Prijave protiv konkubinata nisu podnosi "obični ljudi", nego vjerska lica, koja su uglavnom govorila "u ime ostalih". Na saslušanjima pri kotarskim uredima pojavilo bi se nekoliko svjedoka koji su bili bliski paru, te se ni njihovi iskazi ne mogu smatrati vjerodostojnjima. Nešto pouzdanije su opservacije pojedinih kotarskih predstojnika koji bi se odlučili za opširniju istragu određenog slučaja. Takva arhivska vredna potvrđuju zaključke etnologa da su konkubinati u pojedinim sredinama bili prihvaćeni kao nešto uobičajeno, dok su u ostalim smatrani sramotnim.

Put do konkubinata: ljubav, nužda ili privremeno rješenje?

U korištenim izvorima (izvještaji kotarskih ureda) i konsultiranoj literaturi navode se dvije grupe faktora koji su bili presudni za formiranje izvanbračnih zajednica: 1. socioekonomski i 2. kanonski, odnosno šerijatske prepreke za sklapanje braka.

U prvu grupu faktora spadaju: izostajanje roditeljske saglasnosti za sklapanje braka, siromaštvo osoba koje stupaju u zajednicu i izbjegavanje troškova svadbe, siromaštvo djevojke (izostanak miraza), razlika u društvenom položaju osoba koje zasnivaju vezu, smrtni slučaj u porodici (zbog kojeg se odgađa vjenčanje), maloljetništvo.⁵² Osim toga, neki autori smatraju da treba navesti i ekonomske promjene nastale uslijed modernizacije društva, utjecaj gradskog života na seksualnost i brak, migracije selo – grad (odlazak seoskih djevojaka na služinački rad u gradove), te odgađanje braka zbog vojne službe.⁵³ Neki autori smatrali su da su negativne pojave u društvu poput prostitucije i "klatarenja" posljedica lošeg obrazovnog sistema i odbijanja da se redovno pohađanje škole prihvati i za žensku djecu.⁵⁴

⁵¹ Ilustracije radi pogledati: ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-521, br. 1912; sign. 6-537, br. 1736 i 1865; sign. 6-540, br. 732.

⁵² M. Mijaković, "Nevjenčani brak", 175.

⁵³ V. Soroštineanu, "The Discourse on Marriage", 73.

⁵⁴ Ibrahim Džafčić, *Uzroci propadanja muslimanskog ženskinja*, Štamparija S. Ugrenović i sinovi, Banja Luka, 1919. Usp. Dževad Sulejmanpašić, *Jedan prilog rješenju našeg muslim. ženskog pitanja*, Štamparija D. & A. Kajon, Sarajevo, 1918, 15-16, 22-24, 32.

U bosanskohercegovačkom društvu s kraja 19. i početka 20. stoljeća u pitanju su najčešće bili sljedeći faktori: siromaštvo (u tom slučaju djevojke u konkubinatu žive kratko, a potom se sklapa brak bez puno troškova; naglašeno je da nisu bili u pitanju probni brakovi, te da je takvih bilo malo), izbjegavanje velikih svadbenih troškova (karakteristično čak i za dobrostojeće muslimanske i pravoslavne porodice), izostajanje roditeljskog blagoslova, različit socijalni status para, nemogućnost razvoda (čak i u slučajevima nasilja u porodici).⁵⁵ Dosta se diskutiralo i o utjecaju modernizacijskih procesa kroz koje je prolazilo bosanskohercegovačko društvo. Tako je Safije-hanuma (Sofija Pletikosić) 1911. pisala kako je upravo modernizacija obrazovnog sistema, odnosno insistiranje na školovanju unazadilo muslimansku mladež. No mogli su se pronaći i kontraargumenti. Na navode Safijja-hanume oštro je odgovorio dr. Hamdija Karamehmedović, koji je insistirao na tome da se “po tim mejhanama i bludilištima” upravo moglo najviše naći omladine koja nikada nije pohađala školu ili je završila “možda koji razred osnovne škole”.⁵⁶ Dakle, prema njegovom mišljenju, modernizacija nije nužno morala utjecati na napuštanje ustaljenih moralnih načela u bosanskohercegovačkom društvu.

U kotaru Cazin šerijatski sudac Hodžić za kratko vrijeme službovanja uočio je uznemirujuću praksu tzv. “pazarivanja” ženske djece. Radilo se o tome da bi se djevojka, uz dozvolu roditelja, zakonski vjenčala za određenog izabranika. Nakon kratkog vremena bi ga napuštala i vraćala se u porodični dom. Potom bi je roditelji “prodali” drugom mlađiću ili udovcu za novac, za jednu ovcu ili kozu. Navodno je bilo slučajeva da jedna djevojka za kratko vrijeme promijeni “po tri i više muževa”.

U ovom slučaju ostvarena je dobra suradnja između Zemaljske vlade i Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu, pri čemu je Zemaljska vlada sugerirala navedenoj instanci kako spomenuta praksa podliježe, po više stavki, Kaznenom zakonu (zločinstvo srodstva po članu 207, bigamija po članovima 289 i 290, te preljuba po članu 456).⁵⁷

---

⁵⁵ ABH, ZVS, 1900, kut. 45, sign. 5-274, br. 130 600; ZVS, 1912, kut. 187, sign. 50-21, br. 195 925; ZVS, 1913, kut. 147, sign. 50-21, br. 11 564.

⁵⁶ Hamdija Karamehmedović, *Odgovor na pisma “Safije” hanume*, Naklada “Zemana” / Štamparija “Bosanske pošte”, Sarajevo, 1911, 11.

⁵⁷ ABH, VŠS, 1895, serija A, kut. 1, spis br. 8. U ratu su pojedini muslimanski vojnici pribjejavali praksi da se šerijatski vjenčavaju u različitim mjestima boravka, tj. zbog dislociranja su bili prisiljeni napustiti jednu ženu, ali bi novu pronalazili u novom gradu. Zbog navedene prakse VŠS 1917. sastavilo je *Osnovu naredbe o zabrani sklapanja braka među muslimanima mimošavši šer. sud i kazni za to*. Da li je ova osnova bila odobrena, nije mi poznato. ABH,

Zemaljska vlada je u nekoliko navrata priznala da je praksa konkubinata bila prisutna među pripadnicima *Sicherheitswachta* (snage zadužene za održavanje javnog reda i mira).⁵⁸ Navedena pojava pravdala se činjenicom da postoji određena kvota dozvola za brak za navedene snage, te su svi oni koji nisu ulazili u tu kvotu birali izvanbračnu vezu kao privremeno rješenje. Situacija se mogla popraviti lobiranjem za višu kvotu dozvola za brak.⁵⁹

Kada su u pitanju vjerski propisi, konkubinat je bio rješenje za parove koji nisu mogli, iz različitih razloga, dobiti dozvolu za brak od vjerskih lica. Istina, neke od tih situacija bile su privremenog, a neke trajnog karaktera.

U šerijatskom bračnom pravu prepreke za brak podijeljene su u dvije skupine: apsolutne i relativne. U prvu skupinu spadaju: srodstvo (po krvi, mljeku, tazbinstvu), broj žena, bračnost žene, razlika u vjeri, nedostojnost, prekomjerni razvod i iddet. Relativna smetnja podrazumijeva npr. vjenčanje nečije vjerenice.⁶⁰ Sve navedene prepreke mogle su biti i razlog za konkubinat kod parova koji su odbijali da se razdvoje čak i kada su im te prepreke i nemogućnost sklapanja braka jasno bili predviđeni.

Slično je i s preprekama u kanonskom pravu. U kanonskom pravu Pravoslavne crkve preprekama za brak smatrano je sljedeće: 1. tjelesna nesposobnost (npr. venerične bolesti), 2. opreznost kod slijepih, gluhih i gluhonijemih, 3. starosna dob, 4. umna bolest, 5. nedostatak roditeljske privole, 6. zavjet djevičanstva, 7. sveštenički čin, 8. zakonito postojeći brak, 9. četvrti brak, 10. srodstvo (po krvi, kumstvo, po posinjenju, svojta, polusvojta), 11. skrbništvo, 12. razlika vjere, 13. kažnjivi čin, 14. pripadanje vojsci i državljanstvo (treba dozvola političkih oblasti).⁶¹

Slično je i u katoličkom kanonskom pravu.⁶²

VŠS, 1916, serija A, kut. 2, spis br. 6. Usp. Adnan Jahić, "U raljama 'degeneracije i(li) nužde'. Prilog istraživanju muslimanskog ženskog pitanja u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom", *Historijska traganja*, Institut za historiju, Sarajevo, 2015, br. 16, 134-135.

⁵⁸ Interesantan je slučaj žandara iz Janje (kotar Bijeljina), koji nije bio optužen za konkubinat, ali jeste za "nasrtaj na moral i obraz" muslimanskih žena. On je pod izgovorom navodne zaraze natjerao muslimanske žene da se pred njim skidaju gole i kupaju. O svemu je reisul-ulema Čaušević izvjestio u ljeto 1915. zemaljskog poglavara Sarkotića. O tome pogledati: Adnan Jahić, "U raljama "degeneracije i(li) nužde", 127.

⁵⁹ ABH, ZVS, 1912, kut. 85, sign. 25-136, br. 188 789. Zapravo, opisanu situaciju Zemaljskoj vladu predstavio je vladin povjerenik za grad Sarajevo.

⁶⁰ Mehmed Begović, *Šerijatsko bračno pravo: s kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava.*, G. Kon, Beograd, 1936, 45.

⁶¹ ABH, ZVS, 1895, kut. 401, sign. 46-324/2, br. 119 642.

⁶² V. Jeličić, *Kanonsko ženidbeno pravo*, 57-62. Za podrobnije podatke pogledati dopunjeno izdanje njegove knjige iz 1942.

U izvorima se samo na jednom mjestu spominje konkubinat koji je bio posljedica nemogućnosti dobijanja dozvole za vjenčanje, budući da je mladoženja – izvjesni Mladen Kurćela iz Bugojanskog kotara, imao tek 16,5 godina i bio je bolestan. Interesantno je da se maloljetnost kao prepreka u ovom slučaju mogla zaobići budući da je liječnik Fridman nakon pregleda zaključio da je Mladen “sposoban za brak”. Problem je predstavljalo Mladenovo zdravstveno stanje: bio je zaražen sifilisom. Liječnik je preporučio da se Mladenova djevojka Milica pošalje kući dok se Mladen ne izliječi. Tek nakon toga moglo se razmišljati o braku.⁶³

Pored ovoga, zabilježeno je nekoliko slučajeva gdje je par izvjesno vrijeme živio u konkubinatu bez mogućnosti sklapanja braka budući da su zainteresirane strane bile maloljetne. U dva slučaja radilo se o djevojkama koje su imale tek 14, odnosno 15 godina, a već su dovedene u kuću budućeg mladoženja.⁶⁴ U druga dva slučaja radilo se o maloljetnim muškim osobama koje nisu mogle dobiti dozvolu za brak: Nikola Rudanović iz Medakova imao je 16, a Tomo Delić samo 13 godina. U oba slučaja djevojke su bile starije od mladića od pet do osam godina.⁶⁵ Slučaj Mitra Kostića iz Miroševića (kotar Fojnica) poseban je. Mitru i njegovoj izabranici Stani Jovanović brak je bio zabranjen iz dva razloga: Mitar je imao svega 13,5 godina; Mitrova tetka je živjela u konkubinatu s Mitrovim budućim puncem. Srpsko-pravoslavna konzistorija tražila je liječnički pregled za Mitra, ali ga je on odbio. Odlučio je živjeti sa Stanom u konkubinatu. Na koncu, Konzistorija je tražila pomoć Zemaljske vlade, ali je epilog slučaja ostao nezabilježen.⁶⁶

Pronašla sam samo jedan slučaj gdje je konkubinat održavan jer brak nije mogao biti sklopljen zbog mentalnog i fizičkog stanja mladoženje. Naime, Stojan Cvjetanović iz Vlaseničkog kotara Srpsko-pravoslavnoj konzistoriji predao je molbu za brak. Konzistorija podnesenu molbu nije razmatrala jer podnositac “nije potpuno pri svijesti” i uočeno je da ima i tjelesnih mana. Naređeno je da se izvrši liječnički pregled kako bi se sve navedeno potvrdilo. Kotarski liječnik iz Vlasenice nakon pregleda potvrdio je sve navode Konzistorije i Stojana proglašio nesposobnim za brak. No, otac je Stojana odveo i drugom liječniku u Srebrenicu, koji se o Stojanu pozitivno izrazio. Epilog ovog iznimno zanimljivog slučaja nalazi se u rješenju Kotarskog ureda kao suda (Vlasenica) kojim je Stojan proglašen

⁶³ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-529, br. 189.

⁶⁴ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-534, br. 363; 1912, kut. 187, sign. 50-21, br. 257 218. U ovom drugom slučaju djevojka ni po građanskim zakonima nije mogla sklopiti brak prije 15. godine.

⁶⁵ ABH, ZVS, 1900, kut. 51, sign. 6-506, br. 286; 1900, kut. 51, sign. 6-523, br. 1444.

⁶⁶ ABH, ZVS, 1904, kut. 75, sign. 98-21/7a, br. 167 387.

“slaboumnim”, dok mu je za skrbnika određen otac Mićo.⁶⁷ Naravno, od braka se moralo odustati, ali nije mi poznato da li je djevojka i pod kojim okolnostima vraćena kući.

Zabilježeno je više slučajeva gdje je konkubinat održavan jer svećenik nije htio vjenčati par budući da su bili u određenom stupnju srodstva ili je jednom od potencijalnih supružnika to bio četvrti brak po redu, što prema pravoslavnom kanonu nije bilo dopušteno. Veliki problem predstavljala je i okolnost da pravoslavni i katolici nisu mogli dobiti razvod braka. Napuštanje jedne bračne zajednice i zasnivenje nove veze značilo je da se u potonjem slučaju moglo raditi samo o konkubinatu, jer se razvod nije mogao dobiti.⁶⁸ Kod muslimana je razvod bio predviđen šerijatskim propisima, ali se u praksi dešavalo da razvod može dobiti jedino muškarac, ukoliko ga zatraži, dok za žene to u pravilu nije bilo moguće.⁶⁹ Žene koje bi napustile supruga, bez mogućnosti rastave, mogle su živjeti samo u divljem braku s nekim novim izabranikom.⁷⁰

Muškarac musliman mogao je oženiti ženu druge vjeroispovijesti, ali je muslimankama to bilo zabranjeno. Kod katolika i pravoslavnih isticana je razlika između potencijalnog braka s osobom koja jeste prošla čin krštenja (npr. katolik i pravoslavni) i onom koja nije krštena (npr. katolik i musliman). Katolička crkva ostavljala je mogućnost *dispensa* u oba slučaja uz određene uvjete, dok prema kanonu pravoslavne vjeroispovijesti druga opcija nije moguća.⁷¹ Uprkos svemu

⁶⁷ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-544, br. 703.

⁶⁸ Ljiljana Dobrovšak, “Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj”, *Croatica Christiana Periodica* 29, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, 2005, br. 56, 93. Usp. ABH, ZVS, 1914, kut. 173, sign. 50-21, br. 216 209.

⁶⁹ Ovdje treba naglasiti da islam ženi priznaje pravo na razvod u slučajevima kada je napusti muž, kada je muž ne može više izdržavati, u slučaju zlostavljanja i sl. Mehmed Begović, *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*, Grafički umetnički zavod “PLANETA”, Beograd, 1931, 15.

⁷⁰ A. Balagija, “Konkubinati (divlji brakovi) kod muslimana”, 104, 108. Usp. Kasim Hadžić, “Za usporavanje brakorazvodnog postupka pred šerijatskim sudovima”, *Narodna uzdanica. Kalendar za godinu 1945*, Sarajevo, 1944, XIII, 99.

⁷¹ Tomo Vukšić, “Mješovite ženidbe u katoličanstvu, pravoslavlju i islamu (I): Pravno i pastolarno pitanje u međuvjerskim odnosima”, *Crkva u svijetu*, Katolički bogoslovni fakultet, Split, 2007, vol. 42, br. 1, 86, 92. Tomo Vukšić, “Mješovite ženidbe u katoličanstvu, pravoslavlju i islamu (II): Pravno i pastolarno pitanje u međuvjerskim odnosima”, izd. I mjesto, *Crkva u svijetu*, Katolički bogoslovni fakultet, Split, 2007, vol. 42, br. 2, 228, 232. U izvorima sam pronašla dva slučaja konkubinata gdje brak nije bio moguć uslijed činjenice da je par bio različitih konfesija. U oba slučaja muškarac je bio musliman, a žena katolkinja i, prema njihovim navodima, Katolička crkva nije davala saglasnost za brak. ABH, ZVS, 1900, kut. 53, sign. 8-244, br. 699; 1902, kut. 40, sign. 8-232/2, br. 389.

navedenom, miješani brakovi su, izgleda, postali učestalija pojave početkom 20. stoljeća i to pretežno u redovima inteligencije.⁷²

U slučajevima udovištva konkubinat je održavan dok ne prođe period žalovanja. Obično je trebalo čekati šest mjeseci da prođe žalost i tek bi se nakon toga mogla predati molba za vjenčanje. Takav je bio slučaj Pave Tešića i Rose Zlovarić iz Imljana. Izgleda da je par počeo zajednički život samo nekoliko dana nakon smrti Rosinog supruga (on je preminuo 3. jula, a prijavu protiv para koji živi u konkubinatu podnijelo je Srpsko-pravoslavno parohijsko zvanje u Imljima 13/26. jula). Zahtjev svećenika išao je u pravcu rastavljanja para dok ne prođe šest mjeseci žalosti. Kotarski predstojnik odbio je uplitanje smatrajući da crkvene zabrane i vode konkubinatu u pojedinim slučajevima.⁷³

Pored navedenog, interesantni su i slučajevi gdje je konkubinat održavan kao posljedica postojanja drugih bračnih prepreka: život s pastorkom svoje sestre, život sa snahinom majkom (prijom), te slučaj u kojem brat i sestra iz jedne kuće ulaze u vezu s bratom i sestrom iz druge kuće.⁷⁴

Nerijetko su se parovi žalili na vjerska lica i njihove postupke koji su direktno utjecali na nemogućnost sklapanja braka, uslijed čega se par odlučivao na život u izvanbračnoj zajednici. Neke pritužbe ticale su se “lažnih obećanja” koje su svećenici davali parovima, a potom bi pronalazili razlog da par ne vjenčaju. Mnogi parovi time su pravdali svoj konkubinat.⁷⁵

U dva slučaja navode se lični antagonizmi između svećenika i para koji su vodili ka tome da svećenik odbija vjenčati dotični par, te da “izmišlja” bračne prepreke.⁷⁶ Interesantan je i slučaj u kojem je vjersko lice koje je prijavilo konkubinat optuženo za netoleranciju i religijski fanatizam.⁷⁷

Neki svećenici su, čak dokazano, svjesno kršili kanonske propise. Možda je najnevjerovatniji slučaj paroha Todora Markovića iz Srebrenice, koji je malodobnom sinu Jevremu doveo djevojku Paunu radi sklapanja braka. Uprkos tome što

⁷² Žal zbog učestalije pojave “mješovitih brakova” s osvrtom na kanonsko pravo iznosi Jerej Dimitrije Janković u više brojeva *Dabro-bosanskog istočnika* iz 1902. godine. Posebno pogledati brojeve 7 i 8, 145-148, te 172-176.

⁷³ ABH, ZVS, 1912, kut. 187, sign. 50-21, br. 195 925.

⁷⁴ ABH, ZVS, 1900, kut. 51, sign. 6-515, br. 1122; 1900, kut. 51, sign. 6-495; 1902, kut. 45, sign. 6-538, br. 539.

⁷⁵ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-535, br. 6019; sign. 6-538, br. 539; 1900, kut. 51, sign. 6-533 i 6-534, br. 2285.

⁷⁶ ABH-ZVS, 1900, kut. 45, sign. 6-501, br. 275; 1918, kut. 210, sign. 50-11, br. 233 250.

⁷⁷ ABH, ZVS, 1902, kut. 48, sign. 8-232/2, br. 389.

je liječnik ustvrdio da Jevrem nije sposoban za brak, paroh je par vjenčao, zbog čega je pozvan na razgovor. Nije mogao snositi posljedice navedenog čina jer je bio jedini paroh koji je mogao u tom trenutku služiti u Srebrenici. Jedino što se moglo poduzeti bilo je rastavljanje para dok Jevrem ne postane punoljetan. Nažalost, nije mi poznat epilog ovog slučaja.⁷⁸

Također, Luka Grdić Bjelokosić navodi da se on lično sjeća dva slučaja gdje su mitropoliti Prokopije i Ignatije dozvolili razvod braka jer par nije imao djece. Prva žena nije odlazila iz kuće, nego se s mužem “bratila”, što znači da su nastavljali živjeti kao brat i sestra (sic!). Vrlo je interesantan njegov zaključak: “To je može biti i protivno crkvenijem kanonima, ali se eto kod nas i takijeh slučajeva more naci, a sve radi muškoga poroda. To u narodu nije neobično, a nije ni sramotno.”⁷⁹

U nekim slučajevima optužbe su izrečene na račun svećenika koji su naplaćivali više takse za vjenčanje od onih koje su bile propisane. Ponekad je svećenik tražio naplatu više takse da bi “zažmirio” na određene nepravilnosti, a ponekad je vjerska organizacija štitila duhovno lice opravdanjem da je viša taksa tražena samo iz razloga da bi se par odvratio od vjenčanja.⁸⁰

Iz svega navedenog može se zaključiti da je konkubinat zapravo bio plod ekonomskih, socijalnih i vjerskih prilika u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća. Obično je takva veza nastajala uslijed loših ekonomskih uvjeta para, roditeljskog protivljenja braku, ali i zbog različitih vjerskih propisa koji su onemogućavali sklapanje bračne zajednice. Parovi su, bez obzira na nametnute moralne vrijednosti, pristajali živjeti u divljim brakovima iako neki od njih nisu nailazili na razumijevanje sredine. No, nerijetko je sredina i divlji brak smatrala “pravim” brakom.

Zaključak

Konkubinati su predstavljali dobrovoljne izvanbračne veze dvoje ljudi koji su dijelili zajedničko domaćinstvo i bračnu postelju. Mogli su predstavljati privremenou ili stalno rješenje za određeni par. Kod privremenih konkubinata misli se na

⁷⁸ ABH, ZVS, 1900, kut. 51, sign. 6-535, br. 400.

⁷⁹ *Bosanska vila* (Sarajevo), 30. 12. 1891. Članak dostupan: <http://www.infobiro.ba/article/656575> (08. 05. 2018)

⁸⁰ ABH, ZVS, 1902, kut. 45, sign. 6-529, br. 189; 1918, kut. 210, sign. 50-11, br. 196 678.

probne brakove, kojih je u Bosni i Hercegovini krajem 19. stoljeća bilo, ali nisu bili podjednako zastupljeni u svim sredinama, gradskim i seoskim. Ponekad je par živio u konkubinatu dok ne stekne uvjete za vjenčanje. Nekada se nevjesta u mladoženjinu kuću dovodila “otmicom”. Tu treba razlikovati otmicu koja podrazumijeva saglasnost djevojke koja je pristala “da se ukrade” iz porodičnog doma, najčešće zbog toga da se izbjegnu troškovi svadbe. Otmica djevojke kao nasilni akt smatrana je kaznenin činom i zaslužuje posebno istraživanje.⁸¹

Konkubinati su opstajali zbog ekonomskih, socijalnih i vjerskih prilika bosanskohercegovačkog društva u razmatranom periodu. Najčešće navođeni razlozi uloženja u izvanbračni život jesu siromaštvo, loš socijalni status para, te vjerske prepreke za sklapanje braka: par se nalazio u određenom stupnju krvnog srodstva, nemogućnost razvoda, nemogućnost sklapanja četvrтog braka. Organi austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini koji su se bavili pitanjem divljih brakova u svojim izvještajima često su isticali da je ova pojava karakteristična za siromašne sredine, bilo da je riječ o selu ili gradu. Takvih slučajeva moralo je biti i među “elitom”, ali su oni manje bilježeni, vjerovatno iz straha da se vjersko lice, koje u pravilu prijavljuje konkubinat, ne zamjeri nekom istaknutom pojedincu.

Vjerske institucije nastojale su uključiti Zemaljsku vladu i niže organe uprave u borbu protiv konkubinata. Zemaljska vlast držala se naredbe iz 1891., koja je, u principu, mogla biti vrlo široko tumačena. To se pokazalo i u praksi. Kotarske oblasti posredovale su u slučajevima prijavljenih konkubinata jedino u ekstremnijim slučajevima ili kada je pritisak vjerskih organa bio izuzetno jak. U suprotnom, ostavljali su parove da žive nevjencano. Čak je i u redovima straže sigurnosti bilježeno dosta slučajeva konkubinata, što se pravdalo činjenicom da postoji određena kvota za izdavanje bračnih dozvola straži sigurnosti.

Teško je zaključiti da li je modernizacija društva doprinijela održavanju institucije divljeg braka. U našoj historiografiji ne postoje opsežnija istraživanja navedene pojave ni prije ni poslije 1878., da bi se mogla raditi komparativna analiza ovih dvaju perioda bosanskohercegovačke povijesti. Teza o tome da je “loš utjecaj gradova” bio prisutan u održavanju konkubinata ne može ostati budući da je veliki broj slučajeva izvanbračnih zajednica bilježen i u manjim sredinama.

---

⁸¹ Više o tome: Emilijan Lilek, “Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1898, X, 5-92.

CONCUBINAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE TURN OF THE 19TH/ 20TH CENTURY

Summary

This paper deals with the institution of concubinage in Bosnia and Herzegovina at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The aforementioned institution connoted, in “Bosnian case”, voluntary cohabitation of two people who shared the same household. There were two types of wild marriages: temporal and permanent. The first type occurred when couple, for some reason, wanted to wait until they could get married. Concubinage was the result of economic, social and religious circumstances in Bosnian society at the turn of the 19th and the 20th century. The most common reasons for wild marriage were: poverty, poor social status of couple, marriage obstacles (blood relation, the impossibility to get a divorce, the impossibility to get permission for the forth marriage etc.).

Religious institutions tried to cooperate with Provincial Government, but they were not satisfied with the final results. Government relied on legal provision from 1891, No. 28 407, which could be widely interpreted: concubinage was problem only in case of disturbance of the public order.

UDK: 930.2 (497.6) "18/19"

Stručni rad

BOSNA I HERCEGOVINA U OČIMA POLJAKA – POLJSKI PUTOPISI O BOSNI I HERCEGOVINI U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU

Tomasz Jacek Lis

Institut za historiju i arhivistiku, Univerzitet
Nikolaja Kopernika u Torunju, Torunj, Poljska

Apstrakt: U radu se želi predstaviti mišljenje poljskih putopisaca koji su u 19. i 20. stoljeću putovali Bosnom i Hercegovinom. U bosanskohercegovačkoj literaturi mnogo je sličnih izvora čiji su autori Nijemci, Francuzi, Englezi, ali je vrlo mali broj putopisa autora iz slavenskih država: Galicije ili Češke. Cilj je ovim radom napraviti korak koji će potaknuti dalja istraživanja u tom smjeru kako bi se rasvijetlilo kakvo je bilo mišljenje o Bosni drugih stanovnika Austro-Ugarske. U radu se upoređuje nekoliko putopisa Poljaka. Većina ih je objavljeno, osim putopisa nadbiskupa Adama Stefana Sapiehyja iz Krakova, čiji su memoari još uvijek u rukopisu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, austrougarski period, putopisi, Galicija, Poljaci

Abstract: The paper aims to present what the Polish diarists thought about Bosnia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. There are many similar sources in Bosnian literature written by the authors from Germany, France and England. There are very few authors from the Czech Republic and Galicia. The purpose of this article is to make a step forward to further research on the issue of perception of Bosnia among other Slavs from the Austro-Hungarian Empire. The article compares several Polish diaries. Most of them were published, except for the memoirs of Archbishop Adam Stefan Sapieha that are still in the manuscript.

Keywords: Bosna and Hercegovina, Austro-Hungarian empire, travel diaries, Galicia, Polish

***

Bosna i Hercegovina bila je česta tema putopisa u drugoj polovici 19. stoljeća.¹ Među njima prevladavaju svjedočanstva (svjedočenja) putnika iz zapadnoevropskih zemalja.² Međutim, rijetki su podaci Poljaka, koji su kao i ostatak Evrope željeli upoznati “orientalnu klimu”, o kojoj su čitali u knjigama.³ Željeli su je doživjeti na vlastitoj koži, zbog čega su dolazili u zemlju na granici kultura i religija.

Da bih prikazao kakvo je bilo mišljenje Poljaka o Bosni i Hercegovini, usporedit ću nekoliko putopisa. Rad obuhvaća razdoblje od 1878. do 1918. godine, jer je u to vrijeme u Bosnu i Hercegovinu dolazio najveći broj Poljaka putopisaca. Uz to, Bosna i Hercegovina je tada prolazila kroz značajnu modernizaciju, a izmijenjena je i nacionalna struktura te gospodarska situacija zemlje.⁴ Osobito je to bilo vidljivo u gradskim središtima, posebno u Sarajevu. Osim ljudi koji su tamo živjeli, svjedoci navedenih promjena bili su putnici, koji su svojim očima vidjeli smrt starog osmanskog svijeta i rađanje novog.

Mnogo je poljskih izvora o Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju. Zbog toga moram ograničiti temu rada. Prvenstveno me zanimaju putopisi, čiji su autori putnici koji su dolazili u jedno mjesto i brzo odlazili u drugo. Definicija putopisa dobro je poznata. Jedna od njih kaže: “Hibridna književna vrsta na granici književnosti i novinarsko-dokumentarnog teksta, putopis predstavlja subjektivni, književni opis putovanja koji sadrži skladan odnos između osobnih

¹ Amira Žmirić, *Austrijski i njemački putopisi o Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, Beseda, Banja Luka, 2012, 2-4.

² Isto. Vidi: Tadeusz Pudłocki, “Franciszek Tomaszewski i njegovo putovanje po hrvatskim krajevima”, *Historical Journal*, Croatian Historical Society, Zagreb, 2017, Vol. 69, br. 2, 391-392; vidi: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Ljevak, Zagreb, 2015; Midhat Šamić, *Frančuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966; Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka: engleski putnici u Bosni i Hercegovini od 16. do 20. veka*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.

³ Više o tome kako su se Poljaci zanimali “Orientom” u: Józef Hussarzewski, *Wspomnienia z naszej podróży na wschódzie 1871-1872*, [uredio Hieronim Kaczmarek], Księgarnia Akademicka, Kraków, 2009, 8-10.

⁴ Robin Okey *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia 1878-1914*, OUP Oxford, Oxford, 2007, 26-34.

dojmova i dokumentiranih podataka.”⁵ Prema tome, putopis predstavlja važan izvor za proučavanje povijesti.⁶

Manje me interesiraju drugi memoarski izvori – poput sjećanja i pisama, koji su mi u članku samo dopuna. Primjerice, riječ je o objavljenim sjećanjima Teodore Krajewske⁷ i Bronisławie Prašek-Całczyńska,⁸ o arhivskim fondovima Jana Krzysztofa Mieroszewskog, Adama Ferensa i Izabelle Trajtler⁹ te romanu s elementima biografije Władyślawa Lama.¹⁰

Prvo pitanje na koje želim odgovoriti jeste zašto su Poljaci željeli doći u Bosnu i Hercegovinu. Kao što je već navedeno, u Evropi je bilo “moderno” putovati na Balkan, ali kako bi se moglo detaljnije odgovoriti na postavljeno pitanje, treba zaviriti u izvore. Za Włodzimierza Spasowicza, poljskog novinara, urednika periodike “Kraj”, najznačajnijeg poljskog tjednika objavljivanog u Ruskom Carstvu u 19. stoljeću, najvažnije je bilo otregnuti se od hladne ruske klime. Godine 1882. pisao je:

[...] čeznuo sam za svijetlim bojama i sunčevim zrakama na jugu, a kako volim manje utabane puteve te stvari i krajolike koji nisu toliko poznati, za cilj putovanja odabrao sam austrijske “hinterlande”¹¹ Dalmaciju, Hercegovinu i Bosnu”.¹²

Neznanje koje je potaknulo upoznavanje Balkana, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, karakteristično je obilježje svih putničkih izvještaja 19. stoljeća. Čak i

⁵ Kristina Riman, “Literarizacija iskustva (ili stvarnosti) u Barelčovu putopisu Put na vola je-zero”, *Croatica Christiana periodica*, Institut za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011, Vol. 35, br. 68, 114.

⁶ Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vukić, “Pogled u Bosnu” Matije Mažuranića kao povijesni izvor”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2006, br. 56, 177-191; Dean Duda, *Priča i putovanje Hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

⁷ *Bosna u uspomenama poljske liječnice Teodore Krajewske z Kosmowskich: (1854.-1935.)*, [priredili Zdravka Zlodi, Tomasz Lis], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2015.

⁸ Bronisława Prašek-Całczyńska, *Memoari jedne liječnice*, [uredili N. Popović, S. Marić], Durieux, Zagreb, 2005.

⁹ Vidi: Tomasz Jacek Lis, “Źródła narracyjne do dziejów Polonii w Bośni i Hercegowinie w okresie austro-węgierskim”, *Balcanica Posnanensis*, Instytut Historii UAM, Poznań, 2015, Vol. 22, br. 2, 75-90.

¹⁰ Władyślaw Lam, *Miasteczko nad Neretwą*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1973. Isto, *Światła i cienie*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk, 1984.

¹¹ *Hinterlande* – mjesto daleko od centara (*the land behinde*).

¹² Włodzimierz Spasowicz, *Pisma*, t. 6., Księgarnia Br. Rymowicz, Petersburg, 1892, 113.

početkom 20. stoljeća smatralo se da je to jedno od najmanje poznatih područja Starog kontinenta. U tom smislu Poljaci se nisu mnogo razlikovali od svojih zapadnih susjeda.¹³

Karakterističan za putnike, bez obzira bili oni Poljaci, Nijemci ili Francuzi, bio je i osjećaj da se prelaskom bosanske granice prelazi iz jedne civilizacije u drugu. Bosna je zemljopisno bila blizu, ali kulturno veoma daleko. Bosna je predstavljala vrata Orijenta. Roman Zawiliński¹⁴, dopisnik jedne od najvažnijih periodičnih publikacija Galicije – liberalne “Nowe Reforme”, pisao je da je ulazak u Bosanski Brod kao prijelaz iz civilizacije Zapada u civilizaciju Istoka.¹⁵ Još radikalnije mišljenje imao je Antoni Stadnicki, novinar konzervativnog krakovskog dnevnika “Czas”, koji je tvrdio da je prijelaz granice između Austro-Ugarske i Bosne kraj civilizacije!¹⁶

Grad Bosanski Brod bio je važan ne samo zato što je tamo bila granica nego i što je bio prvi grad koji je pokazivao promjene uzrokovane dolaskom državljanina Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu. To se odnosi ne samo na moderne zgrade nego i na ljude. Citirani Roman Zawiliński ovako je opisao čovjeka kojega je sreo: “[...] imao je karakteristične bosanske hlače i na glavi fez, ali [s druge strane] bio je odjeven u tada modernu jaknu kao građanin Beča ili Berlina[...].”¹⁷

Fasciniran tom promjenom i gotovo svime što je Beč napravio u Bosni i Hercegovini bio je i Władysław Bełza.¹⁸ U svom putopisu, punom lijepih riječi, pisao je: “Na pragu dvije civilizacije, postoji Brod kao sjajan putokaz, poveznica između toga što je bilo i toga što bi se trebalo roditi [...].”¹⁹ Njegovo odusevljenje nije dijelila Maria Jakubowska²⁰ – za nju su područja koja graniče sa Slavonijom potpuno izgubila orijentalni karakter.²¹

¹³ Allen Upward, *The East End of Europe*, John Murray, Albemarle Street, London, 1908, XVII.

¹⁴ Slavist, novinar, profesor Jagelonskog sveučilišta.

¹⁵ Roman Zawiliński, “Z włożęgi po Słowiańszczyźnie”, *Nowa Reforma*, No 296, Kraków, 25. 12. 1904, 2.

¹⁶ Antonii Stadnicki, “Zapiski z podróży po Bośni”, *Czas*, br. 99, Kraków, 1904, 1.

¹⁷ R. Zawiliński, *Z włożęgi po Słowiańszczyźnie*, 2.

¹⁸ Poljski novinar, rođen u Varšavi, od 1872. do smrti (1913) živio je u Lavovu, gdje je radio kao novinar.

¹⁹ Stanisław Bełza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, Gebethner i Wolff, Warszawa, 1899, 5.

²⁰ Ona je bila žena poljskog službenika Franciszka Jakubowskog. Memoare je pisala je u razdoblju 1885-1886, kad je stigla prvi put u Bosnu i Hercegovinu.

²¹ Maria Jakubowska z Seredyńskich, *Z pobytu w Bośni. Wrażenia, obrazki i szkice skreślita Maria z Seredyńskich Jakubowska*, Katolik, Bytom, 1892, 9.

Bosanski Brod zauzimao je središnje mjesto u putopisima, jer je kroz taj grad prolazila željeznička pruga, kojom je većina putnika dolazila u Bosnu i Hercegovinu. Poljski putnici najčešće su prolazili kroz Bosanski Brod, nastavljali za Banju Luku i Sarajevo, a svoj put kroz Bosnu i Hercegovinu završavali bi u Mostaru. Ako su imali više vremena, posjećivali su i Travnik i Tuzlu. Naravno, bilo je iznimki. Spasowicz je stigao u Hercegovinu iz Dalmacije i nastavio za Bosnu, a mjesto koje je većini bilo početak putovanja (Bosanski Brod) njemu je bilo završetak.²²

Putovanje kroz Bosnu provodilo se različitim prijevoznim sredstvima, ne samo vlakom nego i specijalnim kolima. Tako je putovao Adam Stefan Sapieha, kasniji krakovski biskup. Još kao mladić Sapieha je tokom putovanja u Bosnu i Hercegovinu 1896. otisao barunu Hugonu von Kutscheru moliti za pomoć oko dogovaranja takvog prijevoznog sredstva.²³ Putovanje specijalnim kolima bilo je popularno,²⁴ unatoč tome što su ceste bile loše.²⁵

Na sigurnost putovanja nije bilo primjedbi, naročito od 90-ih godina 19. stoljeća. Iako je još 1882. godine Spasowicz tvrdio da je bilo slučajeva pljački²⁶ te da je zemlja izgledala kao vojarna, nekoliko godina kasnije putovanje je bilo sigurno i udobno, na šta je utjecao razvoj hotelske mreže u evropskom stilu.²⁷ Nove vlasti poslije nekoliko godinama uklonile su hajduke, koji su napadali putnike. Uprkos tome, strah od hajduka i dalje je pratio putnike.²⁸

Karakteristični dio putničkog izvještaja bili su opisi prirode. Krajolik Bosne i Hercegovine danas, kao i nekad, ostavlja upečatljiv dojam na putnike. Ta zemlja nije samo granica mnogih kultura i religija, nego i klime. Na nevelikom prostoru susreću se jadranska i kontinentalna klima, koje razdvaja tek Dinarsko gorje. Ta činjenica je oduševljavala putnike. Svi su naglašavali ljepotu Bosne i Hercegovine. Popularna su bila planinska putovanja.²⁹ Adam Stefan Sapieha pisao je da,

²² W. Spasowicz, *Pisma*, 114.

²³ Narodni muzej u Krakovu (dalje: MNK), Pismo Adama Stefana Sapiehija, 24. 10. 1896, sign. VIII-Rkps-a-1182.

²⁴ M. Jakubowska, *Z pobytu w Bośni*, 8.

²⁵ Arhiv Krakovske nadbiskupije (dalje: AKMK), Teki Sapieżyńskie, sign. XXXVI/2, 1.

²⁶ W. Spasowicz, *Pisma*, 132-133.

²⁷ S. Belza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 211-213.

²⁸ M. Jakubowska z Seredyńskich, *Z pobytu w Bośni*, 10; A. Stadnicki, *Zapiski z podróży po Bośni*, "Czas", br. 105, Kraków, 1904, 1.

²⁹ Antonii Jabłonowski, *Pisma*, t. 5, *Slowiańska południowa oraz Wołosza i Albania*, t. 5, Księgarnia E. Wende i S-ka, Warszawa, 1911, 47-48.

uprkos tome što je bio na brojnim putovanjima, nigdje nije video tako lijepu prirodu kao u Bosni.³⁰ Citirani Spasowicz u tom je duhu tvrdio:

Opraštajući se s Crnom Gorom, nisam očekivao da će gledati još ljepše stvari [...] Ipak, dan putovanja iz Metkovića u Mostar, dva dana do Sarajeva s noćenjem u Konjicu, bili su dani užitka, oduševljavanja nad mijenjajućim se vidicima, divljenja gorskoj prirodi s njezinim najljepšim primjerima, koji mogu biti ljepši od švicarskih i tirolskih Alpi i Tatri.³¹

Ako je Bosna srce Balkana, u središtu tog srca zasigurno je Sarajevo. Taj grad bio je i još je uvijek najvažniji centar zemlje. Kroz austrougarsko razdoblje Sarajevo je prošlo veliku modernizaciju. Tada je grad doživio značajnu industrijalizaciju, potpuno mijenjajući svoj karakter. Glavni grad bio je središnja tačka svakog putovanja, bez obzira uključivalo ono samo Bosnu ili i Hercegovinu i Bosnu. Beža je zapisao da grad izgleda kao lijepa djevica, koja je poput perle u kruni bosanskohercegovačkih gradova. Poslije tragičnog požara 1879. godine,³² grad se promijenio i dobio zapadnoevropski karakter. Putnici iz Poljske prihvaćali su te promjene bez kritike. Dominirao je stav da je sve što je osmansko zaostalo i mora ustupiti pred napretkom koji predstavlja Austro-Ugarska. Taj napredak najbolje se uočavao u arhitekturi.³³ Ipak, nisu svi bili jednak oduševljeni novim građevinama. Slavist Jagelonskog sveučilišta Jan Magiera smatrao je da zbog nedostatka dobrog zakona o izgradnji Sarajevo gubi svoj orijentalni karakter.³⁴ "Seraj-Bosna", pisao je, "bio je sigurno nekada grad palača, ali danas nije [...] sve tamo postoji, samo nema palača ni istočnih ni zapadnih."³⁵

Brojni putnici skrenuli su pažnju na Zemaljski muzej. Muzej je morao biti veoma zanimljiv Poljacima, jer se u poljskim putopisima može pronaći puno podataka o njemu. Najviše je o Zemaljskom muzeju pisao Stanisław Beža, koji ga je usporedio s drugim institucijama u Evropi.³⁶ Zanimljivo je da tome Poljaku najznačajniji simbol novog razdoblja u Bosni nije bila gradska Vijećnica, nego upravo Zemaljski muzej. Osim Ali-pašine džamije i Gazi Husrev-begove džamije

---

³⁰ AKMK, Teki Sapieżyńskie, sign. XXXVI/2, 1.

³¹ W. Spasowicz, *Pisma*, 131.

³² Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za austrougarske uprave (1878-1919)*, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo, 1969, 24-25.

³³ A. Stadnicki, "Zapiski z podrózy po Bośni", *Czas*, br. 100, Kraków, 1904, 1.

³⁴ Jan Magiera, *Na słowiańskim jugu*, Towarzystwo Przyjaciół Słowian, Kraków, 1911, 56-58.

³⁵ Isto, 55.

³⁶ S. Beža, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 34-40.

te Baščaršije, Zemaljski muzej zauzimao je dostoјno mjesto u izvještajima poljskih putnika.

Karakterističan element modernizacije Sarajeva, osim hotela, bolnica, muzeja i vladinih zgrada, bile su crkve.³⁷ Inicijator i graditelj katoličkih crkvi bio je nadbiskup Josip Stadler, koji je na čelu crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini bio od 1881. godine.³⁸ Putopisci svećenici – svećenik Adam Stefan Sapieha i isusovac Marcin Czermiński, koji su posjetili Bosnu, bili su impresionirani njegovim radom. I jednog i drugog tokom njihovih boravaka u Sarajevu ugostio je Stadler.

Od crkvenih građevina, osim katoličke Katedrale Srca Isusova,³⁹ putnici su se interesirali za Pravoslavnu crkvu, izgrađenu u osmanskom razdoblju. Putnici koji su o njoj pisali često su isticali da je njezin zapušten izgled bio u idealnom kontrastu sa sjajem džamija. Zapisali su da je to simbol starih vremena kada su muslimani tlačili kršćane.⁴⁰

I o jednoj i o drugoj [kršćanskoj crkvi – T. J. L.] šteta je govoriti, ipak opozivaju uspomena teškog života Christusovog vjernika, koji su bili tlačeni ne samo zbog Turaka, nego i slavenskog muslimana, koji su imali podršku u Osmansku carstvu. Oni su se martletirali svih koji nisu bili pristalice Mahometa⁴¹.

Osim što su džamije bile simbol prošlog vremena, bile su i dah Orijenta, koji su putnici i tražili. Većina Poljaka koji su prvi put posjetili tu zemlju s većinskim muslimanskim stanovništvom, u kojoj je islam dugo vremena bio glavna religija, tu religiju nisu poznavali. Zbog toga im je islamska tradicija bila zanimljiva s jedne strane, ali, s druge strane, kao katolici o njoj su izražavali negativno mišljenje.

Oni su islam izjednačavali sa zaostalošću, praznovjerjem i nedostatkom civilizacije. Na taj način o islamu je pisao svećenik Marcin Czermiński,⁴² koji se čak u jednoj džamiji molio za prelazak muslimana na katoličanstvo.⁴³ Osim njega

³⁷ Godine 1878. u Bosni je postojalo 35 katoličkih crkava, a 1910. 135. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 316.

³⁸ Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001, 85-91.

³⁹ S. Belza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 68-69.

⁴⁰ Isto, 70-76. Vidi. A. Stadnicki, “Zapiski z podrózy po Bośni i Dalmacji”, *Czas*, br. 102, Kraków, 1904, 1-2. Vidi: J. Magiera, *Na słowiańskim jugu*, 58.

⁴¹ S. Belza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 70.

⁴² Marcin Czermiński, *Z podróży po Bośni i Hercegowinie*, Missye Katolickie, Kraków, 1899, 130.

⁴³ Isto, 119.

i drugi Poljaci iskazivali su slično mišljenje. Već nekoliko puta citirani Beža tvrdio je da muslimanski fanatizam ima svoje korijene u slavenskom porijeklu bosanskih muslimana, jer je za Slavene religija uvijek imala veliki značaj.⁴⁴ Stadnicki je usporedio bosanske begove s poljskim velikašima iz 18. stoljeća, koji u novom razdoblju definitivno moraju izgubiti svoje pozicije.⁴⁵ Većina putnika tvrdila je da islam dominira nad slavenskim duhom Bošnjaka. Izuzetak predstavlja Aleksander Jabłonowski, koji je pisao da islam ne dominira nad slavenskom tradicijom, nego slavenska tradicija nad islamom. Kao potvrdu tome navodio je da muslimanke u Hercegovini imaju više sloboda nego druge žene u islamu,⁴⁶ zatim da je uočljivo zadržavanje sjećanja na predislamsku Bosnu kod bosanskih plemićkih obitelji, te, još važnije, nepoznavanje ili nekorištenje arapskog jezika kod većine bosanskih muslimana.⁴⁷

Poljaci koji su putovali kroz Bosnu obraćali su pažnju na suživot muslimana, katolika, pravoslavaca i Jevreja. Svi su tvrdili da je to rezultat austrijske politike: "Kakva promjena, i to samo u dvadeset godina, naime ništa duže, jer prije dvadeset godina polumjesec je tu tlačio sve."⁴⁸ Većina Poljaka dijelila je mišljenje Beža. Za njih je austrougarska okupacija Bosne bila simbol uspjeha Austro-Ugarske Monarhije.

U putopisima se često susreće izraz "Turčin", koji se odnosi na muslimane u Bosni. Bez sumnje, svi Poljaci koje sam naveo znali su da bosanskohercegovački muslimani nisu Turci, nego Slaveni, o čemu je još početkom 19. stoljeća pisao Aleksander Sapieha.⁴⁹ Unatoč tome, zbog njihove religije većini putopisaca činilo se da su zbog pripadnosti muslimanskoj zajednici bosanski muslimani bliži Turcima nego Slavenima. Samo je ranije citirani Jabłonowski pisao da muslimani u Bosni nisu Turci, da su oni *iznutra* više Slaveni i imaju slavensko srce.⁵⁰ Muslimani u Bosni jedna su od glavnih tema o kojoj su pisali poljski putopisci. Mnogo manje pisali su o stanovništvu drugih religija. Najviše prostora bosanskim katolicima posvetio je isusovac Marcin Czermiński. Czermiński je među prvima pisao

⁴⁴ S. Beža, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 199-201.

⁴⁵ A. Stadnicki, "Zapiski z podrózy po Bośni i Hercegowinie", *Czas*, br. 100, Kraków, 1904, 1.

⁴⁶ A. Jabłonowski, *Pisma*, 76-77.

⁴⁷ Isto, 136.

⁴⁸ S. Beža, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 55.

⁴⁹ Aleksander Sapieha, *Podróże po krajach słowiańskich*, Ossolineum, Wrocław, 2005, 221-223. Hrvatska verzija: *Put kojim su stoljećima prolazili: Aleksander Antoni Sapieha - X*** S*** 1773-1812*, [uredila Z. Zlodi], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.

⁵⁰ A. Jabłonowski, *Pisma*, 160-162.

da su u Bosni kršćanke one koje imaju na rukama tetovaže križa.⁵¹ Kad je prvi put došao u Bosnu, prvenstveno je posjećivao crkve i samostane.⁵² Slično je činio i Adam Stefan Sapieha, koji je mnogo vremena posvetio susretima sa svećenicima i redovnicima. A ponovit ćemo da su Czermiński i Sapieha svaki put kad su boravili u Sarajevu bili gosti nadbiskupa Josipa Stadlera.⁵³

Za laičkog poljskog putopisca katolici u Bosni nisi imali karakteristične značajke. Isticali su da su srdačni prema gostima⁵⁴ kao i ostali stanovnici Bosne.⁵⁵ Za Mariana Udziela karakteristična crta svih stanovnika Bosne bila je velika ljubav prema glazbi, koja je imala iznimno veliku ulogu u životu kako katolika tako i muslimana, pravoslavaca i Židova.⁵⁶

Najmanje podataka u putopisima odnosi se na pravoslavce i Židove. Poljski putopisci rijetko o njima pišu. To je vjerojatno zbog toga što pravoslavci nisu bili tako egzotični kao muslimani, niti su s autorima putopisa bili vezani religijom, kao što je to bio slučaj s bosanskim katolicima. Najčešće se o pravoslavcima pisalo u kontekstu problema vezanih s agrarnim pitanjem. Isto je bilo i sa pisanjem o Židovima.

Austrougarsko razdoblje u Bosni, kao što je već navedeno, obilježila je velika modernizacija. Ipak, toj temi treba posvetiti više mesta, jer putopisi daju mnoštvo podataka o napretku Bosne u navedenom razdoblju. Simbol te modernizacije za poljskog putopisca bio je zajednički austrougarski ministar finansija – Benjamin von Kállay. Kada su početkom 90-ih godina 19. stoljeća Poljaci stigli u Bosnu, vidjeli su potpuno novu zemlju (moderne ceste, željezničke pruge, tvornice itd.). Svi Poljaci koji su tada putovali kroz Bosnu uočili su veliki napredak, posebice u Sarajevu. Neki su o tom napretku pisali s velikim oduševljenjem (Bełza, Czermiński), neki s malo većom distancom (Stadnicki, Zawiliński), dok su neki izražavali nostalгију za starim vremenima (Magiera). Ipak, svi su s divljenjem gledali na to kako se u kratkom razdoblju “Kalajeve ere” Bosna i Hercegovina promjenila. Posebno su naglašavali njegov doprinos izgradnji kulturnih institucija i poboljšanju standarda stanovnika zahvaljujući izgradnji tvornica, bolnica i muzeja. Naravno, bila je to samo jedna strana medalje. Putnici koji su u Sarajevu boravili samo nekoliko sati, u najboljem slučaju nekoliko dana, primjećivali su

⁵¹ M. Czermiński, *Z podróży po Bośni i Hercegowinie*, 140.

⁵² Isto, 46-47.

⁵³ AKMK, Teki Sapieżyńskie, sign. XXXVI/2, 3.

⁵⁴ W. Spasowicz, *Pisma*, 125.

⁵⁵ M. Jakubowska, *Z pobytu w Bośni*, 36-37.

⁵⁶ Marian Udziela, “Nieco o ludowych narzędziach muzycznych w Bośni i Hercegowinie”, *Wisła*, Vol. 10, Warszawa, 1896, 34-36.

samo vanjske znakove nove vlasti, ali nisu imali vremena vidjeti stvarne, unutarne promjene koje su se događale.

Bosna i Hercegovina nije samo Sarajevo. Osim glavnog grada putnici su po pravilu posjećivali Mostar, čiji je simbol i danas Stari most. Taj grad najviše spominje Jabłonowski, koji je pogled na grad opisao kao “prelijepu panoramu”.⁵⁷ Ipak, kad je stigao u grad, pomalo sa razočarenjem je ustvrdio: “*Osim nekoliko džamiju, tu nema ničeg divnog: kuće, tržnica – sve je nosilo osobine provincijalne skromnosti*”.⁵⁸ Ni drugi putnici koje je ugostio najveći grad Hercegovine nisu pretjerano pisali o arhitektonskoj ljepoti Mostara. Pažnju su jedino posvetili Starom mostu, koji bio glavni cilj njihova boravka u tom gradu. Unatoč tome što je most izgrađen u 16. stoljeću, Poljaci su vjerovali da je to starovjekovna građevina. Jabłonowski je tvrdio da je most izgradio Trajan, dok je Bełza više pozornosti posvetio legendama o njegovom nastanku nego činjenicama. To nije čudno, jer je još na početku 20. stoljeća vrijeme izgradnje mosta bilo kontroverze. Na kraju je dokazano da ga je dao sagraditi sultan Sulejman Veličanstveni.⁵⁹

Osim Sarajeva i Mostara Poljaci su opisali i druge gradove. Putnici Poljaci posjećivali su Travnik, Tuzlu, Jajce, ali ponajviše Banju Luku. Svi ti gradovi imali su u sebi određenu individualnost, nešto što je privlačilo ili odbijalo putnike. Travnik je bio viđen kao suprotnost Sarajevu. Putopisci su ukazivali na konzervativizam njegovog stanovništva i njihov otpor reformama, što je bilo najvidljivije u arhitekturi, koja je u vrijeme austrijske vladavine doživjela vrlo malo promjena.⁶⁰ “Travnik je poput Sarajeva, a možda i više od njega, sjedište je bogatih muslimanskih obitelji i njihov ponos” – pisao je Antoni Stadnicki.⁶¹ Isto je smatrao Belza: “Jer to stanovništvo, koje tu oko sebe većinom vidim, konzervativno je i čvrsto se ograjuje od europskih utjecaja”.⁶² Na mjestu gdje je nekada stajala srednjovjekovna tvrđava postojale su katakombe koje je 1895. godine posjetio Czermiński. Njegov vodič bio je svećenik Aleksander Hoffer, arheolog amater, povezan s Isusovačkom gimnazijom, koju je nadbiskup Stadler osnovao u Travniku.⁶³

⁵⁷ A. Jabłonowski, *Pisma*, 56.

⁵⁸ Isto, 57.

⁵⁹ Božidar Jezernik, *Dzika Europa: Balkany w oczach zachodnich podróżników*, Universitas, Kraków, 2007, 204.

⁶⁰ S. Bełza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 197-198; A. Stadnicki, “*Zapiski z podróży po Bośni i Dalmacji*”, *Czas*, br. 103, Kraków, 1904, 1.

⁶¹ Isto.

⁶² S. Bełza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 78.

⁶³ M. Czermiński, *Z podróży po Bośni i Hercegowinie*, 116.

Sljedeći grad o kojem su Poljaci pisali bila je Tuzla. Autorica iznimno slikovitog opisa toga grada je Maria Jakubowska (od roda Seredyński). Jakubowska je putovala kroz Tuzlu, a kasnije je tamo i stanovaла kao supruga tuzlanskog okružnog predstojnika Franciszka Jakubowskog.⁶⁴ Posebnu pažnju obratila je na muslimanska groblja. Zašto ju je to zanimalo? Prvenstveno zbog toga što su muslimanska groblja Bosne bila drugačija nego groblja Galicije. Za Poljake izuzetno važno značenje imaju mesta na kojima su sahranjeni umrli. Zbog toga Poljaci nisu mogli razumjeti da su muslimanska groblja (mezarja) rasuta po dijelovima slobodne zemlje, bez obzira jesu li to predgrađa ili centar grada. Isto je bilo i u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Banjoj Luci i konačno u Tuzli. O toj posljednjoj Jakubowska je zapisala: “Sličnih groblja puno je u samom grada, ali još više izvan grada, u polju, ničim ne ograđenih, gdje stoka slobodno pase, a trava i korov šire svoju vladavinu”.⁶⁵ Ni nove vlasti nisu posvetile previše pažnje posljednjim počivalištima muslimana. Naime, brojna područja na kojima su počivali umrli begovi preuređena su u parkove, na kojima su se, kako je to zapisao jedan od poljskih putnika, “mladi moderno zavodili”.⁶⁶

Za svakog putnika koji se zanimalo za povijest Bosne i Hercegovine najvažnije mjesto bilo je Jajce, nekadašnja prijestolnica bosanskih kraljeva. Tokom prvog boravka u Bosni u tom je gradu Czermiński s drugim svećenicima provodio egzorcizme, koje je potom na vrlo plastičan način opisao u svojim putopisima.⁶⁷ Sam grad bio je interes putnika uglavnom zbog svojih spomenika i prirode, koja je “jedini lijek za rastuću nestrpljivost uzrokovanoj sporom vožnjom i predugim stajanjima”.⁶⁸

Iz Jajca se često putovalo u Banju Luku. U okolini je bilo mnogo sela u kojima su živjeli Poljaci iz Galicije i Bukovine.⁶⁹ Putnici koji su dolazili u Bosnu često su govorili da su sretali koloniste iz Galicije i Bukovine. Za nekoliko putopisaca, uglavnom novinare i misionare poput Marcina Czermińskiego, poljski seljaci bili su glavni cilj posjete Balkanu. Osim poljskih seljaka u Bosni su živjeli i drugi Poljaci – službenici koji su došli raditi u austrougarskoj civilnoj upravi. Sapiha je zabilježio kako je razgovarao s Poljacima prijateljima svog brata Pawła, koji je radio u Sarajevu i Mostaru 80-ih godina 19. stoljeća⁷⁰. Poljaci su često bili gosti

⁶⁴ M. Jakubowska z Seredyńskich, *Z pobytu w Bośni*, 16–20.

⁶⁵ Isto, 20.

⁶⁶ S. Belza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 20.

⁶⁷ M. Czermiński, *Z podróży po Bośni i Hercegowinie*, 71.

⁶⁸ A. Stadnicki, “Zapiski z podróży po Bośni”, *Czas*, br. 103, Kraków, 1904, 1.

⁶⁹ T. J. Lis, *Polskie osadnictwo i duchowieństwo w Bośni i Hercegowinie od 1894 do 1920 roku*, Maria, Toruń 2014, 102.

⁷⁰ MNK, Pismo A. S. Sapiehi, 30. 10. 1896, sign. VIII-Rkps-a-1182.

jednog od najpoznatijih Poljaka u Bosni Franciszeka Jakubowskog, supruga Marije Jakubowske. Godine 1910, kada je Franjo Josip I posjetio Bosnu, Jakubowski se sreo s njim kao predstavnik Banjalučkog okruga.⁷¹ Poljaci su željeli saznati kako žive njihovi sunarodnjaci u Bosni, jer je u austrougarskoj administraciji bilo zaposleno više od 500 Poljaka.⁷² U Sarajevu je poljska dijaspora imala svoje društvo – “Poljski klub”, u čijim je prostorijama 1910. godine gostovao Roman Zawiliński, poljski filolog, član Poljske akademije umjetnosti u Krakowu.⁷³

Predstavljena analiza putopisa nipošto ne predstavlja kraj istraživanja, jer poljski putopisi čine dragocjen izvor za povijest Bosne i Hercegovine. U članku citiram samo nekoliko putopisa. Štaviše, obraćam pažnju na svega nekoliko izabranih tema kako bih pokazao smjer daljih istraživanja za povjesničare koji bi se željeli baviti tom temom. Na osnovi prikazanih primjera u ovom radu, može se izvući nekoliko zaključaka.

Kao što vidimo, u poljskim putopisima o Bosni i Hercegovini, od kojih je većina objavljena u časopisima, možemo naći nekoliko sličnosti. Prije svega, autori su smatrali da je Bosna i Hercegovina u vrijeme Osmanlija bila siromašna, prljava i mračna zemlja. Nakon dolaska Austrijanaca sve se promijenilo. Zahvaljujući Austro-Ugarskoj taj nekada kršćanski kraj istrgnut je iz ruku istočnog barbarskog svijeta i ponovo je pripao “zapadnoj civilizaciji”. Za poljske putopisce stanovnici Bosne bili su kao djeca koja trebaju sve naučiti: zapadnjačku nauku, kulturu i rad. Zadatak Beča bio je da od stanovnika Bosne stvari vjerne građane Austro-Ugarske Monarhije. Generalno, Poljaci su pozitivno gledali na utjecaj Austrije u Bosni. Za njih je Bosna bila kao divlja životinja koju je u kavez uhvatio austrijski vitez (bez obzira je li to Poljak, Čeh ili neki drugi stanovnik Monarhije) i želi je ukrotiti – prvo batinom, a zatim mrkvom.

Kod putopisaca se uočava tipično mišljenje kraja 19. stoljeća, prema kojem jedna napredna civilizacija treba educirati civilizaciju koja je, prema njihovom mišljenju, hijerarhijski nižeg reda:

Turska je, dakle, sa svom svojom zaostalošću u Bosni propala, njezino mjesto zauzima Austrija: ona treba oživjeti i obnoviti zapuštenu zemlju, na prostor utočuo u barbarstvo donijeti zrake civilizacije i svjetla.⁷⁴

⁷¹ Zijad Šehić, *U mojoj Bosni*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013, 55.

⁷² Ilijas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 56.

⁷³ R. Zawiliński, *Z włóczęgi po Słowiańszczyźnie*, 2.

⁷⁴ S. Bełza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, 3-4.

Takvo mišljenje ne razlikuje se od mišljenja iznesenih u putopisima čiji su autori u Bosnu i Hercegovinu došli sa Zapada, primjerice Nijemaca ili Francuza.⁷⁵ Putopisci od Pariza preko Berlina do Krakowa imali su isti odnos prema Bosni i mišljenje o njoj. Odnos prema Bosni nije ovisio o nacionalnosti autora putopisa, nego o njihovom znanju. Većina onih koji su pisali o Bosni malo je znala o toj zemlji, bez obzira da li je riječ o novinarima ili profesorima (!). Oni nisu živjeli u Bosni i zbog toga je njihovo mišljenje bilo rezultat stereotipa i dobre reklame austrijske vlade, koja je željela svakom strancu pokazati da je njezina “civilizacijska misija” u Bosni završila uspjehom.

To se može dobro uočiti ako se putopisi usporede s dnevnicima ili pismima osoba koje su stanovali u Bosni, primjerice Ćire Truhelke, koji je, uvidjevši značaj reklame, pisao:

Kallay je potpuno shvatio značaj i važnost reklame, ali njezin najveći uspjeh bio je što su se u kola te reklame besplatno upregli mnogi odlični književnici, čije pohvale ne bi mogao platiti ni najvećim novcem: oni su iz vlastite pobude pisali na svim europskim jezicima čitave knjige i članke o prirodnim ljepotama, starinama i spomenicima Bosne i o njenom kulturnom napretku.⁷⁶

Nisu samo Južni Slaveni znali je da mnogo toga što se predstavlja kao uspjeh ustvari samo reklama. Znali su to i stranci, koji su u historiografiji poznati kao “kuferaši” ili “Švabe”. Mnogi od njih stanovali su u Bosni više od 30 godina. Spomenuo sam poljske službenike koji su radili u upravi. Oni su vidjeli suštinske promjene u Bosni, koji je napredak stvaran, a koji lažan. Zbog toga je njihovo mišljenje drugačije od putopisaca – oni su cijenili ulogu Austrije u Bosni, ali su prepoznавали i propagandne akcije austrijskih vlasti. Teodora Krajewska u svojim sjećanjima je o novinarskom izvještaju s otvaranja željezničke pruge zapisala:

Završna rečenica o svrsi te pruge je umjetna i neiskrena. Autorica piše: “ta željezница donosi mir i kulturu”. I ptice na grani znaju, da je ta pruga izgrađena radi strateških ciljeva, s mišljom o vjerojatnom ratu sa Srbijom. Uostalom, vidljivo je da željezničke postaje imaju prozore zaštićene željeznim šipkama i neobično duboke podrume.⁷⁷

⁷⁵ A. Žmirić, *Austrijski i njemački putopisi o Bosni i Hercegovini*, 248.

⁷⁶ Ćiro Truhelka, *Uspomene jednog pionира*, [ur. M. Spahić], Bosanski portreti, Zenica, 2012, 86.

⁷⁷ *Bosna u uspomenama poljske lječnice Theodore Krajewske z Kosmowskich: (1854.-1935.)*, 211.

Zaključak

Kao što se može vidjeti, oglas je bio uvjerljiv za putopisce koji su vidjeli samo jednu stranu onoga što se događalo u Bosni. Slika te zemlje predstavljena u putopisima u određenoj mjeri razlikuje se od slike koju možemo dobiti čitajući dnevниke ili korespondenciju ljudi koji su živjeli u Bosni. To se ne odnosi samo na Srbe, Hrvate ili Bošnjake, nego i na strance (Poljake ili Čehe), koji su uočavali dobre i loše stvari koje se događaju u Bosni i Hercegovini. Oni nisu, poput putopisaca, vidjeli samo njezinu vanjštinu.

Putopisi su vrlo važan povijesni izvor. Kao i sve druge narativne povijesne izvore, putopis prezentira subjektivne slike događaja, o kojima je putopisac čuo ili je bio svjedok događaja. Putnici iz Kraljevine Galicije i Lodomerije u periodu 1878-1918. često su dolazili u Bosnu i Hercegovinu. Njihovo putovanje generalno je počinjalo u Slavonskom Brodu, odakle su kretali za Banju Luku, Sarajevo i Mostar. Ponekad su Poljaci dolazili u Travnik ili u Donju Tuzlu. Poljaci koji su putovali kroz Bosnu posebnu su pažnju posvećivali glavnom gradu – Sarajevu, koji je za njih bio primjer grada gdje se spaja Zapad sa Istokom. Što se tiče stanovnika BiH, putopisci su se najviše zanimali muslimanima, njihovom religijom i kulturom, posebno islamskom arhitekturom. Putopisci iz Galicije upoznavali su sa katolicima, posebno Poljacima koji su radili u BiH.

Generalna ocjena austrijske vlade bila je pozitivna. Ipak, treba znati, kao što sam već rekao, da Poljaci iz Galicije nisu imali saznanja o tome što se u Bosni dešava. Nisu znali kakva je unutarnja situacija, svoje mišljenje temeljili su na propagandi Zemaljske vlade. Putopisi često govore o austrougarskom napretku u Bosni i Hercegovini: građenju cesta, željeznica, modernih kuća u zapadnoevropskom stilu. Potpuno su diskreditirali osmansku vladavinu – bile su to slijepo predrasude. Može se na kraju reći da su poljski putopisi jednostrani i tendenciozni. Većina autora nije imala pojma o Balkanu, a posebno o Bosni i Hercegovini. Prilikom iščitavanja vidimo da su koristili putopise zapadnih autora: Nijemaca, Engleza, Francuza, jer sadrže mnogo stereotipa i drugih mišljenja koja nisu bila istinita.

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE EYES OF POLES – POLISH TRAVEL DIARIES ON B&H IN THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD

Summary

As we have seen, the advertisement was convincing for people who saw only one side of events in Bosnia and Herzegovina. The image of this country in travel diaries is different from the image that we have seen in the correspondence and diaries of people who lived in Bosnia and Herzegovina. Not only Serbs, Croats, and Bosnians, but also foreigners (Poles, Czechs). They saw the good and the bad sides of the Austro-Hungarian governance.

Travel diary is a very important historical source. Like other narrative sources, travel diary presents a subjective image of events that the author heard about or took part in. Travelers from the Kingdom of Galicia and Lodomeria in the period 1878–1918 often traveled to Bosnia and Herzegovina. Their first station was Bosanski Brod from where they would leave to Banja Luka, Sarajevo and Mostar. Sometimes the Poles came to Travnik or Tuzla. Poles traveling through Bosnia and Herzegovina paid attention to the capital city – Sarajevo. This city was an example of a place where the West was joining the East. When it comes to the residents of Bosnia, Poles paid attention to Muslim people, their religion, culture and Islamic architecture. Travelers from Galicia often met with Catholics, especially the Poles who lived and worked in Bosnia and Herzegovina.

Generally, the Poles assessed the Austrian authorities well. However, it should be known that the Poles from Galicia had little knowledge about problems in Bosnia. They did not know what the situation was inside, their opinions were based on the Austrian propaganda. The Poles paid attention to the successes of Austria in Bosnia, such as: construction of roads, railways, and modern buildings. At the same time, they totally discredited the Ottoman authorities – based on prejudices. In the end, it can be said that Polish travel diaries are biased and tendentious. Most authors from Galicia had no idea of the Balkans. When we read them, we can see that they used the same stereotypes as the authors from Germany, France or England.

UDK: 336.71:323.2 (497.6) "19"

Pregledni naučni rad

POKUŠAJ SARADNJE SRPSKIH I MUSLIMANSKIH ELITA U FINANSIJAMA PRED PRVI SVJETSKI RAT¹

Muhamed Nametak

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Rad na osnovu arhivske građe i dosadašnjih rezultata historiografije pokušava da rasvijetli jednu do sada neispitanu oblast, a to je pokušaj finansijske saradnje Srba i Muslimana za vrijeme austrougarske okupacije i uprave. Članak pokazuje da su pokušaji osnivanja jedne zajedničke banke bili potaknuti različitim motivima, ali da su potencijalno i jedna i druga strana mogle imati koristi od tog poduhvata. Saradnja je bila pokrenuta kako iz ekonomskih poriva tako i kao pokušaj otpora prodoru vanjskog kapitala. Na kraju, zbog prevelikog procjepa među zajedničkim interesima poduhvat je propao i svaka strana se okreće razvoju vlastitih institucija.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, banke, agrarno pitanje, Privilegovanu agrarna i komercijalna banka, otkup kmetova, kredit

Abstract: This paper, written on the basis of archival sources and previous results of historiography, tries to uncover the attempt of financial cooperation between Bosnian Serbs and Muslims during the Austro-Hungarian occupation and administration. The article indicates that attempts to establish a joint Bank were prompted by different motives, but that both sides could have benefited from success of this enterprise. The cooperation was initiated, both from economical urges and as an attempt to resist the penetration of foreign capital in the country. At the end, due to the overwhelming differences between the two sides, this

¹ Ovaj rad predstavlja dio projekta "Ekonomski život u Sarajevu u drugoj polovini XIX stoljeća", finansiranog od strane Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo.

enterprise failed, and they continued henceforth with establishing and developing national institutions in banking and finance.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, banks, agrarian question, Privileged Agrarian and Commercial Bank, redemption of serfs, credit*

***

Moderno bankarstvo započinje svoju historiju u Bosni i Hercegovini dolaskom Austro-Ugarske. Jugoslavenske zemlje koje su već bile u sastavu Monarhije ili u njezinom susjedstvu imale su osnovane novčane zavode. Dolazak strane vojske i uprave donio je značajne promjene u načinu funkcionisanja robno-novčane privrede. Mijenjaju se navike stanovništva, a administrativni aparat iz Monarhije unosi novine u svakodnevni život bosanskohercegovačkog društva. Dolazilo je do znatno veće cirkulacije novca potaknute najprije okupacionim kreditom, koji je u pojedinim godinama iznosio i po 9 miliona forinti.² Jedan od faktora koji je požurivao okupacionu upravu da formira bankarski sistem sasvim je sigurno bilo agrarno pitanje, koje se sve više zaoštravalo. Na Berlinskom kongresu pred evropskim silama Austro-Ugarska se obavezala da riješi agrarno pitanje. Na sjednici Berlinskog kongresa posvećenoj Bosni i Hercegovini austrougarski ministar vanjskih poslova Julius Andrassy izjavio je: "Turska bi trebalo da sredi agrarno pitanje, taj glavni izvor povremenih potresa koji su uzbunili ove krajeve i koji je pun zapreka stvorenih kod stanovništva pocijepanog vjerskim omrazama i društvenim mržnjama, a koji može da riješi samo jaka i nepristrasna sila u ovim oblastima..."³ Kako je Saferskom naredbom od 1859. godine i Vilajetskim ustavom iz 1876. omogućeno otkupljivanje kmetskog zemljišta, uz obostrano prihvatanje uvjeta, bilo je potrebno naći izvor prihoda koji bi omogućio seljaku da otkupi zemlju koju je obrađivao. Zbog toga se austrougarska administracija odlučila da omogući kredite na nekretnine, poljoprivredne kredite i trgovačke kredite.⁴

² Ferdo Hauptmann, "Bosanske financije i Kállayeva industrijska politika", *Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knjiga 12-13, Arhiv BiH, Sarajevo, 1973, 63.

³ Luka Đaković, "Privilegovana agrarna i komercijalna banka za Bosnu i Hercegovinu", *Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knjiga 6, Arhiv BiH, Sarajevo, 1966, 143.

⁴ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1906, 486. O početku otkupa kmetova fakultativnim putem u istom izvještaju stoji obrazloženje: Die Landesverwaltung hat daher alle diese Lösungen vorerst verworfen und nur eine Massregel immer wieder angewendet,

Tako je okupiranje Bosne i Hercegovine našlo svoje opravdanje, u jednoj mjeri, u rješavanju agrarnog pitanja. Procenat kmetova u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine na početku austrougarske okupacije bio je 38,25%.⁵ Pod agrarnim pitanjem podrazumijevalo se isključivo iznalaženje načina za likvidaciju feudalnih odnosa u poljoprivredi, koji su na početku okupacije obuhvatili 52,5% ruralnih domaćinstava.⁶ Rješavanje agrarnog pitanja postalo je važno u svakodnevnom političkom životu Bosne i Hercegovine. Sve do Prvog svjetskog rata ovo pitanje imalo je utjecaja na razvoj političkih i društvenih kretanja u Bosni i Hercegovini. Nezanemariva je činjenica da je agrarno pitanje bilo i nacionalno pitanje, zbog toga što su većina zemljoposjednika bili muslimani, a većina kmetova kršćani, uglavnom pravoslavni.

Rješenje agrarnog pitanja na obostranu korist zemljoposjednika i kmeta pretpostavljalo je pronalazak znatne sume novca. Zastupnik u Bosanskohercegovačkom saboru Dimović izračunao je da je na osnovu popisa stanovništva iz 1910. i broja kmetova potrebno oko 200 miliona kruna za proces otkupa njihovih imanja.⁷ U finansijskom životu Bosne i Hercegovine glavnu ulogu dugi niz godina igrala je *Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu*, osnovana 1895. od strane bečkog *Wiener Bankvereina*. Banka je bila zajednički poduhvat zemaljske uprave i *Bečke banke*, te se od nje očekivalo da služi interesima obje strane, što znači da je ona u svom radu imala određenu političku liniju. Zemaljska vlada koristila je svoj utjecaj u banci kako bi se obračunala sa pojedinim neistomišljenicima, o čemu svjedoči i govor Pere Stokanovića iz 1910. u Bosanskohercegovačkom saboru, kada je rekao:

...”iz iskustva nam je dobro poznato šta znači biti zavisan od *Zemaljske banke*. Znamo u narodnom pokretu za crkvenu autonomiju, a i Muslimani su to iskusili,

---

nämlich die Unterstutzung und Förderung des Freikaufs der Kmete, wo ein solcher sich auf rationeller Basis vollzog (...) Der Freikauf der Kmeten nun in jeder Form wird dadurch begünstigt, dass die Landesbehörden bestreb sind, denjenigen Kmeten, welche sich freikaufen wollen, alle zulässigen Erleichterungen zur Erlangung von Hypothekardarlehen zu gewähren, so zwar, dass besonders in früheren Jahren Darlehensbeträge über die statutarische Sicherheit hinaus aus Mitteln der Regierung oder des Beamtenpensionsfondes an sich freikaufende Kmeten als Darlehen gegen Amorisation vergeben; navedeno iz njemačkog izdanja *Bericht über die Verwaltung der Bosnien und der Herzegovina*, Zagreb, 1906, 57.

⁵ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegovina 1913, Zagreb, 48-49. Na ovom mjestu u Izvještaju se analiziraju rezultati otkupa kmetova u cijelokupnom periodu austrougarske okupacije i uprave.

⁶ Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958, 63.

⁷ Haus Hof und Staats Archiv (dalje: HHS), Zeitungsarchiv 62, Bosnien Kmetenablösung ab 1910, Zahl 9.

koji su također radili na svojoj autonomiji kako su prošli, i taj povod bi najveći da prionemo, da osnivamo domaće novčane zavode. Poteškoće su bile u početku velike, i danas, dok se izradi osnova, dok se uzmogne od osnivanja do otvorenja doći, prode dvije godine, a i dulje...”⁸

Za vrijeme ministarskog mandata Benjamina Kállaya postojao je aktivan proces gušenja nacionalnih pokreta, odnosno partikularizama unutar Bosne i Hercegovine. Kállay je pokušao na osnovu historijskih prepostavki stvoriti jednu bosansku naciju, koja bi bila sačinjena od svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Prethodno elaborirana nacionalna politika Benjamina Kállaya u potpunosti se prenijela i na bankarstvo. “U borbi protiv nacionalnih pokreta režim je strahovao od jačanja njihove materijalne baze, pa je nastojao da onemogući stvaranje privrednih preduzeća, koja bi izrasla u jake nacionalne institucije i obezbjedila obilatije izvore finansiranja tih pokreta”.⁹ Peter Sugar jasno ističe da je za vrijeme mandata Kállay odbio dati licencu bilo kojoj banci koja je u svom imenu sadržavala “Muslimanska”, “Srpska” ili “Hrvatska”.¹⁰ Tako je razvitak nacionalnog bankarstva u Bosni i Hercegovini krenuo dosta kasno u odnosu na druge zemlje Monarhije. Nakon Kállayeve smrti 1903. dolazi do liberalnije politike u razvoju bankarstva, što najbolje ilustruju sljedeći podaci. Od 1903. do 1914. u Bosni i Hercegovini osnovano je 26 srpskih novčanih zavoda, osam muslimanskih, deset hrvatskih i šest mješovitih.¹¹ Ipak, to su uglavnom bile manje banke i štedionice, lokalnog karaktera, koje nisu imale mogućnosti da ugroze poziciju *Zemaljske banke*. Prave konkurenčije njezinom poslovanju nije bilo, ali 19. februara 1908. *Ugarska komercijalna banka* podnijela je zahtjev Zemaljskoj vladu da osnuje novčani zavod pod nazivom *Privilegovana agrarna i komercijalna banka za Bosnu i Hercegovinu*.¹² Ova banka načelno se trebala baviti otkupom kmetova, ali zapravo je to bio samo izgovor za njezino osnivanje. Pravi cilj je bio prodor na tržište Bosne i Hercegovine, koje je bilo u ekspanziji. *Privilegovana agrarna i komercijalna banka* zvanično je osnovana 20. januara 1909.¹³ Početak njezinog rada, međutim,

⁸ Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god. 1910. I zasjedanje, svezak 1, Sarajevo, (1910), 713-714.

⁹ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 170-171.

¹⁰ Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, University of Washington Press, Seattle, 1963, 243.

¹¹ Ljubomir S. Kosier, Vasa Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb, 1924, 12.

¹² L. Đaković, *Privilegovana agrarna i komercijalna banka*, 145.

¹³ Isto, 150.

odgođen je do donošenja Ustava i otvaranja Bosanskohercegovačkog sabora, što je bio jedan od ustupaka austrijskim finansijskim krugovima.

Dolazak mađarskog kapitala u zemlju djelovao je kao šok za austrijske interese u Bosni i Hercegovini. Međutim, i unutar zemlje postojao je otpor osnivanju ove banke, za koju se smatralo da neće napraviti iskorak u odnosu na dotadašnje stanje. Domaći kritičari osnivanja ove banke isticali su dva osnovna problema u nacrtu njezinog statuta. Prvo, tražbine banke bile su odmah ovršive, što je značilo da je dužnicima bez sudskog postupka oduzimanja imovina i drugo, za proces otkupa predviđena je varijabilna kamatna stopa. Zbog toga je puštena krilatica da će bosanskohercegovački kmetovi postati “bijeli robovi” mađarskog kapitala.¹⁴

Ovakvo pozicioniranje mađarskog kapitala u Bosni i Hercegovini sasvim sigurno je izazvalo reakciju domaćih poslovnih krugova, koji su vjerovali da se bez potrebe angažuje kapital iz Monarhije, jer je u zemlji već postojalo dovoljno kapitala, ali nedovoljno iskorištenog. Domaćeg je novca zasigurno bilo. U četiri novčana zavoda koja su postojala u Bosni i Hercegovini, a koji su bili u potpunosti u domaćim rukama, 1895. bilo je skoncentrisano oko 500.000 forinti, što je za bosanskohercegovačke prilike tog vremena bio sasvim solidan kapital. Te novčane institucije bile su Bosansko-hercegovačka narodna dionička banka, te štedionice u Brčkom, Banjaluci i Bijeljini.¹⁵ Saradnja Muslimana i Srba nametala se kao logična, kako iz spomenutog nezadovoljstva tako i iz činjenice da su ove dvije grupe bile najzainteresirane da budu uključene u taj proces i da ga samim time kontrolišu. Jak novčani zavod sa domaćim kapitalom bio je potreban i jednima i drugima. Srbi bi dobili povoljnija sredstva za otkup kmetovskih selišta, dok bi Muslimani dobili priliku da plasiraju svoj kapital. Novac koji zemljoposjednici dobijaju putem hipotekarnih kredita ili od otkupa kmetovskih selišta nije uvek bio usmjeren u konstruktivne svrhe. Neki zemljoposjednici, poput Adem-age Mešića, razvili su mnogobrojne poslove od trgovine, bankarstva i proizvodnje, dok veći broj njih novac do kojeg dolazi koristi na kratkotrajne užitke i kolonijalnu robu, pri čemu najveću korist za sebe izvlače trgovci, koji uvoze takvu robu iz Monarhije i ostatka svijeta. “Evolucija bosanskog age nije stigla daleko. Na početku ovog stoljeća (misli se na XX st. op.a.) težište njegovog privrednog rezoniranja leži u zemljoposjedu (...) Ali je time i jasno da se sa ovakvim programom ‘zemljoposjednicima kmetovima’ (age) nisu mogle uključiti u građansko društvo

¹⁴ Dr. Nikola Mandić politički vogja Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu, Mostar, 1909, 30-31.

¹⁵ Izvještaj o upravi (1906), 364-365.

koje je nastajalo u Bosni i Hercegovini.”¹⁶ Do 1910. godine u gradovima je živjelo oko 60% svih zemljoposjednika, od kojih je samo mali broj uspio uspješno se uključiti u moderne tokove privređivanja.¹⁷

Određeni vidovi saradnje između Muslimana i Srba vuku svoje korijene još iz doba osmanske uprave. Srpski trgovci naročito su bili spremni na saradnju kako sa vlastima tako i sa poslovnim ljudima drugih etničkih i vjerskih skupina, što je bez sumnje imalo značajan efekat na njezino uzdizanje sredinom i u drugoj polovini 19. stoljeća. Finansijski uspon bosanskohercegovačkih poslovnih krugova, pretežno srpskih, pokazao je da su barijere i tradicionalna zatvorenost između vjerskih i etničkih grupacija bile upitne i da su u poslu igrale sporednu ulogu.¹⁸ Zajednički rad u finansijskim institucijama može se pratiti još od 1888. godine, kada je uz podršku Zemaljske vlade osnovana *Bosansko-hercegovačka narodna dionička banka*, u čijem dioničkom kapitalu učestvuju Muslimani, Srbi i Jevreji, uglavnom gradski trgovci bliski vlastima. Na konstituirajućoj sjednici održanoj 27. septembra u Sarajevu izabrana je uprava na čijem čelu su bili Petro Petrović i Mehmed-beg Fadilpašić. Pored njih dvojice u upravi banke bilo je mnogo istaknutih građana, od kojih će pojedini u kasnijem vremenu postati prominentni sudionici javnog života u Bosni i Hercegovini, ali koji su, kako ćemo vidjeti, u budućnosti bili nosioci ideje o zajedničkom radu. Hašim-aga Glođo, Salih-aga Šahinagić, Vojislav Šola, Risto Đ. Besarović, Gligorije Jeftanović – samo su neki od poznatih lica koje susrećemo u upravi banke.¹⁹ Osnivački kapital ove banke bio je 100.000 forinti,²⁰ da bi 1894. bio povećan na 200.000 forinti, a banka je poslovala pozitivno, te je 1893. ostvarila dobit od 41.070 forinti. Iste godine banka je osnovala i penzioni fond za svoje činovnike, što je bio još jedan pokazatelj njezine vitalnosti. Tokom 1892. uprava banke obratila se Zemaljskoj vladi sa molbom da otvorí filijalu banke u Mostaru, što joj je i odobreno.²¹ Iako

¹⁶ Ferdinand Hauptmann, “Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentjerstva na početku XX stoljeća”, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XVII, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1969, 39.

¹⁷ Ferdinand Hauptmann, “Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba Austrougarske vladavine (1878-1918)”, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, Posebna izdanja, knjiga LXXIX, ANUBiH, Sarajevo, 1987, 160.

¹⁸ Sonja Dujmović, “O privrednoj saradnji gradskih elita u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske monarhije”, *Prilozi*, Institut za historiju, Sarajevo, 2016, br. 45, 91-92.

¹⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH) Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), Opći akti, 2303/1894.

²⁰ *Sarajevski list*, br. 115, 30. septembar 1888, 2.

²¹ ABiH, ZMF, Opći akti, 2108/1892.

je banka poslovala pozitivno, likvidirana je 1895. poslije osnivanja *Zemaljske banke*, kako bi se potonjoj ukinula konkurencija.

Saradnja Muslimana i Srba intenzivira se izbijanjem pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju. U Slavonskom Brodu 1902. godine sklopljen je ugovor između Ali-bega Firdusa i Bakir-bega Tuzlića sa jedne i Gligorija Jeftanovića i Vojislava Šole s druge strane. Ugovor je sačinio advokat dr. Emil Gavrila, koji je bio blizak vlastima u Beogradu. Politički dio ugovora u ovom radu se ne razmatra, međutim, u članovima 22-24. spominje se osnivanje zajedničkog fonda, koji će služiti za ostvarivanje ciljeva koji su dogovoreni. Predviđeno je da se u ovaj fond ulaže “podjednako prema našim potrebama”, a da će njegovim radom rukovoditi potpisnici “nakon zajedničkog sporazuma”.²² Gligorije Jeftanović muslimanskim prvacima 1903. godine poručio je: “Ovaj rad, u koji treba sad zajedno da stupimo, ne tiče se ni džamije ni crkve, nego samo naše kože i kese...” Međutim, ova saradnja na privrednoj osnovi zapravo je imala političku pozadinu, jer je Jeftanović mislio da će na privrednom planu lakše privući Muslimane, da bi u drugoj fazi taj savez koristio za ostvarivanje političkih ciljeva, prije svega autonomije Bosne i Hercegovine i eventualno eliminiranjem austrougarske vlasti.²³

Nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908., naročito kod srpskih političara, dolazi do pokušaja povezivanja južnoslavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji. Atanasije Šola, jedan od lidera bosanskohercegovačkih Srba, nakon aneksije izjavio je “da su narodne vođe i prvaci poslije aneksije Bosne i Hercegovine uvidjeli da im se valja pomiriti sa sudbinom i novim stanjem u zemlji, te da je potrebno nastojati da se što je mogućno bolje zadovolje ekonomске i kulturne potrebe naroda”. On je tom prilikom naglasio da je za uspjeh u tom poslu potreban sporazum između Srba, Muslimana i Hrvata.²⁴

Na sastanku u maju 1909. između Riste Hadžidamjanovića, Gligorija Jeftanovića, Ali-bega Firdusa i Šerifa Arnautovića raspravljalo se o mogućnosti osnivanja jedne “muslimansko-srpske agrarne banke”, koja je trebala da se postavi kao pandan *Privilegovanoj agrarnoj i komercijalnoj banci*.²⁵ Grupa srpskih

²² Mustafa Imamović, *Pravni položaj i politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1976, 124-125.

²³ Dževad Juzbašić, “Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1978, br. 14-15, 194-195.

²⁴ Snežana Ilić, *Atanasije Šola, Prilog proučavanju kulturne i političke istorije Srba u Bosni i Hercegovini*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2011, 91.

²⁵ HHSA, SB NI Reinöhl 1-1, Großserbische Umtriebe vor und im 1. Weltkrieg; Akten zum Fall Jeftanovic – Šola – Gavrila.

poslanika Bosanskohercegovačkog sabora okupljena oko lista *Narod* smatrala je da je prevelik utjecaj stranog kapitala u Bosni i Hercegovini, a to je činjenica koja je po njima imala štetan efekat po razvoj domaćih novčanih institucija. U cilju ostvarivanja svojih ciljeva ova grupa je tokom 1912. godine pokušala pridobiti podršku Muslimana u osnivanju jedne zajedničke “srpsko-muslimanske narodne banke”.²⁶ U pozadini osnivanja ove banke leži otvaranje dviju velikih investicija u režiji zemaljske uprave, izgradnje željezničkih pruga na osnovu velikog plana iz 1912., kao i posao otkupa kmetova. Oba ova posla zahtijevala su ogromne izvore finansiranja, tako da je postojao veliki interes domaćih elita da se ugrade u finansijsku konstrukciju za realizaciju istih. Primamljivosti ovih projekata doprinosila je podrška vlasti, tj. njihova garancija, tako da je rizik bio minimalan.

Aleksandar Božičković, finansijski stručnjak, pisao je Emili Gavrili 23. marta 1912. godine da je izgledno da se uz podršku slovenskog političara Dragutina Hribara dobije koncesija za izgradnju jedne dionice željezničke pruge, a također su postojale nade da se dobije podrška jednog broja Muslimana, što bi dovelo do pretvaranje Srpske centralne banke u privilegovanu srpsko-muslimansku narodnu banku za Bosnu i Hercegovinu.²⁷

Saradnja srpskih i muslimanskih poslovnih krugova bila je primamljiva i jednoj i drugoj strani. Srbi su iz tog pakta mogli izvući novac kojim bi došli do lakšeg i jeftinijeg rješavanja agrarnog pitanja, a eventualno, kako smo vidjeli, i do političkog vezivanja sa Muslimanima. Za Srbe se u ovoj situaciji otvorila prilika da budu osnivači i vodeća snaga jednog domaćeg novčanog zavoda, koji bi ujedinjavao najznačajnije poslovne krugove dva najveća naroda u Bosni i Hercegovini. To je bilo značajno i zbog činjenice što su oni u zahtjevu za koncesiju upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija tražili da dobiju privilegije kakve su bile odobrene *Zemaljskoj i Agrarnoj banci*. Na kraju, subina ovog poduhvata, tj. njegova propast, pokazala je opravdanost takvih težnji i odgovor koji su osnivači dobili od Ministarstva finansija otkriva da je taj motiv možda i bio ključni da se pokuša ostvariti saradnja u tom pravcu.²⁸ Do tog trenutka svi unosni poslovi

---

²⁶ S. Ilić, *Atanasije Šola*, 99.

²⁷ Isto, 100.

²⁸ ABiH, ZMF, Opći akti 8392/11. Insbesondere scheint es mir aber nicht am Platze, solchen Instituten, deren Tendenz und Zweck nicht dahin geht, der Gesamtbevölkerung und den wirtschaftlichen Interessen des ganzen Landes dienstbar zu sein, sondern welche nur bestimmte Konfessionen oder Nationalitäten, Berufszweige oder dergleichen fordern wollen, ausserordentliche Privilegien und Exemtionen zu gewähren. Denn abgesehen davon, dass Institute, welche nicht der Allgemeinheit, sondern nur den Sonderinteressen von einzelnen Bevölkerungsschichten dienen, vom allgemeinstaatlichen Gesichtspunkte weniger unterstützungswürdig

sa zemaljskom upravom, kao i mogućnost izdavanja obveznica bili su rezervirani za banke sa stranim kapitalom. Obrazloženje za takvo postupanje pronalazilo se u činjenici da domaći poslovni krugovi ne raspolažu sa dovoljno kapitala za krupne poslove, kao i da oni zastupaju partikularističke interese, dok velike banke služe interesima cijele zemlje. Muslimani bi, s druge strane, dobili mogućnost za dobar plasman svog kapitala i bez ikakve sumnje tenzije na relaciji kmet – aga popustile bi da je došlo do jednog srpsko-muslimanskog dogovora oko osnivanja ove banke. Međutim, muslimansko vodstvo ipak je u godinama pred izbijanje Prvog svjetskog rata bilo napustilo kurs saradnje sa Srbima i postepeno se počelo približavati hrvatskoj opciji, najprije u pregovorima oko službenog jezika, a onda i oko principa za rješavanje agrarnog pitanja. Ta tendencija vidljiva je i u sferi finansijske saradnje, što najbolje potkrepljuje incijativa za osnivanje *Bosansko-hercegovačke banke za parcelaciju i kolonizaciju d.d.* 1913. godine. Iza osnivanja ove banke stajala je *Muslimanska centralna banka*. Njezin kapital iznosio je 3 miliona kruna, od čega su osnivači već bili pripremili jednu trećinu za uplatu. Za bosanske uvjete ovo je bila jedna netipična novčana institucija, što je vidljivo prije svega iz njezinog djelokruga, koji je bio po Nacrtu statuta ograničen na pet stvari:

- 1) kupovanje nekretnina, te njihova prodaja u vlastito ime u manjim ili većim komadima,
- 2) parceliranje i koloniziranje zemljište u vlastito ime, ili u komisiji,
- 3) gospodarenje u svojoj režiji ili u zakupu s nekretninama koje kupi ili preuzme u komisiji u svrhu parcelacije ili kolonizacije,
- 4) izdavanje zemljišne zadužnice u smislu posebnog dijela ovih pravila,
- 5) primanje novca na priplod i štednju.²⁹

Iz naziva i opisa banke jasno je da je njezin primarni cilj bio držanje zemljoposjedničkog novca i s tim u vezi kupovina, parceliranje i održavanje posjeda. U tom smislu ona više podsjeća na zemljoradničku zadrugu nego na banku, ali je s obzirom na trenutak osnivanja bilo poželjno imati bankarsku odrednicu u svom imenu. Druga stvar koja je upečatljiva u ovom nacrtu jeste da se na nekoliko mjesta spominje hrvatski jezik, kao npr. u isticanju punog naziva banke u članu 2. Nacrtu

---

erscheinen, so müsste auche jede Verleihung eines Privilegiums an ein solches Institut aus Gründen der Parität die Gewährung ähnlicher Privilegien an andere Institute, welche in Zukunft zur wirtschaftliche Förderung anderer Konfessionen oder anderer Berufszweige gegründet würden, nach sich ziehen. So könnten, zum Beispiel, dieselben Privilegien, welche der neuen serbischen Bank erteilt werden sollten, einer etwa in Zukunft projektirten muslimanschen, kroatischen oder spanioloischen Bank kaum vorweigert werden.

²⁹ ABiH, ZMF, Opći akti, 78368/13.

statuta.³⁰ Osnivanje ove banke naišlo je na topao doček kod vlasti. Smatralo se da jedna takva institucija ne samo da je trebala dobiti dozvolu nego i iz objektivnih razloga trebalo ju je poduprijeti direktno putem zemaljskih institucija. Vlada je vjerovala da jedna ovakva institucija može imati povoljnu ulogu u rješavanju agrarnog pitanja i da je ona jedan od legitimnih pokušaja zemljoposjednika da se bore za svoje ekonomske ciljeve. U tu svrhu ona je predlagala da se novom Institutu može pomoći davanjem svih potrebnih podataka vezanih za zemlju iz Odjeljenja za otkup kmetova, koji je postojao pri Zemaljskoj vladi.³¹ Međutim, postojao je konsenzus da za ovakav cilj osnivački kapital banke bude izuzetno nizak, jer postupak zaokruživanja begluka i upravljanje hipotekama zahtijevalo je veliki kapital, koji banka koja nije izdavala hipotekarne obveznice (*pfandbriefe*) nije bila u stanju podnijeti.³²

Jasno je da je osnivanje ove banke bilo potaknuto od strane političke i ekonomske elite Muslimana, kao što je jasno da je i njezinim osnivanjem pala u vodu priča o zajedničkom srpsko-muslimanskom projektu osnivanja banke. Međutim, ekonomska elita Muslimana nije odbila saradnju samo sa Srbima u rješavanju agrarnog pitanja. Ona je dala negativan odgovor i *Zemaljskoj banci*, koja je u oktobru 1913. godine uputila poziv *Hrvatskoj, Srpskoj i Muslimanskoj centralnoj banci* da učestvuju sa 20% u njezinom konzorciju za rješavanje agrarnog pitanja. *Zemaljska banka* od svih je dobila negativan odgovor, tako da je kvotu od 20%, koja je bila predviđena za domaće zavode u njezinom konzorciju, ona ispunila.³³ Iz navedenih dešavanja vidi se da vodstvo Muslimana nije imalo povjerenja niti

---

³⁰ Isto.

³¹ ABiH, ZMF, Opći akti, 78.368/1913, 7547/1914. Die Idee der Gründung einer Parzellierungs - und - Kolonisationsbank verdient aus gewichtigen wirtschaftlichen und sozialpolitischen Gründen jede mögliche Förderung. Inbesondere wird das Kmetenablösungsabteilung berufen sein, stete Fühlung mit dem neuen Institute zu unterhalten, um diesem die aus der Ablösungsaktion auszuscheidenden grösseren Besitze, sowie die wegen rückständigen Annuitäten etwa zum Verkaufe gelangenden abgelösten Kmetenansässigkeiten rechtzeitig zum Ankaufs anzubieten. Eine sehr wesentliche Förderung wird das neue Institut dadurch erfahren können, dass das Kmetenablösungs Department ermächtigt wird, die bisher gesammelten Schätzungs - und Wertdaten, sowie im gegebenen Falle auch den behördlichen Schätzungsaparat der neuen Parzellierungs und kolonisationsbank zur Verfügung zu stellen. Ebenso könnten Grundbuchsauzüge, Situationsskizzen, Schätzungsprotolle und andere Behelfe, soweit sie beim Kmetenablösung Department erliegen, dem neuen Instituts auf dessen Verlangen überlassen werden.

³² Isto.

³³ ABiH, Fond Privilegovane zemaljske banke BiH. Poziv *Hrvatskoj, Srpskoj i Muslimanskoj centralnoj banci* za učešće u kreditu za otkup kmetova, 17. 10. 1913. i odgovori pomenutih zavoda, 27. 10, 22. 10. i 26. 11. 1913. godine.

u banke iz Monarhije, niti u srpske bankarske krugove. Ono se umjesto toga odlučilo ući u ovaj proces samo, oslanjajući se na vlastite snage.

Još ranije bilo je vidljivo da vodstvo Muslimana u Bosni i Hercegovini ne vjeruje srpskim političarima i da saradnju s njima provodi isključivo u krajnjoj nuždi. Jedan od lidera Muslimana, zastupnik u Saboru Šerif Arnautović u pismu Zajedničkom ministarstvu finansija 21. novembra 1912. jasno je ukazao na opasnost “da se otkupna akcija izvrgne u lihvarenje na korist srpskih gazda”. On je također upozorio da srpske gazde potiču kmetove na nerede i neispunjavanje obaveza prema zemljoposjednicima, što je nanosilo štetu kako zemljoposjedniku tako i državi zbog neplaćenih poreza i slabog prinosa u poljoprivredi. Predlagao je vlasti da pomogne *Muslimanskoj centralnoj banci* da na beglukе naseli muslimansku sirotinju. Tom prilikom Arnautović je jasno potcrtao kako većina begova stoji u vezi sa spomenutim novčanim zavodom.³⁴

U *Muslimanskoj centralnoj banci* bio je skoncentrisan najznačajniji dio muslimanskih trgovaca, veleposjednika i političkih djelatnika. U upravi su se nalazili Mahmud-beg Fadilpašić, Adem-aga Mešić, Šerif Arnautović, Hamid-beg Džinić, Mehmed Kučukalić i brojni drugi. U ovim dvjema bankama može se vidjeti odlučan ulazak domaćeg kapitala i njegova borba za svoje mjesto u bosanskohercegovačkom finansijskom životu.³⁵ Osnivanje ove banke svojevrstan je pokazatelj sazrijevanja muslimanskog privrednog života. Prilikom osnivanja ove banke na plenarnoj skupštini kao jedan od vodećih ciljeva njezinog rada istaknuto je prikupljanje domaćeg kapitala zarađenog uglavnom od otkupa kmetovskih selišta na jednom mjestu za potrebe svih Muslimana, bez obzira na političko opredjeljenje. Međutim, još važnija stvar koja je rečena na ovoj skupštini bila je u rečenici: “Budućnost u ovoj zemlji pripada onima, koji budu jači u kapitalu”. Na izvjestan način ovim se dokazuje da je kod Muslimana sazrio sloj ljudi koji je bio u potpunosti u toku sa savremenim zbivanjima i koji je bio svjestan važnosti kontrole kapitala u jednoj zemlji, kao jednog preduvjeta za razvoj modernog društva.

Neuspjeh u osnivanju zajedničke srpsko-muslimanske banke poslije rata pripisivan je političkim uvjetima. Ljubomir S. Kosier primijetio je kako su Srbi olahko iz ruku prepustili poslovno povezivanje sa Muslimanima, kao i da su tu priliku ugrabili Hrvati, koji su na krilima srpsko-muslimanskih suprotnosti iskoristili momenat i preuzeli vodeću ulogu u toj saradnji. To je kulminiralo

³⁴ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Hrvatski institut za povijest – Institut za istoriju, Zagreb – Sarajevo, 2003, 141-143.

³⁵ Bos.-Herc. Kompas 1912/1913, 84-88.

ujedinjavanjem *Muslimanske i Hrvatske centralne banke* odmah nakon rata, od kojih je nastala banka pod nazivom *Ujedinjene centralne banke*. Tako se ideja Jeftanovića, Gavrile i Atanasija Šole u jednu ruku i obistinila, ali po znatno drugačijem scenariju i sa drugačijim ishodom.

Kosier je tvrdio da su u muslimansko-hrvatskom zbližavanju ključnu ulogu igrale političke prilike, kao i lični interesi pojedinih Muslimana:

“Muslimani nemaju neku tradicionalnu ili neku stalnu karakteristiku što se tiče njihove saradnje sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini. To je vazda zavisilo o tome kakove su političke prilike i političko raspoloženje kod njihovih viđenijih ljudi, koji su uticajni na mase, a jošte više bili su od odlučne važnosti kreditni izvori i finansijska sredstva, za njihove privredne potrebe u ovim krajevima. Beograd, a naročito Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, nisu dovoljno, a veoma često i nikakvu pažnju posvećivali privrednim interesima i potrebama muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini i on se prema tome obraćao na Zagreb, koji mu je preko svojih najjačih institucija Prve Hrvatske štedionice i Hrvatske Ekskomptne banke, izlazio od vremena na vrijeme u susret jačim kreditima i potporom u pojedinim finansijskim transakcijama”.³⁶

Iako se ovdje iznosi pogled na dešavanja nakon rata, što se ne vezuje neposredno za predmet istraživanja ovog rada, ovaj je period značajan po tome što Kosier u njemu daje ocjenu zbijanja za duži vremenski period, a njegova ocjena, bez sumnje, ima težinu, jer je još prije rata obnašao značajne funkcije u bankarstvu. Bio je direktor Srpske banke u Zagrebu, te je bio itekako upućen u finansijske tokove u Bosni i Hercegovini za vrijeme habsburške vladavine.

Zaključak

Na osnovu pregleda saradnje Muslimana i Srba u sferi finansija za vrijeme austrohrske vladavine dolazi se do zaključka da do nekog znajačnjeg finansijskog poduhvata nije moglo doći iako je saradnja između elita oba kolektiviteta postojala i mnogo prije same okupacije. Na kraju su presudile prevelike razlike u konačnim ciljevima obje grupe, a također ne smije se izostaviti ni činjenica da je u samim vrhovima elita postojalo mimoilaženje u načinu saradnje sa drugom stranom. Česta pojava isključivosti, pretjerani zahtjevi u vlastitim redovima, ali i nepovjerenje u ljude na drugoj strani sprečavali su vjerovatnoću stvaranja jednog saveza na zdravim osnovama i samim time izglede zajedničkog nastupa na nov-

---

³⁶ Ljubomir S. Kosier, Vasa Ristić, *Vodeće institucije*, 65-66.

čanom tržištu. Ipak, proučavanje pokušaja saradnje ove dvije grupe značajno je najprije što ta saradnja pokazuje da je na obje strane postojala grupa pojedinaca koji su pokušali napraviti sporazum čije bi se djelovanje proteglo na mnoge aspekte života. Brojni primjeri saradnje između kolektiviteta u Bosni i Hercegovini za vrijeme habsburške vlasti imali su pretežno političku pozadinu, tako da je pokušaj proširivanja te saradnje na privredna pitanja svakako važan i kao fenomenološka pojava. Na kraju, iz ovakvog raspleta najveću korist izvukao je krupni kapital iz Monarhije, kojem nije odgovaralo ujedinjavanje slabijih domaćih banaka u novčani zavod koji bi predstavljao ozbiljnu konkureniju njegovim interesima.

AN ATTEMPT AT FINANCIAL COOPERATION BETWEEN SERBIAN AND MUSLIM ELITE BEFORE THE FIRST WORLD WAR

Summary

Based on this overview of the co-operation of Muslims and Serbs in the sphere of finances during the Austro-Hungarian rule, it can be concluded that although co-operation between the elites of both collectivities existed well before the occupation itself, it did not result in a significant financial undertaking. In the end there were too many differences in the final goals of both groups, and within these groups there was a disagreement in the way of co-operation with the other side. The frequent occurrence of exclusivity, excessive demands in their own ranks, but also mistrust in the other side, prevented the creation of agreement on a sound basis and hence the prospect of a joint appearance in the money market. Nevertheless, studying the attempts of cooperation between these two groups is important primarily because this cooperation shows that there was a group of individuals on both sides trying to reach an agreement that would affect many aspects of life. Numerous attempts of cooperation between collectivities in Bosnia and Herzegovina during the Habsburg authorities had a predominantly political background, so this attempt to expand this cooperation to economic issues is

certainly also important as a phenomenological phenomenon. In the end, the biggest winner from this kind of collapse was the large capital of the Monarchy, which did not suit the unification of weaker domestic banks into a big monetary institution, which could represent a serious competition for its interests.

UDK: 35.07 (497.6 Sarajevo) "1878/1945"

Stručni rad

SARAJEVSKA GRADSKA UPRAVA: PRESJEK ORGANIZIRANJA I DJELOVANJA UPRAVNIH INSTITUCIJA NA PODRUČJU GRADA SARAJEVA 1878–1945.

Haris Zaimović

Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Proučavanje upravnih institucija Bosne i Hercegovine u sebi usko povezuje kako historijski tako i arhivistički pristup proučavanja. Ono podrazumijeva osvrte i razrade na njihovu strukturu, unutrašnju organizaciju te sve društveno-političke i hijerarhijske uticaje i međusobnu povezanost. Organizacija sarajevske moderne gradske uprave datira od prije 140 godina. Ona je imala dvije razvojne faze u procesu organiziranja i djelovanja: prva faza od 1878. do 1945. godine i druga faza od 1945. do 1995. godine. Prva faza razvoja sarajevske gradske uprave može se pratiti kroz arhivske fondove uprave koji se po utvrđenim principima formiraju u Historijskom arhivu Sarajevo: Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva (1878–1945) te Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo (1890–1917).

Ključne riječi: uprava, arhivski fondovi, grad Sarajevo, Gradsko poglavarstvo, Vladin povjerenik, kotar, oblast, djelokrug, Bosna i Hercegovina i Historijski arhiv Sarajevo

Abstract: The study of the administrative institutions of Bosnia and Herzegovina closely links the historical and archival approach of the study. It includes reviews and elaborations on their structure, internal organization, and all socio-political and hierarchical influences and their interconnectedness. The organization of Sarajevo's modern city administration dates back 140 years ago. It had two development phases in the

process of organizing and acting: - the first phase from 1878 to 1945 and - the second phase from 1945 to 1995. The first phase of the development of the Sarajevo city administration can be traced through the archival funds of administrative institutions that are kept in the Sarajevo Historical Archives, according to the established original orders of formation: Sarajevo City Government (1878-1945) and The Government Commissioner for capital of Sarajevo (1890-1917).

Keywords: *administration / government, archival funds, city of Sarajevo, City government, The Government Commisssioner, county, region, Bosnia and Herzegovina, competence and Sarajevo Historical Archives*

Uvod

Proučavanje historije upravnih institucija podrazumijeva istraživanje historije uprave na razini centralnih i lokalnih institucija, kao i vezu centralnih s nižim organima uprave. S metodološkog gledišta, moraju se obuhvatiti sljedeći osnovni elementi: osvrt na političke i društvene uvjete u kojima nastaju i djeluju, razrada hijerarhijske ovisnosti i međusobnih uticaja institucija na različitim razinama, unutrašnja organizacija i struktura upravnih institucija, osnivanje i prestanak rada te njihovo funkcioniranje.

Historijski razvoj, međusobna ovisnost i strukture temelj su za pravilnu valorizaciju uloge institucija u različitim periodima i na različitim razinama. Hijerarhijska ovisnost institucija uprave odraz je određenog tipa uređenja društva i države (centraliziran, decentraliziran, samoupravam i sl.), što samo po sebi govori o funkcioniranju, značaju i karakteru određenih institucija, npr. da li je samostalna ili je svedena samo na izvršavanje naloga.

Bez poznavanja unutrašnje strukture i funkcije upravnih registratura nijedan istraživač kao i djelatnik arhiva ne može se snaći u svom radu, odnosno ne može pronaći akt za kojim se traga u svrhu naučnog, poslovnog, državnopravnog, privatnopravnog ili, pak, istraživanja za neku drugu svrhu. Samim tim, dobro poznavanje strukture i funkcije upravne registrature od nesumnjivog je značaja i za sve koji su direktno i indirektno zainteresirani za sačuvanu arhivsku građu institucija koje se istražuju ili potražuju.

Istraživanjem razvoja institucija javne uprave nadležnih za stvaranje i upravljanje spisima stvaraju se prepostavke za pregled stvorene građe i njenog prezentiranja za potrebe naučnih i drugih istraživanja.

Proučavanje upravnih institucija Bosne i Hercegovine u sebi usko povezuje kako historijski tako i arhivistički pristup proučavanja. Problematika proučavanja strukture i funkcioniranja cjelokupne bosanskohercegovačke uprave podrazumijeva utvrđivanje odgovora na: okolnost i način na koji su utvrđeni principi uspostavljanja i funkcioniranja bosanskohercegovačke uprave te uticaj državno-pravnih odnosa na funkcioniranje iste, potom koje su to faze u procesu izgrađivanja uprave, kakav je bio hijerarhijski ustroj upravno-administrativnih institucija i njihov međusobni odnos, kakva je bila unutrašnja organizacija te koje su je to izmjene i reorganizacije pratile, koje su to glavne agende poslova, zatim sistem uredskog poslovanja i registrature te pitanje stanja, očuvanosti, sređenosti, strukture, dostupnosti, informativnosti i načina korištenja sačuvane arhivske građe.

U periodu svog djelovanja moderna gradska uprava prošla je niz upravnih, organizacijskih te teritorijalnih promjena u svojim nadležnostima i cjelokupnom radu. U organizacijskom i institucionalnom pogledu na različitim nivoima nastajale su i gasile se razne upravno-administrativne institucije koje su vršile ili izvršavale političko-upravnu vlast na području teritorija grada Sarajeva i šire.

Po utvrđenim principima formiranja arhivskih fondova u Historijskom arhivu Sarajevo čuvaju se sljedeći arhivski fondovi gradske uprave za period 1878–1945: *Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva (1879–1945)* te *Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo (1890–1917)*.

Historijski presjek formiranja organa uprave grada Sarajeva 1878–1945.

Izgradnja nove zemaljske uprave u Bosni i Hercegovini 1878–1918.

Prije 140 godina Bosna i Hercegovina odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine *de facto* je izišla iz državnog ustroja Osmanskog Carstva, te ušla u sastav Austro-Ugarske Monarhije.¹ Nova uprava najveću pažnju pridavala je reformi,

¹ Status Bosne i Hercegovine u doba austrougarske uprave definirale su odredbe međunarodnih ugovora (XXV član Berlinskog ugovora, austro-turski tajni sporazum od 13. 7. 1878. godine i

odnosno preustroju administrativno-upravnog aparata, a sve s ciljem stabilizacije odnosa, uspostavljanja novog državnog poretku i državne kontrole finansijskih tokova na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. Uspostava i razvoj modernih upravno-administrativnih institucija imali su tada dalekosežne posljedice na cjelokupni društveni razvoj Bosne i Hercegovine.

Izgradnja nove uprave, pored uvođenja novog načina funkcioniranja i rada upravnih organa, sa sobom dovodi i hiljade službenika, činovnika, visokih zvaničnika, inžinjera, prosvjetnih radnika, naučnika kao i oficira iz raznih krajeva Austro-Ugarske i Evrope, koji ostaju na duže vrijeme ili, pak, zastalno, dovodeći sa sobom svoje porodice, ili osnivajući nove. Mijenja se etnička, konfesionalna, arhitektonska i kulturna slika te fizička mnogih gradova u Bosni i Hercegovini, a naročito zemaljskog glavnog grada Sarajeva.

Uvođenjem nove uprave u Bosni i Hercegovini austrougarska vlast uglavnom je oblikom zadržala ustroj ranijih osmanskih upravnih institucija uvedenih Vilajetskim ustavom u Bosni i Hercegovini iz 1865. godine. Strogo centraliziranoj austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini, pri čemu Zemaljska vlada rukovodi cjelokupnom civilnom upravom, pod strogim nadzorom i upravom Zagajničkog ministarstva finansija u Beču – Odjela za Bosnu i Hercegovinu, odgovaralo je jednako tako organizirano uredsko poslovanje, a koje se odvijalo isključivo po stepenu administrativno-teritorijalne nadležnosti.² Registrature u Bosni i Hercegovini u periodu između 1878-1918. godine bile su uređene po uzoru na administraciju kakva je vođena u austrijskoj polovici Monarhije.

Zemaljska vlada nije bila vlada u klasičnom smislu, s obzirom da ona nije imala posebna, odnosno samostalna ministarstva, nego odjele, odsjeke i departmane. Često su niži nivoi bili samo izvršni organ Zemaljske vlade. To je rezultat organizacije cjelokupne uprave kao jedne “organske cjeline”.

Novopazarska konvencija od 21. 4. 1879. godine). Tu su također uporedni austrijski i ugarski zakoni o uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje Monarhije iz 1879. godine, te o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine. Pravni položaj Bosne i Hercegovine definiran je tako što će ona biti okupirana ili zaposjednuta (*besetzt*) i upravljana (*verwaltet*) od strane Austro-Ugarske. Modaliteti uprave nisu determinirani jer je ostavljeno da se u pregovorima s osmanskom vladom definiraju određena pitanja. Različite naučno-pravne i političke interpretacije statusa i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine analizirali su u svojim radovima: Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Sarajevo, 2007, te Amila Kasumović, “Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave”, *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2010, br. 6.

² *Vilajetsku vladu* preuzima Zemaljska vlada, sandžačku upravu preuzima okružna oblast, a upravu kadiluka preuzima kotarska oblast.

Izgradnja organa lokalne uprave u Bosni i Hercegovini 1878–1918.

Bosna i Hercegovina za sve vrijeme austrougarske uprave bila je podijeljena na šest okružnih oblasti sa sjedištema u Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru, Sarajevu, Travniku i Tuzli. Sljedeći niži teritorijalni organi bili su kotarski uredi. U početku uprave bilo ih je 48, ali vremenom i zbog potrebe, broj kotarskih ureda povećao se na 54. Jednoj okružnoj oblasti pripadalo je više kotarskih ureda i ona im je bila nadležni teritorijalni organ.³

Kotarski ured djelovao je kao politička i sudska oblast I. instance te kao povrznji ured i šumski ured.⁴ Okružni uredi za kotarske uredske bili su II. instanca u pravostepenim odlukama.⁵ Imali su odjeljenja, svaki u svojoj nadležnosti, kao što su: građevinsko odjeljenje, šumski referent, liječnik, školski nadzornik, veterinar itd.

Do kotarskih ureda sudstvo je bilo spojeno, pa je kotarski ured, kada je postupao kao sudska vlast, donosio odluku kao *Kotarski ured u svojstvu Kotarskog suda*, a od njega pa naviše, sudska vlast bila je izdvojena u samostalnu organizaciju zaključno sa Vrhovnim sudom.⁶ Ovo se odnosilo na period od 1882. do 1906. godine, kada naredbom Zemaljske vlade umjesto kotarskih ureda kao sudova (za poslove pravosuđa) i kotarskih ureda kao gruntovničkih oblasti nastaju samostalni kotarski sudovi.

Odmah se krenulo i sa stvaranjem sređenije općinske organizacije. Od 1881. godine razvoj općina znatno se povećao, tako da početkom 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini ima organiziranih 97 općina; među njima zemaljski glavni grad i

³ Okrug Sarajevo obuhvatao je teritorij grada Sarajeva te kotarske oblasti: *Sarajevo, Fojničica, Visoko, Kladanj, Rogatica, Višegrad, Čajniče, Foča*; ispostave, tzv. ekspoziture: *Trnovo* (pri Sarajevu), *Kreševo, Busovača* (pri Fojnici), *Vareš* (pri Visokom) i *Goražde* (pri Čajniču). Kotar Sarajevo činilo je 25 tzv. političkih općina / seoske općine ili mesta: Crnotina, Čifluk – Crna Rijeka, Dolac, Donja Vogošća, Donji Butmir, Drozgometva, Gornja Vogošća, Gornji Butmir, Hadžići, Hrasnica, Hreša, Kijevo, Korča, Koševi, Kulješ, Mokro, Nahorevo, Ozren, Pale, Pazarić, Rakova Noga, Rakovica, Romanija, Srednje i Trebević. Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra. Statistički odsjek Zemaljske vlade. Zemaljska štamparija. Sarajevo, 1910, 44–46.

⁴ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb, 1906. (dalje: Izvještaj o upravi), 24.

⁵ Haris Zaimović, “Arhivska grada austrougarske uprave u Historijskom arhivu Sarajeva”, *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, br. 8, 64.

⁶ Kasim Isović, “Organizacija i funkcioniranje vrhovnih registratura u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave”, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo, 1970–1971, br. X–XI, 225.

5 okružnih gradova, 45 kotarskih mjesta, većih 18 i manjih 28, među kojima je i nekoliko seoskih općina.⁷ Općine se upravljaju po Zakonu o upravi gradskih općina za Bosnu i Hercegovinu iz 1907. godine.⁸

U nadležnost općina (koje su fungirale kao izvršni organi Zemaljske vlade, dotičnih okružnih oblasti, a ponajviše kotarskih ureda) spadale su komunalije, prikupljanje pojedinih poreza, taksi i pristojbi, te urbanističko-građevinski zahvati (gradnje i regulacije, građevinske dozvole i sl.), obrti, dobrotvorne svrhe (fondovi za siromašne, razne pomoći itd.), vatrogasci, popis stanovništva (u izvršnom smislu), numeracija, te uređenje ulica i trgova i sl.

Uprava grada Sarajeva 1878–1918.

Područje grada Sarajeva imalo je svoj poseban statut po kojem je grad Sarajevo općina koja je putem zastupstva samostalno obavljala razne gradske poslove i upravljala općinskom imovinom.⁹ Gradsко područje bilo je odvojeno iz kompetencija okružne oblasti i kotarskog ureda. Naredbom Zemaljske vlade iz 1883. godine tačno je utvrđeno područje teritorija grada Sarajeva.¹⁰ Ovaj akt ukinuo je naredbu iz 1881. godine po kojoj su zajedničke komisije Kotarskog ureda Sarajevo i Gradskog poglavarstva Sarajevo utvrdile granice između Kotara i Grada.¹¹ Teritorij grada Sarajeva bio je podijeljen na sedam *gradskih kotareva* i 125 mahala.¹² Radi lakšeg upravljanja gradonačelnik je na svaki gradski kotar postavljao po jednog gradskog muktara, koji je u ime gradskog poglavarstva obavljao poslove.

Nove vlasti objavile su *Provizorni statut grada Sarajeva*, kojim je propisana

⁷ Izvještaj o upravi, 54.

⁸ Prije njega važio je Normalni statut s izbornim redom za gradske općine u Bosni i Hercegovini, s izuzetkom Sarajeva i Mostara iz 1897. godine. Izvještaj o upravi, 14-15.

⁹ Haris Zaimović, *Analitički inventar Gradskog poglavarstva grada Sarajeva za godinu 1879*, Istorijski arhiv Sarajevo, Edicija: Inventari, Sarajevo, 2008, 16.

¹⁰ Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 28. marta 1883. godine, broj 5398/I, kojom se ustanovljuje područje i unutarnja razdjelba glavnoga grada Sarajeva, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo*, 1883, (dalje: *Glasnik zakona i naredaba*), 104-107.

¹¹ H. Zaimović, *Analitički inventar GP-a 1879*, 16. Također vidi: Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960, 10-13.

¹² Gradski kotarevi bili su: Čaršija, Košovo, Bjelave, Kovači, Grad, Hrvatin i Bistrik Čobanija.

organizacija općine i formulirani ukratko njeni zadaci.¹³ Time je uspostavljena provizorna uprava grada Sarajeva, koja uz manje izmjene 1883. godine prelazi u definitivnu.¹⁴ Koliko je novim vlastima bilo važno uspješno organizirati i voditi upravu zemaljskog glavnog grada, govori i činjenica da se na najvišem vrhu, odnosno u Beču u Zajedničkom ministarskom vijeću i Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču odlučivalo, odnosno davala saglasnost na *Poslovnik o radu* gradske općine Sarajevo.¹⁵

Predstavnički organ gradske uprave činilo je Vijeće, a njenu egzekutivu Gradsko poglavarstvo. Na čelu cijelokupne gradske uprave stajao je gradonačelnik i dogradonačelnik. Uprava je stajala pod direktnim nadzorom Zemaljske vlade, koja je bila ovlaštena da u svako doba raspusti zastupstvo i gradonačelnika. Djelokrug općine bio je dvojak: samostalni (samoupravni) i preneseni (upravni).¹⁶ Unutrašnju organizaciju Poglavarstva činilo je nekoliko odjeljenja i odsjeka.

Vladinom povjereniku bila je povjerena uprava javne sigurnosti i reda, ali i kontrola nad radom Gradskog poglavarstva i zastupstva, gdje je on važio kao zvanični predstavnik najviše vlasti u zemlji.¹⁷ Ured vladinog povjerenika u Sarajevu bio je ono što su bili kotarski predstojnici u gradskim kotarevima (Banja Luka, Mostar i Tuzla).¹⁸ On je bio direktno podređen Zemaljskoj vlasti i posredovao je između općine i vrhovne vlasti.

Agenda političke oblasti prve instance bila je predana Gradskom poglavarstvu grada Sarajeva, tj. kod njega postavljenom vladinom povjereniku. Okružni uredi su, reguliranim i utvrđenim propisima o upravi, za kotarske uredne druge instanca u prvostepenim odlukama, dok je to za vladinog povjerenika sama Zemaljska vlasta.

---

¹³ Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1880, (dalje: Sammlung), 585-586.

¹⁴ Općinski štatut za grad Sarajevo / Gemeinde-Statut für die Stadt Sarajevo, Sammlung 1884, 1-34.

¹⁵ Arhiv BiH, Zemaljska vlasta Sarajevo (dalje: ZVS), 18, 21/131, 1881. Elaborat i Prijedlog Poslovnika o radu sarajevske općine urađen od strane Zemaljske vlade s potpisom poglavara Zemaljske vlade, poslan na dalje razmatranje u Zajedničko ministarstvo finansija u Beču.

¹⁶ Samostalni djelokrug predstavljaju svi oni poslovi u nadležnosti gradskog zastupstva koje Gradsko poglavarstvo kao njen izvršni organ izvršava. U prenesene poslove spadaju svi oni poslovi koje su drugi, viši upravni organi prenijeli na gradsku upravu.

¹⁷ K. Isovć, *Organizacija i funkcionisanje vrhovnih registratura*, 338.

¹⁸ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo 1878-1918*, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo, 1969, 36.

Bosna i Hercegovina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji¹⁹

Nakon završetka Prvog svjetskog rata te raspada državno-pravnog poretku Austro-Ugarske Monarhije Bosna i Hercegovina ulazi u sastav nove države – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1. 12. 1918).²⁰ Ministarski savjet u Beogradu imenovao je novu Zemaljsku vladu za Bosnu i Hercegovinu početkom 1919. godine. Obrazovanjem zemaljskih vlada u bivšim austrougarskim pokrajinama, odnosno pokrajinama Države Slovenaca, Hrvata i Srba privremeno je produžen oblik vrhovnih pokrajinskih organa državne uprave.

Nova Zemaljska vlasta zadržala je prilično dugo onu organizaciju kakvu je imala bivša Narodna vlasta Narodnog vijeća BiH, odnosno bivša Zemaljska vlasta austrougarske pokrajine BiH.²¹ Sukcesivno su odvajani i izuzimani pojedini resori. U julu 1921. godine institucije zemaljskih vlada u Sloveniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, kao i institucija bana u Hrvatskoj ukinute su, a osnovane su pokrajinske uprave sa pokrajinskim namjesnicima koje je imenovao kralj. Ove uprave zadržale su nekoliko resora sa zadatkom da i te poslove iz svoje nadležnosti prenesu na odgovarajuća ministarstva centralne vlade u Beogradu. Ova uprava konačno je likvidirana u februaru 1924. godine.

Administrativno-teritorijalna podjela uprave u Bosni i Hercegovini ostala je ista kao što je bila u vrijeme austrougarske uprave. Vidovdanskim ustavom iz

¹⁹ Zvaničan naziv Kraljevina SHS nosi od 1. 12. 1918. do 3. 10. 1929. godine, kada je proglašena Kraljevinom Jugoslavijom.

²⁰ Potkraj Prvog svjetskog rata od 6. 10. 1918. godine formirano je Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, sastavljeno od predstavnika s cijelog područja Habsburške Monarhije, koje je imalo svoje predsjedništvo Središnjeg odbora. U svakoj pokrajini djelovao je Glavni odbor, koji je imenovao pokrajinsku vlastu, tako da je Bosna i Hercegovina krajem oktobra 1918. godine dobila novu pokrajinsku vlastu. Narodna vlasta Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine, sa svojih 11 povjereništava koja su obuhvatala sve oblasti privrede i društvenog života u pokrajini, postojala je i administrativno funkcionalna od 1. 11. 1918. do 31. 1. 1919, a Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu od 1. 11. 1918. do 31. 12. 1918. Proglašenjem ujedinjenja ukinute su organizacije Narodnog vijeća SHS, a aktom o imenovanju prve zajedničke vlade u Beogradu 20. 12. 1918. godine i njegovo administrativno funkcioniranje. Samija Sarić, *Zemaljska vlasta za Bosnu i Hercegovinu 1919-1921. - sumarno-analitički inventar za seriju opštih spisa*, Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991, 6-7. Ovaj prвodecembarski akt u državno-pravnom smislu izražavao je ujedinjenje dviju država: *Kraljevine Srbije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba* (u čijem sastavu je bila Bosna i Hercegovina). Ferdo Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1963, 145.

²¹ Kasim Isović, "Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u BiH u vremenu 1918. do 1922", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo, 1962, br. II, 28.

1921. godine cijela država bila je podijeljena na oblasti. Bosna i Hercegovina posebnim tzv. "turskim paragrafom" zadržala je svoju raniju upravnu podjelu na šest okruga koji su postali oblasti.²² Poslove uprave u šest oblasti obavljao je veliki župan, koje je postavljao ministar unutrašnjih poslova Kraljevine. Sarajevska oblast zadržala je konture i granice iz austrougarskog perioda.²³ Iako sačinjena od šest oblasti, odnosno sačuvavši teritorijalnu cjelovitost, Bosna i Hercegovina od 1924. godine nije više sačinjavala jedinstvenu upravnu cjelinu sa sjedištem u Sarajevu, jer je svaka oblast bila zasebna te, kao i ostalih 27 u Kraljevini SHS, uključena u centraliziranu državnu upravu.²⁴

Preimenovanjem *Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Kraljevinu Jugoslaviju* proglašeni su novi zakoni o vrhovnoj državnoj i unutrašnjoj upravi u kojim se uprava izvršavala na razini oblasti, sreza i općine.²⁵ No, ubrzo zatim dolazi do izmjena administrativno-teritorijalnog uređenja zemlje gdje se opća uprava obavljala na razinama banovina, srezova i općina.²⁶ Na teritoriji Bosne i Hercegovine sjedišta su imale Drinska banovina (Sarajevo) i Vrbaska banovina (Banja Luka), a dijelovi teritorija bili su priključeni Zetskoj i Primorskoj banovini, koje su imale sjedišta izvan Bosne i Hercegovine. Drinska banovina, kojoj je pripadao Sarajevski rez, u svom sastavu je imala srezove iz Bosne i Hercegovine, Srbije te jedan kratki period i iz Hrvatske.²⁷ Bana je imenovao direktno kralj.

Poslove opće uprave sreza, neposredno pod banom, vodio je sreski načelnik, kojeg je postavljao ministar unutrašnjih poslova kraljevim ukazom, pa je time bio predstavnik centralne vlade u srezu.²⁸ O svim mjerama na razvoju u svom

²² Tomislav Išek, "Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918–1941) – nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje zemlje", u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2004, 319.

²³ Sarajevska oblast u ovom periodu (1922–1929) broji sedam srezova: Čajniče, Foča, Fojnica, Rogatica, Sarajevo, Visoko i Višegrad. *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 139-X/1928.

²⁴ T. Išek, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918–1941)*, 320.

²⁵ Zakon o unutrašnjoj upravi, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 143-LXI/1929.

²⁶ Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 233/1929.

²⁷ Drinska banovina 1932. godine obuhvatala je 37 srezova (16 iz Bosne i Hercegovine i 21 iz Srbije), te 4 sreske ispostave, koji su u svom sastavu imali 451 općinu (gradske, varoške i seoske). *Narodno jedinstvo: ilustrovani zvanični almanah – kalendar Drinske banovine za 1932. godinu*, Kraljevska banska uprava Drinske banovine (dalje: *Narodno jedinstvo*), 74.

²⁸ Andrej Rodinis, *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009, br. 1 (1929–1931), 9.

području sreski načelnik je obavezno izvještavao bana. Uprava sreza bila je izvršni organ banske uprave, odnosno Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine. U Bosni i Hercegovini u periodu Kraljevine sudstvo je na nivou sreza bilo odvojeno.

Kada je u pitanju područje Drinske banovine, općine u bosanskohercegovačkom dijelu banovine upravljane su po *Zakonu o upravi gradskih općina za Bosnu i Hercegovinu* iz 1907. godine, a općine na teritoriji Srbije po *Zakonu o opštinama Kraljevine Srbije* iz 1903. godine. Zakonom iz 1928. godine vršeno je usklajivanje navedenih zakona, ali veći dio njihovih odredbi je zadržano. Tek je jedinstvenim *Zakonom o gradskim opštinama* iz 1934. godine reguliran rad općina i gradova na prostoru cijele Kraljevine Jugoslavije, po kojem državna uprava vrši nadzor o radu općine preko bana.²⁹

Uprava grada Sarajeva 1918–1941.

Područje teritorija grada Sarajeva i okoline nasljeđuje i zadržava administrativno-upravno uređenje ranije austrougarske uprave. Kotarska uprava Sarajevo postaje Sreska uprava Sarajevo.³⁰ Gradski upravni organi nastavljaju djelovati u ranijoj formi na teritoriju grada Sarajeva, koje je i sada bilo izuzeto iz nadležnosti sreza Sarajevo. Odlaskom austrougarske uprave prestao je sa radom Ured vladinog povjerenika. Njegove ingerencije preuzimaju Oblasni ured Sarajevo, potom Banska uprava Drinske banovine te Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu.

Gradska općina grada Sarajeva zadržala je raniju organizaciju te Općinski statut iz 1883. godine,³¹ što je značilo da je općinsku upravu činilo općinsko zastupstvo, a njen izvršni organ bilo je Gradska poglavarnstvo. Na čelu općine stajao je gradonačelnik, imao je dva zamjenika, koji ga mijenjaju u poslovima općinskog zastupstva i u poslovima gradskog načelstva. Gradska uprava u ovom periodu razvijala je dalje svoje kompetencije, te uvela nova odjeljenja i službe.

Zadržan je također dvojaki upravni djelokrug: samostalni i preneseni. U preneseni upravni djelokrug spadali su svi oni javni poslovi koje je državna vlast prenijela na općinu: tržni, građevinski, regrutiranje vojske, smještaj vojske, popis stanovništva, numeracija kuća i ulica i dr. U svim navedenim poslovima prenese-nog djelokruga sarajevska gradska općina fungira kao upravna vlast prve molbe, te je u tom djelokrugu ovlaštena vršiti i administrativno-kaznenu jurisdikciju.

²⁹ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 169-XVI/1934.

³⁰ Srez Sarajevo broji osam općina: Hadžići, Ilijadža, Koševo, Rajlovac, Ozren, Pale, Pazarić, Trnovo; Isto, br. 139-X/1928.

³¹ *Narodno jedinstvo*, 75.

Uprava u periodu Drugog svjetskog rata (1941–1945)

Napadom sila osovine 1941. godine na Kraljevinu Jugoslaviju uslijedio je i njen raspad, a potom i okupacija. U Sarajevo je, kao prva jedinica Nezavisne Države Hrvatske (NDH), ušao “Bosansko-hercegovački odjel”, čime je započeo proces uspostavljanja ustaške vlasti, koji je trajao do jula 1941. godine.³²

NDH nije imala ustav; sve zakonske odredbe o uspostavljanju države i njenom ustrojstvu potpisivao je poglavnik.³³ Poglavnik je u svojim rukama koncentrirao također i izvršnu vlast. Bio je šef države, a od 1943. godine i predsjednik vlade, te je sam imenovao sve ministre, a koncentrirao je i bitan dio sudske vlasti.

Kao više upravne jedinice uvedene su “velike župe”. Pojedine župe zahvatale su dijelove teritorije Hrvatske i Bosne. Kao i u slučaju teritorijalne reorganizacije i preustroja Kraljevine Jugoslavije na banovine, i ovdje je cilj bio eliminirati bosansku posebnost. Afirmirala se teza o Bosni kao o navodnom historijskom dijelu Hrvatske.³⁴

Zakonskom odredbom o velikim župama predviđeno je da velika župa kao oblast druge molbe rješava konačno sve upravne stvari, koje po postojećim propisima rješavaju u prvoj molbi kotarski uredi (naziv koji je ponovo uveden uspostavom NDH) i gradska poglavarnstva, a kao oblast prve molbe rješava sve ono što joj je posebnim zakonskim odredbama dodijeljeno.³⁵ Veliki župan, također, po istom zakonu vrši imenovanja i premještanja cijelokupnog osoblja u uredima velike župe, kotarskim uredima i općinama. Svakako, kao što je to bio slučaj u vremenu Kraljevine Jugoslavije, ali i sa okružnim predstojnicima u Austro-Ugarskoj Monarhiji, odgovarao je direktno nadležnom ministarstvu i predsjedniku vlade / poglavaru. NDH je u svom sastavu brojala 23 velike župe i 148 kotara. Sarajevo je bio centar Velike župe Vrhbosna.³⁶

³² Muhidin Pelesić, “Sarajevo u Drugom svjetskom ratu – život u gradu od aprila 1941. do aprila 1945. godine”, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Institut za istoriju – Orijentalni institut, Sarajevo, 1997, 370–371.

³³ Poglavnik je potpisivao i donosio zakone o vladu, Hrvatskom državnom saboru, o hrvatskim državnim zastavama, grbu i državnim pečatima, o državljanstvu, o podjeli teritorija na župe, o državnom vijeću, vjerskim zajednicama itd.

³⁴ M. Pelesić, *Sarajevo u Drugom svjetskom ratu*, 371.

³⁵ Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1941, Svezak I–XII, 228/41.

³⁶ Velika župa Vrhbosna uspostavljena je 21. 6. 1941. U svom sastavu brojala je grad Sarajevo i sedam kotareva: Sarajevo, Vlasenica, Srebrenica, Rogatica, Višegrad, Čajniče i Foča, te kotarske ispostave: Goražde, Prača (Trnovo) i Kalinovik. Isto, 294.

S vrlo malim izmjenama zadržan je *Zakon o opštinama* iz 1934. godine.³⁷ Također je zadržan i raniji ustroj općina, te teritorijalni i upravni ustroj grada Sarajeva. Nije se uveliko mijenjala ni unutrašnja organizacija Gradskog poglavarstva kao izvršnog organa Gradskog zastupstva u samostalnom djelokrugu, te velikog župana i Ministarstva unutrašnjih poslova u prenesenom, odnosno upravnom djelokrugu. Događalo se da je vrhovna vlast određene takse, fondove i zaklade, čije su naplate vršili kotarski uredi, kotarski sudovi i gradska poglavarstva, bila predala u naplatu višim državnim organima.³⁸ Sarajevo je zadržalo raniju unutrašnju podjelu na sedam gradskih kotara.³⁹

Gradski organi uprave 1878–1945. – djelokrug i organizacija

Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva

Provizornim (1878) i definitivnim (1883) Statutom grada Sarajeva uspostavljena je gradska uprava Sarajeva. Općinsku upravu (po Statutu iz 1883. godine) činili su: Zastupstvo (gradonačelnik i dogradonačelnik, koji stoje na čelu cjelokupne gradske uprave), Vijeće od 27 zastupnika (kao predstavnički organ uprave), te Poglavarstvo i kotarski muktari (kao izvršni organ uprave).

Vijeće je pretresalo i zaključivalo pitanja imovine općine, proračunavanja dohotka, rješavanja godišnjih računa, poravnavanja parnica, podnošenja prijedloga Zemaljskoj vladi, izrađivanja unutrašnjeg poslovног reda za samo vijeće, kao i za općinske oblasti i zavode, promjenu i razdiobu gradskog područja, vršenje dodjele zavičajnog prava, počasnog građanstva i ostalih odlikovanja. Kompetencije gradskog Zastupstva po pitanju općinskih poslova i zadataka, odnosno *samoupravni poslovi* također su bili: uprava nad općinskom imovinom, briga o siromašnim, uprava nad školskim poslovima, zdravstveno, vatrogasno i sigurnosno redarstvo, briga za gradsku rasvjetu, vodoopskrbu i kanalizaciju, te briga o općinskim zavodima.⁴⁰ *Posebni – preneseni*, odnosno *upravni poslovi* i zadaci

---

³⁷ Isto, 169.

³⁸ Isto, 396.

³⁹ Sarajevski gradski kotari: I. Čaršija, II. Koševo, III. Bjelave, IV. Kovači, V. Grad, VI. Hrvatin, VII. Bistrik-Čobanija; Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Zbirka karata i planova. ZKP-179.

⁴⁰ Općinski statut za grad Sarajevo / Gemeinde-Statut für die Stadt Sarajevo, Sammlung 1884, 1-34.

ovog zastupstva bili su: oglašavanje zakona i uredbi proglašenih od strane Žemaljske vlade, briga oko smještaja i opskrbe vojske, pomaganje u pobiranju državnih poreza i taksi (u okviru zadatih instrukcija), pomaganje u radu redarstva po pitanju sigurnosti ljudi, imovine i održavanja javnog reda i mira, te pitanja vojnog prijevoza.⁴¹

Poglavarstvo su kao izvršni organ činili gradonačelnik, dogradonačelnik (nakon 1918. godine dva dogradonačelnika), te njima podređeni personal za manipulativnu, tehničku, poreznu, zdravstvenu i blagajničku službu: tajnik, pisari, bilježnici, kancelisti, blagajnik, mjernik, općinski podvornici, veterinar, liječnik / fizik, poreznik, muktari, gradski namještenici (cestari, tržni povjerencici, nadglednici, šintori, straža, vatrogasci, telali, školski podvornici, te na samom početku formiranja gradske uprave i tri-četiri gradska vijećnika kao ispomoć u poslovima Poglavarstva).⁴²

U *samostalni djelokrug* spadalo je zastupanje općine u pravnim poslovima, te komunikacija s višim i drugim općinskim uredima, kao i njima podređenim ustanovama, pripremanje i izrada proračuna te svih poslova o kojima treba da raspravlja općinsko vijeće, vođenje gradskih knjiga, upravljanje općinskim blagajnama i zavodima, briga o podmirenju svih općinskih izdataka, briga o općinskim zakladama (fondovima) za siromašne i drugim humanitarnim zakladama, briga o gradskom školstvu, nadgledanje, održavanje, pregledanje, inspekcija, te popravljanje i čišćenje općinskih cesta, puteva i ulica, tržnica, prokopa, bunara, vodovoda, javnih nasada, potom dizanje nasipa, reguliranje zaštite obala, opskrbljivanje vodom, također podizanje javne rasvjete, nadzor nad općinskim gradnjama, zemljишtem i granicama, opskrbljivanje općine namirnicama i hranom, provođenje svih odluka općinskog vijeća, sudjelovanje u svim sajamskim, građevinskim, cestovnim, vatrogasnim i zdravstvenim poslovima redarstva po uputama kotarskog ureda.

U *preneseni djelokrug* spadalo je obilježavanje kuća brojevima i označavanje ulica, te sudjelovanje u poslovima popisa i drugim statističkim poslovima, ukonačavanje vojnika i osiguravanje prijevoza vojsci, sudjelovanje u poslovima zemaljske kulture, obrta i trgovine, sudjelovanje u svim katastralno-mjerničkim poslovima, što ih više političko-administrativne oblasti poduzimaju.⁴³

---

⁴¹ Isto.

⁴² “Kalendar Bošnjak, 1885-1914”, *Narodno jedinstvo*, 1930-1934.

⁴³ Općinski statut za grad Sarajevo / Gemeinde-Statut für die Stadt Sarajevo, Sammlung 1884, 1-34.

Shematizam Gradskog poglavarstva za period 1879-1918. (uz manje izmjene) bio je postavljen na sljedeći način: Administrativno odjeljenje / Administrativno-politički odjel: nastava, vojništvo (kasnije poseban odjel), redarstvo, opskrba sirotinje, gradska mljekara i razni troškovi; Zdravstveno odjeljenje / odjel: Gradska fizikat, bolnice, tržni činovnici, veterinari, klaonice, sajmišta i kupališta; Građevinsko odjeljenje / odjel: Tehnički odsjek, Elektrana, vojna evidencija (kasnije dio Vojnog odjela), kanalizacija, vodovod, željeznica, vatrogasna četa, rasvjeta grada, uljepšavanje i reguliranje grada, troškovi čišćenja i dr.; Porezno odjeljenje / odjel ili Porezni ured GP-a; Gradska blagajna, te Pomoćni uredi.⁴⁴

U periodu 1918-1941. formira se Socijalno odjeljenje, Veterinarsko odjeljenje, a pri Administrativno-pravnom odjeljenju Statistički odsjek. U djelokrug općine spadala su gradska preduzeća: Gradska štedionica, Gradska elektrana, Gradski vodovod, Gradska plinara, Električna željeznica i Asfaltna industrija.⁴⁵

U periodu 1941-1945. shematizam je izgledao na sljedeći način: Upravni odjel: Upravni odsjek, Politički odsjek, Prosvjetni odsjek, Vojni odsjek i Živinarski odsjek; Upravno-gospodarski odjel: Obrtno-trgovinski odsjek, Tržni odsjek, Opskrbni odsjek, Radno-pravni odsjek, Stambeni odsjek; Građevinski odjel: Odsjek za regulaciju, Odsjek za izmjeru, Odsjek za parcelaciju i komasaciju, Odsjek za ceste i vodogradnju, Odsjek za općinske zgrade, Odsjek za narodnu zaštitu i vatrogastvo, Odsjek za posebničke zgrade i procjenu, Građevinsko-pravni odsjek; Zdravstveno-društveni odjel: Društveni odsjek, Zdravstveni odsjek; Rizničko-gospodarski odjel: Proračunski odsjek, Gradsко-imovinski odsjek, Gradska preduzeća (Gradsko komunalno, Gradska štedionica, Gradska plinara, Gradska vodovod), te Gospodarski odjel: Porezni odsjek, Poštarinski odsjek.⁴⁶

Poglavarstvo je komuniciralo sa svim instancama uprave i sudstva (po vertikalnom principu), kao i sa javnim i privatnim licima te društvenim organizacijama, preduzećima i ustanovama u Bosni i Hercegovini, Monarhiji, odnosno Kraljevini SHS / Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

---

⁴⁴ HAS, Gradsko poglavarstvo (dalje: GP), B 107/1882 (Proračuni općine Sarajevo za 1880, 1881. i 1882); 6880/1881 (Proračun obćine glavnog grada Sarajeva za 1882); Haris Zaimović, *Analitički inventar Gradskog poglavarstva grada Sarajeva za godinu 1881*, Historijski arhiv Sarajevo, Edicija: Inventari, Sarajevo, 2011.

⁴⁵ H. Zaimović, *Analitički inventar GP-a 1879*, 9.

⁴⁶ Isto, 10.

Arhivski fond *Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva*⁴⁷

Arhivski fond Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva (njem. *Stadt Magistrat*) čini jedinstvenu i kompletну arhivsku građu javne uprave za tri historijska perioda (1878–1945). Građa je većim dijelom sačuvana. Ovaj fond preuzet je od Narodnog odbora grada Sarajeva u periodu 1948–1953.

Pored spisa Gradskog poglavarstva djelimično je sačuvana i građa gradskih ureda: Gradske aprovizacije, Dohodarstvenog ureda, Gradskog fizikata, Građevinskog i Geometarskog odsjeka, te zapisnici Gradskog vijeća.

Gradsko poglavarstvo u svojoj registraturi zavodilo je spise po sistemu centralnog protokola. Svaka godina započinjala je rednim brojem 1. djelovodnog protokola i tim redoslijedom odlagana. Također se vodio i imenski registar, koji je pratio brojeve djelovodnih protokola za svaku godinu. Građa je registraturski sređena i odložena, te je tako i preuzeta. U početnim godinama spisi Gradskog poglavarstva nose obilježje samo broja djelovodnog protokola (1879–1881), a zatim od 1882. do 1913. godine pored djelovodnog broja nalazi se i šifra koja označava predmet sadržaja dokumenata i akata.⁴⁸ Određen broj spisa koji se odnose na izdavanje trgovinskih i zanatskih obrtnica, registracije istih, te svih poslova s tim u vezi nose također određene šifre.⁴⁹

⁴⁷ Naziv fonda: Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva; Signatura: GP-1; Vremenski raspon: 1878–1945; Jezik: bosanski, hrvatski, srpski, njemački, Pismo: latinica, cirilica, staro njemačko pismo – gotika; Stepen sređenosti: registraturno (1883–1890, 1895–1918, 1931–1945), sumarno-analitički (1891–1894), analitički (1879–1882, 1919–1930); Količina: 2774 arhivske kutije i cca 730 knjiga.

⁴⁸ A – spisi koji se odnose na razne takse, odobrenja predujmova, raspisi prilikom nabavki, kontrola mjera i tegova i slična dokumentacija; B – spisi u vezi sa personalnim pitanjima primanja u službu, određivanjima plate, nagradama, raznim svjedočanstvima i sl.; C – spisi u vezi sa vojnim pitanjem, regrutacijom, mobilizacijom, oslobođanjem od vojne obaveze, vojnim takšama i sl.; D – spisi u vezi sa školstvom; E – spisi u vezi sa gradskom rasvjetom i osvjetljenjem; G – spisi u vezi sa trgovinom i obrtom; H – spisi u vezi sa poslovima komunalne prirode, vodovoda i kanalizacije, elektrifikacije, građevinskih dozvola, planova gradnji, otkupa zemljišta za javne i privatne potrebe, stambenih dozvola, gradnje i rušenja, reguliranja ulica i potoka, naziva ulica; K – spisi koji se odnose na hotelske takse, globe, pristojbe, prekršaje, razna potraživanja, kirije za dućane i za državne objekte, kazne za krijumčarenja, razna osiguranja, malтарine i cestarine; L – uplate, nameti, dugovanja, porezi, točarine, kućarine, vojne takse, otpis općinskog nameta; M – spisi u vezi sa kupovinom zemljišta za javne potrebe, godišnjim vašarima, sajmovima, poslovnim izložbama i trkama. H. Zaimović, *Arhivska građa austrougarske uprave*, 69.

⁴⁹ Gradsko poglavarstvo kao najviši organ gradske uprave ovjeravao je i davao saglasnost na zahtjeve Trgovinsko-obrtničke komore. Udruženje trgovaca za grad Sarajevo i pojedinaca te spisi iz ove grupe nose šifre R, RR, RI, RS.

Spisi su registraturno odloženi (hronološki). Arhivski sređeni (analitički) spisi su: 1879-1882, 1891-1894, 1919-1930. Knjige sadrže sljedeće kategorije: djelovodne protokole, imenske registre, evidencije o platama činovnika i zvaničnika gradske uprave, potom knjige Gradske blagajne, te Gradskog računskog odjela (općinski nameti, najamnina, glavna knjiga prireza, konto knjige i blagajnički dnevničari). Tu su i knjige Građevinskog odjela: abecedni registar, razni protokoli i urudžbeni zapisnici, evidencije, te glavna knjiga Građevinske uprave. U fondu su također knjige evidencije Gradskog fizikata.

Posebno su izdvojeni zapisnici sjednica Gradskog zastupstva / vijeća. Zapisnici iz perioda austrougarske uprave nisu kompletno sačuvani i postoje za sljedeće godine: 1878-1879, 1886-1893, 1908-1909 (iz spisa Gradskog poglavarstva te iz sarajevske štampe – *Bosanskohercegovačke novine* i *Sarajevski list* – objavljeni su zapisnici za period 1880-1882). Zapisnici za period Kraljevine SHS / Jugoslavije u cijelosti su sačuvani, dok za period Drugog svjetskog rata, nažalost, nisu.

Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo

Iako Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad djeluje od početka 1879. godine, tek je 21. maja 1880. godine objavljena *Uredba o provizornom djelokrugu Vladinog povjerenika*.⁵⁰ Vladin povjerenik vrši one agende prenesenog djelokruga općine što ih je dobio posebnom uredbom od strane Zemaljske vlade.⁵¹ Do 1884. godine u nekim poslovima (kao npr. nadzor nad radom Gradskog poglavarstva) poklapale su se ingerencije Ravnateljstva redarstva i vladinog povjerenika, koji nije imao stalnu funkciju, pa se događalo da istovremeno jedan čovjek obnaša i jednu i drugu funkciju. Ured vladinog povjerenika i jednim dijelom Okružna oblast Sarajevo cijelokupno preuzimaju ingerencije redarstva (policijskih poslova) 1884. godine.⁵²

On je mogao raspustiti sjednicu Gradskog vijeća, te mijenjati poslovnik i dnevni red i imao je pravo kontrole nad Gradskim poglavarstvom u vršenju upravnih poslova, rukovanja općinskom imovinom, budžetom (izradom, donošenjem i realizacijom) i ispitivanjem općinskih računa.

Pregledavao je, ovjeravao i potpisivao sve zapisnike sjednica Gradskog vijeća / zastupstva, pri čemu je bio ovlašten da obustavi izvršenje svakog zaključka

⁵⁰ *Provisorischer Wirkungskreis des bei der Stadtgemeinde Sarajevo fungirenden Regierungscommissärs, vom 21. Mai. 1880*, Sammlung 1880, 595-597.

⁵¹ Arhiv BiH, ZVS – 4, 1880, I/58

⁵² Ove nadležnosti utvrđene su *Privremenim statutom Ravnateljstva redarstva iz oktobra / listopada 1878. godine*. *Bosanskohercegovačke novine*, 20. 10. 1878.

za koji bi smatrao da je štetan po javne interese.⁵³ Vladin povjerenik bio je direktno podređen Zemaljskoj vladni. Gradskoj upravi dostavljao je sva naređenja, uredbe i propise od viših organa, te nadzirao da se iste izvršavaju, a vrhovnoj vlasti dostavljao je želje, molbe i zahtjeve Gradskog vijeća / zastupstva i Poglavarstva. O žalbama na njegova rješenja odlučivala je Zemaljska vlasta.

Kao i ostali upravni organi, Ured vladinog povjerenika iz godine u godinu se ustrojavao,⁵⁴ te je u konačnici izgledao na sljedeći način: Vladin povjerenik, Redarstveni ured vladinog povjerenika, Ured za kazneni postupak, Redarstveno zdravstvo, Redarstvena straža; Gospodarski odsjek, Ured za nađene stvari, Redarstvo za uzbunu, Prijavni ured, Pomoćni ured i Otpravništvo.⁵⁵ Djelovali su i jedan školski nadzornik i policijski liječnik.

Vladin povjerenik izdavao je uvjerenja o imovinskom stanju i moralnom vladanju, preko njega su upućivane razne molbe Zemaljskoj vlasti.⁵⁶ On je uredovao na mnogim urgencijama u vezi s naplatama bolničkih troškova od poslodavca ili nadležnih općina⁵⁷, stipendija i dr. Njegov djelokrug bio je i pronalaženje osoba koje se trebaju javiti na sud, kao i izrada raznih izvještaja i statistika o kretanju epidemijskih bolesti u gradu Sarajevu. Osnivanjem Ravnateljstva redarstva za Bosnu i Hercegovinu 1917. godine znatno je sužena kompetencija ovog ureda, pa je u konačnici zamijenjen Direkcijom policije u Sarajevu.

Arhivski fond Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo⁵⁸

Arhivski fond Vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo (njem. *Regierungs Commissär für die Landeshauptstadt Sarajevo / RC*) preuzet je od

⁵³ Zaključci Gradskog vijeća postaju definitivni i valjni tek po dobijanju potpisa vladinog povjerenika; Izvještaj o upravi 1906, 53.

⁵⁴ Sve do 1914. godine bio je zaposlen mali broj činovnika. Tek poslije je znatno proširen i podijeljen u odsjeke.

⁵⁵ *Bosnischer Bote* 1914, 127-128.

⁵⁶ Kao npr. molbe učiteljskog kadra za dodjelu odmora (HAS, Vladin povjerenik /dalje: VP/, 2582/1901) i akontacija na plaću ili, pak, molbe Zemaljsko-erarske tkaonice ćilima u Sarajevu za dozvolu izvoza svojih ćilima u inostranstvo (HAS, VP, 12356/1901).

⁵⁷ HAS, VP, 11482/1901.

⁵⁸ Naziv fonda: Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo; Signatura: VP-3; Vremenski raspon: 1890-1916; Jezik: bosanski, hrvatski, srpski, mađarski, njemački, Pismo: latinica, cirilica, staro njemačko pismo – gotica; Stepen sredenosti: analitički sređen (1901-1903), ostatak registraturno sređen; Količina: 847 arhivskih kutija i 38 knjiga.

Gradskog narodnog odbora 1948. godine. On predstavlja djelimično očuvanu i registraturno sređenu cjelinu (po brojevima i hronološki).

Od godine 1890. do 1900. građa je sačuvana fragmentarno.⁵⁹ Od 1901. do 1916. građa je sačuvana u kontinuitetu, a za 1916. godinu postoje samo prezidijalni spisi. Za period 1901-1903. godine izrađena je regesta.

Sačuvane knjige obuhvataju vremenski period od 1903. do 1915. godine, te jednu knjigu iz 1918. godine. Riječ je o djelovodnim protokolima i imenskim registrima.

Valorizacija arhivskih fondova gradske uprave

Nepotpunost arhivskih fondova uprave i njihovo kompletiranje

Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, teško je procijeniti šta je i koliko je u prošlom stoljeću spisa arhivske i registraturne građe bosanskohercegovačke lokalne uprave otuđeno, uništено i nestalo. No, sigurno je da se radi o značajnom fundusu kada je u pitanju lokalna uprava u Bosni i Hercegovini. Razlozi za to su višestruki i u nepovrat su izgubljene značajne cjeline bosanskohercegovačke lokalne uprave, ponajviše one iz austrougarskog perioda.⁶⁰

Sarajevo je u neku ruku izbjeglo sudbinu drugih sredina u Bosni i Hercegovini, te je značajan fundus koji se odnosi na njegovu lokalnu upravu sačuvan. Nije sačuvana dokumentacija *Kotarskog / Sreskog ureda Sarajevo* (1879-1945), te prvih nekoliko godina *Ureda vladinog povjerenika*, a prilikom izbijanja požara u Arhivu Bosne i Hercegovine 2014. godine došlo je do gubitka većeg dijela arhivskog fonda *Okružne oblasti Sarajevo*.

S obzirom na takvo stanje, bitno je stvoriti određene pretpostavke za bolje i svrshishodnije upravljanje ovom vrijednom arhivskom gradom, te njenom obra-

---

⁵⁹ Od 1890. do 1892. 6 predmeta, a 1893. 103 predmeta. Od 1894. do 1900. samo 23 predmeta.

⁶⁰ Više o ovoj temi u: Haris Zaimović, "Arhivska građa austrougarske administracije u bosanskohercegovačkim arhivima", u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Sarajevu UNSA, Sarajevo, 2011, 584; Vojislav Bogićević, "Ko je i na kakav način uništavao istorisko-arhivski materijal na teritoriju Bosne i Hercegovine", *Arhivist*, Beograd, 1951, god. I, sv. 3; Andrej Rodinis, "Recikliranje memorije naroda: odnos prema uredskim arhivima nakon 1918. godine", *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, br. 3.

dom i sređivanjem. Neke mjere ublažile bi tešku situaciju s tim u vezi, kao što su digitalizacija, te mogućnost dopunjavanja i kompletiranja pojedinih arhivskih fondova. Radi se o zahtjevnom i dugotraјnom procesu koji podrazumijeva sređivanje i analitičku obradu arhivskih fondova Zemaljske vlade i Gradskog poglavarstva, u kojoj bi se nedostajuće godine u arhivskoj građi Vladinog povjerenika popunjavale te kompletirale spisima istog iz navedenih arhivskih fondova.⁶¹ Ovo je dobar primjer sređivanja što bi se jednako mogao primijeniti na Kotarski ured Sarajevo i Okružnu oblast Sarajevo.⁶² Jedan od načina da se arhivska građa ovih fondova na što bolji način obradi i učini dostupnom jeste i digitalizacija s adekvatnom transkripcijom rukopisa knjiga evidencije (djelovodnih protokola i imenskih / predmetnih registara).⁶³ Upravo ove knjige uprave, s obzirom da je dio arhivske građe dobro registraturno vođen i sređen (austrougarski period), mogu služiti kao adekvatni inventari / pretraživači, ukoliko se isti digitaliziraju i postave u pretraživačke “alate”. No, za takvo što potrebno je podići i unaprijediti nivo poslovanja arhivske službe, te zaštite, smještaja, čuvanja, sređivanja i obrade arhivskih fondova uprave.

Arhivski fondovi gradske uprave kao prvorazredni izvor

Arhivska građa organa uprave u Historijskom arhivu Sarajevo dokaz je kontinuiteta djelovanja i izgradnje moderne organizacije uprave na području grada Sarajeva. Značaj arhivskih fondova uprave jeste u tome što su oni u svom radu “saobraćali” sa svim nivoima uprave u Bosni i Hercegovini, Monarhiji, ali i u svijetu. Nije se komuniciralo samo i isključivo s upravnim organima, nego i s pravnim i privatnim licima, ustanovama, institucijama, preduzećima, radnim i kulturno-sportskim organizacijama, te raznim drugim uredima.

---

⁶¹ H. Zaimović, *Arhivska građa austrougarske administracije*, 598.

⁶² „Npr. u sačuvanoj građi Zemaljske vlade mogu se naći dokumenti, odvojeni po kotarskim uredima i okružnim oblastima unutar pojedinih tematskih grupa, što je još jedna olakšica za budući rad na kompletiranju arhivskih fondova.“ Edita Radosavljević, „Mogućnosti istraživanja u Arhivu Bosne i Hercegovine u cilju dopune fondova regionalnih arhiva iz perioda austrougarske uprave“, u: *Glasnik Arhiva i DAR-a BiH*, Sarajevo, 1986, br. 26, 71.

⁶³ Haris Zaimović, Almira Alibašić-Fideler, Velid Jerlagić, „Knjige registara i protokola kao online inventari: digitalizacija knjiga arhivskih fondova uprave i administracije“, u: *Tehnični in Vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, 16. Zbornik, Referatov dopolnilnega izobraževanja s področij arhivistike, dokumentalistike in informatike v Radencih, Pokrajinski Arhiv Maribor, Maribor, 2017, 127–142.

Ozbiljno bavljenje historijom grada i države, njegovom svakodnevnicom, migracijama, razvojem trgovine i obrta, ekonomskim, zdravstvenim, prosvjetnim i kulturnim pitanjima, kao i svako rješavanje upravno-administrativnih, pravnih, komunalnih, urbanističkih i infrastrukturnih pitanja, kako onih iz prošlosti tako i onih danas, ne mogu se zamisliti bez obavezognog korištenja i konsultiranja ove arhivske građe. Upravo iz ovog razloga arhivski fondovi uprave Historijskog arhiva Sarajevo prošli su kompletну proceduru predlaganja te proglašenja nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.⁶⁴

Zaključak

Ovaj period organizacije i djelovanja moderne gradske uprave grada Sarajeva jeste tzv. prva faza postojanja i rada iste.

Ovu fazu, period 1878-1945. godine, karakterizira stalnost, odnosno kontinuitet u organizaciji i djelovanju. Ona se očituje u odnosu Gradskog poglavarstva prema višim nivoima vlasti, kao i u neprekidnom djelovanju ovog organa uprave punih 67 godina. Za sve ovo vrijeme Poglavarstvo je bilo izuzeto iz ingerencije Kotarskog ureda i Okružne oblasti Sarajevo. Tokom svog djelovanja nije mijenjalo svoj samoupravni i preneseni djelokrug poslova. Unutrašnja se struktura razvijala, ali nije nikad trpjela velike reorganizacijske promjene. Isto tako, i teritorijalna organizacija i ustroj područja grada Sarajeva nisu trpjeli velike reorganizacijske promjene, kao ni struktura koja je nastala 1878. godine, a zadržana je do 1945. godine.

Arhivski fondovi *Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva i Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo*, koji se nalaze u Historijskom arhivu Sarajevo, od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine 2009. godine proglašeni su nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine – pokretno dobro. Upravo ova činjenica obavezuje, kroz dugotrajan proces sređivanja i obrade arhivskih fondova uprave u Historijskom arhivu Sarajevu, s ciljem što bolje zaštite i dostupnosti, bude uključena šira društvena zajednica.

---

⁶⁴ Više o cijelom procesu predlaganja i proglašenja u: Almira Alibašić, "Arhivski fondovi Historijskog arhiva Sarajevo kao nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine", *Arhivska praksa*, Tuzla, 2009, br. 3, 12. i Almira Alibašić, "Zakonski tretman arhivske građe kao nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine", u: *Glasnik Arhiva i Arhivističkog udruženja BiH*, Sarajevo, 2011, br. XLI.

SARAJEVO CITY GOVERNMENT: CROSS-SECTION OF THE ORGANIZATION AND OPERATION OF THE ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS IN THE CITY OF SARAJEVO AREA 1878–1945

Summary

The study of the history of administrative institutions includes a study of history of government on central and local level, as well as the relationship between the central and the lower / local administration. From the methodological point of view in studying the history of institutions, the following basic elements must be covered:

- An overview of the political and social conditions in which they were created and operated;
- Development of hierarchical dependence and mutual influence of institutions at different levels;
- Internal organization and structure of government and administrative institutions;
- Establishment, suspension of work and functioning of the administrative institutions.

The study of the administrative institutions of Bosnia and Herzegovina closely links the historical and archival approach of the study.

According to the established original orders of formation the archival funds of administrative institutions, for the period of 1878–1945, are kept in the Sarajevo Historical Archives: *Sarajevo City Government (1878–1945)* and *The Government Commissioner for capital of Sarajevo (1890–1917)*.

This period of the organization of Sarajevo's modern city administration is so-called the first phase. This phase is characterized by continuity in organization and work. This permanence is manifested in the relation of the Sarajevo City

Government to the higher levels of government. The best example is the continuous work of this authority, Sarajevo City Government, for 67 years. Throughout this time, the Sarajevo City Government was excluded from jurisdiction of District and County.

The City Government did not change its so-called (self) administrative and transferred business agenda. The internal structure has developed but has never suffered major reorganization changes. Likewise, the territorial organization and organization of the area of the city of Sarajevo did not endure great reorganization changes, the structure that was created in 1878, was retained until 1945.

The content, valorisation of the stored data and the structure of the archival funds, was determined with its records creator and institution. It is, therefore, important to present the history of the establishing and functioning of different levels of administrative bodies and their continuity, as well as discontinuity, in the process of building government from central to local administration bodies.

UDK: 625.1:334.723 (497.5+497.6) "1886/1940"
Izvorni naučni rad

DIONIČARSKO DRUŠTVO VICINALNE ŽELJEZNICE VINKOVCI – BRČKO (1886–1940)

Siniša Lajnert
Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Republika Hrvatska

Apstrakt: U radu autor obraduje organizaciju, poslovanje i likvidaciju Dioničarskog društva vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko u vremenskom periodu od godine 1886., kada je to društvo osnovano, pa sve do godine 1940., kada je završena njegova likvidacija. Sjedište Dioničarskog društva u Austro-Ugarskoj Monarhiji bilo je u Budimpešti, da bi se u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji premjestilo u Beograd. Pruga Društva Vinkovci – Gunja otvorena je za promet 1886. godine, a pruga Gunja – Brčko 1894. Navedena privatna pruga bila je u državnoj eksploataciji, odnosno upravi. Temeljem sporazuma od 7. veljače 1931. država je otkupila pruge Dioničarskog društva vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko, pa je tako prestao i razlog njegovog postojanja. Društvo je 1932. godine odlukom svoje skupštine ušlo u proces likvidacije, koja se završila 1940. godine.

Ključne riječi: Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko u Budimpešti / Beogradu, dioničari, likvidacija, vicinalne željeznice

Abstract: In this paper the author researchers the organization, activity and liquidation of the Vinkovci – Brčko Vicinal Railway Stock Company from 1886 when the company was established to 1940 when its liquidation was brought to an end. The headquarters of the stock company during the Austro-Hungarian Monarchy was in Budapest and in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, it transferred to Belgrade. The stock company's railway line Vinkovci- Gunja was open for traffic in 1886 and Gunja – Brčko in 1894. The mentioned private railway line was

exploited i.e. administrated by the state. Based on the agreement from 7 February 1931 the state bought off the railway lines of the Stock Company of the Vinkovci – Brčko Vicinal Railway and hence there was no reason for its existence. In accordance with the decision of its assembly in 1932 the liquidation of the company began and it ended in 1940.

Keywords: *The Vinkovci – Brčko Vicinal Railway Stock Company in Budapest / Belgrade, shareholders, liquidation, vicinal railways*

Uvod

U članku su s aspekta povijesti institucija prikazani rezultati istraživanja organizacije, te poslovanja i likvidacije Dioničarskog društva vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko¹ (*Vinkovce-Brčkai helyi érdekű vasut részvénytársaság, Vinkovce-Brčkaer Localeisenbahn-Actiengesellschaft /1886-1940./*). Navedeno društvo osnovano je 1886. godine sa sjedištem u Budimpešti.² U Austro-Ugarskoj Monarhiji pruge društva bile su u eksploataciji Kr. ug. državnih željeznica.³ Pruga Vinkovci – Gunja bila je puštena u promet 29. listopada 1886. godine, a pruga Gunja – Brčko 12. rujna 1894. godine.⁴ Od vicinalnih željeznica izgrađenih na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije željeznička Vinkovci – Brčko bila je treća

¹ U dokumentima iz perioda Austro-Ugarske Monarhije, Brčko se spominje pod nazivom *Brčka*.

² *Compass Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn, 1903.*, XXXVI., K. u. k. Hof-und Universitäts-Buchhändler, Wien, 1902, 1944. Također vidi i: *Compass Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn, 1907.*, XL., Band II., K. u. k. Hof-und Universitäts-Buchhändler, Wien, 1906., 1166.

³ *Mihók'scher Ungarischer Compass, 1900./1901.*, *Financielles und Commerciales Jahrbuch, Genossenschaft, Assecuranzen, Industrie- u. Verkehrs-Unternehmungen, Staat und Städte, XXVIII-ter Jahrgang, II. Theil*, Buchdruckerei Gebrüder Légrády, Budapest, 1901., 439-440. Također vidi i: *Compass Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn, 1903.*, 1944.

⁴ Vladimir Stehlík, "Postanak i razvitak železnica u Jugoslaviji (sa preglednom kartom železničke mreže)", u: *Sto godina železnica Jugoslavije (1849-1949)*. Zbornik članaka povodom stogodišnjice železnice Jugoslavije, Beograd: Redakcija štamparskog preduzeća Jugoslovenskih železnica, 1951., 82-83. U navedenom zborniku spominju se pruge Vinkovci – Gunja – Brčko (29. 10. 1886.) i Gunja – Brčko (12. 9. 1894.). Državna statistika navodi podatak da je kod privatne vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko prvi dio pruge otvoren 28. 10. 1886., a drugi dio 12. 9. 1894. Vidi: *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 1905.*, I., Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb, 1913., 653. Također vidi i: *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 1906-1910.*, II., Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb, 1917., 478.

po redu.⁵ Pruga Vinkovci – Gunja – Brčko imala je veliki promet drvetom, na godinu oko 8.000 vagona, a zatim voćem i pekmezom oko 5.000 vagona. Radi lakšeg rukovanja podignuta je već prije gradnje mosta na Savi (otvorenog 12. rujna 1894.) ekspozitura državnih željeznica u Brčkom, gdje se preuzimala roba, odnosno obračunavao prijevoz. Roba se nakon toga dalje sterilizirala, a potom prevozila za izvoz. Šljive su išle najviše u Južnu Ameriku, posebno u Argentinu.⁶

Vicinalne željeznice⁷ bile su željeznice mjesnog interesa, kojima je osnovni smisao bio da odgovaraju prometno-gospodarstvenim interesima i potrebama područja kroz koja su prolazile. Izgradnja je prepustena privatnom kapitalu i već 13. lipnja 1880. u ugarskom dijelu Monarhije donesen je tzv. Vicinalni zakon (*Zakonski članak XXXI.*)⁸, koji je za izgradnju lokalnih pruga poduzetnicima osiguravao razne beneficije. Zakonodavstvu je ostalo pridržano pravo izdavanja dozvola (koncesija)⁹ za željeznice, koje su služile kao spoj dviju željeznica ili su služile kao nadopuna pojedinih glavnih pruga u njihovom glavnom pravcu.

Koncesije za izgradnju i eksploraciju vicinalnih željeznica izdavane su pojedinim fizičkim ili pravnim osobama u vidu specijalnog zakona. Izdanom koncesijom država je koncessionaru dozvoljavala da izgradi dotičnu vicinalnu željeznicu i da je eksplorira pod uvjetima i s ograničenjima koja su, radi zaštite javnih interesa, bila predviđena u samoj koncesiji i u zakonima dotične države.

⁵ Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA), Zagreb, 757. Obitelj Plavšić – Osijek, Zagreb; 1853.–1964. (dalje: HR-HDA-757. OP), Predavanje Josipa Tominca, nadkontrolora državnih željeznica kod zajedničkog Ministarstva trgovine u Budimpešti o važnim željezničkim pitanjima javnog interesa s osobitim obzirom na Hrvatsku i Slavoniju, održano 26. i 27. travnja 1918., kut. br. 3.

⁶ Josip Gorničić-Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine; Građenje, organizacija i financijalni odnosi*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1952., 197., prilog br. 2.

⁷ Vīcinālān, -lna, -lno lat. (*vicinalis*) obližnji, susjedan; vīcinālā željeznicā – sporedna željeznicā (obično uskotračna) za lokalni promet. Vidi: Bratoljub Klačić, *Rječnik stranih riječi, tudice i posuđenice*, Nakladni zavod Matrice Hrvatske, Zagreb, 2001., 1420.

⁸ Zakonski članak XXXI. zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga sabora o željeznicah mjestnog interesa, *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1880.*, Tiskara Narodnih novinah, Zagreb, 1881., br. 60., 235–239.

⁹ U arhivskim i tiskanim izvorima koriste se izrazi *dozvolbena isprava, dozvolna isprava i dozvolbenik*, odnosno *dozvolbena tvrtka*. Riječ je o koncesijskoj ispravi (koncesiji) i koncessionaru. Lat. (usp. koncedirati) 1. ugovor kojim država ili municipalna vlast, pod stanovitim uvjetima, daje u eksploraciju svoja poduzeća ili zemlju s pravom vađenja korisnih ruda, gradnje poduzeća itd.; 2. samo poduzeće, organizirano na temelju koncesije; 3. dopuštenje, ustupanje, ustupak, povlastica; 4. odobrenje za vođenje obrta, dozvola za obavljanje neke djelatnosti. Vidi: B. Klačić, *Rječnik stranih riječi, tudice i posuđenice*, 720.

Mađarska vlada potpomogla je gradnju koja je tome pristupila kao sredstvu za proširenje željezničke mreže na što jeftiniji način. Prema izdanim koncesijama koncesionar je bio dužan osnovati dioničko društvo¹⁰, koje je za gradnju željeznice bilo ovlašteno pribaviti potreban kapital izdavanjem dionica ili obveznica u koncesijom utvrđenoj visini. Društveni kapital sastojao se iz dvije vrste: osnovnog (temeljnog) i prioritetnog (prvenstvenog). Osnovne (temeljne) dionice izdavane su osobama i samoupravnim tijelima lokalno zainteresiranim za izgradnju dotične željeznice. No, kako taj osnovni kapital prikupljen izdavanjem temeljnih dionica nije bio dovoljan, trebalo je privući i kapital koji nije bio lokalno zainteresiran za izgradnju dotične željeznice, već je samo tražio povoljan plasman. U tu svrhu izdavane su prioritetne (prvenstvene) dionice i obligacije kojima je koncesijom i statutima društava prvenstveno zagarantirana dividenda i amortizacija, dok temeljne dionice nisu uživale tu garanciju, jer se smatralo da su posjednici takvih dionica dovoljno honorirani već time što su dobili svoju željeznicu. Najkarakterističnije je da je država preuzimala na sebe obvezu da će po izgradnji uzeti vicinalne pruge u eksploataciju Kr. ug. državnih željeznica prema uvjetima međusobnog ugovora. Prema tim ugovorima većim dijelom bruto prihod dijelio se na pola (50%), a manjim dijelom putem zagarantiranog minimalnog prihoda. Ovakve koncesije davane su na 90 godina, poslije čega je željezница prelazila u vlasništvo države bez ikakve odštete. Privatni kapital koji je sudjelovao u građenju ovih željeznica bio je mađarski, austrijski, njemački, švicarski, nizozemski i engleski.¹¹

¹⁰ Temeljem *Trgovačkog zakona* iz 1875., koji je vrijedio za ugarski dio Monarhije, dioničarska društva osnivana su s glavnicom koja je bila unaprijed ustanovljena i sastojala se od dionica (cijelih ili rastavljenih na dijelove) opredijeljenog broja i jednake vrijednosti. Pri takvim društvima vlasnici dionica jamčili su samo do iznosa svojih dionica. Dionička društva smatrana su osnovanima kada im je glavnica bila osigurana, kada su pravila društva bila utanačena i kada je društvo zabilježeno u registar trgovačkih tvrtki. Sva prava koja su dioničarima pripadala glede društvenih poslova izvršavao je skup dioničara na glavnoj skupštini. Poslovima dioničarskog društva upravljalo je ravnateljstvo koje se sastojalo od jedne ili više osoba izabranih između dioničara ili drugih osoba. Postoјao je i nadzorni odbor koji je bio sastavljen barem iz tri člana. Odbor je kontrolirao vođenje poslova društva u svim granama. Bio je dužan ispitivati godišnje račune i bilancu, kao i prijedloge razdiobe dobitka i o tome svake godine predložiti izvješće glavnoj skupštini (skup svih dioničara). Bez toga izvješća glavna skupština nije mogla donijeti valjane zaključke u vezi s razdiobom dobitka. Vidi: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1875.*, Tiskara Narodnih novinah, Zagreb, 1876., br. 79, 899-1016.

¹¹ Josip Kozjak, "O razvitu pruga u Hrvatskoj", u: *Sto godina železnica Jugoslavije (1849-1949). Zbornik članaka povodom stogodišnjice železnice Jugoslavije*, Beograd: Redakcija štamparskog preduzeća Jugoslovenskih željeznica, 1951., 113-114. Takoder vidi i: Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31.372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu, Zbirka preslika izvornih dokumenata

Prema riječima Josipa Tominca, natkontrolora Kr. ug. državnih željeznica kod zajedničkog Ministarstva trgovine u Budimpešti¹², u travnju 1918. na tadašnjem prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije bilo je sveukupno 2.390 km pruga, od toga 980 km glavnih željeznica¹³ i 1.410 km vicinalnih¹⁴. Od toga je na državne željeznice spadalo 901 km, na Južnu željeznicu 79 km, a na vicinalne željeznice 1.410 km.

U periodu Austro-Ugarske Monarhije djelovalo je dvadesetak dioničkih društava vicinalnih željeznica, a čije su pruge u cijelosti ili makar jednim svojim dijelom prolazile povijesnim hrvatskim prostorom.¹⁵ Većina vicinalnih pruga bila je

---

Slobodana Rosića (dalje: ZPID SR). Svi izvorni dokumenti korišteni u ovome članku iz navedene zbirke, a vezani za vicinalne željeznice nalaze se u Željezničkom muzeju u Beogradu.

¹² Ministarstvo trgovine u Budimpešti (*Kereskedelmi Miniszterium / Kön. ung. Handels-Ministerium*) bilo je od 1889. do 1918. godine nadležno za poslove željeznica u ugarskom dijelu Monarhije, a time i za Hrvatsku i Slavoniju. Preuzelo je poslove Ministarstva za javne radnje i komunikacije u Budimpešti (1867–1889).

¹³ Prva javna željezница Sisak – Zagreb – Zidani most predana je prometu godine 1862. Onda je došla željezница Zagreb – Karlovac, Zákány – Zagreb, Erdut – Dalj, Osijek, Karlovac – Rijeka – zemaljska granica, Dalj – Brod, Vrpolje – Šamac, Sisak – Galdovo, Brod – Bosanski Brod, Sisak – Dobrljin, Novi Sad – Zemun, Indija – Mitrovica, Zemun – Beograd, Sunja – Nova Gradiška, Nova Gradiška – Brod, Zagrebačka spojna pruga južni kolodvor i državni kolodvor, Borovo – Vukovar, Vinkovci – Mitrovica, Ogulin – Plaški. To je u razdoblju od 1862. do 1914. 971 km. Ako tome pribrojimo još nekoliko spojnih i pretovarnih kolosijeka, cijelokupna duljina iznosi je 980 km. Vidi HR-HDA-757. OP, Predavanje Josipa Tominca održano 26. i 27. travnja 1918., kut. br. 3. Ovdje treba napomenuti da je uistinu prva pruga sagradena na našim prostorima pruga Pragersko/Čakovec – Kotoriba, koja je otvorena za promet 24. travnja 1860. kao dionica pruge Budimpešta – Nagykanizsa – Pragersko. Prolazila je kroz Međimurje u duljini od 41 km. No, kraljevim rješenjem od 27. siječnja 1861. Međimurje je izdvojeno iz Banske Hrvatske i priključeno Ugarskoj, pa je zbog te činjenice Josip Tominac ni ne spominje u svome predavanju u travnju 1918.

¹⁴ Od vicinalnih željeznica izgrađena je prva godine 1885. željezница Barcs – Pakrac, koja je jedina bila pod upravom Južne željeznice. Onda slijedi Zagorska željezница, Vinkovci – Brčko, Ruma – Vrdnik, Belišće – Kapelna, Varaždin – Golubovec, Osijek – Našice, Križevci – Bjelovar, St. Lorinc – Našice, Viljevo – Noskovci, Dugo Selo – Novska i Banova Jaruga – Pakrac, Belišće – Prandanovci, Bjelovar – Mišulinovac, Mišulinovac – Virovitica, Zagreb – Samobor, Ruma – Klenak, Vinkovci – Županja kao dio Dravsko-posavske sjedinjene vicinalne željeznicе, Osijek – Đakovo – Vrpolje, Vörösmajr – Voćin, Vrginmost – Karlovac, Belišće – Osijek, Petrovaradin – Beočin, Kloštar – Virje, Osijek – Vinkovci, Vukovar – Šid – Rača, Virje – Kopruvnica, Bjelovar – Velika Pisanica, Velika Pisanica – Garešnica – Grubišno Polje, Karlovac – Bubnjarci, Požega – Velika, te konačno 1916. godine Zabok – Stubica. Vidi: HR-HDA-757. OP, Predavanje Josipa Tominca održano 26. i 27. travnja 1918., kut. br. 3.

¹⁵ Osim Dioničarskog društva vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko u Budimpešti, na hrvatskom povijesnom prostoru postojala su još i sljedeća društva: Dioničko društvo željeznice Čakovec – Zagreb u Budimpešti, Vicinalna željezница Varaždin – Golubovec d.d. u Budimpešti, Prekodunavska (Zapadnougarska) vicinalna željezница u Budimpešti, Dioničarsko

u eksploataciji Kr. ug. državnih željeznica (privatne željeznice u državnoj upravi), te su imale normalnu širinu kolosijeka od 1435 milimetara (odnosno 1,435 metar).

Članak se temelji prvenstveno na proučavanju sačuvanoga arhivskoga građiva koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, te preslika izvornih dokumenata u privatnom vlasništvu. Osim analize arhivskih fondova, u radu su obrađeni i izvodi iz trgovačkih registara nadležnih sudova, kao i drugi predmetni akti i propisi objavljeni u službenim glasilima, te dnevne tiskovine iz toga vremena.

Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko u Budimpešti

Naredbom kr. ug. ministra za javne radnje i komunikacije¹⁶ br. 9975 od 4. travnja 1885., odnosno br. 13022 od 8. travnja 1885. određen je politički ophod od Vinkovaca do Brčkog projektirane ali još nekoncesionirane željeznice mjesnog interesa. O ophodu je 18. travnja 1885. u Vinkovcima načinjen i zapisnik. Predmet ove povjerenstvene rasprave sačinjavalo je ustanovljenje onih građevnih

društvo Slavonske vicinalne željeznice u Budimpešti, Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Križevci – Bjelovar – Virovitica – Barcs u Budimpešti, Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Szt. Lörincz – Slatina – Našice u Budimpešti, Dioničarsko društvo Lonjskopoljske željeznice u Budimpešti, Dioničarsko društvo lokalne željeznice Ruma – Klenak u Budimpešti, Dioničarsko društvo Sjedinjenih dravsko-posavskih vicinalnih željeznica u Budimpešti (Dioničko društvo mjesne željeznice Vinkovci – Županja – savska obala i Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Osijek – Đakovo – Vrpolje), Dioničarsko društvo prve jugozapadne krajiške mjesne željeznice u Budimpešti, Dioničko društvo vicinalne željeznice Petrovaradin – Beočin u Budimpešti, Podravske vicinalne željeznice d.d. u Budimpešti, Dioničarsko društvo Dunavsko-posavske vicinalne željeznice u Budimpešti, Dioničko društvo vicinalne željeznice Zabok – Stubica u Budimpešti, Dioničarsko društvo Rumsko-vrdničke lokalne željeznice u Zagrebu, Dioničarsko društvo lokalne željeznice Pécs – Doljni Miholjac u Budimpešti, Vicinalna željeznica Zagreb – Samobor – dioničko društvo u Budimpešti, Dioničarsko društvo Slavonsko-podravske željeznice u Budimpešti, te Vicinalna željeznica Barcs – Pakrac d.d. u Budimpešti. Vidi: Siniša Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, HŽ-Hrvatske željeznice d.o.o., Zagreb, 2003., 42-56. Ovdje treba napomenuti da se na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije do 1918. godine uistinu nalazilo 18 vicinalnih željeznica, jer su dvije od navedenih (Prekodunavska (Zapadnougarska) vicinalna željeznica i Podravske vicinalne željeznice) tada potpadale u cjelini pod ugarsko područje, te su na taj način bile u nadležnosti same Mađarske. Vidi: HR-HDA-757. OP, Predavanje Josipa Tominca održano 26. i 27. travnja 1918., kut. br. 3.

¹⁶ Ministarstvo za javne radnje i komunikacije u Budimpešti (*Közminaka- és Közlekedésügyi Minisztérium / Kön. ung. Ministerium für öffentliche Arbeit und Communication*) bilo je od Austro-Ugarske nagodbe godine 1867. do 1889. zaduženo za poslove željeznica u ugarskom dijelu Monarhije, a time i za Hrvatsku i Slavoniju.

odredaba koje su se trebale provesti pri građenju predmetne željeznice te osiguranja javnih i privatnih interesa. Naredbom Kr. ug. ministarstva za javne radnje i komunikacije br. 20223 od 30. rujna 1885. zapisnik o političkom ophodu željezničke pruge Vinkovci – Brčko od 18. travnja 1885. primljen je na znanje, te je dozvoljena gradnja navedene željeznice.¹⁷

Na temelju već spomenutog *Zakonskog članka XXXI.* iz 1880. te na temelju carske odluke od 10. listopada 1884., kr. ug. ministar za javne radnje i komunikacije u Budimpešti izdao je 6. rujna 1885. *Dozvolnu izpravu za gradnju mjestne željeznice Vinkovci – Brčka*.¹⁸ Navedenom ispravom D. W. Klein, trgovac u Osijeku, i Hrvatska komercijalna banka u Zagrebu kao koncesionari dobili su pravo da sagrade i drže u prometu parovoznu željeznicu koja je izlazila od Vinkovačke postaje Kr. ug. državne željeznice, vodila kroz općine Otok i Vrbanja do obale Save i nalazila se preko puta trgovišta bosanskog područja *Nova – Brčka*. Donja gradnja pruge izvedena je za jedan kolosijek. Maksimalni uspon pruge nije smio biti veći od 5‰. Zavoji na otvorenoj pruzi nisu smjeli imati manji polumjer od 300 m. Širina tjemena željeznice mjerena u donjoj površini šljunčanog podnožja iznosila je 4 m. Šine su trebale biti čelične i nisu smjеле biti lakše od 23,6 kg po tekućem metru. Šine su trebale biti tako položene da opterećenje istih uz pritisak kotača od 4.300 kg po četvornom centimetru ne prekorači 1.000 kg. Na svaka 4 km dolazila je po jedna stražarnica. Koncesionari su mogli u Vinkovcima imati zajednički kolodvor s Kr. ug. državnim željeznicama. Najveće opterećenje osovine parnih ili tovarnih kola ustanovljeno je na 8.600 kg. Bila je dozvoljena upotreba lokomotiva s dvjema osovinama. Koncesionari su bili dužni prometna sredstva, tračnice i drugi materijal upotrijebljjen pri gradnji nabaviti u tuzemstvu, osim u slučaju ako su dokazali da ga ne mogu nabaviti kod kuće pod sličnim uvjetima. Koncesionari su bili dužni u roku od godinu dana Vladi predložiti potanke osnove, a građenje pruge završiti

¹⁷ Prisutni na ophodu bili su predstavnici: Kr. ug. ministarstva za javne radnje i komunikacije, C. kr. zajedničkog ministarstva rata, Kr. hrv.-slav. zemaljske vlade, Kr. ug. željezničkog glavnog nadzorništva, vinkovačkog Kr. građevnog ureda, Hrv.-slav. krajiške investicionalne zaklade, Ravnateljstva Kr. ug. državnih željeznica, D. W. Klein od strane molitelja koncesije, predstavnici dotičnih oblasti, ureda, općina i drugih interesenata. Vidi HR-HDA-79, Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove – Zagreb (1869–1921), (dalje: HR-HDA-79. UOZV), sv. 10-4, kor. br. 42842/1885., kut. br. 848.

¹⁸ Kao što je rečeno u *dozvolnoj ispravi*, dana 6. rujna 1885. Kr. ug. ministarstvo za javne radnje i komunikacije izdalo je na rok od 90 godina koncesiju za gradnju i eksploraciju pruge Vinkovci – Brčko. Nakon toga su koncesionari trebali Vladi predočiti potanke osnove za gradnju, a gradnju završiti u roku od dvije godine od dana odobrenja političkog ophoda pruge. Navedeno odobrenje izdao je kr. ug. ministar za javne radnje i komunikacije 30. rujna 1885. S obzirom da je pruga predana javnom prometu u listopadu 1886., može se zaključiti da su koncesionari u potpunosti ispoštivali odredbe koncesije.

u roku od dvije godine računajući od dana odobrenja političkog ophoda pruge. Na koncesioniranoj željeznici nije se ubirao otpremni porez kroz 10 godina računajući od dana izdavanja koncesije. Koncesionari su imali pravo osnovati dioničko društvo koje je naslijedilo sva njihova prava i obveze. U vezi s predajom, odnosno preuzimanjem prometa na navedenoj željeznici koncesionari su sklopili pogodbu s Ravnateljstvom Kr. ug. državnih željeznica. Za izgradnju i svršishodno uređenje željeznice ustavljena je potrebna faktična glavnica od 1.700.000 forinti. Ova željeznica imala je kolosijek iste širine kao željeznice prvoga reda (1.435 mm). Koncesionar je bio dužan na navedenoj pruzi podignuti najmanje tri postaje (ne računajući ovdje vinkovačku izlaznu postaju) i dva ugibališta. Za poslovna sredstva trebala se upotrijebiti svota od najmanje 150.000 forinti. Vlada je bila ovlaštena da može poslovno rukovanje i upravu željeznice nadzirati i pregledavati po svojem izaslaniku. Po Vladi izaslani povjerenik imao je pravo prisustvovati sjednicama glavnih skupština i upravnih odbora. Također, povjerenik je imao pravo obustaviti sve odredbe za koje je procijenio da su protuzakonite i štetne po državni interes. Koncesionar je bio dužan prije izdavanja koncesije kod Kr. ug. središnje državne blagajne položiti jamčevinu u iznosu od 80.000 forinti. Trajanje koncesije ustavljeno je na 90 godina, nakon čega je trebala prijeći u vlasništvo države.¹⁹

Uslijed odustajanja Hrvatske komercijalne banke u Zagrebu od koncesije željeznice mjesnog interesa Vinkovci – Brčko, izjavljenoga 27. kolovoza 1885., ministar za javne radnje i komunikacije potvrđio je 9. rujna 1885. pod br. 33460 da je D. W. Klein, trgovac u Osijeku, isključivi posjednik nazočne koncesije, te jedini koncesionar željeznice mjesnog interesa Vinkovci – Brčko.²⁰

Naredbom kr. ug. ministra za javne radnje i komunikacije br. 37972 od 9. listopada 1886. određen je tehničko-redarstveni ophod vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko. O ophodu je 27. listopada 1886. u Vinkovcima načinjen i zapisnik. Voditelj povjerenstva je na kraju ophoda usmeno izdao dozvolu da se navedena pruga 28. listopada 1886. predaj javnom prometu. Naredbom Kr. ug. ministarstva

¹⁹ *Narodne novine* (dalje: *NN*), br. 266, Zagreb, 19. 11. 1885. Nakon što je godine 1886. pruga Vinkovci – Gunja (50,7 km) izgrađena, službena mađarska željeznička statistika potvrđuje tehničke podatke iz navedene koncesije, i to: maksimalan uspon na pruzi 5%, najmanji polumjer 300 m, normalna širina tjemena željeznice u razini donje gradnje, tj. u visini donje površine šljunčanog sloja (širina gornje gradnje) 4 m, težina tračnica (šina) 23,6 kg po tekućem metru, pritisak osovina 4.300 kg. Vidi: HR-HDA-757. OP, II. Kivonat a magyar szent korona országaiban megépült, valamint építés alatt álló helyi érdekű vasutak engedélyokirataiból, 20-21, kut. br. 3.

²⁰ *NN*, br. 266, Zagreb, 19. 11. 1885. Dodatak koncesiji izdan je 14. siječnja 1894. pod br. 8943. Vidi: J. Gorničić-Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*, 197.

za javne radnje i komunikacije br. 43044 od 7. studenoga 1886. potvrđena je dozvola za otvorenje pruge za javni promet.²¹

Zakonskim člankom XXXIX. kojim se dozvoljuje vicinalna željeznica od Gunje do bosanske granice od 27. prosinca 1893. ovlašteno je Ministarstvo trgovine u Budimpešti da za onaj dio pruge željeznice projektirane kao nastavak vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko od Gunje i premoštenjem Save do Brčkog, koji je prolazio područjem zemalja ugarske krune, može izdati građevnu i prometnu dozvolu, nadalje, da može dozvoliti da se ista priključi onom dijelu pruge koji se trebao izvesti na bosanskom području.²²

Zakonski članak IV. o nastavnom izgradjenju željeznice mjestnoga interesa Vinkovce – Brčka od postaje Gunje do Brčke premoštenjem Save donesen je u Beču 26. veljače 1894. Navedenim zakonom ugarska vlada ovlaštena je da pristane na to, da bosanskohercegovačka Zemaljska vlada u svrhu nastavka izgradnje željeznice normalnog kolosijeka Vinkovci – Brčko od slavonske postaje Gunja do Brčkog premoštenjem Save za pokriće građevnih troškova za bosanski dio ove produžene željeznice može sklopiti zajam u najvećem iznosu od 400.000 forinti. Kamate iz spomenutoga zajma pokrivane su svake godine iz *dohodaka Bosne i Hercegovine*. Čisti dobitak željeznice koji je otpadao na Bosnu pripadao je *zemaljskim dohotcima Bosne i Hercegovine*.²³

U utorak 11. rujna 1894. obavljen je tehničko-redarstveni ophod novog mosta na Savi od Gunje do Brčkog. Most je bio u najboljem redu, te je 12. rujna 1894. predan prometu.²⁴ Tim danom otvoren je nastavak pruge vicinalne željeznice Vinkovci – Gunja od Gunje do Brčkog, uslijed čega je znatno olakšan promet s Bosnom.²⁵

²¹ Prisutni na ophodu bili su predstavnici: Kr. ug. ministarstva za javne radnje i komunikacije, Kr. ug. željezničkog glavnog nadzorništva, bana Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Kr. kotarske oblasti u Vinkovcima, Kr. kotarske oblasti u Županji, Ravnateljstva Kr. ug. državnih željeznica, Dioničkog društva željeznice Vinkovci – Brčko i Građevnog poduzetništva. Vidi: HR-HDA-79. UOZV, sv. 10-4, kor. br. 46045/1885., ur. br. 50449/1886., kut. br. 848. U dnevnom tisku spominje se da je nakon uspješno obavljenog ophoda izdana dozvola za otvorenje javnog prometa od 29. listopada 1886. po oglašenom voznom redu. Vidi: *NN*, br. 247, Zagreb, 28. 10. 1886.

²² *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1894.*, Tiskarski zavod Narodnih novinah, Zagreb, 1894., br. 26, 278-279.

²³ *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1894.*, Tiskarski zavod Narodnih novinah, Zagreb, 1894., br. 67, 481-482.

²⁴ Most je bio dug 800 metara, a sagradilo ga je poduzetništvo Lindheimovo za željeznički i lokalni promet. Kod ophoda bili su prisutni zastupnici Ministarstva trgovine, Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade i bosanske Zemaljske vlade. Vidi: *NN*, br. 209, Zagreb, 13. 9. 1894.

²⁵ *Izviešće o poslovanju Upravnog odbora i o stanju uprave u županiji Sriemsкоj za godinu 1894.*, Tiskarski zavod Sriemskih novina, Vukovar, 1895., 330-331. Nakon što je godine 1894.

Krajem 1899. godine sjedište Društva bilo je u Budimpešti, na lokaciji V. Báthory-utcza 24. Dionički kapital iznosio je 2.479.400 forinti, odnosno 4.958.800 kruna.²⁶

Na dan 30. siječnja 1908. iskaz sveukupnih troškova za željezničke pruge subvencionirane iz Krajiške investicionalne zaklade²⁷ iznosio je 5 190.000 kruna. Od toga je za prugu Vinkovci – Brčko iz Zaklade subvencionirano 1.120.000 kruna.²⁸ Zaklada je tako bila vlasnica temeljnih dionica željeznice Vinkovci – Brčko u nominalnoj vrijednosti od 1.120.000 kruna (2800 komada á 400 kruna). Ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije imenovao je svoga člana u ravnateljstvu vicinalnih željeznica, koje su postojale u Hrvatskoj i Slavoniji, te je određivao tko će zastupati Krajišku investicionalnu zakladu, kao vlasnicu temeljnih dionica, kod glavnih skupština tih vicinalnih željeznica. Što se vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko tiče, ban je imao pravo imenovanja dva člana u njezino ravnateljstvo.

---

pruga Gunja – Brčko (2,6 km) izgrađena, službena mađarska željeznička statistika objavila je sljedeće tehničke podatke o njoj: maksimalan uspon na pruzi 10%, najmanji polumjer 200 m, normalna širina tjemena željeznice u razini donje gradnje, tj. u visini donje površine šljunčanog sloja (širina gornje gradnje) 4 m, težina tračnica (šina) 23,6 kg po tekućem metru, pritisak osovina 5.000 kg, broj postaja 1. Vidi HR-HDA-757. OP, II. Kivonat a magyar szent korona országaiban megépült, valamint építés alatt álló helyi érdekű vasutak engedélyokirataiból, 20-21, kut. br. 3.

²⁶ Godine 1899. ravnateljstvo Društva bilo je sljedeće: državni tajnik dr. Albert von Bedő (predsjednik; imenovan od strane Ministarstva), Antal Zaviška i Urós Wurdelja (imenovani od strane bana), te članovi: Bauer Mór, dr. Hajcsy György, Kallina Károly, Eduárd Nemecic, dr. Zoltán Okolicsányi, Gyula Pósch, Bódog Schwarcz. Iste godine članovi Nadzornog odbora bili su: László Tisza, Lajos Hrabovszky, Béla Hoffer, Ottmár Pucher. Krajem 1913. godine sjedište Društva u Budimpešti nalazilo se na lokaciji VI., Andrassy utcza 5. Ravnateljstvo Društva bilo je sljedeće: dr. Albert Bedő (predsjednik), te članovi: dr. Jacob Singer, Marian Mihaljković, dr. Vladimir Bacsinsky, Béni Enyedy, dr. György Hajcsy, dr. Zoltán Okolicsányi, dr. Gyula Pósch, Adolf Urbán, dr. Tivadar Bošnjak, dr. Márk Aurél Fodroczy, Adolf Schönwald, Vincze Nagy. Članovi Nadzornog odbora bili su: Kálmán Bódogh, Emil Proszt, Ottmár Pucher, dr. László Mészöly. Dionički kapital Društva ostao je isti. Vidi: *Mihók'scher Ungarischer Compass, 1900./1901., Financielles und Commerciales Jahrbuch, Genossenschaft, Assecuranzen, Industrie- u. Verkehrs-Unternehmungen, Staat und Städte, XXVIII-ter Jahrgang, II. Theil, Buchdruckerei Gebrüder Légrády, Budapest, 1901., 439-440; Compass Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn 1901., XXXIV., K. u. k. Hof-und Universitäts-Buchhändler, Wien, 1901, 1242; Ungarischer Compass 1914.-1915., Financielles und Commerciales Jahrbuch, Assecuranzen, Industrie- u. Verkehrs-Unternehmungen, Staats- u. Städte-Finanzen, XLII. Jahrgang, II. Teil, Budapest, 1915., 1101-1102.*

²⁷ Krajiška investicionalna zaklada osnovana je temeljem carskog zapovjednog pisma od 8. lipnja 1871. od izvanrednih dohodata iz državnih šuma u hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini. Zaklada je financijski podupirala gradnju vicinalnih željeznica u Hrvatskoj i Slavoniji.

²⁸ HR-HDA-757. OP, kut. br. 3.

Godine 1909. banovi zastupnici u ravnateljstvu vicinalne željeznicе Vinkovci – Brčko bili su: Ivan pl. Hervoić, odsječni savjetnik i Franjo Mallina iz Petrovaradina (odluka bana br. 2176 l. z. od 23. travnja 1908.).²⁹

Vicinalna željeznicа Vinkovci – Brčko poslovala je sa značajnim financijskim dobitkom. Kao primjer eksplotacije (promet i finansijski rezultati) željeznicе Vinkovci – Brčko prikazani su njeni rezultati u periodu 1894.-1910., i to:³⁰

- Godine 1894. prevezeno je 30.000 putnika s 1.138.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 109.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 4.665.000 tonskih kilometara.
- Godine 1895. prevezeno je 32.000 putnika s 1.207.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 80.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 3.490.000 tonskih kilometara.
- Godine 1896. prevezeno je 33.000 putnika s 1.270.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 99.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 2.822.000 tonskih kilometara.
- Godine 1897. prevezeno je 49.000 putnika s 1.658.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 96.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 3.527.000 tonskih kilometara.
- Godine 1898. prevezeno je 51.000 putnika s 2.045.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 95.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 3.221.000 tonskih kilometara.
- Godine 1899. prevezeno je 68.000 putnika s 1.910.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 116.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 4.249.000 tonskih kilometara.
- Godine 1900. prevezeno je 66.000 putnika s 1.934.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 90.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 3.366.000 tonskih kilometara.
- Godine 1901. prevezeno je 68.000 putnika s 1.933.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 85.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 3.173.000 tonskih kilometara.

²⁹ HR-HDA-78. Zemaljska vlada (Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada). Predsjedništvo – Zagreb (1869-1921), sv. 6-14, ur. br. 914/1909., kut. br. 786.

³⁰ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1905.*, I., Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb, 1913., 654-655. i *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1906-1910.*, II., Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb, 1917., 479-480.

- Godine 1902. prevezeno je 72.000 putnika s 2.017.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 66.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 2.490.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 286.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 144.000 kruna, a drugi izdaci 31.000 kruna. Prometni višak iznosio je 142.000 kruna, a neto višak 111.000 kruna.
- Godine 1903. prevezeno je 77.000 putnika s 1.986.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 96.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 3.196.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 308.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 163.000 kruna, a drugi izdaci 35.000 kruna. Prometni višak iznosio je 145.000 kruna, a neto višak 110.000 kruna.
- Godine 1904. prevezeno je 78.000 putnika s 2.128.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 136.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 4.478.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 476.000 kruna, a drugi primici 1.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 224.000 kruna, a drugi izdaci 45.000 kruna. Prometni višak iznosio je 252.000 kruna, a neto višak 208.000 kruna.
- Godine 1905. prevezeno je 91.000 putnika s 2.507.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 126.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 3.797.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 431.000 kruna, a drugi primici 4.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 205.000 kruna, a drugi izdaci 55.000 kruna. Prometni višak iznosio je 226.000 kruna, a neto višak 174.000 kruna.
- Godine 1906. prevezeno je 105.000 putnika s 2.962.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 125.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 4.327.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 480.000 kruna, a drugi primici 2.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 227.000 kruna, a drugi izdaci 79.000 kruna. Prometni višak iznosio je 253.000 kruna, a neto višak 176.000 kruna.
- Godine 1907. prevezeno je 105.000 putnika s 2.904.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 119.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 4.129.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 432.000 kruna, a drugi primici 4.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 209.000 kruna, a drugi izdaci 52.000 kruna. Prometni višak iznosio je 223.000 kruna, a neto višak 175.000 kruna.
- Godine 1908. prevezeno je 85.000 putnika s 2.507.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 113.000 tona robe (dobra) s pre-

valjenih 3.889.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 408.000 kruna, a drugi primici 4.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 199.000 kruna, a drugi izdaci 39.000 kruna. Prometni višak iznosio je 209.000 kruna, a neto višak 174.000 kruna.

- Godine 1909. prevezeno je 100.000 putnika s 3.027.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 104.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 4.221.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 399.000 kruna, a drugi primici 6.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 194.000 kruna, a drugi izdaci 38.000 kruna. Prometni višak iznosio je 205.000 kruna, a neto višak 173.000 kruna.
- Godine 1910. prevezeno je 109.000 putnika s 3.127.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 92.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 3.627.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 420.000 kruna, a drugi primici 3.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 190.000 kruna, a drugi izdaci 58.000 kruna. Prometni višak iznosio je 230.000 kruna, a neto višak 175.000 kruna.

U odnosu na druge vicinalne željeznice, željeznicu Vinkovci – Brčko poslovala je solidno. Usporedimo li, kao primjer, podatke iz 1910. godine s rezultatima nekih drugih vicinalnih željeznica iz iste godine, dobijemo sljedeće:³¹

- Na vicinalnoj željezničkoj liniji Varaždin – Golubovec prevezeno je 125.000 putnika s 2.010.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 119.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 2.555.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 165.000 kruna, a drugi primici 2.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 85.000 kruna, a drugi izdaci 24.000 kruna. Prometni višak iznosio je 80.000 kruna, a neto višak 58.000 kruna.
- Na vicinalnoj željezničkoj liniji Križevci – Bjelovar – Virovitica – Barcs prevezeno je 486.000 putnika s 10.505.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 179.000 tona robe (dobara) s prevaljenih 4.670.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 786.000 kruna, a drugi primici 28.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 381.000 kruna, a drugi izdaci 17.000 kruna. Prometni višak iznosio je 405.000 kruna, a neto višak 416.000 kruna.

³¹ *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 1905.*, I., Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1913., 654-655. i *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 1906-1910.*, II, Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1917., 479-480.

- Na Lonjskopoljskoj vicinalnoj željezničkoj pruzi prevezeno je 355.000 putnika s 9.892.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 135.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 7.597.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 732.000 kruna, a drugi primici 8.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 350.000 kruna, a drugi izdaci 36.000 kruna. Prometni višak iznosio je 382.000 kruna, a neto višak 354.000 kruna.
- Na Sjedinjenim dravsko-posavskim vicinalnim željeznicama prevezeno je 332.000 putnika s 6.643.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 180.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 4.452.000 tonskih kilometara. Prometni primici iznosili su 636.000 kruna, a drugi primici 2.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 308.000 kruna, a drugi izdaci 39.000 kruna. Prometni višak iznosio je 328.000 kruna, a neto višak 291.000 kruna.
- Na vicinalnoj željezničkoj pruzi Petrovaradin – Beočin prevezeno je 120.000 putnika s 1.469.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 145.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 2.566.000 tonskih kilometara. Prometni primici iznosili su 265.000 kruna, a drugi primici 2.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 111.000 kruna, a drugi izdaci 85.000 kruna. Prometni višak iznosio je 154.000 kruna, a neto višak 71.000 kruna.
- Na vicinalnoj željezničkoj pruzi Barcs – Pakrac prevezeno je 305.000 putnika s 7.929.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 294.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 14.428.000 tonskih kilometara. Prometni primici iznosili su 1.296.000 kruna, a drugi primici 600.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 785.000 kruna, a drugi izdaci 37.000 kruna. Prometni višak iznosio je 511.000 kruna, a neto višak 1.074.000 kruna.
- Na vicinalnoj željezničkoj pruzi Zagreb – Samobor prevezeno je 208.000 putnika s 2.889.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 18.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 329.000 tonskih kilometara. Prometni primitak iznosio je 129.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 112.000 kruna, a drugi izdaci 10.000 kruna. Prometni višak iznosio je 17.000 kruna, a neto višak 7.000 kruna.
- Na Slavonsko-podravskoj vicinalnoj željezničkoj pruzi prevezeno je 322.000 putnika s 7.778.000 prevaljenih putničkih kilometara i otpremljeno je 355.000 tona robe (dobra) s prevaljenih 22.216.000 tonskih kilometara. Prometni primitak je iznosio 1.149.000 kruna, a drugi primici 30.000 kruna. Prometni izdaci iznosili su 827.000 kruna, a drugi izdaci 26.000 kruna. Prometni višak iznosio je 322.000 kruna, a neto višak 326.000 kruna.

Pruga Vinkovci – Brčko u početku je potpadala pod nadležnost Prometne uprave Kr. ug. državnih željeznica u Segedinu, da bi kasnije prešla pod novovoosnovanu Prometnu upravu u Pečuhu (Pécs).³²

Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko u Beogradu

Nakon 29. listopada 1918., kada je uspostavljena Država Slovenaca, Hrvata i Srba, željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji stavljenе su pod upravu i nadzor Većeslava Wildera, povjerenika Narodnog vijeća za željeznice SHS sa sjedištem u Zagrebu. Dana 1. studenoga 1918. Narodno vijeće izdalo je naredbu kojom se sve željeznice kojima je ranije upravljala Direkcija Kr. ugarskih državnih željeznica stavljuju pod upravu novoosnovanog “Generalnog ravnateljstva željeznica Države SHS” u Zagrebu. Generalni ravnatelj državnih željeznica SHS bio je Đuro Masirević. On je ujedno bio i posljednji poslovni (prometni) upravitelj Kraljevskih ugarskih državnih željeznica u Zagrebu, koji je tu funkciju preuzeo 15. veljače 1918. Odmah je 2. studenoga 1918. slijedila i naredba da sva poduzeća koja djeluju na teritoriju Države SHS a imaju sjedišta izvan toga teritorija moraju svoja sjedišta prenijeti na područje Države SHS. To se odnosilo i na sva željeznička dionička društva. Dana 19. studenoga 1918. generalni ravnatelj državnih željeznica SHS objavio je da je Generalno ravnateljstvo državnih željeznica SHS u Zagrebu preuzelo u svoju upravu pruge na području Hrvatske i Slavonije, među

³² Godine 1913. organizacija postaja na pruzi Vinkovci – Brčko, koja je tada potpadala pod nadležnost Prometne uprave u Segedinu, izgledala je ovako: Vinkovci (Ernst Mór, natkontrolor, glavar postaje i činovnici: Simon Sebök, Ignácz Novaković, Ivan Dodigovics, István Morzsán, Miksa Tamási, Péter Nagy), Otok (Frígyes Urbán, predstojnik postaje), Vrbanja (Péter Gálik, predstojnik postaje), Gunja (Géza Benedek, predstojnik postaje), Brčko (Károly Kuffler, natkontrolor, glavar postaje). Godine 1918. organizacija postaja na pruzi Vinkovci – Brčko, koja je tada potpadala pod nadležnost Prometne uprave u Pečuhu, izgledala je ovako: Vinkovci (Samu Fischer, kontrolor, predstojnik postaje, János Károly Petrov, kontrolor i činovnici: Elemér Rákosi, Zoltán Nessel, Mihály Kocsis, Károly Tomak, László Molnár, Ivan Koprívsek, Pál Fejér, György Gellért, Gyula Hónig, Frígyes Kurz, György Salić, Iván Antalović), Otok (Frígyes Urbán, glavar postaje), Vrbanja (Sándor Szliska, glavar postaje), Drenovci (Gergely Lavicska, stražar otpovladnik), Gunja (Frígyes Becker, glavar postaje), Brčko (Ignácz Singer, protustavnik, predstojnik postaje). Vidi: *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 1913.*, Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, Zagreb, 1913., 192-193; *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 1918.*, Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, Zagreb, 1918., 148-149; S. Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, 38-39.

kojima je bila i pruga vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko.³³ Ona je preuzeta od Prometne uprave u Pečuhu.³⁴

Nakon 1. prosinca 1918., kada je stvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, pruge vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko potpale su pod nadležnost Direkcije državnih željeznica Zagreb.³⁵

Ministar trgovine i industrije Kraljevstva SHS donio je 30. travnja 1919. *Rješenje br. 6717 o popisu, sekvestru i likvidaciji imovine neprijateljskih podanika*. S obzirom na interes domaće privrede, na obveze koje je država primila na sebe prema svojim saveznicima, u cilju obeštećenja za povrede nanijete ratom državi i njenim stanovnicima, ministar trgovine i industrije rješio je da se sva poduzeća i imovina razne vrste (gotov novac, vrijednosni papiri, razna novčana primanja i nepokretna imanja) na teritoriju cijelog Kraljevstva koja su pripadala podanicima ili društvima i poduzećima neprijateljskih država kao i poduzeća i imovinski objekti mješovitog karaktera stave pod osobiti nadzor i sekvestar³⁶ i podvrgnu likvidaciji. Ovim rješenjem prestale su važiti sve povlastice i koncesije temeljene na specijalnim zakonima, ukazima, dekretima ili kojim drugim načinom dobivenе od države, provincije (oblasti) i drugih pravnih administrativnih tijela, okругa, srezova, općina u pogledu raznih poduzeća, eksploatacija privrednih i industrijskih, ako su se ova poduzeća u ukupnosti ili djelomično nalazila na teritoriju Kraljevstva SHS i ako je cijeli kapital poduzeća (dioničarski i nedioničarski) ili djelomično pripadao pripadnicima ili poduzećima (tvornicama itd.) neprijateljskih država.³⁷

Na temelju *Zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom* i Pravilnika za izvršenje ovog zakona, a s obzirom i na zakonsko rješenje od 5. veljače 1919., kojim je spomenuti zakon proširen na cijelo područje Kraljevstva SHS, ministar trgovine i industrije postavio je 17.

³³ Siniša Lajnert, "Kratki pregled rada Generalnoga ravnateljstva državnih željeznica SHS (1918)", *Arhivski vjesnik*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2004., br. 47, 159-171.

³⁴ HR-HDA-881. Zbirka rukopisa 1301-1955., inv. br. 638, Vilim Filipašić, Prevrat godine 1918. i željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji, 12-14.

³⁵ *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.-1922.*, sv. I., dio I., II., III., Glavno uredništvo Almanaha – Zagreb, Komisionalna naklada Hrvatskog štamparskog zavoda d.d., Zagreb, 220-232, II.-5.

³⁶ Sekvestar (engl. *sequester*; njem. *Sequester*; franc. *séquestre*), imovina ili dio imovine određene fizičke ili pravne osobe stavljena pod privremeno upravljanje radi zaštite interesa i sigurnosti države, prirode, spomenika kulture, ljudskog okoliša i zdravlja ljudi. Vidi: *Pravni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2007., 1447.

³⁷ *NN*, br. 106, Zagreb, 9. 5. 1919.

svibnja 1919. Ernesta Paniana, savjetnika državnih željeznica, Rajmunda Lapaine, inspektora državnih željeznica i Belu Bodnara, natkontrolora državnih željeznica, za državne komesare za sve vicinalne željeznice. Ministar trgovine i industrije pozvao je sve vojne i građanske vlasti da komesarima ukažu svaku pomoć i u svemu im olakšaju izvršenje povjerene misije, stavljajući im na raspolaganje transportna sredstva, radnu snagu, pratioce, stražu i prostorije za smještaj.³⁸

Vicinalnim željeznicama koje su stajale pod sekvestrom upravlja je Upravni odbor vicinalnih željeznica u Zagrebu (Trg I., broj 19). Za sve štete koje su prouzročile vicinalne željeznice pod sekvestrom trebalo se obratiti navedenom upravnom odboru koji ih je zastupao.³⁹ Konkretnije, Upravnom odboru vicinalnih željeznica u Zagrebu povjerena je, rješenjem ministra pravde br. 5827 od 24. rujna 1920., uprava više sekvestriranih vicinalnih željeznica. Odbor se sastojao od pet osoba (državnih službenika), te je imao dužnost brinuti se da poduzeće pod sekvestrom racionalno upravlja imovinom, a prihodi da se šalju Upravi fondova. Ovim sekvestriranim vicinalnim željeznicama nisu upravljala poduzeća, već državne željeznice, a dionička društva čija su imovina bile ove vicinalne željeznice od ujedinjenja u Kraljevstvo SHS prekinula su svaku vezu, jer su se nalazila u inozemstvu.⁴⁰ Pod sekvestrom i upravom ovoga odbora nalazila se i vicinalna željezница Vinkovci – Brčko.⁴¹

Temeljem rješenja Ministarstva saobraćaja br. 10543 od 28. ožujka 1923., prešle su danom 15. travnja 1923. pruge od Broda prema istoku pod upravu i nadležnost Direkcije državnih željeznica u Subotici⁴². To se odnosilo i na pruge Dioničarskog društva vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko. Tako je Direkcija

³⁸ HR-HDA-573. Bankovno društvo za Hrvatsku d.d. Zagreb (1928-1949), (dalje: HR-HDA-573. BDH/Z), sv. br. 1217, dosje: Dioničarsko društvo Prve jugozapadne krajiške mjesne željeznice Zagreb, spis Ministarstva trgovine i industrije ur. br. 7803 od 17. svibnja 1919.

³⁹ HR-HDA-573. BDH/Z, sv. br. 1217, dosje: Dioničarsko društvo Prve jugozapadne krajiške mjesne željeznice Zagreb.

⁴⁰ HR-HDA-136. Direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica – Zagreb (1918-1941), (dalje: HR-HDA-136. DJDŽ/Z), ur. br. 378/U.O., dopis koji je 3. travnja 1924. Upravni odbor vicinalnih željeznica u Zagrebu uputio Financijskoj direkciji u Tuzli, kut. br. 124.

⁴¹ NN, br. 289, Zagreb, 19. 12. 1922.; NN, br. 290, Zagreb, 20. 12. 1922.

⁴² Opće odjeljenje Direkcije Jugoslavenskih državnih željeznica Beograd Sjever obavijestilo je 11. svibnja 1939. pod br. 24295/I-1939. Kr. bansku upravu u Zagrebu da je sjedište bivše Oblasne željezničke direkcije u Subotici preneseno u Beograd. Novi naziv ove direkcije glasio je: Oblasna direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica Beograd – Sjever. Direkcija se nalazila u prostorijama Ministarstva saobraćaja (IV kat). Vidi: HR-HDA-146. Savska banovina. Poljoprivredno odjeljenje – Zagreb (1929-1939), Agrarno-pravni odsjek, Okružnice, spis ur. br. 7336/1939.

državnih željeznica Zagreb predala Direkciji Subotica i pruge Vinkovci – Brčko te Gunja – Gunja Sava.⁴³

U službenim shematzmima iz 1922. i 1923. godine spominje se da je Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko imalo biro u Budimpešti, IV., Kaas-Ivor utca 9. Eksploraciju su vodile Jugoslavenske državne željeznice uz naplatu vlastitih troškova.⁴⁴ Već u službenom shematzmu iz 1925. spominje se da je D. d. vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko imalo svoje sjedište u Beogradu.⁴⁵ Prema službenom shematzmu iz 1929. godine, sjedište Društva bilo je u Beogradu, dok je njegov Centralni biro bio u Zagrebu, Račkoga 8.⁴⁶

Na teritoriju Kraljevine Jugoslavije nalazilo se poslije 1. svjetskog rata preko 3.000 km vicinalnih (lokalnih) željeznica u vlasništvu 37 dioničkih društava, većinom sa sjedištem u Austriji i Mađarskoj. Ugovorima o miru – čl. 320. i 267. Sen-Žermenskog i čl. 304. i 250. Trianonskog ugovora – bila je Jugoslavija obavezna da pravne i financijske odnose tih društava regulira po principu poštovanja privatnog vlasništva. U čl. 320. Sen-Žermenskog i u čl. 304. Trianonskog ugovora o miru predviđeno je za željeznice presječene novom državnom granicom arbitražno suđenje pred Izbornim sudom Savjeta društva naroda. Isto tako je u čl. 250. Trianonskog ugovora mađarskim društvima vicinalnih željeznica dato pravo tužbe pred Mješovitim izbornim sudom predviđenim u čl. 239. istoga ugovora. Težište pitanja bilo je u tome da li je i koliko Kraljevina Jugoslavija obavezna respektirati

⁴³ HR-HDA-136. DJDŽ/Z, ur. br. 6977-V-1923., dopis Direkcije Zagreb Državnih željeznica Kraljevine SHS upućen 8. svibnja 1923. Upravnom odboru vicinalnih željeznica u Zagrebu, Trg I., broj 19, kut. br. 124. Vidi također i: *Statistika Željeznica Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u eksploraciji Ministarstva saobraćaja za godinu 1924. sa uporednim podacima za godine 1923. i 1922.*, Generalna direkcija državnih železnica, Sarajevo, 1927, 11.

⁴⁴ Predsjednik Uprave dioničarskog društva bio je barun Josef Szterenyi. Vidi: *Compass Finanzielles Jahrbuch Tschechoslowakei-Jugoslavien*, 1922., LV., Band II, Compassverlag, Wien, 1922, 1408-1409; *Compass Finanzielles Jahrbuch Jugoslavien-Ungarn*, 1923., LVI., Band III, Compassverlag, Zagreb und Budapest, 1923, 570.

⁴⁵ Ravnateljstvo Dioničarskog društva bilo je sljedeće: dr. Jakov Čelebonović, dr. Živko Prodanović, Sima Petrović, Rista Odavić, Ernest Panian, Josif Szterenyi, Ernest Medvečki, Benjamin Enjedi, Josip Offner, dr. Zoltan Okoličani, Emil Prost i Adolf Urban. Vidi: *Compass Finanzielles Jahrbuch Jugoslavien-Ungarn*, 1925., LVIII., Band III, Kompas d.d., Zagreb, 1925., 713.

⁴⁶ Članovi Upravnog vijeća Dioničarskog društva bili su: dr. Jakov K. Čelebonović, Rista Odačić, Ernest Panian, barun Josef Szterenyi, dr. Zoltan Okolicsányi, Žarko Čupić, dr. Jovan Radonić, Simo Šević, dr. Slavko Sećerov, Stjepan Simić, dr. Koloman Doroghy i Josip Novak. Članovi Nadzornog odbora bili su: Ernest Panian, barun Josip Szterenyi, dr. Zoltan Okolicsányi i dr. Josip Sziebelt. Vidi: *Compass Finanzielles Jahrbuch Jugoslavien*, 1929., LXII., Kompassverlag, Wien, 1929., 686.

prava koja su privatnom kapitalu investiranom u ovim vicinalnim željeznicama garantirale prijašnje države Austro-Ugarske Monarhije (Austrija, odnosno Mađarska). Sva društva vicinalnih željeznica čije su se pruge nalazile na jugoslavenskom teritoriju tražila su najprije od Kraljevine Jugoslavije da im ona prizna sve privilegije na temelju koncesija i sporazuma zaključenih sa bivšom Austro-Ugarskom Monarhijom, a naročito su inzistirala da im se osiguraju prava financijske prirode na osnovi zlatnog pariteta. Kraljevina Jugoslavija, međutim, stajala je na gledištu da ona nije direktni pravni sljednik bivše Austro-Ugarske, te da stoga nije obavezna priznati izdane koncesije i zaključene eksploracijske ugovore, već ih može po pravu suvereniteta podvrgnuti reviziji. S druge strane, ona je izjavila svoju spremnost da u smislu ugovora o miru respektira prava privatnog vlasništva, ali samo u onom obimu koji bi odgovarao stvarnim prilikama, koje su se od vremena izdanih koncesija, a naročito uslijed rata, iz temelja izmijenile. Zbog toga je Kraljevina Jugoslavija odbijala da se kod pregovora oko reguliranja pravnih i financijskih odnosa tih društava uzima kao osnovica zlatna vrijednost investiranog kapitala. Kako su mnoga od tih društava na temelju naprijed navedenih odredaba mirovnih ugovora tužila Kraljevinu Jugoslaviju pred Izbornim sudom Savjeta društva naroda i pred Mješovitim mađarsko-jugoslavenskim izbornim sudom u Hagu, koji su u nekim slučajevima i donijeli presude izrazito nepovoljne po državu, jugoslavenska vlada nastojala je s njima postići mirnim putem što povoljniji aranžman. Poslije dugogodišnjih pregovora Kraljevina Jugoslavija je 7. veljače 1931. zaključila sporazum o otkupu s najvećom grupom od 24 mađarska društva vicinalnih željeznica⁴⁷, udruženih u koncern “Pruga d.d.”, sa sjedištem u Zagrebu, čija je cijelokupna dužina pruga iznosila oko 1.780 km.⁴⁸ Između željezničkih pruga bivših mađarskih društava vicinalnih željeznica otkupljenih sporazumom od 7. veljače 1931. bila je i vicinalna željezница Vinkovci – Brčko (otvorena 1886. godine). Pruge (sveukupna građevinska duljina 53.792 km): Vinkovci – Gunja – Brčko (52.121 km) i Gunja – Gunja Sava (1.671 km). Među ovim vicinalnim željeznicama bilo je 15 takvih koje su se nalazile u cijelosti na teritoriju Kraljevine Jugoslavije, dok su ostale bile presječene državnom granicom, te je otkupljen samo onaj dio

⁴⁷ Ugovori su zaključeni 1931. godine sa 6 financijskih grupa na temelju sporazuma ozakonjenog čl. 56. Financijskog zakona za 1931./1932. godinu. Vidi: Spis Ministarstva saobraćaja u Beogradu Kab. br. 915/1941. upućen u rujnu 1941. Odjelu za željeznički promet Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu u predmetu vicinalnih željeznica na području Hrvatske, ZPID SR. Navedeni financijski zakon objavljen je u: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* (dalje: *SNKJ*), br. 72, Beograd, 31. 3. 1931.

⁴⁸ Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu, ZPID SR.

pruga koji se nalazio na jugoslavenskom teritoriju. Ove su pruge (odnosno dijelovi pruga) otkupljene kao objekt posebnim kupoprodajnim ugovorima. Pruge koje su u cijelosti ležale na jugoslavenskom teritoriju nisu otkupljene kao objekt, već su od dotične financijske grupe otkupljene prvenstvene (prioritetne) dionice, a zatim su dotična društva koja su prenijela svoja sjedišta u Zagreb i Beograd likvidirana po postojećim jugoslavenskim zakonima. Kod osam društava sa sjedištem u Beogradu, među kojima je bila i vicinalna željeznica Vinkovci – Brčko, definitivno je provedena likvidacija društava, ali prijenos vlasništva na prugama u Centralnoj gruntovnici željeznica i kanala u Novom Sadu uslijed izbijanja 2. svjetskog rata nije izvršen. Za ova vicinalna društva bio je uoči 2. svjetskog rata otvoren kod Okružnog suda u Novom Sadu postupak za upis vlasništva na ime državnog erara aktom G.D. br. 143/1941., koji je zaveden kod spomenutog suda pod Želj.R.Z. 71/1941. Okružni sud pismom Želj.R.Z. 71/1941. od 12. ožujka 1941. tražio je da mu se dostave polazna i završna stanica za otkupljene željezničke pruge i da mu se predlože originalni zapisnici glavnih skupština s odlukama o pravu prijenosa vlasništva. Kao što je rečeno, uslijed izbijanja 2. svjetskog rata postupak je prekinut.⁴⁹ Društveni kapital svih tih vicinalnih željeznica sastojao se od temeljnih (osnovnih) i prvenstvenih (prioritetnih) dionica. Prvenstvene dionice predstavljale su oko 65% investiranog kapitala, a temeljne dionice oko 35%. Sporazum je zaključen na sljedećem temelju.

Kraljevina Jugoslavija obvezala se da plati društvima otkupnu cijenu za prvenstveni kapital koji na dan 1. siječnja 1919. nije još bio amortiziran. Otkupna cijena utvrđena je na ovaj način – Jugoslavija otkupljuje s 1. siječnja 1931. (valuta 1. siječnja 1931.) sve neamortizirane prvenstvene dionice po cijeni od 200 dinara za 100 austro-ugarskih kruna (oko 18 švicarskih centa za 1 austro-ugarsku krunu). Pored toga, Kraljevina Jugoslavija plaća na ime kamata i odštete za upotrebu pruga za vrijeme od 1. siječnja 1919. do 31. prosinca 1930. *forfeterno* određenu naknadu, i to 90 dinara za svakih 100 austro-ugarskih kruna, odnosno za svakih 200 dinara na navedeni način utvrđenog prvenstvenog kapitala (što je odgovaralo godišnjoj kamati od 3,15% za navedeno vremensko razdoblje). Kod onih društava čije su pruge u cijelosti bile na teritoriju Kraljevine Jugoslavije zaključeni su ugovori o otkupu prvenstvenih dionica sa 6 inozemnih financijskih grupa (banaka) kao mandatarima dotičnih društava i njihovo-

⁴⁹ Pregled A (I.) željezničkih pruga bivših mađarskih društava vicinalnih željeznica otkupljenih sporazumom od 7. veljače 1931. Ovaj pregled čini prilog spisu Ministarstva saobraćaja br. 31372 od 22. ožujka 1946. Također vidi i: Spis Ministarstva saobraćaja u Beogradu Kab. br. 915/1941. upućen u rujnu 1941. Odjelu za željeznički promet Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu u predmetu vicinalnih željeznica na području Hrvatske, ZPID SR.

vih povjerilaca. Ova društva, koja su prenijela svoja sjedišta u Jugoslaviju, prešla su na temelju toga pod upravu države kao vlasnika većine društvenog kapitala, te su nove društvene uprave sastavljene od državnih predstavnika i predstavnika samoupravnih tijela, u čijim su se rukama nalazile temeljne dionice, predale svoje pruge u državno vlasništvo i zatim provelle likvidaciju društava shodno važećim zakonskim propisima. Društva čije su pruge presječene granicom zaključila su pojedinačno s državom ugovore o otkupu onog dijela pruge koji je ležao na jugoslavenskom teritoriju, ali na istoj bazi, tj. otkupna cijena određena je razmjernim dijelom prioritetnog kapitala, koji je otpadao prema kilometru dužine na Kraljevinu Jugoslaviju. Temeljne dionice pri zaključenju ovog aranžmana nisu uzete u obzir budući da su iz navedenih razloga i u sudskoj praksi međunarodnih sudova smatrane kao izdane *à fonds perdu*⁵⁰. Ukupna otkupna cijena koju se Kraljevina Jugoslavija obavezala platiti za sve ovim aranžmanom otkupljene željezničke pruge iznosila je 245.399.758 dinara. Ovu sumu Jugoslavija je imala platiti u državnim blagajničkim bonovima na donosioca u švicarskim francima, i to u 16 jednakih obroka s uračunatom kamatom od 6%, plativih svakog 1. siječnja i 1. srpnja počevši od 1. srpnja 1931. zaključno sa 1. siječnja 1939. Svi su ovi bonovi, u ukupnoj vrijednosti od 28.527.172,64 švicarskih franaka, u mjesecu lipnju 1931. izdani opunomoćenicima šest inozemnih finansijskih grupa (banaka). Ukupna naknada na ime kamata do 1. siječnja 1931. iznosila je na dan 1. siječnja 1931. (po odbitku ranije isplaćenih akon-tacija) 64.163.843,69 dinara, što je suma prema sporazumu u ožujku 1931. isplaćena u gotovu.⁵¹ Ovdje treba dodati i 6% kamata (962.457,65 dinara) za period od 90 dana (1. siječnja do 31. ožujka 1931.), što je iznosilo ukupno 65.126.301,34 dinara. Navedenih 6 banaka (finansijskih grupa) bile su sljedeće: 1. Peštanskoj mađarskoj komercijalnoj banci u Budimpešti (opunomoćeni primalac Ladislav Halaszy) isplaćeno je 18.928.175,15 dinara za 9 vicinalnih željeznica, između kojih je bila i vicinalna željeznička Vinkovci – Brčko (1.273.738,58 dinara+6% kamata od 19.106,08 dinara), 2. Dresdener Bank, Eisenbahn-Bank, Eisenbahn-Renten-Bank (opunomoćeni primalac Karl Haich) isplaćeno je 13.539.759,39 dinara za 4 vicinalne željeznice, 3. "Ala" A. G. für Verkehrsunternehmungen Schaffhausen (opunomoćeni primalac dr. Eugen Rappoch) isplaćeno je 18.377.761,40 dinara za 4 vicinalne željeznice, 4. Banci Un-garo-Italiana S.A. (opunomoćeni primalac dr. Gavro Cukor) isplaćeno je

⁵⁰ *À fonds perdu* – izgubljena sredstva.

⁵¹ Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu, ZPID SR.

8.031.765,25 dinara za 5 vicinalnih željeznica, 5. M. L. Herzog i Komp. (opunomoćeni primalac August Balony) isplaćeno je 4.248.465,20 dinara za 1 vicinalnu željeznicu, 6. Cementia Holding A.G. (opunomoćeni primalac Aleksandar Ungar) isplaćeno je 2.000.374,95 dinara za 1 vicinalnu željeznicu.⁵² Navedena otkupna cijena za svih 24 vicinalnih željeznica od 28.527.172,64 švicarskih franaka i 65.126.301,34 dinara likvidirana je na taj način, što je suma od 65.126.301,34 dinara na ime interesa od 1. siječnja do 31. ožujka 1931. odmah isplaćena, dok su za iznos od 28.527.172,64 švicarskih franaka navedenim bankama izdani blagajnički bonovi u 16 polugodišnjih rata po 1.728.948,29 švicarskih franaka s rokovima plaćanja počevši od 1. srpnja 1931. zaključno sa 1. siječnja 1939. Isplata ovih bonova obustavljena je u vezi s Lozanskim moratorijem za mađarske reparacije rješenjem Ministarstva financija pov.br. 117/I. od 26. srpnja 1933. i uslijed toga je ostao veći dio ovih bonova neisplaćen. Državni blagajnički bonovi izdani spomenutim financijskim grupama iskupljeni su samo malim dijelom do 30. lipnja 1933., kada je odlukom jugoslavenske vlade isplata obustavljena. Isplaćeno je do tada svega 5.641.950,93 švicarskih franaka. Kasnijim rješenjem Ministarstva financija pov. br. 143/VI. od 29. rujna 1939. izvršen je otkup jednog dijela ovih bonova, koji su se nalazili u rukama Banke Commerciale Italiana u iznosu od 3.894.790,70 švicarskih franaka, i to na taj način što su za ovaj iznos švicarskih franaka izdani spomenutoj banci dinarski bonovi po tečaju od 10 dinara za 1 švicarski franak. Od ovih dinarskih bonova isplaćeno je do 1. travnja 1941. godine 22.000.000 dinara, odnosno 2.200.000 švicarskih franaka. Naprijed navedenom iznosu od 65.126.301,34 dinara, koji je isplaćen u 1931. godini u gotovom, treba dodati još 2.000.000 dinara, koje je Ministarstvo financija isplatilo na ime interesa italijanskim porterima bonova u 1939. godini. Na taj način je od cijelokupne sume izdanih blagajničkih bonova za otkup ovih vicinalnih željeznica od 28.527.172,64 švicarskih franaka ostalo neisplaćeno 20.685.221,71 švicarskih franaka, i to iznos od 18.990.431,01 švicarskih franaka u bonovima koji su se odnosili na švicarske franke i iznos od 16.947.907 dinara u dinarskim bonovima izdanih Banci Commerciale Italiana. Do obustave isplate navedenih državnih bonova došlo je iz sljedećih razloga: Vlada Kraljevine Jugoslavije polazila je pri zaključenju sporazuma od 7. veljače 1931. od pretpostavke da će oni iznosi koji su trebali biti isplaćeni spomenutim mađarskim društvima na temelju ovog aranžmana biti refundirani Jugoslaviji na račun mađarskog reparacijskog duga. Na temelju

⁵² Prilog izvještaju Generalne direkcije JDŽ od 1. travnja 1931. o isplati u gotovu novcu šest financijskih grupa u vezi otkupa vicinalnih željeznica, ZPID SR.

Haškog i Pariskog sporazuma o mađarskim reparacijama Accord IV od 28. travnja 1930. osnovani su Fond A i B, iz kojih se trebala isplatiti državama Male Antante (Čehoslovačka, Rumunjska i Jugoslavija) naknada od njih isplaćene odštete mađarskim pripadnicima (tzv. mađarskim optantima za oduzeta im zemljišta agrarnom reformom i drugim mađarskim povjeriocima) na temelju presuda Mješovitog izbornog suda u Hagu, donijetih po mnogobrojnim sporovima na temelju čl. 63., 191. i 250. Trianonskog ugovora o miru. Da bi se likvidirali ti sporovi između država Male Antante i Mađarske, obvezale su se pored ovih država i Engleska, Francuska i Italija da izvrše izvjesne uplate u ove fondove. Kako je 11 od navedenih mađarskih društava vicinalnih željeznica tužilo Kraljevinu Jugoslaviju pred Mješovitim izbornim sudom u Hagu na temelju čl. 250. Trianonskog ugovora o miru, a 5 dalnjih društava tražilo arbitražu pred Sudom Savjeta Društva naroda na temelju čl. 304. istoga ugovora, to je jugoslavenska vlada priložila Upravnom komitetu Fonda B u Baselu sa ovim društvima zaključene ugovore tražeći da se Jugoslaviji nadoknade iz Fonda B sve na temelju ovih ugovora isplaćene sume. U sljedećem postupku pred Komitetom Fonda B priznato je Jugoslaviji pravo na naknadu za 19 ovih aranžmana, te je od ovog fonda jugoslavenskoj vlasti 25. veljače 1932. izdan Certifikat o dugovanju (*Certificat de dette*) glaseći na sumu od 25.399.637,59 zl. kruna (oko 293.000.000 zl. dinara), sa 3% kamate od 1. siječnja 1931. do 31. prosinca 1966. Kasnije je taj certifikat trebao biti zamijenjen redovnim bonovima Fonda B. Kada je u lipnju 1932. u Lozani (Lausanne) zaključen moratorij za njemačke i istočne reparacije, jugoslavenska vlada dala je svoj pristanak s rezervom da za vrijeme moratornog stanja obustavlja sa svoje strane plaćanje svih svojih obaveza iz Ugovora o miru prema Mađarskoj i njenim pripadnicima. Na dan 27. lipnja 1933. izvijestio je Upravni komitet Fonda B jugoslavensku vlastu da se Rezolucija III. o Lozanskom moratoriju odnosi i na obaveze plaćanja već spomenutih velesila i zainteresiranih država u Fond B i da zbog toga što nije imao drugih sredstava Fond B obustavlja izvršenje svojih obaveza iz navedenog certifikata o dugovanju prema jugoslavenskoj državi. U vezi s time, od 1. srpnja 1933. obustavila je jugoslavenska vlada isplatu bonova izdanih na temelju aranžmana sa spomenutim mađarskim društвima vicinalnih željeznica, te je izdala o tome službenu deklaraciju objavljenu u *Službenim novinama* br. 172 od 1. kolovoza 1933., ozakonjenu čl. 109./III. *Financijskog zakona za 1936./1937.*⁵³

⁵³ Prema navedenoj deklaraciji, Vlada Kraljevine Jugoslavije za vrijeme Lozanskog moratorija nije isplaćivala blagajničke bonove Ministarstva financija Kraljevine Jugoslavije po naredbi na donosioca, a koji su izdani mađarskim društвima vicinalnih željeznica (sveukupno 22.885.221,71 švicarskih franaka). Vidi: SNKJ, br. 172, Beograd, 1. 8. 1933.

Osim navedene 24 mađarske vicinalne željeznice, Kraljevina Jugoslavija otkupila je pojedinačnim sporazumima na istoj bazi još i niz drugih vicinalnih željeznica na svome teritoriju.⁵⁴

Beogradski trgovački sud na temelju čl. 82. *Zakona o akcionarskim društvima* objavio je 17. srpnja 1933. likvidaciju D. d. vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko, koja je donesena odlukom izvanredne Skupštine dioničara od 10. svibnja 1932. Pozvani su vjerovnici Društva da se sa svojim potraživanjima obrate Društvu šest mjeseci od dana izlaska trećeg oglasa u *Službenim novinama*. Za članove Likvidacijskog odbora određeni su: dr. Fran Bončina, Mirko Lontijević, inž. Nikola Đurić, dr. Dušan Mišić, Dragomir Đorđević, Ljubomir Pandurović i dr. Milutin Bošković.⁵⁵

Trgovački sud u Beogradu, na temelju čl. 82-88. *Zakona o akcionarskim društvima*, objavio je 16. veljače 1940. pod brojem R 970-34-3. da je izvršena likvidacija Dioničarskog društva vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko na taj način što je ustupljena sva društvena imovina državi Kraljevini Jugoslaviji za njena potraživanja. Ova likvidacija odobrena je od strane izvanredne Skupštine dioničara, koja je održana 21. prosinca 1937., kao i od strane Ministarstva trgovine i industrije, koje je odobrilo rad ove skupštine odlukom br. 48688-K-37 od 8. veljače 1938. Na temelju izrečenoga, sud je objavio da je Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko izbrisano iz upisnika dioničkih društava, koji se vodio kod ovoga suda. Knjige od posljednjih deset godina nisu nigdje položene, jer Društvo iste nije ni imalo.⁵⁶

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941-1945) pruga Vinkovci – Brčko vodila se kao sporedna pruga, te je spadala pod upravu i nadzor Ravnateljstva Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu.⁵⁷ Spadala je pod Sekciju za održavanje pruge Vinkovci.⁵⁸

⁵⁴ Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu. Također vidi i: Spis Ministarstva saobraćaja u Beogradu Kab. br. 915/1941. upućen u rujnu 1941. Odjelu za željeznički promet Hrvatskih državnih željeznica u Zagrebu u predmetu vicinalnih željeznica na području Hrvatske, ZPID SR.

⁵⁵ SNKJ, br. 196, Beograd, 30. 8. 1933.

⁵⁶ SNKJ, br. 108, Beograd, 13. 5. 1940.

⁵⁷ *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske, 10.4.1941.-10.4.1942.*, Državni izvještajni i promičbeni ured, Zagreb, 1942., 116-117.

⁵⁸ HR-HDA-219. Ministarstvo prometa i javnih radova – Zagreb (1941-1945), *Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odjel za željeznice, autopromet i brodarstvo*, br. 10, Zagreb, 15. 5. 1942., kut. br. 216.

U novostvorenoj socijalističkoj Jugoslaviji, temeljem čl. 14. st. 2. *Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije*⁵⁹ od 31. siječnja 1946., sredstva željezničkog prometa proglašena su općenarodnom imovinom, tj. imovinom u rukama države. Prema tome, sve željeznice javnog prometa u zemlji samim Ustavom nacionalizirane su i prešle u svojinu države, pod upravom saveznog Ministarstva saobraćaja u Beogradu (čl. 44. toč. 8).⁶⁰

Na prijedlog Ministarstva saobraćaja br. 143 od 10. siječnja 1941. i na prijedlog Generalne direkcije željeznica br. 11432 od 29. svibnja 1948., a na temelju zapisnika sastavljenog početkom svibnja 1932. u Beogradu o održanoj izvanrednoj Skupštini dioničara likvidiranog društva D. d. Vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko (pruge: Vinkovci – Gunja – Brčko, Gunja – Gunja Sava), Okružni sud (Odjeljenje za centralnu zemljишnu knjigu željeznica i javnih kanala) u Novom Sadu dozvolio je 13. kolovoza 1948. da se na navedenoj vicinalnoj željeznicici uknjiži pravo vlasništva, po pravnom naslovu otkupa kao općenarodna imovina. Također, u centralnim zemljишnim knjigama zabilježeno je da je navedena imovina predana na upravljanje Jugoslavenskim državnim željeznicama (JDŽ) kao organu upravljanja.⁶¹

Zaključak

Pod vicinalnim željeznicama, odnosno željeznicama mjesnog interesa smatramo one kojima je glavni cilj bio da odgovaraju prometno-gospodarstvenim potrebama područja kroz koja su prolazile. Vicinalna željezница Vinkovci – Brčko imala je velik promet drvetom, a zatim voćem i pekmezom. Kao što je prikazano u članku, ona je poslovala sa značajnim financijskim dobitkom. Ekspanzivan razvoj željezničke mreže na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije započeo je 1880. godine donošenjem *Zakona o željeznicama mjesnog interesa*, koji je omogućio privatnom kapitalu izgradnju i eksploraciju željezničke mreže. Prije donošenja navedenog zakona željeznička mreža na prostoru Hrvatske i Slavonije bila je dosta siromašna, pa možemo zaključiti da je njegova implementacija odigrala presudnu ulogu u razvoju te mreže. Uzrok tome uspjehu leži u raznim olakšicama

⁵⁹ *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. 2. 1946.

⁶⁰ Spis Ministarstva saobraćaja Demokratske Federativne Jugoslavije br. 31372 upućen 22. ožujka 1946. Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti u Beogradu, ZPID SR.

⁶¹ HR-HDA-1576. Direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica – Zagreb (1945-1953), ur. br. 19986/1948.

i pogodnostima koje je navedeni zakon omogućio privatnicima koji su gradili i eksplorativirali vicinalne željeznice. Na prostoru tadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije postojalo je osamnaest dioničkih društava vicinalnih željeznica, između kojih je bilo i Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci – Brčko. Nakon dugogodišnjih pregovora Kraljevina Jugoslavija 7. veljače 1931. zaključila je sporazum s najvećom grupom od 24 mađarska društva vicinalnih željeznica, te je otkupila njihove željezničke pruge. U toj grupi otkupljene su i pruge u vlasništvu navedenog društva. Time je prestao i razlog njegovog postojanja. Odlukom izvanredne Glavne skupštine dioničara od 10. svibnja 1932., Društvo je ušlo u proces likvidacije, koja je završena 1940. godine. Možemo zaključiti da je hrvatska željeznička mreža najveći razvoj dostigla kada je država odlučila njenu izgradnju i eksploraciju prepustiti privatnom kapitalu, odnosno ekonomskom interesu (profitu). U tome periodu sagrađena je gotovo cjelokupna željeznička mreža na hrvatskom prostoru, koja uglavnom egzistira i dan-danas. Na ekonomskim interesima, odnosno gospodarsko-prometnim potrebama krajeva kroz koji je prolazila izgrađena je i eksplorativirana također i vicinalna željeznicna Vinkovci – Brčko.

THE VINKOVCI – BRČKO VICINAL RAILWAY STOCK COMPANY (1886–1940)

Summary

In this paper the author researches from the aspect of history of government the organisation, activities and liquidation of the Vinkovci – Brčko Vicinal Railway Stock Company from 1886 when the company was established to 1940 when its liquidation was brought to an end. The headquarters of the stock company during the Austro-Hungarian Monarchy was in Budapest and in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, it transferred to Belgrade. The stock company's railway line Vinkovci – Gunja was open for traffic in 1886 and Gunja – Brčko in 1894. The Vinkovci – Brčko Vicinal Railway was built and exploited on the economic interests i.e. economical-traffic needs of the parts where it went. The mentioned private railway line was exploited i.e. administrated by the state. During the Austro-Hungarian Monarchy the railway line of the Vinkovci – Brčko Stock Company was under the jurisdiction of the Business Board in Segedin i.e. Pecs of the Royal Hungarian Railways. After the dissolution of the Monarchy and creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes the railway line came under the jurisdiction of Zagreb State Railways and from 15 April 1923 under the jurisdiction of the State Railways Regional Board in Subotica. During its entire existence the stock company was significantly solvent. Based on the agreement of 7 February 1931 the state bought off the stock company's railway lines and hence there was no reason for its existence. In accordance with the decision of its assembly in 1932 the liquidation of the company began and it ended in 1940.

Translated by Marijan Bosnar

UDK: 376.7 (497.6) "1918/1941"

Izvorni naučni rad

ŠKOLE SA NJEMAČKIM NASTAVNIM JEZIKOM U BOSNI I HERCEGOVINI (1918–1941)¹

Enes S. Omerović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Položaj nacionalnih manjina u nekom društvu možemo pratiti kroz različite segmente života, ali se možda najbolje može sagledati kroz prosvjetne prilike, odnosno školovanje djece iz manjinske populacije. U ovom radu na osnovu neobjavljenih i objavljenih arhivskih izvora analizira se i rekonstruira pitanje škola sa njemačkim nastavnim jezikom u BiH između dva svjetska rata. Analizom i rekonstrukcijom ovog pitanja obuhvaćeni su zakonodavna aktivnost organa vlasti koja je bila usmjeren na školovanje djece iz manjinske populacije, brojno stanje i teritorijalni raspored škola, nastavni planovi i programi te udžbenici po kojima je izvođena nastava, broj učenika i broj učitelja angažiranih u nastavi na njemačkom jeziku.

Ključne riječi: Nijemci, njemački jezik, osnovne škole, BiH, Kraljevina SHS/Jugoslavija

Abstract: The position of national minorities in a society can be traced and followed through different aspects of life. The best way to analyze and comprehend this particular question is through educational opportunities i.e. the education of children from minority populations. This paper, based on unpublished and published archive sources and documents, analyzes

¹ Ovaj članak je nastao u okviru rada na projektu *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, koji je realiziran kao individualni projekat u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu, a pod istim naslovom odbranjen je i kao doktorat na Filozofском fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

and reconstructs positions and the role of schools in the German language in Bosnia and Herzegovina between the two WW-s. Analysis and reconstruction, of this specific research, covers several items: authorities' legislative activities directed towards the education of children from minority populations, total number of schools and their locations, curriculums, textbooks (used in the teaching process), the number of pupils as well as the number of teachers involved in the teaching process.

Keywords: Germans, German language, primary schools, Bosnia and Herzegovina, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians/Yugoslavia

***

Položaj pripadnika nacionalnih manjina u svakom, pa i bosanskohercegovačkom društvu možemo pratiti kroz različite segmente života, ali se možda najbolje može sagledati kroz prosvjetne prilike, odnosno školovanje djece iz manjinske populacije. Služeći i kao instrument za razvijanje nacionalne svijesti, škole mogu imati značajnu ulogu u izgradnji i očuvanju nacionalnog identiteta kod pripadnika manjinskih zajednica, ali i u procesu asimilacije manjinskog stanovništva u jednom društvu. Zato nam pitanje školovanja pripadnika njemačke manjine u BiH između dva svjetska rata može pokazati kakav je bio odnos državnih organa prema ovoj, ali posredno i prema drugim manjinama.

Škole sa manjinskim nastavnim jezicima u BiH otvarane su još u osmanskom periodu (jevrejske škole u kojima su djeca dobijala vjersku poduku), ali najveći broj potječe iz vremena austrougarske uprave, kada je u BiH otvoreno šezdesetak četverogodišnjih osnovnih, viših i srednjih škola sa manjinskim nastavnim jezicima. Te škole su imale različit status, odnosno bilo je državnih (narodnih), privatnih i konfesijskih škola. Među njima najbrojnije su bile škole i odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom i do 1918. godine u BiH otvoreno je 40 osnovnih, četiri više djevojačke i dvije srednje škole,² dok su ostale manjine imale relativno

² Kroz izvore i literaturu do sada smo utvrdili da su škole ili odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom otvorene i radile (duže ili kraće vrijeme) u njemačkim seoskim i industrijskim kolonijama, te većim gradskim centrima. Status narodnih (državnih) imalo je osam osnovnih škola u Franz-Jozefsfeldu (k. Bijeljina), Branjevu (k. Zvornik), Glogovcu / Schutzbergu (k. Prnjavor), Šibovskoj (k. Prnjavor), Tesliću (k. Tešanj), Franje Ferdinanda Visu (k. Tešanj), Kreki (k.

mali broj škola – Mađari 9 (6 osnovnih škola, 2 vrtića i nižu gimnaziju), Poljaci 5, a Italijani i Česi po jednu školu sa nastavom na maternjem jeziku.³

Većina osnovnih škola osnovanih u BiH tokom austrougarskog perioda sa stranim nastavnim jezicima radile su i u vrijeme smjene vlasti 1918. godine. Novi organi vlasti, bilo da je riječ o privremenim (narodna vijeća) ili stalnim, od početka su se bavili manjinskim školstvom, te su uredbama, naredbama, pravilima i zakonima nastojali smanjiti njihov broj, a preostale staviti pod čvrstu kontrolu države.

Tuzla) i Opsječkom (k. Banja Luka). Vjerskih (konfesijskih) osnovnih škola sa njemačkim nastavnim jezikom bilo je dvanaest, i to u Ober Windhorstu, Mittel Windhorstu i Unter Windhorstu (k. Bosanska Gradiška), Rudolfstalu (k. Banja Luka), dvije u Sarajevu (Rimokatolička djevojačka osnovna škola u Zavodu sv. Augustina, Rimokatolička osnovna škola u Zavodu sestara Uršulinaka u Novom Sarajevu), u Banjoj Luci (Rimokatolička osnovna škola sestara "Dragocjene krvi Isusove" u Samostanu Marija pomoćnica u Banjoj Luci), u Budžaku pored Banje Luke (odjeljenje sa njemačkim nastavnim jezikom u Samostanu Nazaret sestara Družbe klanjateljica krvi Kristove), u Mostaru (odjeljenje Osnovne škole u Zavodu milosrdnih sestara sv. Vinka), Tuzli (odjeljenje Rimokatoličke osnovne škole u Zavodu sestara "Božje Ljubavi"), u Zenici (odjeljenje sa njemačkim nastavnim jezikom u Rimokatoličkoj osnovnoj školi) i Bosanskom Brodu (Privatna osnovna škola Društva "Verein der Deutschen" u Zavodu sestara sv. Križa). Privatnih osnovnih škola sa njemačkim nastavnim jezikom bilo je dvadeset, i to u Sarajevu (Privatna osnovna škola s njemačkim nastavnim jezikom "Braće kršćanskih škola"), Dubravi, Vrbaškoj i Trošljima (k. Bosanska Gradiška), Lukavcu (k. Tuzla), Jajcu (k. Jajce), Drvaru i Oštrelju (k. Bosanski Petrovac), Vučjoj Poljani i Mijačici (k. Ključ), Dobrljinu (k. Bosanski Novi), dvije škole u Zavidovićima (k. Žepče), Potocima (k. Glamoč), Čardaku (k. Varcar-Vakuf), Trebinju (k. Trebinje), Kralupima (k. Visoko), Svilaju (k. Derventa) te Vranovcu i Prosari (k. Bosanska Dubica). Pored navedenih osnovnih škola radile su i četiri više djevojačke osnovne škole u sklopu nekih koje su već navedene: u Sarajevu u Zavodu sv. Augustina, u Jajcu Viša škola "Elektr. dioničarskog društva", u Tuzli u Zavodu sestara "Božje Ljubavi" i u Banjoj Luci u Zavodu sestara "Dragocjene krvi Isusove". U Sarajevu su postojale i dvije srednje škole sa njemačkim nastavnim jezikom. Prva je bila *Militär-Knaben-Pensionat* (Vojni pansion za dječake) i ona je pružala pripremno obrazovanje za Bečku kadetsku školu. Druga je bila Privatna njemačka gimnazija, osnovana prije početka Prvog svjetskog rata, a koju su finansirali njemački privrednici. Nabrojane škole sa njemačkim nastavnim jezikom ne spominju se na jednom mjestu. Spisak je sastavljen na osnovu nekoliko arhivskih dokumenata i literature: Arhiv BiH (dalje: ABiH), Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za BiH (dalje: NVSHS), 13680 prez; *Školski Glasnik*, god. X, Sarajevo, 28. februar 1919, 12-14; Fritz Hoffman, *Das Schichthal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878-1978*, 1982, 24-27; Mitar Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 46-50; Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u BiH u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo, 1965, 241-243. i 246-247; Franjo Marić i Anto Orlovac, *Banjolučka biskupija u rijeći i slici od 1881. do 2006. godine*, Biskupski ordinarijat/Zagreb: Vikarijat Banjolučke biskupije, Banja Luka, 2006, 585-598; Božo Goluža, *Katolička crkva u BiH 1918-1941. BiH-zemlja katolika, pravoslavaca i muslimana*, Teološki institut, Mostar, 1995, 148-150.

³ Enes Omerović, *Nacionalne manjine u BiH (1918-1941)*, doktorska disertacija odbranjena 16. oktobra 2017. godine na Filozofском fakultetu Univerziteta u Sarajevu, 148-150.

Školsko zakonodavstvo

Preuzimanjem vlasti u Bosni i Hercegovini 1918. godine Narodno vijeće i Narodna vlada naslijedili su i nastavili primjenjivati i zakone koji su regulirali pitanje školstva. U to vrijeme nije bilo moguće donositi nove zakone, ali su novi organi vlasti nastojali naslijedenu zakonsku regulativu mijenjati u onom obimu koji je odgovarao nastalim promjenama. Zbog toga su se prvo privremeni, a zatim i stalni organi vlasti, kako u Sarajevu tako i u Beogradu, između ostalog bavili i pitanjima školstva, te su donosili različite naredbe, uredbe, pravila i zakone kako bi uredili pitanje školstva, a u njemu i školovanja pripadnika nacionalnih manjina.

Narodna vijeća, kao privremeni organi vlasti u BiH, neposredno nakon preuzimanja vlasti, tokom novembra 1918. godine, počela su se baviti i pitanjem škola sa stranim nastavnim jezicima. Mjesna narodna vijeća u nekim industrijskim centrima prije bilo kakvih instrukcija Glavnog odbora Narodnog vijeća ili Narodne vlade pokušala su riješiti pitanje škola sa stranim nastavnim jezicima zabranjujući njihov dalji rad.⁴ Tokom novembra 1918. godine o školama sa stranim nastavnim jezicima raspravljano je i na sjednicama Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH i 25. 11. 1918. godine donesena je odluka da se dozvoli opstanak osnovnih škola sa stranim nastavnim jezicima u zemljoradničkim kolonijama i privremeno u industrijskim kolonijama sa većim brojem stranih radnika. Sve druge škole sa stranim nastavnim jezicima trebale su biti odmah zatvorene.⁵ Narodna vlada uskoro je izdala i konkretne naredbe. Prvo je 27. 11. 1918. godine zabranjen rad svim srednjim školama u BiH sa njemačkim i mađarskim nastavnim jezikom,⁶ i ovom naredbom praktično je stavljena tačka na postojanje srednjih škola sa njemačkim i mađarskim nastavnim jezikom u BiH tokom međuratnog perioda. Dva dana kasnije, 29. 11. 1918. godine, objavljena je i naredba o osnovnim i višim djevojačkim školama prema kojoj je trebalo odmah zatvoriti osam osnovnih i četiri više djevojačke privatne i konfesijske škole sa njemačkim nastavnim jezikom (u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci, Bosanskom Brodu, Mostaru, Trebinju i Jajcu) i pet privatnih osnovnih škola sa mađarskim nastavnim jezikom (dvije u Sarajevu, te po jedna u Brčkom, Bijeljini i Mostaru),

⁴ ABiH, Zemaljska vlada za BiH (dalje: ZVBiH), (opća), k. 62, sign. 87/198/1; ABiH, ZVBiH (opća), k. 26, sign. 47/1/99.

⁵ *Narodno vijeće SHS za BiH. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH. Inventari i građa* (ur. Andrej Rodinis), Arhiv BiH, Sarajevo, 2008, 49.

⁶ ABiH, NVSHS (opća), k. 5, sign. 67/4.

a dozvoljen je nastavak rada u 29 osnovnih škola (9 narodnih, 4 konfesijske i 16 privatnih) sa stranim nastavnim jezikom.⁷

U spomenutoj naredbi Narodne vlade za BiH jasno su definirani i uvjeti pod kojima je dozvoljen dalji rad za 29 osnovnih škola sa stranim nastavnim jezicima. Iz ovih škola odmah je trebalo ispisati svu djecu kojoj je maternji jezik bio srpski, hrvatski ili slovenački, u tim školama se kao obavezan predmet u II, III i IV razredu morao izučavati srpski ili hrvatski jezik sa 5 časova sedmično, osnove geografije i historije trebalo je također podučavati na srpskom ili hrvatskom jeziku, sve su ove škole bile obavezne zatražiti odobrenje za nastavak rada, a formulari i svjedodžbe morale su biti na srpskom ili hrvatskom jeziku.⁸ Ovim je manjinsko školstvo u BiH značajno reducirano i prije stvaranja Kraljevstva SHS, a stvoreni su i uvjeti da se taj proces nastavi u narednom periodu. Slični procesi, odnosno redukcija manjinskog školstva dešavaju se i na drugim teritorijama koje će 1. 12. 1918. godine ući u sastav Kraljevstva SHS, a ona je nastavljena i nakon 1. 12. 1918. godine u svim njegovim dijelovima. Premda su redukcijom manjinskog školstva bile pogodene sve manjinske zajednice, u nekim dijelovima Kraljevstva SHS pojedine manjine bile su više izložene ovom procesu. U Makedoniji i na Kosovu u prvom talasu zatvorene su bugarske, albanske i cincarske škole, dok su turske zatvorene tek u narednim godinama. Na prostoru Vojvodine neposredno nakon stvaranja Kraljevstva SHS najveće štete pretrpjele su mađarske škole, čiji je broj drastično smanjen, dok su istovremeno Nijemci na istom prostoru uspjeli osnovati nekoliko škola sa njemačkim nastavnim jezikom. Mađarske škole su i na prostoru Hrvatske bile na udaru nakon promjena 1918. godine i samo su rijetke preživjele. Dok su u Vojvodini Nijemci uspjeli čak osnovati nekoliko novih škola, u Sloveniji su njemačke škole desetkovane.⁹ Očigledno je da su u prvim godinama nakon stvaranja Kraljevstva SHS presudnu ulogu u određivanju stava prema manjinskim školama imali specifični (lokalni) odnosi (sada) većinskog i (tek nastalog) manjinskog stanovništva, ali

⁷ ABiH, NVSHS, sign. 13680/prez; *Školski glasnik*, god. X, 28. februar 1919, 12-14. Čini se da u Narodnoj vladi i Narodnom vijeću u tom trenutku nisu raspolagali tačnim informacijama o broju škola sa stranim nastavnim jezicima, te istom naredbom pozivaju lokalne organe vlasti da ih obavijeste ukoliko postoje i druge škole koje nisu izričito navedene u naredbi. Da je zaista bilo tako, možemo vidjeti na primjeru škole sa italijanskim nastavnim jezikom u Mahovljima i škole sa mađarskim nastavnim jezikom u Vučjak-Jasici, koje se ne spominju u navedenoj naredbi, ali koje su, sudeći po drugim arhivskim dokumentima, u to vrijeme radile.

⁸ ABiH, NVSHS, sign. 13680/prez; *Školski glasnik*, god. X, 28. februar 1919, 12-14.

⁹ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2005, 225-231.

su i svi kasniji postupci centralnih jugoslavenskih vlasti išli u pravcu reduciranja i stavljanja pod strogu državnu kontrolu manjinskog školstva. Pored reduciranja manjinskog školstva, u vremenu konsolidiranja države tom se procesu polahko pridruživalo i nastojanje da se kroz ideologiju nacionalnog i državnog jedinstva postepeno brišu nacionalne, vjerske i kulturne razlike između jugoslavenskih državljanima, uključujući tu i pripadnike manjina.

Nakon stvaranja Kraljevstva SHS na njegovom teritoriju je važilo ukupno 37 različitih zakonskih propisa (zakona, uredbi, naredbi i sl.) koji su regulirali rad osnovnih škola.¹⁰ Od tog broja na teritoriji BiH važeći su bili *Zakon o obaveznoj nastavi* od 28. 6. 1911. godine i *Zakon o osnivanju, izdržavanju i nadzoru zavoda za nastavu i vaspitanje djece* od 25. 2. 1913. godine.¹¹ Velike su razlike bile između pojedinih historijskih pokrajina u trajanju osnovnoškolskog obrazovanja (četverogodišnje, petogodišnje, šestogodišnje i osmogodišnje osnovne škole), školskim sistemima, nastavnim planovima i programima, zadacima škole itd.¹² Pravna neujednačenost školskog zakonodavstva u Kraljevini SHS nije bila kratkotrajna i trebalo je više od 10 godina da se donese jedinstven zakon o ovoj problematici, a kojim bi istovremeno bilo riješeno i pitanje manjinskog školstva na jedinstven način. Volje za taj posao nije nedostajalo, pa je već u prvoj polovini 1919. godine izrađen prvi projekt jedinstvenog zakona o osnovnim školama, koji je sadržavao i odredbe o školovanju na jezicima nacionalnih manjina. Međutim, ovaj zakonski projekt nije usvojen, kao što nisu usvojeni ni zakonski projekti o osnovnim školama iz 1921, 1922, 1925, 1927. i 1928. godine. Svaki od njih je sadržavao i odredbe o školovanju djece manjina na maternjem jeziku. Ovo neusvajanje jedinstvenog zakona o osnovnim školama bilo je posljedica unutrašnjopolitičkih kriza u Kraljevini SHS, a ne nastojanja da se ne donesu odredbe o manjinskom školovanju, iako je otpor prema tome postojao.¹³

I pored ove pravne neujednačenosti, Ministarstvo prosvete je tokom dvadesetih godina XX stoljeća uspjelo osigurati kakvu-takvu jednoobraznost na cijeloj teritoriji države donošenjem propisa o trajanju školske godine, školskim praznicima, izdržavanju škola, institucijama školskih nadzornika i inspektora, stanarini

---

¹⁰ Isto, 233.

¹¹ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Deo 2, Škola i crkva, Stubovi kulture*, Beograd, 1997, 117-118; Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2005, (Knj. II), 7-8.

¹² M. Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941. (Knj. I)*, 37.

¹³ Branislav Gligorijević, “O nastavi na jezicima narodnosti u Vojvodini 1919-1929”, *Zbornik za istoriju*, Matica srpska, Novi Sad, 1972, br. 5, 75-80.

za učitelje, udžbenicima itd.¹⁴ Posebna pažnja posvećena je izgradnji jedinstvenih nastavnih planova i programa, ali je rad i na tome išao dosta tromo, pa je prvi jedinstveni nastavni plan za četverogodišnju osnovnu školu donesen tek 1925. godine, a naredne, 1926. godine i jedinstveni nastavni program.¹⁵

U nedostatku jedinstvenog zakonodavstva, osnova za postupanje prema manjinskim školama tokom dvadesetih godina XX stoljeća bile su odredbe Vidovdanskog ustava i za njega vezane odredbe Ugovora o zaštiti manjina (Senžermen-ski mirovni ugovor). Školovanje manjinske djece na maternjem jeziku tretirano je u članu 16. Vidovdanskog ustava: “*Manjinama druge rase i jezika daje se osnovna nastava na njihovom materinskom jeziku pod pogodbama, koje će propisati zakon*”.¹⁶ Ova odredba je bila u vezi sa članovima 8 i 9 Ugovora o zaštiti manjina, prema kojima je manjinskim zajednicama u Kraljevini SHS garantovano pravo na osnovno školovanje na maternjem jeziku, te obavezuje državu da u sredinama sa brojnijim manjinskim stanovništvom osigura nastavu na manjinskim jezicima.¹⁷ Ovim je manjinama dato pravo da imaju nastavu na maternjem jeziku samo u osnovnim školama, što je odgovaralo već postojećoj situaciji u Bosni i Hercegovini, ali ne i u nekim drugim dijelovima Kraljevine SHS, npr. u Vojvodini, gdje je do tada postojala mogućnost rada i srednjih i građanskih škola sa stranim nastavnim jezicima.¹⁸

Vodeći se postavljenim parametrima, iz Ministarstva prosvete povremeno su uredbama, naredbama i pravilima regulirali pitanja manjinskog školstva, a sve u cilju njegovog daljeg unificiranja, reduciranja i stavljanja pod kontrolu manjinskih škola i odjeljenja. Jedna od naredbi koja je išla u tom smjeru bila je Naredba od 18. 6. 1925. godine, kojom ministar prosvjete Pribićević propisuje uvjete pod kojima su se mogle otvoriti škole ili odjeljenja sa stranim nastavnim jezicima. Njome je propisano da je nastavni jezik u javnim osnovnim školama državni jezik, da se dozvoljava otvaranje paralelnih razreda u onim školama gdje ima više od 30 djece sa drugim maternjim jezikom. U takvima razredima prve četiri godine nastava se izvodila na njihovom maternjem jeziku, ali je nastava nacionalne grupe predmeta bila na državnom jeziku (srpski ili hrvatski jezik, historija i geografija Kraljevine SHS). Također, bilo je dozvoljeno kombinirati više

¹⁴ M. Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941. (Knj. I)*, 42.

¹⁵ Isto, 46.

¹⁶ “Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Zbornik zakona i naredaba za BiH*, 1921, 148.

¹⁷ Ilija Pržić, *Zaštita manjina*, Jugoslovensko udruženje za međunarodno pravo, Beograd, 1933, 120-124; B. Gligorijević, “O nastavi na jezicima narodnosti u Vojvodini”, 75.

¹⁸ B. Gligorijević, “O nastavi na jezicima narodnosti u Vojvodini”, 68.

razreda u jednom odjeljenju ako nije bilo 30 učenika za jedan razred, ali tako da u odjeljenju nije smjelo biti više od 50 učenika. Ova naredba je važila od početka školske 1925/26. godine.¹⁹ Kako bi dodatno reducirali manjinske škole i odjeljenja, prosvjetne vlasti primjenjivale su tzv. *analizu prezimena*, kojom je država sebi dala za pravo da procjenjuje porijeklo djece prilikom upisa u škole, a sve kako bi se spriječilo upisivanje djece slavenskog porijekla u njemačke ili mađarske škole. Na taj način je dodatno smanjivan broj djece u manjinskim školama i odjeljenjima.²⁰ Uz povremena obustavljanja i nova pokretanja, *analiza prezimena* bila je prisutna tokom cijelog međuratnog perioda, najčešće u Vojvodini,²¹ a takvi postupci su poduzimani i u BiH.

Jedinstveni *Zakon o narodnim školama* donesen je tek 5. 12. 1929. godine, a u nekoliko članova je tretirao i pitanje manjinskog školstva. Tako je članom 9 bilo predviđeno otvaranje pripremnog razreda u kojima su djeca savladavala osnove *državnog* jezika i tako se pripremala za osnovnu školu na *državnom* jeziku. Upis u pripremni razred nije bio obavezan. Članom 45 bila je predviđena mogućnost osnivanja posebnih odjeljenja sa manjinskim jezicima. Za otvaranje ovakvih odjeljenja bilo je potrebno najmanje 30 učenika jedne manjine ili u izuzetnim slučajevima 25, što je odobravao ministar prosvjete. Program rada u ovim odjeljenjima bio je potpuno isti kao i u ostalim osnovnim školama, a razlika je bila u tome što se nastava izvodila na maternjem jeziku učenika, a *državni* jezik je predavan kao obavezan predmet. U onim mjestima gdje je bilo više odjeljenja sa istim manjinskim jezikom mogli su imati i svog posebnog upravitelja. U članu 46 propisano je da djeca jedne manjine ne mogu pohađati nastavu na drugom manjinskom jeziku, odnosno jeziku koji im nije bio maternji. Predviđalo se i da djeca kojima je *državni* bio maternji jezik ne mogu pohađati nastavu na jeziku neke od manjina ako u mjestu postoji škola ili odjeljenje sa *državnim* jezikom, dok su roditelji manjinci mogli, ako su htjeli, upisati dijete u odjeljenje ili školu sa *državnim* nastavnim jezikom. Manjinska djeca u mjestima gdje nije bilo dovoljno djece da formiraju manjinsko odjeljenje morala su pohađati nastavu na *državnom* jeziku. Članom 47 određeno je da su nastavu mogli izvoditi državni nastavnici koji su morali u potpunosti vladati *državnim* jezikom. Budući da je dio manjinskih škola i u trenutku donošenja ovog zakona imao status privatnih, član 164 indirektno se ticao ovih škola. Naime, privatnim osnovnim školama

¹⁹ Isto, 70; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 239-240.

²⁰ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Deo 3, Politika i stvaralaštvo*, Stubovi kulture, Beograd, 1997, 65; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 229.

²¹ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 229-230.

dozvoljeno je da nastave raditi ako se u roku od 4 mjeseca od stupanja na snagu ovog zakona u potpunosti saobraze sa njegovim odredbama. Istovremeno nije dozvoljeno da se mogu otvarati nove privatne škole.²² Novim zakonom praktično je ozakonjena već postojeća praksa,²³ ali je istovremeno konačno unificirano školsko zakonodavstvo.

Uz ovaj zakon važno je spomenuti i Nastavni plan i program za osnovne škole koji je donesen 15. 7. 1933. godine,²⁴ a koji je zamijenio dotadašnje privremene, često nepotpune i nejasne planove i programe.²⁵ Nastavnim planom i programom bili su propisani predmeti i sedmični broj sati za svaki od njih od prvog do četvrtog razreda. Prema ovom planu i programu od prvog razreda djeca su imala predmete: *Nauka o veri s moralnim poukama*, *Narodni jezik (srpsko-hrvatsko-slovenački)*, *Račun s osnovama geometrije*, *Pevanje*, *Telesne vežbe po sokolskom sistemu*. U drugom razredu dobijali su još *Crtanje i Lepo pisanje*, a od trećeg razreda i *Zemljopis*, *Istoriju*, *Poznavanje prirode i pouke o zdravlju*, te *Praktična i privredna znanja i umenja (domaćinstvo s ručnim radom)*.²⁶ U manjinskim školama i odjeljenjima primjenjivan je isti nastavni plan i program, s tim što je nastava izvođena na jeziku određene manjine, osim nastave iz nacionalne grupe predmeta (narodni jezik, historija i geografija Kraljevine Jugoslavije). U vezi s ovim nastavnim planom i programom, ministar prosvjete je 5. 12. 1935. godine donio i nastavne planove i programe za škole sa njemačkim, mađarskim, rumunskim i čehoslovačkim nastavnim jezikom.²⁷

Donošenje jedinstvenog zakona o osnovnim školama, a nakon njega i jedinstvenog nastavnog plana i programa, ipak nije donijelo i jedinstven pristup ostvarivanju prava manjina na školovanje na svom maternjem jeziku. Kao i do tada, ostvarivanje manjinskih prava je i dalje uveliko zavisilo od međunarodnog položaja i snage matičnih država manjina koje su živjele u Kraljevini Jugoslaviji, dobrih ili loših odnosa Kraljevine Jugoslavije sa matičnim državama manjina, te (ne)zainteresiranosti matičnih država za položaj manjinskog stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji. Tridesetih godina XX stoljeća u više navrata nekim manjinskim zajednicama bit će davane olakšice u pitanjima manjinskog školstva,

²² M. Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941. (Knj. II)*, 18-58.

²³ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 235.

²⁴ M. Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941. (Knj. II)*, 58-72.

²⁵ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 232.

²⁶ M. Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941. (Knj. II)*, 58.

²⁷ Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (dalje: MPKJ), sign. 66-1281-1527.

dok, s druge strane, druge manjinske zajednice nisu mogle ostvariti čak ni onaj minimum koji im je obećavao Zakon o narodnim školama, Ustav, međunarodni ugovori itd.

Broj škola i odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom

Najbrojnija, ali i jedna od najorganiziranih manjinskih zajednica u BiH bila je njemačka. Potvrda organiziranosti je i broj škola, odnosno odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom, kako u vrijeme austrougarske uprave tako i u vrijeme kada je BiH bila u sastavu Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Od ranije spomenutih 40 osnovnih, četiri više djevojačke škole i dvije srednje škole, koje su otvorene do 1918. godine u BiH, u vrijeme prevrata je radilo (bar prema nekim dokumentima Narodne vlade SHS za Bosnu i Hercegovinu) 33 četverogodišnje osnovne (8 narodnih, 10 konfesijskih i 15 privatnih osnovnih škola) i 4 više djevojačke škole, dok za dvije srednje škole nemamo podatke. Naredbom Narodne vlade od 29. novembra 1918. godine trebalo je odmah zatvoriti osam (8) osnovnih škola ili odjeljenja i sve četiri više djevojačke škole sa njemačkim nastavnim jezikom: Konfesijska rimokatolička osnovna i Viša djevojačka škola u Zavodu sv. Augustina u Sarajevu, Rimokatolička osnovna škola u Zavodu sestara Uršulinaka u Novom Sarajevu, Privatna osnovna škola "Braće kršćanskih škola" u Sarajevu, Rimokatolička osnovna i Viša djevojačka škola u Zavodu sestara "Dragocjene krvi Isusove" u Banjoj Luci, Privatna osnovna škola Društva "Verein der Deutschen" u Zavodu sestara sv. Križa u Bosanskom Brodu, Viša škola "Elektr. dioničarskog društva" u Jajcu, Njemačka vojnička osnovna škola u Trebinju, odjeljenje sa njemačkim nastavnim jezikom u Rimokatoličkoj osnovnoj školi i Viša djevojačka škola u Zavodu sestara "Božje Ljubavi" u Tuzli i njemačko odjeljenje Osnovne škole u Zavodu milosrdnih sestara sv. Vinka u Mostaru.²⁸ Spisak škola ili odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom kojima je izričito dozvoljen dalji rad bio je nešto duži. Dozvoljen je dalji rad narodnim osnovnim školama u Franz-Josefsfeldu /Petrovom Polju/ (k. Bijeljina), Branjevu (k. Zvornik), Glogovcu /Schutzberg/ i Šibovskoj (k. Prnjavor), Tesliću i Franje Ferdinanda Visu /Putnikovom Brdu/ (k. Tešanj), Kreki (k. Tuzla) i Opsječkom (k. Banja Luka), zatim konfesijskim školama u Gornjem, Srednjem i Donjem Windhorstu /Novoj Topoli/ (k. Bosanska Gradiška) i Rudolfstalu /Aleksandrovac/ (k. Banja Luka). Na kraju, dozvoljen je dalji rad i privatnim osnovnim školama u

---

²⁸ ABiH, NVSHS, sign. 13680 prez.

Dubravama i Vrbaški (k. Bosanska Gradiška), Lukavcu (k. Tuzla), Jajcu (k. Jajce), Drvaru i Oštrelju (k. Bosanski Petrovac), Vučoj Poljani i Mijačici (k. Ključ), Dobrljinu (k. Bosanski Novi), dvjema školama u Zavidovićima (k. Žepče), Potocima (k. Glamoč) i Čardaku (k. Varcar-Vakuf).²⁹

Sprovodenje navedene naredbe u vrlo kratkom vremenskom periodu znatno je reduciralo broj škola i odjeljenja s njemačkim nastavnim jezikom. Pored zatvaranja škola kojima je to izričito naređeno, na smanjenje njihovog broja znatno je utjecalo sprovodenje naredbe da se iz škola sa stranim jezicima moraju ispisati sva djeca kojima je maternji jezik bio srpski, hrvatski ili slovenački. Neke od škola morale su zbog drastičnog smanjivanja broja polaznika zatvoriti svoja vrata ili uvesti nastavu samo na srpskom ili hrvatskom jeziku. Značajan utjecaj na smanjenje broja manjinskih škola imali su i lokalni privremeni organi vlasti, odnosno mjesna narodna vijeća u pojedinim industrijskim mjestima u BiH koji su i prije intervencije Narodne vlade u pitanju manjinskih škola samostalno i samoinicijativno pokušali riješiti pitanje manjinskih škola u svojim sredinama. Tako je npr. Mjesni odbor Narodnog vijeća u Tesliću 19. 11. 1918. godine zatvorio odjeljenje sa njemačkim nastavnim jezikom u lokalnoj osnovnoj školi u Tesliću pod izgovorom da je u tom odjeljenju svega 11 djece njemačke narodnosti, a da su ostalih 44 djece Slaveni, koji su silom tjerani u njemačku školu. Zatvaranje je odmah izvršeno. Međutim, deset dana kasnije Narodna vlada Narodnog vijeća donijela je naredbu o manjinskim školama u kojoj je ovom odjeljenju bio dozvoljen dalji rad, a sredinom decembra i direktno se obratila lokalnom Narodnom vijeću i spomenutoj školi sa zahtjevom da se ukinuto odjeljenje ponovo uspostavi jer mu je svojom naredbom vlada to dozvolila. Pokušaji da se to odjeljenje ponovo uspostavi nisu dali rezultate, jer su bivši članovi Narodnog vijeća, čak i nakon njegovog rasformiranja, na sve načine ometali rad škole i nisu dozvoljavali njegovo ponovno uspostavljanje. Provjera nacionalnog sastava učenika u spornom odjeljenju pokazala je da su lokalni vlastodršci, blago rečeno, skrivali broj djece kojima je njemački maternji jezik. Ustanovljeno je da je kod 48 djece koja su počudala nastavu na njemačkom jeziku njemački i bio maternji jezik, kod dvoje je maternji jezik bio mađarski, kod dvoje češki i svega jedno dijete sa hrvatskim kao maternjim jezikom. Nastojanja vlade da se ovo odjeljenje ponovo uspostavi nisu dala rezultate. I pored oštrog intoniranog dopisa kojim Zemaljska vlada početkom

²⁹ ABiH, NVSHS, sign. 13680 prez. Iako u navedenoj naredbi nije spomenuto koji se nastavni jezik koristio u ovim školama, na osnovu ranijih, ali i kasnijih arhivskih dokumenata i literaturе utvrdili smo nedostajuće podatke. Za neke od škola na spisku nismo uspjeli utvrditi koji je jezik bio nastavni (škole u Čardaku, Vučoj Poljani, Mijačici), ali sa velikom dozom sigurnosti možemo pretpostaviti da je nastavni jezik u tim školama bio njemački.

marta 1919. godine obavještava Narodnu školu u Tesliću da njemačko odjeljenje može nastaviti sa radom, te da nije ni trebalo prekidati rad, stvari se nisu promjenile.³⁰ Iz škole u Tesliću početkom maja 1919. godine odgovaraju Kotarskom uredu u Tešnju i neotvaranje njemačkog odjeljenja pravdaju činjenicom da nije moguće otvoriti odjeljenje usred školske godine, te da nema udžbenika za takvu nastavu.³¹ Opstrukcije iz lokalne sredine imale su presudnu ulogu u gašenju ovog odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom. Međutim, u tom procesu značajnu ulogu odigrali su i roditelji djece iz njemačkog odjeljenja, koji se nisu dovoljno angažirali na njegovom očuvanju ili obnavljanju rada, kao i Zemaljska vlada koja na primjeru Teslića nije pokazala da čvrsto stoji iza vlastitih naređenja. Svi spomenuti elementi doveli su do toga da do tridesetih godina XX stoljeća nema podataka da je postojalo njemačko odjeljenje u tesličkoj osnovnoj školi.

Slična stvar desila se i sa Privatnom osnovnom školom sa njemačkim nastavnim jezikom firme “Elektrobosna” u Jajcu. Lokalno Narodno vijeće zatvorilo je 19. 11. 1918. godine školu sa njemačkim nastavnim jezikom pri firmi “Elektrobosna” u Jajcu. Međutim, na ovu odluku žalio se direktor fabrike Narodnoj vladi SHS za BiH, odakle je 5. 12. 1918. godine stigla naredba upućena Kotarskom uredu u Jajcu u kojoj je zahtijevano da se u skladu s vladinom naredbom dozvoli dalji rad Privatnoj osnovnoj školi sa njemačkim nastavnim jezikom, a da se zabrana rada odnosi samo na Višu školu u istoj fabrici.³² Za razliku od škole u Tesliću, čini se da su lokalni organi vlasti u Jajcu dozvolili ponovno otvaranje ove škole jer se u maju 1919. godine u ovoj osnovnoj školi nastava izvodila i na njemačkom jeziku.³³

Pored toga, organi vlasti vršili su pritisak na tzv. fabričke škole i njihove vlasnike prvo da u nastavu uvedu srpski ili hrvatski jezik, a nakon toga i da potpuno organiziraju nastavu na srpskom ili hrvatskom jeziku. Tako je Zemaljska vlada za BiH 17. 7. 1919. godine tražila od Okružne oblasti u Travniku da pokuša kod firme Otta Steibeisa u Potocima kod Glamoča isposlovati da ono u vlastitom interesu, (podvukao E. O.) *kao i u interesu naroda kod osnovne škole u*

³⁰ ABiH, ZVBiH (opća), k. 62, sign. 87/198/1.

³¹ Odgovor iz škole u Tesliću upućen je 8. maja 1919. godine Kotarskom uredu u Tešnju, a potpisuje ga učiteljica V. Jusić. Tu stoji: *Obzirom na gornju naredbu daje se p.n. do znanja, da se njemački odio ove škole ove godine ne misli otvarati, i to s razloga, što je odmaklo vrijeme, a do sada prešlo 28 učenika(ca) u srp.hrv.odjel, te premalen broj ostaje za njemački odio. Osim toga ne posjeduje škola nikakvih njemačkih knjiga.* ABiH, ZVBiH (opća), k. 62, sign. 87/198/2.

³² ABiH, NVSHS (opća), k. 6, sign. 81/20/161.

³³ ABiH, ZVBiH (opća), k. 26, sign. 47/1/99.

*Potocima, pored odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom, stvori i odjeljenje sa srpsko-hrvatskim nastavnim jezikom, ili da udesi poludnevnu nastavu za pomenu ta odjeljenja, ili konačno, da u školi bude nastavni jezik srpsko-hrvatski, a učenicima kojima je materinski jezik njemački uče kroz sva četiri godišta njemački.*³⁴ Iz Travnika je uskoro stigao odgovor da je ova firma svoju školu u Potocima pretvorila u školu sa srpskim/hrvatskim jezikom, ali je istovremeno molila da se dozvoli organiziranje nastave na njemačkom jeziku za djecu kojoj je njemački bio maternji.³⁵ Okružna oblast u Travniku je u maju 1919. godine preporučila da školu firme “Eissler i Ortlieb” u Zavidovićima od septembra te godine pretvori u školu sa srpskim ili hrvatskim jezikom.³⁶

Na kraju, na reduciranje broja škola i odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom utjecala je i činjenica da je tokom prvih godina postojanja Kraljevstva SHS Bosnu i Hercegovinu napustilo nekoliko hiljada Nijemaca. Zbog dobrovoljnog (pojedinačnog i organiziranog) i nasilnog (protjerivanje) iseljavanja broj Nijemaca u Bosni i Hercegovini se smanjio sa 22 968 osoba 1910. godine na 16 471 osoba 1921. godine.³⁷

Trend smanjivanja škola i odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom nastavljen je i narednih godina. Postepeno su ukidane ili pretvarane u škole sa srpskim ili hrvatskim nastavnim jezikom, pa su do 1920. godine prestale sa radom škole u Dubravama, Vrbaški, Jajcu, Vučkoj Poljani, Zavidovićima (obje škole) i Dobrljinu, gdje je uvedena nastava na srpskom ili hrvatskom jeziku.³⁸

Posljedice ove redukcije možemo vidjeti i u jednom arhivskom dokumentu iz 1924. godine. Te godine u BiH radilo je svega deset osnovnih škola u kojima je na-

³⁴ ABiH, ZVBiH (opća), k. 52, sign. 72/122/109.

³⁵ ABiH, ZVBiH (opća), k. 52, sign. 72/122/109.

³⁶ ABiH, ZVBiH (opća), k. 63, sign. 90/109/14.

³⁷ E. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini*, 59–61.

³⁸ ABiH, ZVBiH (opća), k. 162, sign. 86/146/1; ABiH, ZVBiH (opća), k. 63, sign. 88/28/2. Godine 1920. u Ministarstvu prosvete Kraljevstva SHS uopće nemaju podatke o broju manjinskih škola u BiH, a i u Zemaljskoj vladu u Sarajevu, čini se, ne raspolažu kompletnim podacima. U odgovoru Ministarstvu prosvete, a koji je sastavljen u Zemaljskoj vladu, navedeno je koje su to škole u BiH zatvorene nakon primjene naredbe od 29. novembra 1918. godine i iz tog odgovora se vidi da u Zemaljskoj vladu nisu raspologali kompletnim niti tačnim podacima. Npr. nigdje se ne spominje zatvaranje škole sa njemačkim nastavnim jezikom u Dobrljinu ili njeno pretvaranje u školu sa srpskim ili hrvatskim jezikom, a u toj školi je krajem 1918. godine nastava na njemačkom zamijenjena nastavom na srpskom ili hrvatskom jeziku. Također, ne spominje se da su zatvorene škole sa njemačkim nastavnim jezikom u nekim šumskim radilištima (npr. škole u Čardaku, Mijačici, itd.), iako su te škole najvjerojatnije zatvorile svoja vrata neposredno nakon prevrata.

stavni jezik bio njemački – u Lukavcu, Petrovom Polju, Dubrava-Koloni, Branjevu, Glogovcu, Šibovskoj, Donjoj, Srednjoj i Gornjoj Novoj Topoli i Aleksandrovcu.³⁹

U ovom periodu kada se broj škola sa stranim nastavnim jezikom konstantno smanjivao bilo je pokušaja da se osnuju nove škole, a u nekim mjestima je, čini se, to i uspjelo. Neki od istraživača spominju da je tokom 1919. godine u Pošincima (vjerovatno je riječ o Božincima u kotaru Derventa) otvorena osnovna škola sa njemačkim nastavnim jezikom.⁴⁰ Međutim, podatak da se u vrijeme kada se po BiH zatvaraju osnovne škole sa njemačkim nastavnim jezikom i u mnogo većim mjestima otvara škola u koloniji koja je 1921. godine imala samo 85 Nijemaca zvuči u najmanju ruku čudno. Pored toga, ova škola se i ne spominje nigdje u zvaničnim statistikama i dokumentima, tako da pretpostavljamo da je najvjerovaljnije riječ o organiziranju vjerske poduke na njemačkom jeziku u ovom selu. Ovakvih škola koje nisu bile dio zvaničnog školskog sistema bilo je još u BiH. U selu Prosara, u kotaru Bosanska Dubica, od 1923. godine radila je škola sa njemačkim nastavnim jezikom. U ovoj školi učenici su učili *nauku vere, čitati i pisati i računati i to sve na njemačkom jeziku*. Nastavu je izvodio učitelj Nijemac, a školu su izdržavali seljani koji su učitelja snabdjevali namirnicama, a novčani honorar učitelj je dobijao od društva *Gustav-Adolf-Verein* iz Berlina. Ova škola je radila bez ikakvih problema sve dok organi vlasti nisu saznali za njeno postojanje, te je 1932. godine naređeno njeno zatvaranje jer nije radila u skladu s odredbama Zakona o narodnim školama.⁴¹ Zaista je nevjerovalno da je ova škola, iako se radilo o vjerskoj poduci s osnovama pismenosti, uspjela opstati tako dugo a da organi vlasti nisu znali za njeno postojanje. Ukoliko nju uzmememo za primjer, sasvim je vjerovatno da je i u drugim njemačkim kolonijama u tom periodu moglo postojati nešto slično.

Neposredno nakon smjene vlasti 1918. godine zabilježena je i jedna inicijativa da se organizira neka vrsta stručne (srednje) škole na njemačkom jeziku. Poljoprivredno društvo u Novoj Topoli (*Landwirtschaftlicher Verein*) u septembru 1919. godine u ovom mjestu otvorilo je Poljoprivrednu školu za djecu sa završenom osnovnom školom. Školu je pohađalo 60 učenika (30 mlađih u jutarnjem terminu od 8 do 12 sati i 30 starijih u večernjem terminu od 6 do 8 sati). Nastava je izvođena tri puta sedmično na njemačkom jeziku.⁴² Zbog trome administracije

³⁹ ABiH, Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS-Odjeljenje za BiH 1924. (dalje: MP), k. 6, sign. 3074/1924.

⁴⁰ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 228.

⁴¹ AJ, MPKJ, sign. 66-1503-1633.

⁴² Nastavni predmeti bili su: *Računstvo, Geometrija i poljomjerstvo, Risanje, Prirodopis, Zemljopis, Srpskohrvatski jezik, Njemački jezik, Gospodarstvo i uzgajanje vrtića za povrće,*

i sporog rješavanja molbe za odobravanje rada, škola je uspjela raditi gotovo godinu dana, te je tek u augustu 1920. godine Zemaljska vlada odbila molbu za njeno otvaranje, jer je naredba od 29. 11. 1918. godine dozvoljavala postojanje samo osnovnih škola sa stranim nastavnim jezikom. Doduše, ostavljena je mogućnost da se molba ponovo razmatra ako bi osnivači kao nastavni jezik uveli srpski ili hrvatski, ali budući da nakon toga više nema podataka o radu ove škole, očigledno je da ona nije nastavila sa radom.⁴³

U vrijeme donošenja *Zakona o narodnim školama* u BiH je i dalje radilo deset škola u kojima je nastava izvođena (i) na njemačkom nastavnom jeziku – u Petrovom Polju, Dubravama, Branjevu, Glogovcu, Šibovskoj, Donjoj Topoli, Srednjoj Topoli, Gornjoj Topoli, Aleksandrovcu i Lukavcu. Iz spiska manjinskih škola koje i dalje rade vidljivo je da su opstale škole u brojčano jakim zemljoradničkim kolonijama, a samo jedna od njih je bila fabrička – u Lukavcu.

Do određenih promjena na polju njemačkog školstva u BiH dolazi tek nakon donošenja *Zakona o narodnim školama*, kojim su ozakonjeni uvjeti pod kojima su mogle raditi i biti osnovane nove škole ili odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom. Pored toga, promjene u spoljnopolitičkim prilikama i lagano okretanje Kraljevine Jugoslavije prema Njemačkoj dovelo je tridesetih godina XX stoljeća do izuzimanja njemačke manjine od nekih ograničenja i do davanja određenih dodatnih prava, što je prouzrokovalo življu aktivnost na osnivanju novih odjeljenja u Kraljevini Jugoslaviji i BiH. Ministar prosvjete Božidar Maksimović 1. 9. 1930. godine Uredbom je omogućio Nijemcima da djecu u osnovnu školu upisuju na osnovu izjave roditelja i porodičnog jezika. Upis u škole obavljale su komisije sastavljene od predstavnika roditelja i školskih vlasti, dok je sporne slučajeve rješavao ministar prosvjete. Tom uredbom Nijemcima je dozvoljeno i da državni jezik ubuduće uče tek od trećeg, a ne od prvog razreda, kako je bilo propisano *Zakonom o narodnim školama*. Njemački učitelji mogli su organizirati analfabetske kurseve i pod nadzorom vlasti podučavati *državni* jezik. Njemački jezik uveden je i u prva dva razreda viših osnovnih škola, dozvoljeno je otvaranje privatnih vrtića, te osnivanje Privatne njemačke učiteljske škole.⁴⁴

Ove promjene brzo su se osjetile i u BiH, gdje je njemačka manjinska zajednica tokom tridesetih godina XX stoljeća u nekoliko bosanskohercegovačkih mjesto pokušala otvoriti nova odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom. U

Gospodarstveno knjigovodstvo i gospodarstveno dopisivanje, Pjevanje, Gomilanje (iz opisa se vidi da je riječ o tjelesnom odgoju) i *Krasopis*. ABiH, ZVBiH (opća), k. 186, sign. 153/15/1.

⁴³ ABiH, ZVBiH (opća), k. 186, sign. 153/15/1.

⁴⁴ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 251.

Derventskom srežu takva inicijativa zabilježena je u selima Kadar i Vrbovac, koja su gravitirala školi u Svilaju. U junu 1930. godine mještani sela Kadar uputili su molbu Ministarstvu prosvete da im se dozvoli otvaranje škole sa njemačkim nastavnim jezikom. Uz molbu su priložili 26 potpisa i predložili da se nastava izvodi u objektu u kojem su djeca do tada imala vjersku poduku. Istovremeno su i mještani obližnjeg Vrbovca također uputili molbu Ministarstvu prosvete, te su i oni također priložili potpise za 26 djece njemačkog maternjeg jezika. Za slučaj otvaranja njemačke škole u Kadru interesantna je činjenica da su lokalne sreske vlasti u Derventi smatrale da se treba dopustiti otvaranje ovog odjeljenja, dok je u drugim slučajevima upravo iz lokalnih zajednica dolazilo najviše otpora otvaranju njemačkih odjeljenja ili škola. Ministarstvo prosvete 22. decembra 1930. godine dozvolilo je otvaranje odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom, a mještani su čak do početka naredne školske godine (1931/32) izgradili novu školsku zgradu za ovo odjeljenje. Molbi mještana Vrbovca nije udovoljeno, te je preporučeno da djeca iz Vrbovca budu upisana u ovu školu u Kadru. Međutim, čini se da ovo odjeljenje nikada nije počelo sa radom. U oktobru 1932. godine škola još uvijek nije počela sa radom, jer nikada nije postavljen nastavnik. Ovo odjeljenje formalno je postojalo i 1932/33. godine, ali nije jasno da li je i stvarno radilo. Sreske vlasti su predlagale da se u novonapravljenoj školi u Kadru otvorи odjeljenje sa državnim jezikom. Kako u statistikama tridesetih godina XX stoljeća nije navođeno da je ova škola radila, možemo pretpostaviti da njemačko odjeljenje u Kadru nikada nije ni profunkcionisalo zbog nedostatka nastavnog kadra.⁴⁵

Sredinom juna 1930. godine grupa roditelja njemačke narodnosti iz Zavidovića podnijela je Ministarstvu prosvete molbu da im se dozvoli formiranje odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom u Mješovitoj narodnoj osnovnoj školi "Kralj Petar I Veliki Oslobođilac" u Zavidovićima. Uz molbu je dostavljen i spisak sa imenima 26 djece i potpisima roditelja. U narednim mjesecima trajala je prijepiska na relaciji Sresko načelstvo u Žepču – KBU Drinske banovine – Ministarstvo prosvete u Beogradu kako bi se utvrdilo da li zaista postoje zakonski uvjeti za otvaranje ovog odjeljenja. Čak i prije nego je došlo odobrenje za otvaranje ovog odjeljenja, Sresko načelstvo dozvolilo je da se u spomenutoj školi otvorи odjeljenje sa njemačkim nastavnim jezikom i ono je izgleda počelo sa radom početkom školske 1931/1932. godine, a zvanično dopuštenje za otvaranje ovog odjeljenja od Ministarstva prosvete došlo je tek 10. 3. 1932. godine. Kako je u ovom odjeljenju od početka bilo problema sa brojem upisane djece, to su odmah počeli stizati i prijedlozi da se odjeljenje zatvori. Zbog svega 22 djece

---

⁴⁵ AJ, MPKJ, sign. 66-1541-1664.

koja su redovno pohađala nastavu u ovom odjeljenju tokom školske 1932/1933. godine ministar prosvjete je 19. 11. 1932. godine donio odluku da se spomenuto odjeljenje zatvori. Međutim, na molbu roditelja ova odluka je odgođena do kraja školske godine. Šta se desilo s ovim odjeljenjem, nije jasno, jer nema kontinuiranih podataka o njenom radu. Ovo odjeljenje spominje se 1934. godine,⁴⁶ a nakon toga nema podataka o njemu sve do 11. 8. 1937. godine, kada ministar prosvjete donosi odluku da se ovo odjeljenje zatvori zbog malog broja djece (24). Ipak, ponovo je pokušano 1939. godine da se odjeljenje sa njemačkim nastavnim jezikom otvori, prikupljeni su potpisi i priložen spisak sa imenima 31 djeteta. Ponovo je sprovedena procedura provjera, a lokalni organi vlasti i Kraljevska banska uprava Drinske banovine Ministarstvu su preporučivali da se ne daje odobrenje za otvaranje ovog odjeljenja. Kako je riješena ova molba, nije nam poznato.⁴⁷

Sličnu situaciju imamo 1930. godine u Tesliću. I tu je njemačka manjina podnijela molbu sa imenima 36 djece i potpisima roditelja. I ovdje je bilo otpora u lokalnoj sredini otvaranju odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom. Iako školski odbor nije imao ništa protiv otvaranja ovog odjeljenja, sreski načelnik u Tešnju preporučuje Kraljevskoj banskoj upravi da se ne daje odobrenje za njegovo otvaranje uz obrazloženje da je većina potpisanih roditelja imala državljanstvo Kraljevine Jugoslavije, a da djeca poznaju državni jezik. Ipak, ministar prosvjete u decembru 1930. godine dozvolio je otvaranje njemačkog odjeljenja u Tesliću, ali u januaru 1931. godine ministar bez obrazloženja donosi novu odluku i na preporuku Kraljevske banske uprave Drinske banovine donosi odluku da se njemačko odjeljenje u školi u Tesliću ne može otvoriti jer nisu ispunjeni uvjeti iz čl. 45 *Zakona o narodnim školama*.⁴⁸

Odjeljenje sa njemačkim nastavnim jezikom otvoreno je i u Bijeljini školske 1936/37. godine. Iako su bili ispunjeni zakonski uvjeti za otvaranje (dovoljan broj djece – 49) i od Ministarstva prosvete stiglo odobrenje za otvaranje ovog odjeljenja, ipak je bilo određenih zastoja. Prvi problem odnosio se na osiguravanje prostora, ali je problem riješen smještanjem njemačkog odjeljenja u Žensku osnovnu školu u Bijeljini. Drugi problem odnosio se na nedostatak učitelja, te je prošlo nekoliko mjeseci dok nije osiguran učitelj koji bi radio u ovom odjeljenju.⁴⁹

⁴⁶ AJ, MPKJ, sign. 66-2037-2004.

⁴⁷ AJ, MPKJ, sign. 66-2043-2005; AJ, MPKJ, sign. 66-3231-2342; AJ, MPKJ, sign. 66-2031-1982.

⁴⁸ AJ, MPKJ, sign. 66-1933-1918.

⁴⁹ AJ, MPKJ, sign. 66-1490-1625.

Godine 1939. i stanovnici Sitneža u Prnjavorском срезу Министарству просвете поднijeli su molbu za otvaranje odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom. Iako su roditelji priložili spisak sa 38 djece koja bi pohađala ovu školu, molba je odbijena jer u mjestu nije bilo školske zgrade u koju bi odjeljenje bilo smješteno. Roditeljima je preporučeno da molbu ponovo podnesu kada bude sagrađena škola.⁵⁰

Kao što se može vidjeti, ovaj početni polet u njemačkoj manjinskoj zajednici u BiH nije doveo do dramatičnog povećanja broja škola ili odjeljenja na njemačkom nastavnom jeziku. Nekoliko novih odjeljenja je otvoreno, ali najčešće uz dosta otpora i opstrukcija uglavnom od strane lokalnih organa vlasti.⁵¹ Ova novootvorena odjeljenja uglavnom nisu bila dugog vijeka. Pored toga, neke od škola koje su funkcionalne već duže vrijeme zatvorene su zbog smanjenja broja učenika. Njemačko odjeljenje u Lukavcu sigurno je radilo u školskoj 1931/1932. godini, kada ga je pohađalo 23 djece,⁵² a posredne podatke o njegovom radu imamo i iz 1934. godine.⁵³ Trenutno nam nije poznato do kada je ovo odjeljenje postojalo. Odjeljenje sa njemačkim nastavnim jezikom u Državnoj osnovnoj školi u Branjevu zatvoreno je uoči početka školske 1938/1939. godine zbog malog broja polaznika. Prethodnu godinu ovo odjeljenje pohađalo je 25 djece njemačkog maternjeg jezika. Djeca iz ovog rasformiranog odjeljenja trebala su biti raspoređena po razredima sa državnim nastavnim jezikom iste škole.⁵⁴

Pred kraj međuratnog perioda, u vrijeme kad u nekim drugim krajevima Kraljevine Jugoslavije dolazi do povećanja broja škola i odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom zbog učinjenih ustupaka, u BiH sve se vratilo na pozicije prije 1929. godine. Početkom školske 1939. godine u BiH bilo je svega 9 osnovnih škola sa njemačkim nastavnim jezikom u kojima je bilo 16 odjeljenja.⁵⁵ Iako nisu navedena poimenično, možemo prepostaviti na osnovu drugih podataka da su tada radile škole u Petrovom Polju i Bijeljini u Drinskoj banovini, te škole u Donjoj, Srednjoj i Gornjoj Topoli, Aleksandrovcu, Glogovcu, Šibovskoj i Dubrava-Koloni na teritoriji Vrbaske banovine.

---

⁵⁰ AJ, MPKJ, sign. 66-1823-1843.

⁵¹ Ovaj otpor prema otvaranju njemačkih škola nije bio bosanska specifičnost i bio je prisutan i u drugim dijelovima Kraljevine SHS/Jugoslavije u kojima su živjeli Nijemci. Jak otpor prema otvaranju njemačkih škola bio je prisutan u Hrvatskoj i posebno u Sloveniji. Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 252.

⁵² AJ, MPKJ, sign. 66-3228-2342.

⁵³ AJ, MKPJ, sign. 66-2037-2004.

⁵⁴ AJ, MPKJ, sign. 66-2043-2005.

⁵⁵ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 262.

Nastavni planovi i programi, udžbenici

Kada su u pitanju nastavni planovi i programi, u školama i odjeljenjima sa njemačkim nastavnim jezikom u BiH nastava je izvođena prema planovima i programima koji su u tom trenutku važili, ali je ponekad bilo manjih ili većih odstupanja zbog objektivnih ili subjektivnih razloga. Prvih godina nakon stvaranja Kraljevine SHS nadzornici u njemačkim školama bilježe odstupanja od utvrđenih planova, pa su npr. u školi u Glogovcu 1924. godine nastavu historije i geografije učitelji izvodili na njemačkom jeziku.⁵⁶ I u kasnijim godinama bilo je sličnih odstupanja. U školama u Glogovcu i Šibovskoj 1931. godine nastava na njemačkom izvođena je samo za djecu u I i II razredu, dok su njemačka djeca u III i IV razredu nastavu slušala na srpskom/hrvatskom jeziku pomiješana sa domaćom djeecom. Roditelji Nijemci u Glogovcu krajem 1931. godine tražili su otvaranje još jednog odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom kako bi djeca mogla pohađati nastavu na njemačkom i u III i IV razredu, ali je nastava na njemačkom jeziku u ovom drugom odjeljenju počela tek od školske 1932/33. godine zbog problema sa postavljanjem još jednog učitelja/učiteljice koji je mogao nastavu izvoditi na njemačkom jeziku.⁵⁷

Podataka o udžbenicima koji su korišteni u ovim školama vrlo je malo. Udžbenici na njemačkom jeziku koji su korišteni do 1918. godine u početku su cenzurisani, tj. iz njih su izbacivani određeni sadržaji, a zatim su i povućeni iz upotrebe, a izrada novih je zbog različitih razloga bila otežana – nedostatak kvalifikovanih autora koji bi mogli pripremiti udžbenike na više jezika, nedostatka novca, pa čak i nedostatka papira.⁵⁸ Dosadašnjim istraživanjima došli smo do naslova tek nekoliko udžbenika koji su korišteni u nastavi tokom 1924. godine. U Osnovnoj školi u Lukavcu za njemački jezik korišteni su sljedeći udžbenici: u I razredu „*Lesebuch für österreichische allg. VolksSchulen. Erste Teil. (Fiebel)*, von E. Reinelt. (X. Auflage). Wien 1921. Verlag von Tempsky; u II razredu „*Deutsches Lesebuch für die zweite Kl. der Volksschülen, verfasst vom Karl Schlegel* (odobren od Ministarstva prosvete, odsjek za B.B.B. 1919. godine) u izdanju Knjižare „Lipšica i Lampla“ iz Subotice; u III razredu „*Deutsches Lesebuch für Volksschülen, III Schuljar* autora A. Jorgovića iz Subotice (odobren od Ministarstva prosvete, odsjek za B.B.B. 1919. godine); u IV razredu „*Deutsches Lesebuch für Volksschülen, IV Schuljar*, autora A. Jorgovića iz

⁵⁶ ABiH, MP, k. 7, sign. 5342/1924.

⁵⁷ AJ, MPKJ, sign. 66-1823-1843.

⁵⁸ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 227.

Subotice (odobren od Ministarstva prosvete, odsjek za B.B.B. 1919. godine). Kao udžbenici za računanje u istoj školi korišteni su u II razredu *Dr. Močniks "Zweites Rechebuch" für österreichische allg. Volksschulen. Ausgabe A. Verarbeitet von K. Kraus und M. Habermal. Schilbühverlag Wien 1918*, a u III i IV razredu *računice (Rechebuch) za III. i IV. godište osnovnih škola republike Njemačke Austrije. (Novija izdanja.)*.⁵⁹

Broj djece obuhvaćene školovanjem na njemačkom jeziku

Koliko je djece njemačkog maternjeg jezika u BiH tokom međuratnog perioda bilo obuhvaćeno osnovnim školovanjem na maternjem jeziku, a koliko je takve djece pohađalo nastavu na državnom jeziku? Zvanične statistike često nisu u potpunosti pouzdane ni kod utvrđivanja broja škola sa njemačkim nastavnim jezikom, a utvrđivanje broja učenika u tim školama bilo bi još teže. Parcijalni podaci o broju djece Nijemaca koja su pohađala pojedine osnovne škole ne pomažu nam mnogo, a prve podatke o broju njemačke djece koja su bila obuhvaćena osnovnoškolskim obrazovanjem u BiH imamo iz školske 1923/24. godine. Tada je u 550 državnih, 33 konfesijske i 5 privatnih osnovnih škola u BiH bilo upisano ukupno 74.053 učenika, ali je na kraju školske godine u klupama ostalo 69.968 učenika. Od ovog broja 67.365 bila su djeca kojima je maternji jezik bio srpski/hrvatski, dok je 2603 (3,72%) učenika kao maternji jezik naveo neki drugi. Ovaj procenat djece sa manjinskim jezicima nešto je veći od procentualnog učešća manjinske populacije u stanovništvu BiH (3,37% prema popisu iz 1921. godine), ali treba istaknuti da u ovaj broj djece sa manjinskim jezicima nisu ubrojana jevrejska, ali jesu djeca sa slovenačkim maternjim jezikom. Među ovih 2603 učenika najviše je bilo onih sa njemačkim maternjim jezikom – 1225 (1,75%)⁶⁰, što je duplo više od procentualnog učešća Nijemaca u stanovništvu BiH (16.471 osoba njemačkog maternjeg jezika ili 0,87% stanovništva prema popisu iz 1921. godine, odnosno 15.500⁶¹ osoba njemačkog maternjeg jezika ili 0,67% prema popisu stanovništva iz 1931. godine). Iste, 1924. godine nastavom na njemačkom nastavnom jeziku bilo je obuhvaćeno 985 učenika u deset osnovnih škola ili odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom u BiH, ali među njima je sigurno bilo i onih kojima je maternji jezik bio neki

⁵⁹ ABiH, MP, k. 12, sign. 10256/1924.

⁶⁰ ABiH, MP, k. 23, sign. 19370/1924.

⁶¹ U broj od 15.500 osoba njemačkog maternjeg jezika bio je ubrojan i 521 Jevrej.

drugi.⁶² Naime, škole sa njemačkim nastavnim jezikom u BiH i tokom austro-garske uprave i u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije pohađala su i djeca drugih nacionalnosti. Naravno, to je bilo moguće samo u onim sredinama u kojima nije postojala organizirana nastava na državnom jeziku, kao što je bio slučaj s osnovnim školama u Gornjoj, Srednjoj i Donjoj Novoj Topoli. Statistike govore da je tokom tridesetih godina XX stoljeća u ove tri škole uvijek bilo i djece kojima njemački nije bio maternji jezik – Jugoslavena, Poljaka, Čehoslovaka, Italijana, Rusa i Mađara.

Broj djece obuhvaćene osnovnim obrazovanjem na njemačkom nastavnom jeziku nije se bitnije mijenjao tokom cijelog međuratnog perioda. Povremeno otvaranje novih odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom nije utjecalo na dramatično povećanje broja učenika jer je većina novih odjeljenja bila formirana sa jedva tridesetak učenika, a neka su vrlo brzo i zatvarana. Pred sam kraj međuratnog perioda, početkom školske 1939/40. godine u BiH nastavu na njemačkom jeziku pohađalo je 1010 učenika u devet škola sa 16 odjeljenja.⁶³

Kako je broj djece bio osnovni preduvjet za održanje postojećih ili otvaranje novih škola ili odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom, bez prekida su tokom međuratnog perioda funkcionalne samo one osnovne škole ili odjeljenja u sredinama sa većim brojem njemačkih kolonista i stabilnim prilivom djece njemačkog maternjeg jezika. Takve su bile tri škole u Novoj Topoli, koje su tokom tridesetih godina XX stoljeća imale između 360 i 420 učenika,⁶⁴ zatim škola u Petrovom Polju, u kojoj je gotovo uvijek bilo više od 200 učenika tokom školske godine, a tek nakon 1935. godine taj broj je nešto manji od 200, ali nikada nije pao ispod 185,⁶⁵ te škola u Aleksandrovcu, za koju imamo podatak da ju je 1924. godine pohađalo 119 učenika.⁶⁶ Tu su i njemačka odjeljenja u osnovnim školama u Glogovcu (1934. godine 121 učenik u dva njemačka odjeljenja),⁶⁷ Dubrava-Koloni (1932. godine u dva njemačka odjeljenja 69 djece)⁶⁸ i Šibovskoj (1932. godine 55 učenika u njemačkom odjeljenju).⁶⁹

⁶² Te godine bilo je 34 učenika u Osnovnoj školi u Lukavcu, 207 u Petrovom Polju, 37 u Dubravi, 31 u Branjevu, 135 u Glogovcu, 106 u Šibovskoj, 60 u Donjoj Topoli, 136 u Srednjoj Topoli, 120 u Gornjoj Topoli i 119 u Aleksandrovcu. ABiH, MP, k. 6, sign. 3074/1924.

⁶³ AJ, MPKJ, sign. 66-7-25; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 262.

⁶⁴ AJ, MPKJ, sign. 66-3222-2342.

⁶⁵ AJ, MPKJ, sign. 66-3221-2342.

⁶⁶ ABiH, MP, k. 6, sign. 3074/1924.

⁶⁷ AJ, MPKJ, sign. 66-2994-2338.

⁶⁸ AJ, MPKJ, sign. 66-1504-1634.

⁶⁹ AJ, MPKJ, sign. 66-1823-1843.

Učitelji

Broj učitelja njemačke narodnosti nakon smjene vlasti 1918. godine se smanjio. Iako nemamo pouzdanih podataka o tome, možemo pretpostaviti da je među iseljeničkom masom bilo i učitelja koji su napustili BiH kada i njihovi učenici. Broj nastavnika Nijemaca u BiH tokom međuratnog perioda nikada nije bio posebno velik i sve vrijeme se osjećao nedostatak njemačkog učiteljskog kadra. Godine 1924. u spomenutih deset osnovnih škola sa njemačkim nastavnim jezikom radilo je 18 učitelja. Ovaj podatak treba uzeti s rezervom, jer ne možemo biti sigurni da su svi oni bili Nijemci, kao ni da u drugim osnovnim školama u BiH nije bilo Nijemaca.⁷⁰ Kao primjer možemo uzeti školu u Petrovom Polju. U ovoj školi nastavu je izvodilo 4-6 učitelja, ali nisu svi bili Nijemci, ili se bar nisu tako izjašnjavali, te je među učiteljima u ovoj školi u periodu 1929-1941. godine uvijek bilo po dva, a nekad i tri učitelja Jugoslavena.⁷¹ Međutim, drugi podaci ukazuju na to da su se učitelji nekad izjašnjavali kao Jugoslaveni, iako njihova imena jasno ukazuju na njemačko porijeklo. Tako su početkom tridesetih godina XX stoljeća u ovoj školi kao učitelji radili Josip Klingel (izjašnjavao se kao Nijemac), Paulina Klingel (izjašnjavala se kao Jugoslavenka), Natalija Rubinštajn (izjašnjavala se kao Jevrejka-Jugoslavenka), Anton Falkenburger (izjašnjavao se kao Nijemac) i Sredoje Krivokuća (izjašnjavao se kao Jugoslaven).⁷²

Malobrojnost Nijemaca učitelja negativno se odražavala na školovanje djece na njemačkom jeziku. To smo mogli vidjeti i na primjerima otvaranja nekih novih odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom, kada zbog nedostatka kadra sposobnog za rad u njemačkim odjeljenjima ta odjeljenja nisu ni otvarana ili je njihov rad prolongiran. Čak i u školama u kojima je već dugo postojalo njemačko odjeljenje ili više njih bilo je problema zbog nedostatka kadra. U selu Dubrava-Kolona u Narodnoj osnovnoj školi odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom tokom 1931. i 1932. godine određeno vrijeme nisu funkcionalala upravo zbog ovog problema.⁷³

Uoči početka Drugog svjetskog rata, tokom školske 1939/40. godine, u Vrbaskoj banovini u sedam osnovnih škola sa državnim i njemačkim nastavnim jezikom (11 odjeljenja) radilo je 10 učitelja, a u cijeloj Vrbaskoj banovini bilo je svega 9 učitelja Nijemaca. Istovremeno u dvije škole u Drinskoj banovini (jedna sa njemačkim, i jedna sa državnim i njemačkim jezikom), u pet odjeljenja radilo

⁷⁰ ABiH, MP, k. 6, sign. 3074/1924.

⁷¹ AJ, MPKJ, sign. 66-3221-2342.

⁷² AJ, MPKJ, sign. 66-1489-1625.

⁷³ AJ, MPKJ, sign. 66-1503-1634; AJ, MPKJ, sign. 66-1504-1634.

je 5 učitelja Nijemaca. U cijeloj Drinskoj banovini tada je bilo svega 5 Nijemaca učitelja i najvjerovalnije je da su oni i radili samo u ovih pet odjeljenja.⁷⁴

Zaključak

Njemačka nacionalna manjina u BiH predstavljala je jednu od najorganiziranijih manjinskih zajednica i u svojim rukama imala je gotovo sve poluge potrebne za njegovanje i očuvanje posebnog nacionalnog identiteta. Škola kao vjerovatno najvažniji segment potreban za očuvanje maternjeg jezika igrala je veoma značajnu ulogu u njemačkoj manjinskoj zajednici. Mada je nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije došlo do višestrukog smanjivanja broja njemačkih osnovnih i ukidanja srednjih škola i odjeljenja, te naknadno i promjene statusa tih škola, njemačka zajednica tokom čitavog međuratnog perioda imala je na raspolaganju desetak osnovnih škola, odnosno 15-20 odjeljenja sa njemačkim nastavnim jezikom u školama. Školovanjem na njemačkom nastavnom jeziku bila su obuhvaćena uglavnom djeca u seoskim sredinama, dok su u gradovima i industrijskim mjestima bile malobrojne i kratkotrajne. Posebno je interesantno da u Sarajevu između dva svjetska rata nije zabilježena čak ni inicijativa za pokretanje škole na njemačkom jeziku, iako je u gradu bilo dovoljno djece za organiziranje bar nekoliko manjinskih odjeljenja. Na pitanju školovanja djece na njemačkom nastavnom jeziku možemo vidjeti da je ostvarivanje manjinskih prava uveliko zavisilo od međunarodnog položaja i snage Njemačke kao matične države njemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji, dobrih ili loših odnosa Kraljevine Jugoslavije sa Njemačkom, ali i matičnim državama drugih manjina, te (ne)zainteresiranosti Njemačke za položaj njemačkog manjinskog stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji. To je i vidljivo iz postupaka lokalnih (bosanskohercegovačkih) i centralnih (jugoslavenskih) organa vlasti koji su se kretali od prisilnog zatvaranja i značajnog reduciranja škola sa njemačkim nastavnim jezikom, otežavanja rada postojećim školama, zakonskog ograničavanja manjinskih prava i stavljanja škola pod čvrstu kontrolu države tokom 20-ih godina XX stoljeća, do davanja većih prava njemačkoj manjini u pitanjima školovanja od onih koja su bila garantovana zakonima početkom 30-ih godina XX stoljeća, i natrag na početak tog procesa uoči Drugog svjetskog rata. Praktično, iz svih postupaka organa vlasti bilo je vidljivo balansiranje između potrebe da se zadovolje preuzete međunarodne obaveze o zaštiti manjina i želje da se prava manjina što više ograniče.

⁷⁴ AJ, MPKJ, sign. 66-7-25.

SCHOOLS IN THE GERMAN LANGUAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1918–1941)

Summary

During the Austro-Hungarian period there were about 60 active schools in some of the minority languages in Bosnia and Herzegovina. Most of these schools were in the German language and there were 40 Primary schools, 4 High schools for girls (boarding schools) and 2 Secondary schools opened by 1918. After the decline of the Austro-Hungarian monarchy and joining Bosnia and Herzegovina to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, the number of these schools was radically reduced, due to emigration of the German minority population from Bosnia and Herzegovina as well as due the relations and treatment of the new authorities and state power towards minorities. Later, this reduced number of schools in the German language remained the same. During the period between the wars, the only schools, that worked without interruption, were those located in places with majority German population followed by stable and permanent influx of offspring whose mother tongue was German. There were 3 schools located in: Nova Topola- Windhorst, Petrovo Polje- Franz Josefsfield, Aleksandrovac- Rudolfstale and some German departments of primary schools in Glogovac, Dubrava- Kolona and Sibovska. In the same period, some schools were closed owing to the reduced number of school children (e.g. Lukavac and Branjevo), but if there was a sufficient number of school children new schools were periodically opened (e.g. Zavidovici, Bijeljina). Approximately 1000 pupils, of German nationality, have been included in teaching process while there was an evident and constant deficit of teaching staff in these school departments. The schools in the German language used the same curriculum as schools in Serbian/Croatian language. All school subjects were taught in the German language with the exception of Serbian/Croatian language, History and Geography. Realization and achievements of these minority rights, viewed through the education of school children in the German language mainly depended on the international position and the power

of Germany, as the mother country for the German minority in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, defined positive and negative relations between the Kingdom and Germany, followed by the German un/concerns for the position of the German minority in the Kingdom of Yugoslavia. It can be also evident from the acts and reactions of the local (Bosnian and Herzegovinian) and central (Yugoslav) authorities based from: (e.g. forced closure and drastic reduction of schools in the German language), aggravating the work of existing schools in the German language, legal limitation of minority rights and a firm control of these schools by the state/ country during the 1920s to giving more legislative rights to the German minority, considering the education, that was guaranteed by the laws in the 1930s and back to the beginning of WW II. To sum up, all listed acts conducted by the authorities prove the tendency for the balance between the need to fulfill the assumed international obligations about minority rights on one side, and the tendency to control and limit the same rights on the other.

UDK: 341.71 (497.6+560) "1941/1945"

Izvorni naučni rad

USTAŠA NA ORIJENTU (Samouki diletant u diplomatskoj misiji kvislinške države)

Muhidin Pelesić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Glavni lik ove studije je Munir Šahinović Ekremov, nezvanični Pavelićev diplomat u neuspjelom pokušaju da osigura uzajamno priznanje između Nezavisne Države Hrvatske i Turske Republike. U studiji je prikazan, u osnovi, amaterski pristup ovom diplomatskom eksperimentu kvislinškog, ustaškog režima prema neutralnoj turskoj državi. Također, predstavljene su reakcije turske vlade i jugoslavenske ambasade u Ankari na tu hrvatsku inicijativu. Prezentirane su i nove činjenice o bošnjačkim iseljenicima u Turskoj Republici. Arhivi, i njihovi fondovi, navedeni su nazivima kakvim ih je autor zatekao kada je zadnji put bio u tim institucijama (između dvije i trideset godina, brojeći unazad od 2018. godine).

Ključne riječi: Diplomacija Nezavisne Države Hrvatske, Ministarstvo vanjskih poslova Turske Republike, Ambasada Kraljevine Jugoslavije u Ankari, bošnjački iseljenici u Turskoj

Abstract: The main character of this study is Munir Šahinović Ekremov, unofficial diplomat of Pavelić, in an unsuccessful attempt to secure mutual recognition between the Independent State of Croatia and the Republic of Turkey. The study shows an amateur approach to this diplomatic experiment of the Quisling, Ustasha's regime towards the neutral Turkish state. The reactions of the Turkish government and the Yugoslav embassy in Ankara were also presented in the study, as the new facts about Bosniak emigrants in the Turkish Republic. The names of the archives and their funds are given in the study as the author found them

when he was last time in those institutions (between two and thirty years ago, counting back from 2018).

Keywords: *Diplomacy of the Independent State of Croatia, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, Embassy of the Kingdom of Yugoslavia in Ankara, Bosniak emigrants in Turkey*

Prolog

Balkan je postao osovinski posjed u rano proljeće 1941. godine. Pučistička vlada i vojska Kraljevine Jugoslavije pokazale su se potpuno nedoraslim pred odlučnom silom Trećeg rajha i njegovih saveznika. Jugoslavenska vlada i vojska su se raspale. Veći dio vlade je pobjegao iz zemlje. Neke jedinice pružile su neuspješan otpor. Bilo je dezertiranja, bijega kući i izdaje. Veliki dio vojske bio je zarobljen i otpremljen u osovinske zarobljeničke logore. Bio je to neslavani kraj više od dvije decenije brižljivo održavane propagande o navodnoj efikasnosti jugoslavenske države i nepobjedivosti njene vojske. Kratkotrajni, sramotni, aprilski rat, okupacija i podjela zemlje učinili su se nekim njenim stanovnicima kao logičan, poželjan kraj jugoslavenskog eksperimenta.

Zagreb – nova diplomatska adresa osovinske Evrope

Pogledajmo historijsku pozornicu na kojoj je “10. travnja 1941. godine” gordo proglašena Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Historijska istina jasna je po tom pitanju: lažno predstavljena kao ostvarenje nacionalnih hrvatskih snova, NDH je odmah pokazala svoje surovo i mračno lice kvislinškog sluge glavnih evropskih osovinskih sila – Trećeg rajha i Italije. Italijansko i mađarsko zaposjedanje dijelova hrvatske nacionalne teritorije kompenzirano je, prije svega, uključivanjem Bosne i Hercegovine u NDH. Manipulativno povezana sa tim bila je teorija o navodnom “hrvatstvu bosanskohercegovačkih muslimana”. Bez toga NDH nije imala nikakvog političkog objašnjenja za svoje, politički i materijalno motivirane, teritorijalne pretenzije na Bosnu i Hercegovinu. Bez obzira na jak nacionalistički vjetar u jedra novom režimu, NDH ne bi mogla biti instalirana bez političke volje Osovine i njenog masivnog vojnog prisustva. Kada su ustaške vlasti NDH pokrenule genocid nad Srbima i Romima i uzele učešće u holokaustu nad Jevrejima,

izgubile su, nikada čvrstu i uvjerljivu, podršku bosanskomuslimanskog stanovništva. Mete i žrtve planski organiziranih, sve brojnijih progona i fizičkih eliminacija vremenom su postali i Hrvati i bosanskohercegovački muslimani. Hrabra, uporna, epska kampanja “muslimanskih rezolucija” (ljeto – jesen 1941. godine), kojima je tražen prekid ustaškog terora i ogradijalno se od muslimanskih učesnika u ustaškim progonima i pokoljima, pokazala se nepremostivom zaprekom suradnji bosanskohercegovačkih muslimana sa ustaškim režimom. Vlastima je ostala na raspolaganju ne previše brojna grupa Hrvata muslimana. Njihov ograničeni uticaj smanjivao se kako je postepeno Osovini i njenim satelitima išlo sve lošije. To su činjenice koje tematizira ranija i novija kvalitetna literatura.¹

¹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Sveučilišna naklada Liber/Školska knjiga, Drugo izdanje, Zagreb, 1978, 158-187, 196-202; Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Europapress holding/Novi Liber, Zagreb, 2010, 297-301, 429-468, 523-569, 645-682.

Kasno, gotovo pa zakašnjelo pristupanje, između ostalih, temama odnosa bosanskomuslimanskog naroda prema NDH i njihovog identiteta rezultiralo je ozbiljnim nedostacima u bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj historiografiji. Zbog toga ni danas značajan fond činjenica nije dovoljno prisutan u lokalnoj, regionalnim, niti u globalnoj historiografiji Drugog svjetskog rata. Tako ni tema “muslimanskih rezolucija” još nije dobila odgovarajuće mjesto u kolektivnoj memoriji, niti je postala javno dobro i opće mjesto u znanosti i javnosti. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko u svoje vrijeme zapaženih radova nekih od historičara – utemljivača moderne historiografije u Bosni i Hercegovini.

Koliko je ovom autoru poznato, prvi koji je u znanstvenom radu spomenuo “muslimanske rezolucije” bio je Rasim Hurem. On je citirao rukopis Muhameda Hadžijahića, koji se još u Drugom svjetskom ratu zanimalo ovom temom. M. Hadžijahić je, osam godina poslije R. Hurema, bio u prilici publicirati rad o spomenutim rezolucijama. Na sličan način promjena zvaničnog stava vladajućeg Saveza komunista Jugoslavije uvjetovala je publiciranje teme Atifa Purivatre o odnosu komunista “prema nacionalnom pitanju Muslimana” u Drugom svjetskom ratu. Bilo je očevidno da se bez odobrenja vlasti ne mogu do kraja realizirati istraživanja politički osjetljivih i, potencijalno, politički rizičnih tema, niti publicirati čak ni njihovi djelimični rezultati. (vidjeti: R. Hurem, “Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1965, god. XVI, 199-200; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana. Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944*, Kultурно društvo Muslimana “Preporod”. Centar za bosanskomuslimanske studije, Sarajevo, 1991, 33; Isti autor, “Muslimanske rezolucije iz 1941. godine”, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*. Zbornik radova, Sarajevo: Izdavačko preduzeće “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1973, 275-282; A. Purivatra, “Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata”, u: *Istorische prepostavke republike Bosne i Hercegovine*. Zbornik radova (*Prilozi*, br. 4), Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968, 491-531.

Spomenuti autori iskoristili su prilike da, u dolazećim godinama i decenijama, slobodnije pišu o ovim i drugim historijskim temama. Neki od njih bili su zbog toga u nemilosti vlasti koje su, kao sredstvo pritiska, instrumentalizirale i njihove radne kolege.

Režim NDH je ozbiljno shvatao svoju ulogu državotvornog faktora. To se vidjelo u njegovojo vanjskopolitičkoj djelatnosti. Prema jednoj publiciranoj evidenciji, početkom 1990-ih u Beogradu je bila pohranjena sačuvana dokumentacija iz 29 diplomatsko-konzularnih predstavnistava NDH u Evropi. Isti izvor evidentirao je sačuvanu dokumentaciju 14 takvih predstavnistava drugih država u NDH. Samo nekoliko dana pred pobjednički ulazak Jugoslovenske armije u Zagreb vlada NDH je u Memorandumu feldmaršalu Haroldu Alexanderu, glavnokomandujućem savezničkom zapovjedniku na Sredozemlju, naglasila neka od svojih vanjskopolitičkih postignuća: "Hrvatsku državu su u prvoj godini opstanaka priznale de facto i de iure tri velesile (Italija, Njemačka i Japan) i mnoge druge (Španjolska, Finska, Mađarska, Rumunjska, Slovačka, Bugarska, Tajland, Mandžuko itd.). Čak Sjedinjene države i Argentina održavale su odnose s hrvatskom državom početkom 1941. god., a do danas imaju svoje predstavnike u Hrvatskoj Švicarska (konzulat), Švedska (konzulat), Francuska (konzulat) i Sveta Stolica (apostolskog delegata). Hrvatska država članica je Međunarodne poštanske unije i Međunarodnoga Crvenog križa."²

Pogledom na kartu ratom promijenjene Evrope, pokušaj uspostave zvaničnih odnosa između NDH i Turske doimao se iz zvaničnog Zagreba kao prihvatljivo i logično rješenje. Međusobno priznanje i uspostava redovitih diplomatskih odnosa između NDH i Turske izgledali su Zagrebu kao sredstvo smanjenja pritiska, posebno od strane Italije i Mađarske. Svijest o brojnom i, djelomice, uticajnom bošnjačkom iseljeništvu u Turskoj, koje je u velikohrvatskom ideoškom tumačenju smatrano hrvatsko-muslimanskim, podgrijavala je nade o mogućim dobrim izgledima turskog priznanja NDH. Pored vanjskopolitičkih razloga, koji su podrazumijevali sticanje međunarodnog ugleda i porast specifične težine NDH u promijenjenom svijetu, postojao je i odlučujući unutarnjopolitički razlog – Pavelićev režim nudio se, ovim uspješnim potezom, približiti bosanskomuslimanskom stanovništvu i podrediti ga ciljevima izgradnje hrvatske totalitarne države.

Prvi pokušaj realizacije, totalitarno izvitoperene, *orientalne politike* NDH jeste epizoda sa Munjom Šahinović Ekremovim. Ona se odvijala kroz farsičnu diplomatsko-špijunsku sporednu predstavu. Prije nego što prikažemo kako se ovaj

² Više o tome vidjeti: Aleksandar Vojinović, "Diplomacija NDH – I dio", *Izbor*, NIP Revije Vjesnik s.p.o., Zagreb, ožujak 1992, br. 3, 122-127; Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich* 2, Globus, Zagreb, 1986, 288-294.

Organizacija vanjskopolitičke djelatnosti NDH predstavljena je u prilogu: "Ministarstvo vanjskih poslova. Vanjska politika Nezavisne Države Hrvatske", u: *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10. 4. 1941. – 10. 4. 1942*, Državni izvještajni i promičbeni ured, Zagreb 1942, 57-67.

samouki diletant našao u diplomatskoj misiji njegove kvislinške države, spomenimo da je deceniju prije toga Munir Šahinović bezuspješno pokušavao izmaći sjenci svog poznatijeg i priznatijeg oca književnika dr. Hamida Šahinovića Ekrema. Oca, poznatog sudiju i advokata, uglednog čaršijskog čovjeka, nije ni pokušao oponašati u tome poslu. Munir Šahinović je, prema kasnije napisanoj (dijelom ne-tačnoj) kratkoj biografiji, završio samo sedam razreda gimnazije u Sarajevu.³ Ali, bilo mu je važno da bude poznat kao – Munir Šahinović Ekremov. Sin oca kojega nikad nije dostigao stalno se upinjao biti drugačiji (mislio je i bolji) od bosanske sredine u kojoj se rodio i u hrvatskoj naciji kojoj je izabrao pripadati.

Uspon čaršijske sveznalice

U molbi za posao, poslanoj 1932. godine Vrhovnom starješinstvu islamske vjerske zajednice, Šahinović Ekremov (rođ. 1910. godine) priložio je “svjedodžbu petog razreda gimnazije iz 1924/25”, uz opasku “momentalno svjedodžbu šestog razreda ne posjedujem”. Da bi amortizirao očekivane nepovoljne komentare o školskoj spremi, napisao je: “Privatnim studijem dobro sam upoznao islamski svijet, njegovu historiju i geografiju, savremene političke i kulturne prilike i islamsku žurnalistiku.” Kaže da je prekinuo školovanje “pri svršetku šestog razreda, potpuno se posvetivši novinarstvu i otpustovavši u inostranstvo.” Spominje da je “nekoliko semestara” pohađao medicinski fakultet.⁴ Njegova biografija još nije otkrivala ozbiljna zastranjenja. Posao urednika “Glasnika vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice” nije dobio; do ljeta 1932. nije se eksponirao kao ekstremni Hrvat; jezik njegove molbe za posao bliži je beogradskoj nego zagrebačkoj sredini; nije se znalo da je narkoman (mada je u ranije spomenutoj biografiji zabilježeno da je opijum “uživao dvadesetak godina”). Suprotnost društvenoj prihvatljivosti postajao je postepeno.

Početkom februara iste godine mogao je primjetiti da ga književni krugovi ne smatraju svojim. Mladi književni kritičar Eli Finci u svom eseju *Muslimani u našoj savremenoj književnosti* kratko je opisao Šahinovića Ekremovog, kao pisca “senzacionalno-kriminalnih romana koji sa umjetnošću nemaju mnogo veze.”⁵

³ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Fond: Ostavština Munira Šahinovića Ekremovog (dalje: ŠM), kut. 1, Biografija Munira Šahinovića Ekremovog. Da ni tu, neizravno, ne bude sličan drugim ljudima, njegova biografija zabilježena je, za potrebe arhivskog analitičkog inventara, na jednom računu datiranom 16. 10. 1961. godine.

⁴ HAS, ŠM, kut. 1, sign. 73/a.

⁵ Muhsin Rizvić, *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata II*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 534, 541.

Tada je Šahinović Ekremov, za javnost, izgubio putovnicu u svijet književnika. Prijike naravi, prekomjerno ambiciozan, zlopamtilo i osvetoljubiv, nije zaboravio svoje kritičare, koje je doživljavao kao neprijatelje. Mržnja se akumulirala i formirala u njegovom umu antijevrejske, antiljevičarske, antidemokratske i anti-humanističke otrove, koji su ga postepeno pomjerali izvan granica uravnotežene ljudskosti. To se pokazivalo sljedećih godina, a eskaliralo je u Drugom svjetskom ratu, u kojem je Šahinović Ekremov postao faktor moći u NDH. Ako nije postao priznati književnik, bio je uporan pisac novinskih tekstova, razuđenog izbora tema iz bosanskohercegovačke i međunarodne kulturne i političke ponude. Intelligentan, ali nesistematisiranog znanja, punio je novinske stupce brojnim tekstovima. Naučio je nešto o pravu u Lozani i o medicini u Beogradu,⁶ ali u osnovi je bio samouk. Jedno vrijeme surađivao je sa Mehmedom Pandžom u "Islamskom svijetu."⁷ Gonjen demonima samodokazivanja i preskakanja vlastite okolice, u kojoj je osjećao opaku tjeskobu, Šahinović Ekremov ostavio je bilješke o svojim propadanjima kroz teška psihička stanja u bolest. U toj ličnoj, samoposmatračkoj prozi bio je iskren do samosažaljenja.

U rukopisnoj zbirci, datiranoj 28. 11. 1935. godine, privlači pažnju njegovo sablasno uvjerenje da će poludjeti. Tada je već bio odlučan izražavati se hrvatskim jezikom, etimološkim pravopisom. Život mu je bio zgušnut megalomanskim planovima za djelovanje u hrvatskom nacionalnom projektu. Sve to bilo je praćeno karavanom strahova od bolesti, ludila, da ne uspije realizirati planove, da bude osramoćen, ismijan. Paranoja je uzimala ono što je preostalo od njegove ljudskosti, izvrtala je u karikaturu, a onda i nju gužvala i odbacivala. On je osjećao "u sebi(...)nešto kriminalno." Sebi je priznao, da nikad nije bio u stanju posmatrati filozofske, humanističke i književne zaključke i "ostati na visini stroge, gotovo znanstvene nepristrasnosti." Uvijek je u sve što je radio unosio dosta svog osobnog i pristrasnog, "što kvari njihovu unutrašnju vrijednost". Tako je on sam otkrio vlastitu propagandističku prirodu, koja je dominirala njegovim društvenim djelovanjem do samoga kraja. Sve to u zajednici sa njegovim strahovima koji su mu razarali razum izmučilo ga je sadističkim snovima.⁸

Pritisnut destruktivnim psihičkim stanjima, poticanim i sve fatalnijom narokomanjom, ušao je u svoj ključni izdavački poduhvat. Pokrenuo je "Musli-

⁶ Mujo Koštić, *Bibliografija Bosniace objavljene od 1941. do 1945. godine. Izdanja u vrijeme "Nezavisne Države Hrvatske"*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007, 152.

⁷ Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Bošnjački institut/Nakladni zavod Globus, Zürich/Zagreb, 1994, 84.

⁸ HAS, ŠM, kut. 1, sign. 74-ŠM-130.

mansku svijest”, list koji je bio tribina za prohrvatsko orijentiranje dijela bosanskomuslimanske inteligencije. Poslije pada Kraljevine Jugoslavije list je bio preimenovan u “Hrvatsku svijest”. Šahinović Ekremov nije prihvatio rezultate sporazuma Cvetković – Maček i zalagao se za autonomiju Bosne i Hercegovine.⁹ Bio je aktivni član Izvršnog odbora Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine.¹⁰ Smatrao je sebe važnim u sarajevskoj, bosanskoj i hrvatskoj sredini. Istovremeno, često je, i ne znajući za to, bio “korisni idiot” bošnjačkoj političkoj čaršiji. Političkim i kulturnim krugovima i grupama u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji i Islamskoj vjerskoj zajednici i oko njih odgovaralo je isticanje bosanskomuslimanske posebnosti. To se, između ostalog, postizalo podrškom pisanju o islamskim temama, osmanskoj upravi u Bosni i na Balkanu, arapskoj historiji i kulturi. U toj orkestraciji, kao izvođač, učestvovala je i “Muslimanska svijest”. Kada bi Šahinović Ekremov svojim pisanjem i uređivanjem novina pretjerano iritirao jugoslavenske kraljevske vlasti, neki iz uleme tražili su od Uzeirage Hadžihasanovića da zaštitи “Muslimansku svijest” od sankcija. Zahtjevi da “Muslimanska svijest” obrađuje pitanje muslimanskih naroda uticali su na “Šahinovića da napiše knjigu o Kemalu Ataturku i Turskoj”.¹¹ Napisao ju je pod utiscima vlastitih predstava o evropskim nacionalizmima.¹² Kasnije se saznalo da njegova knjiga nije naišla na podršku turskih vlasti. Njima je bio odbojan način na koji je autor predstavio navike, poglede i djelovanje osnivača nove Turske, kao i prikaz vladinih slabosti i nedostataka.

Drski, avanturistički upad u svijet diplomacije

Instalacijom NDH započet je vrtoglavi uspon društvenog značaja Šahinovića Ekremovog. Postao je šef Kabineta potpredsjednika Vlade NDH dr. Osmana Kulenovića.¹³ To je, podržano njegovom drskošću, laktanjem i društvenim vezama,

⁹ Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961, 187; M. Koštić, navedeno djelo, 153.

¹⁰ HAS, Fond: Ostavština Fehima Spahe (SF), kut. 3, sign. SF-685.

¹¹ Arhiv Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine – Sarajevo, (dalje: ARSUP SR BiH), Propagandna sredstva IVZ u toku i poslije Drugog svjetskog rata.

¹² Munir Šahinović-Ekremov, *Turska – danas i sjutra*, Muslimanska svijest, Sarajevo, 1939.

¹³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta – Beograd (AVII), Fond: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zapisnik sa saslušanja: Osman dr. Kulenović, kut. I.O.9, br. reg. 1/7-1-20.

bilo dovoljno da za sebe premjerava hodnike prema još većoj moći u tvrđavi novih vlasti. Neuspješna misija Šahinovića Ekremovog u Turskoj bila je posljedica njegove nestručnosti, neiskustva, slabe organizacije, nedovoljnog poznavanja prirode nove, republikanske Turske i, s tim u vezi, pogrešnih procjena vlasti NDH. Činjenica je da su neke nezvanične izjave turskog poslanika u Sofiji, date u oktobru 1941. godine tamošnjem poslaniku NDH, zvučale ohrabrujuće u pravcu očekivanja mogućeg obostranog priznanja.¹⁴ Vlasti NDH brzopletu su reagirale, zamijenivši očekivanja sa realnom procjenom i, nepripremljene, iskoračile u nepoznato.

Prema ranijoj studiji,¹⁵ i novijem zborniku diplomatskih izvještaja NDH,¹⁶ ustaški poglavnik dr. Ante Pavelić i Šahinović Ekremov pogrešno su postavili misiju organiziranu zbog eventualnog međusobnog priznavanja i uspostave zvaničnih odnosa između NDH i Turske. Misija se sastojala od sljedećeg: “pokušati” (uspostaviti međusobno priznanje); “makar” (povesti trgovačke pregovore); “prema potrebama” (dužina trajanja misije, “možda mjesec dana, možda i više”). Šahinović Ekremov planirao je spriječiti Britance da regrutiraju u “jugoslavenske legije” navodno 5.000 radnika, “mahom rodom iz Like i Dalmacije”, koji su se preko Turske vraćali kući iz Irana, gdje su bili uposleni na izgradnji željezničke pruge. Namjeravao je stupiti u vezu sa iseljenicima u Turskoj, zatim sa nekim članovima jugoslavenskog diplomatsko-konzularnog osoblja i sa njemačkim ambasadorom. Jedan od planiranih poteza Pavelićevog “nezvaničnog” izaslanika bio je zainteresirati turske vlasti “za sudjelovanje turskih muslimana” u neodređeno planiranom otvorenju džamije u Zagrebu.¹⁷ Bile su to diletantske greške, uvjetovane nerazumijevanjem turskih osjetljivosti, opreza i odbojnosti prema ovakvim očekivanjima. Turska je zbog svoje sigurnosti i opstanka ostala neutralna u Drugom svjetskom ratu. Kruto laički indoktrinirani, turski državni činovnici i službenici nisu željeli rizikovati neugodne posljedice tuđe vanjskopolitičke agitacije, uz

¹⁴ Nada Kisić Kolanović, *Zagreb-Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941-1945*, Hrvatski državni arhiv/Dom i svijet, Zagreb, 2003, 213-214.

¹⁵ Milan Ristović, “Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom (1941-1943)”, *Istorija 20. veka*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1983, br. 1, 59-73.

¹⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941-1945*, (dalje: *Poslanstvo NDH u Sofiji...*), svezak (sv.) 1-2, (N. Kisić Kolanović – prir.), Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003.

¹⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...*, sv. 1, 130-135. Poslanik NDH u Sofiji dr. Vladimir Židovec saznao je, 5. decembra 1941. godine, od bivšeg bugarskog opravrnika poslova u Iranu da je sredinom te godine “u Perziji bilo sviju ‘jugoslavenu’ najviše oko 700, od čega Hrvata nekih 200. Hrvati su pošli nakon sloma Perzije (anglo-sovjetske okupacije Irana krajem avgusta iste godine – op. M.P.) u Tursku i znadem da su ih tu Englezi pokušali privući u Palestinu da ih organiziraju u tzv. ‘jugoslavenske legije’. Međutim, koliko znadem, nije im to uspjelo.” (Isto, 235)

primjetne vjerske elemente među bošnjačkim iseljenicima. To je posebno bilo neprihvatljivo od nezvaničnog predstavnika malog, izvanosovinskog bloka, uglavnom nepriznatog vazalnog hrvatskog režima. Ako su morali biti oprezni i delikatni prema javnim i tajnim predstavnicima velikih sila i drugih značajnih država, turski državni organi nisu pokazali slične obzire prema Pavelićevom čovjeku.

Šahinović Ekremov doputovao je u Sofiju 31. 10. 1941. Poslanik NDH uspješno je kod turskog kolege intervenirao za vizu. Turčin je bio ljubazan, čak je dobio Ekremovu knjigu *Turska – danas i sjutra*, sa autorovom posvetom. Njemački poslanik obećao je prebaciti Šahinovića Ekremovog u Tursku poštanskim avionom Trećeg rajha. Poslije tog obećavajućeg zanosa Šahinović Ekremov otputio se 4. 11. iz Sofije u Tursku “njemačkim teretnim automobilom”.¹⁸ Istanbul je u Drugom svjetskom ratu “bio možda najveći međunarodni centar raznih” obavještajnih službi. Tu su one uhodile jedna drugu i vodile opasne, često smrtonosne male ratove u velikom, sudbonosnom ratu. Njemačka aprilska kampanja 1941. godine eliminirala je Jugoslaviju i Grčku, osamivši Tursku u njenoj neutralnoj nepokretnosti. Treći rajh uspio je u svojoj namjeri pokoravanja Balkana.¹⁹ Turska

¹⁸ Isto, 131-132.

¹⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, knjiga treća (1939-1941)*, (Živko Avramovski – prir.), Arhiv Jugoslavije/Jugoslovenska knjiga, Beograd, 1996, 761-777; Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1973, 184, 211-221; Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Globus/Narodna knjiga/Prosveta, Zagreb/Beograd, 1979, 79; Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana*, Clio, Beograd, 2001, 450-454.

Pobjedena u Prvom svjetskom ratu, u kojem je trajno izgubila carstvo, osmanska država nije mogla opstati kao monarhija, niti je članovima njene dinastije bilo dopušteno nastaviti davati halife islamskom svijetu. Društvene snage mobilizirane su, predvođene novim vojno-civilnim vođstvom, u prekretnom revolucionarnom poduhvatu borbe za nacionalnu nezavisnost i izgradnju sekularnog društva “prema zapadnom modelu”. Bio je to beskompromisan obračun protiv svih koji nisu prihvatali Tursku Republiku (proglašenu 1923. godine u novom glavnom gradu Ankari). Istovremeno, vođena je stalna akcija na pridobijanju najvećeg dijela stanovništva da prihvati novi, republikanski oblik društvenog uređenja na teritorijalno smanjenom, nacionalnom, državnom okviru. Do smrti prvog predsjednika Mustafe Kemala (Atatürk), 1938. godine, republika je stabilizirana, pokazala je značajne društvene razvojne mogućnosti i ojačala odbrambene mehanizme zaštite svoje nezavisnosti. (detaljno vidjeti kod: Andrew Mango, *Atatürk. Biografija utemeljitelja moderne Turske*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2011, 357-525)

Nekoliko godina kasnije, ostvarivši potpunu dominaciju na Balkanu 1941. godine, Treći rajh je, silom prilika, morao prihvati uporno insistiranje Turske na politici održavanja svoje neutralnosti u svjetskom ratu. Berlin se nadoao da će se Ankara vremenom svrstati na stranu sila Osovine. (Dr. Adolf Halfeld, “Turska i Europa” (preneseno iz *Donauzeitung*), *Osvit*, br. 19, Sarajevo, 5. VII 1942)

Poučene negativnim iskustvom iz Prvog svjetskog rata, turske vlasti pokazivale su veliku vještinsku zaštiti opstanka svoje države, izbjegavajući mogućnosti javnog svrstavanja uz ratu-

je nastavila priznavati Kraljevinu Jugoslaviju mada su neki njeni predstavnici ponekad činili korake koji su išli uz nos jugoslavenskoj diplomatiji.

Jugoslavenski ambasador^{20*} u Turskoj Ilija Šumenković protestirao je 20. 11. iste godine u Ankari kod turskog ministra vanjskih poslova Šukri Saradžoglua zbog učešća cijelog personala poslanstva NDH u Berlinu na “prijemu u turskoj ambasadi po pozivu turskog ambasadora”. Turski ministar se složio da je njegov ambasador pogriješio, “čemu ne treba pridavati nikakav značaj”. Prema Saradžogluu, “naglašeno je turskim predstavnicima, da ni u kom slučaju ne učine nikakav akt koji bi se mogao protumačiti kao priznanje tih država. To odgovara(...) politici Turske, koja ne priznaje te države”.²¹ U nastavku razgovora turski ministar je naglasio da neke države pokušavaju dobiti priznanje od Turske. Saradžoglu je kazao da već četiri dana ne želi primiti ličnost “koja je došla iz Zagreba” vjerojatno “da radi na priznanju hrvatske države”. Jugoslavenska ambasada je utvrdila “da je to Munir Šajnović Ekremov”, o kome su poslani izvještaji iz Istanbula, zbog koga je Šumenković tražio sastanak sa turskim ministrom vanjskih poslova. Jugoslavenski ambasador nije to ranije uradio, jer su poslati pismom, a ne telegramom.

Saradžoglu je obavijestio Šumenkovića da je turska policija odmah predložila protjerivanje Šahinovića Ekremovog “jer je ranije pisao vrlo oštro protiv Kemal paše i novog režima”. Turski ministar vanjskih poslova spriječio je protjerivanje; nije želio da se turske vlasti svete “pojedincima i naredio je, da se pažljivo

---

juće strane. Nijemci i zapadni saveznici (u početku Drugog svjetskog rata posebno Britanci) oštro su se nadmetali za ostvarenje dominantnog uticaja u Turskoj. Nijemci su nudili Turcima oružje i vojnu opremu u zamjenu za strateške sirovine i robu potrebnu za funkcioniranje ratne privrede Trećeg rajha. Na drugoj strani, Turci su vješto kapitalizirali svoju poziciju poželjnog trgovinskog i, potencijalno, strateškog partnera i Osovine i Saveznika, budno štiteći svoju neutralnost. (Zehra Önder, *Die türkische Außenpolitik im Zweiten Weltkrieg*, R. Oldenbourg Verlag GmbH, München, 1977, 127-132; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, treći deo, 1941-1945*, Vojnoizdavački i novinski centar/Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1987, 385-389).

Takvo stanje tursko-osovinskih i tursko-savezničkih odnosa bilo je aktuelno u vrijeme realiziranja nezvanične diplomatske misije, koja je tema ovoga rada.

²⁰*Ukazom od 23. 8. 1939. godine, poslije dogovora vlada Kraljevine Jugoslavije i Republike Turske, diplomatski odnosi unaprijeđeni su u viši nivo: umjesto “Kraljevskog poslanstva u Turskoj otvorena je Ambasada Kraljevine Jugoslavije”. (Komnen Pijevac, Miladin Milošević, Vukman Boričić, *Vodič kroz fondove Kraljevine Jugoslavije*, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2000, 125)

²¹ Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – Beograd (dalje: ASSIP), Fond: Poslanstvo/Ambasada Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Ankara (dalje: Ankara), fasc. 37, pov. br. 1403; M. Ristović, navedeno djelo, 63-64.

prati". Policija je obavijestila Saradžoglu da je Šahinović Ekremov "deprimiran i da vrlo malo govori". Saradžoglu je kazao Šumenkoviću "da Turska smatra bosanske muslimane" vjerskim fanaticima "sa nečim varvarskim u svojoj prirodi". Nastavio je da zbog toga "Turska ne trpi bosanske muslimane" te "da nema nikakvog interesa za njih". Znao je "da Pavelićev režim iskorišće muslimane" u nasilju "prema Srbima". Da bi Šumenković objasnio koliko je Turska bila protuvjerski orijentirana u svojoj politici, Saradžoglu je spomenuo da je njegova država "kategorički odbila da primi jerusalimskoga muftiju samo zbog toga što je on zbog svoje akcije postao čuveni versko-muslimanski faktor". Turski ministar je dodao da on neće primiti Šahinovića Ekremovog, koji će biti upućen nekome od njegovih nižih činovnika da bi se vidjelo šta on to hoće. Šumenković se zahvalio uz opasku da je Šahinovićev boravak u Turskoj deplasiran i skrenuo pažnju na to da će svaki njegov kontakt sa bilo kojim turskim zvaničnikom biti zlonamjerno iskorišten u hrvatskoj i njemačkoj javnosti. Složio se sa stavom turske policije o protjerivanju iz zemlje, jer je "doputovao sa slovačkim pasošem, na koji nema pravo". Saradžoglu je zaključio razgovor da će to provjeriti i javiti Šumenkoviću šta je na stvari.²²

Bila je to politička muzika za Šumenkovićeve uši, posebno dio o nagovijestenom turskom prepuštanju bosanskih muslimana njihovo zloj sudbini između surovog ustaškog, velikohrvatskog nakonja "predziđa kršćanstva" i osvetoljubivog četničkog, velikosrpskog čekića, pokrenutog jakim uništavajućim otkosima kosovskog mita. Uništenje domicilne populacije i prakse otimanja njihove teritorije, unaprijed na propast osuđenih i naciljanih naroda protivnika, ustvari naroda žrtava, bile su zajedničke i kvislinškim velikohrvatima i kolaboracionističkim velikosrbima. Teško je zaobići utisak da je Saradžoglu, spomenuvši bosanske muslimane kao sukrivce za genocid nad Srbima, zamagljivao određeni interes turskih vlasti prema hrvatskoj inicijativi, znajući da je NDH štićenica Trećeg raja. O tome je službena Ankara morala voditi računa.

Izvještaji lokalnog uhode

Šumenković je 30. 11. izvjestio jugoslavenskog ministra vanjskih poslova dr. Momčila Ninčića u Londonu o tome "što se u krugovima ovdašnjih Bosanaca govori" o boravku Šahinovića Ekremovog u Turskoj. U prilogu su bila dva izvještaja, od 23. i od 27. 11., o uhođenju Šahinovića Ekremovog od obavještajnih

²² ASSIP, Ankara, fasc. 37, pov. br. 1404.

suradnika Jugoslavenske ambasade. Zbog uživljavanja u to vrijeme, dijelovi tih izvještaja prezentirani su u izvornom obliku. U prvom prilogu izvještaju jugoslavenski ambasador izvijestio je svog resornog ministra: "Moj informator, zanatlija, turski državljanin rodom iz Bosne, levičarskih koncepcija, vrlo odan Jugoslaviji (služio vojsku pre odlaska za Tursku) i čak voljan da kao dobrovoljac ode u Kairo, lukav i otresit, obavešten o politici i čak o literaturi – vrlo rado je pristao da nađe veze sa Munjom Šajnovićem i da sazna nešto o njegovoj misiji u Ankari i o stanju u Bosni. On nije ranije sa njim dolazio u kontakt (on je, kaže, "balija", a ja siromah čovek), ali ga je znao koji je i šta je. Njegov otac Ekrem, kaže, bio je učen književnik i velik austrofil. Ovaj Munir je poznat u Bosni kao pisac i novinar, a u Turskoj je vrlo rđavo zabeležen zbog svoje knjige *Turska danas i sutra* (1939), u kojoj je napao Ataturkov režim (opisao Ataturka kao pijanicu) i prekoravao Tursku da malo vodi računa o Bosancima. Šajnović je bio zbog te knjige 1939. godine u Ankari, a policija ga je, kaže moj izveštač, u stopu pratila kao poznatog germanofila, pošto je u to doba Turska prema Nemačkoj bila vrlo nepoverljiva.

Da bi izvršio zadatok, informator je preko svoje mušterije, takođe Bosanca, Osman bega, šefa detektiva, doznao da je Husejn beg, sopstvenik Jeni-palas hotela, Munirov rođak i da od njega može da dobije preporuku za prijem. On se obratio (...) kao Bosanac koji bi htio da dobije obaveštenja o stanju u Bosni i o svojima koji su tamo i tom prilikom je od njega vešto izvukao obaveštenje, da je Šajnović došao u Ankaru kao kurir-delegat Pavelićev ne bi li Turska stupila u diplomatske veze sa novom Hrvatskom, ali da nije bio primljen od glavešina, već da mu je preko nekoga poručeno, da se o tome sada ne može ni misliti, a kamo li govoriti i pregovarati. Informator je posetio po Husejinovoj preporuci Šajnovića u hotelu. Lepo ga je primio, ali mu nije ništa govorio ni o politici ni o svojoj misiji ni o detaljima događaja u Bosni. Na informatorovo pitanje, što je po ovakvim putevima dolazio u Ankaru i kako je mogao da dabiće pasoš kad on, informator, zna da danas niti ima dobrih veza niti se može dobiti pasoš, Šajnović je odgovorio, da je pruga samo između Turske i Bugarske prekinuta, a da je za pasoš lako, samo da je za vizu imao 'kuburacije'. U Ankaru je, reče, došao zbog nekog miraza, ali kako nema diplomatskih veza, nije ništa mogao da svrši. Za Bosnu kaže da je bilo mnogo 'nereda', ali da je danas sve mirnije, a da je za muslimane 'ne može ljepše biti niti je ikad bolje bilo'. Obećao mu je poneti u Bosnu jedno pismo za porodicu i dao mu je broj (od) 22.10. *Hrvatske svijesti* banjalučke i time je poseta bila završena. *Hrvatska svijest* je organ banjalučkih muslimana, a uređuje ga Munir Šajnović sa svojom braćom. Ali informator, pored toga što je glavno saznao od Munirova rođaka Husejina, došao je tako u vezu, koju bi eventualno mogao pismeno iskorišćavati, a sa Husejin begom ostaće u stalnom kontaktu.

Informator je učinio interesantnu primedbu: da Turci iz Turske ne bi nikad rado priznali ni videli ovakvu muslimansku Hrvatsku, jer da bi većina ovdašnjih Bosanaca tražila da se tamo vрати, kad bi se ta nova muslimanska država utvrdila. A u Turskoj sve što valja, kaže, to je Bosanac. Ima, kaže, mesta gde i Turci govore 'bosanski' pošto 70% stanovništva sačinjavaju Bosanci, pa Turci od malena nauče od njih naš jezik. Bosanci smatraju Tursku kao zemlju u koju su se časovito sklonili, mada su u njoj od 1878. godine, ali Bosnu smatraju svojom domovinom".

Ambasador je u drugom izvještaju dodao da ga je 27. 11. ponovno posjetio njegov informator, kako bi dopunio svoj raniji iskaz o Šahinoviću Ekremovom: "Saznao je, da je Munir i drugim Bosancima (naročito preko Jovana Lilera iz Beograda, jugoslovenskog državljanina, građevinara odavno nastanjenog u Turskoj, koji kaže, nema nikakve vrednosti i niko ga od naših ne ceni, ali se zna da vrši propagandu u korist Nemačke) delio isti bajramski broj *Hrvatske svijesti* u kome se naročito veličaju blagodeti ustaške vladavine u Bosni za muslimane. Za Munira je saznao, da je moraو (podvučeno u dokumentu – op. M.P.) napustiti Ankaru na poziv policije zbog deljenja letaka (t.j. novina) i da je policija po sat i više saslušavala sva lica koja su se s njime sastajala. To mu je potvrđio i jedan student, Bosanac, koji je sa Munirom imao sastanak. Taj student mu je ispričao, da je Munir bio vrlo neraspoložen i ljut na Tursku i žalio što je ovamo došao, rekavši mu 'da Turci ništa ne razumiju, da su zaostali i da ni za hiljadu godina neće ništa razumjeti'. Kad je u jednoj kavani pred Bosancima Munir napao današnji turski režim zato što se ne brine za Bosance i što nema shvatanja za nove prilike, neki Bosanci hteloše, kaže, da ga biju i morao je da napusti lokal. Kao zaključak, informator mi reče, da je ova Munirova poseta imala jedan jedini siguran rezultat: da će u buduće turske vlasti primati sve ovakve emisare sa velikim nepoverenjem, pretpostavljajući da će i oni, ako ih bude, kao i Munir, vršiti propagandu za 'stara vremena', za islam i za sve protiv čega se borila turska revolucija".²³

Šumenković je 4. 12. obavijestio jugoslavensko ministarstvo vanjskih poslova u Londonu da je Saradžoglu definitivno odbio primiti Šahinovića Ekremovog. Turski ministar vanjskih poslova uputio je neželenog pridošlicu jednom "od svojih činovnika da ga ispita". Taj činovnik je kasnije rekao Saradžogluu da je Šahinović Ekremov "pravi gangster". Na kraju je Šumenković izvjestio svog ministra da je Šahinović Ekremov "napustio Tursku".²⁴

²³ ASSIP, Ankara, fasc. 37, pov. br. 1451.

²⁴ ASSIP, Ankara, fasc. 37, pov. br. 1441.

Na neprijateljskoj strani trajalo je, također, diplomatsko-obavještajno referiranje. Nešto ranije, 26. 11, poslanik NDH u Bugarskoj dr. Židovec informirao je svoje ministarstvo vanjskih poslova da je tog dana doputovao u Sofiju “iz Turske naš gospodin Šahinović Ekremov, koji donosi vrlo zanimljive izvještaje. Sutra putuje dalje u Zagreb”.²⁵ Iako je Šahinović Ekremov napustio Tursku gorak i poražen, on je Jugoslavenima i Britancima ostavio najmanje jedan sigurnosni problem. Ninčić je krajem augusta 1942. godine izvjestio Šumenkovića da je vlada dobila informaciju “iz najpouzdanijeg engleskog izvora(...)da Nemci imaju jednog agenta u našem konzulatu” u Istanbulu.²⁶ Prema dokumentima jugoslavenske tajne policije, sistematiziranim poslije Drugog svjetskog rata, obavještajna služba NDH ubacila je u Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Istanbulu “bosanskog Muslimana Halačevića koji je raskrinkan i otpušten”.²⁷ Ešref Halačević spominje se u zapisnicima dviju sjednica jugoslavenske kraljevske vlade, 27. 11. 1942. i 29. 1. 1943. godine.²⁸

Prilog posebnom političkom izvještaju koji je početkom decembra 1942. godine napisao Stipe Mosner, izaslanik poslanstva NDH u Sofiji za novinstvo i kulturne veze, sačuvao je odjeke misije Šahinovića Ekremovog u Turskoj. Mosner je potvrđio kako su mu Turci sugerirali da se ranije spominjana knjiga Šahinovića Ekremovog ne dijeli u Turskoj “jer je uvredljiva za njih. Šahinović je, želeći biti navodno objektivan, prikazao mnoge stvari neistinito i u rđavom svjetlu, tako da bi Hrvatska učinila uslugu Turskoj da ovu knjigu zabrani. Ekremov je ostavio svojim boravkom loš utisak kod turskih vlasti”. Novinski izvjestitelj pri turskom poslanstvu u Sofiji kazao je jednom Bugarinu, koji je to prenio Mosneru, da su “turske vlasti morale jednog hrvatskog izaslanika muslimana istjerati iz Turske radi netaktičnih postupaka”. Mosner je, boraveći službeno u Istanbulu, posjetio Halačevića na adresi koju mu je ranije dostavio Šahinović Ekremov. Za Halačevića je Mosner tvrdio da “i danas još čuva jugoslavensku putnicu za svaki slučaj”.²⁹

---

²⁵ Isto kao u napomeni 18, 208.

²⁶ M. Ristović, “Sukobi obaveštajnih grupa jugoslovenske izbegličke vlade u Turskoj 1941-1943. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, Vojnoistorijski institut, Beograd, maj-avgust 1984, br. 2, 157.

²⁷ ARSUP SR BiH, Opšti elaborat o islamu.

²⁸ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*, (Komnen Pićevac i Dušan Jončić – prir.), Javno preduzeće Službeni list SCG/Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004, 234, 282.

²⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...*, sv. 2, 126-127.

Odrazi u krhotinama razbijenog ogledala stvarnosti: slutnja dolazećeg kraja

Utješna nagrada Pavelićevom nezvaničnom diplomati bilo je, 13. decembra 1941. godine, postavljenje Šahinovića Ekremovog za nadstojnika sarajevske podružnice Državnog izvještajnog i promičbenog ureda kod Predsjedništva vlade. Postao je šef propagandnog aparata NDH u Bosni i Hercegovini.³⁰ Bilo je to nedovoljno priznanje za njegovu preveliku ambiciju. Razarali su ga droga i paranoja. Njegova sačuvana arhiva svjedoči, od 1942. godine, o dubokom mentalnom propadanju.³¹ U ljeto iste godine bio je ranjen, kako je sam kazao, u “ustaškim oružanim djelatnostima u iztočnoj Bosni”. Početkom sljedeće godine, već teško bolestan, došao je u Zagreb.³² “U znak trajnog priznanja za njegov ustaški rad u domovini i inozemstvu prije stvaranja NDH” Šahinović Ekremov primljen je 7. 4. 1943. godine u poglavniku tjelesnu bojnu “nedjelatnog stališa” (PTB).³³ Kao ustaša izvan vojnih formacija, nije mogao dobiti veće priznanje, ali zdravlja i snage bivalo je sve manje u njegovom tijelu i umu. Neki intelektualci još su trebali njegove usluge. Profesor Hamdija Kreševljaković zamolio je “da se Munir zauzme kod ministra pravosuđa za brata Avde Skake, berbera iz Bravadžiluka, koji je osuđen zbog komunističkog djelovanja”.³⁴

Još nije posustao član PTB-a. Tri dana poslije prijema u tu Pavelićevu formaciju poslao je pismo istanbulskom trgovcu Salih-efendiji Bičakčiću. Tema je bila trgovina između NDH i Turske. Šahinović Ekremov podsjetio je Bičakčića da su o tome razgovarali za vrijeme njegovog zadnjeg boravka u Istanbulu. Savjetovao je bosanskog Stamboliju da pronađe “još dva tri Bošnjaka” iz trgovačkog svijeta, pa, kada to uradi, on bi “došao u Carigrad i već bi započelo poslovanje”. Kod Šahinovića Ekremovog planovi su se ostvarivali u njegovoj mašti, unaprijed, na dugoročni kredit, čije je iznose usmjeravao na razne strane, a da posao nije ni započeo. Maštao je da NDH izveze u Tursku “jedno 200 vagona šipki od željeza

³⁰ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske – Zagreb (AIHRP), Fond: Neprijateljska građa/Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, kut. 36, inv. br. 3288; Muhidin Pelesić, “Prilog istraživanjima propagande i kulturne politike Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, br. 32, 233-240.

³¹ HAS, ŠM, kut. 1, sign. 48-ŠM-130.

³² HAS, ŠM, kut. 1, sign. 70-ŠM-130.

³³ HAS, ŠM, kut. 1, sign. 63-ŠM-130.

³⁴ HAS, ŠM, kut. 1, sign. 61-ŠM-130.

za armirani beton gotovo svih mjera profila (...) jedno 5 vagona klinaca željeznih svake vrste, potom 50 vagona kaustične sode” i sve tako uokolo, nanovo, dok se ne bi umorio budan sanjati i zaspao od iscrpljenosti. Nije zaboravio spomenuti u pismu da je “glavna stvar koja nama iz Turske treba (...) pamuk, i to svake vrste”.³⁵ Njegova mašta, pomiješana sa strahovima, povezivala je izmjenjivanje ritmova i redoslijeda snova i jave. U jednom, pa u drugom smjeru, naopako, ukrug, dok mu se ne bi zanebesalo od takvog životarenja. Kod njega je sve postajalo nekako otprilike, neodređeno. Nije živio, nego je plutao prostorom u ratnom vremenu. Takav kakav je postao, savjetovao je vješte istanbulске trgovce, premazane bosanskim mastima, uprazno im dodijavajući šta i kako trebaju raditi.

Pisao je ministru unutarnjih poslova NDH dr. Andriji Artukoviću, kojega je izvijestio o teškoćama i nedostatku novca za planirani uvoz pamuka iz Turske. Žalio mu se da ga je “bolest i hrvatska birokracija smela u namjeravanom putu u Tursku jer bih najbolje taj posao svršio osobnim doticajem”. Apelirao je za osnivanje posredničke tvrtke “koja će u ime naše države, a pod mojim vodstvom” pokušati uvesti ili trampiti pamuk i drugu robu iz Turske.³⁶ Država i vlast bili su sidra koja su ga povremeno držala budnim i napetim, dok se otimaо tami da bi na svjetlu političke pozornice još jednom odglumio vlastitu korisnost u svijetu koji mu je okretao leđa. Pismo je prekinuto; stranica sa njegovim nastavkom je nestala. Prije isteka polovice 1944. godine, 21. 6, Šahinović Ekremov sastavio je oporuku. Teškim etimološkim pravopisnim regulama tom njegovom ključnom dokumentu, kako je želio da bude, pokušao je dati svečanu notu. Bila je to farsa, kao i dosta toga iz njegovog života, kada nije bilo smišljanja osvete, zločina, tragedije, pa makar i onda kada je u njima učestvovao samo u mašti. Nije samo maštao o tome. Bio je opaki propagandista, čije su parole skrivile smrt brojnih ljudi. Postao je zabrinut samo za to što će ostati iza “ustaše Munira Šahinovića Ekremova, satnika Pogl. Tjelesne bojne, spisatelja, novinskog ravnatelja i ustaškog političkog trudbenika”.³⁷ Nije htio spoznati da je sve u njegovom životu bilo istanjeno i nategnuto do prsnuća. Umišljao je kako je sve u vezi s njim bilo veliko i važno. Nestajalo je maštarija koje su ranije bojile velove duše koju je izgubio.

Šest dana poslije oporučnog opisa vlastite postmrtnosti molio je ministra vanjskih poslova NDH da mu se nadomjesti lični novčani trošak, koji je imao u jesen 1941. godine, za vrijeme njegovog “diplomatskog” lobiranja u Turskoj.³⁸

³⁵ HAS, ŠM, kut. 1, sign. 62-ŠM-130.

³⁶ Isti broj, kao kod dokumenta u napomeni 35; bez datuma, na omotu upisana godina: 1943.

³⁷ HAS, ŠM, kut. 1, sign. 69-ŠM-130.

³⁸ Isto kao u napomeni 32.

Dr. Mehmed Alajbegović kasnije se prisjetio kako je Šahinović Ekremov “za put u Tursku da bi pokušao privoljeti tursku vladu na priznanje NDH i uspostavu diplomatskih odnosa” primio “novac iz tajnog fonda(...)iz kabineta Osmana Kulenovića.”³⁹ Šahinović Ekremov potrošio je i lične novce u Turskoj, podupirući interes NDH. Kupio je Paveliću luksuzne poklone. Njegovo sjećanje bilo je pomjereno. Izgledalo mu je da je boravio u Turskoj od decembra 1941. do konca januara 1942. godine.⁴⁰ Zaboravio je novembar 1941.

Pobjednički partizani prepoznali su u Šahinoviću Ekremovom “ratnog zločinca koji je ubijao perom”.⁴¹ Komunisti iz bosanskohercegovačke tajne policije ostavili su kratki opis svoga neprijatelja, kako su oni doživjeli: “Od onih b.-h. muslimana koji su stajali izvan JMO, a koji u narodu nikad nisu uhvatili dublje korijene bila su dvojica urednika nedjeljnih listova u kojima su posvećivali pažnju događajima u islamskom svijetu. To su bili ing. Mustafa Čelić i Munir Šahinović-Ekremov. Prvi je bio umjereni desničar i malo fantasta, a naročitu je pažnju posvećivao halifatu o kome je mnogo pisao, pa čak izradio i neki projekat o uređenju halifatskog dvora i to u vrijeme kad je Kemal već ukinuo halifat.

Šahinović je bio talentovan degenerik, nedouk đak, a veoma umišljen i sklon korupciji. To je bilo općenito poznato u BiH, te nije niko držao do Šahinovića ni do njegova pisanja, a naročito od onda otkad je počeo udarati u hitlerovske i antisemitske žice i pokazao svoje frankovačke ideje pišući još prije Pavelića tzv. ’korienskim pravopisom’. Za vrijeme II svjetskog rata Šahinović se iščahurio u ustašu i postao pročelnik ureda za ’promičbu’ u Sarajevu. Sa toga položaja pravio je ispade, a vršio je i falsifikate. Kako je bio morfinoman, počeli su se kod njega javljati znakovi nervnog rastrojstva, te je pod kraj rata premješten u Zagreb, gdje je smješten u jedan sanatorij za živčane bolesti. Tu je počeo pokazivati znakove ludila, a na dan oslobođenja Zagreba izišao na ulicu u ustaškoj uniformi, gdje je načinio javni ispad i poginuo. Pisanje ove dvojice nije ostavljalo dubljeg traga ni u samom Sarajevu gdje su živjeli, a u širim muslimanskim masama malo se ko obazirao na njihovu aktivnost...”⁴²

³⁹ B. Krizman, navedeno djelo, 49.

⁴⁰ Isto kao u napomeni 38; Zlatko Hasanbegović pogrešno tvrdi da je Šahinović Ekremov “nekoliko puta” odlazio “u Tursku kao izaslanik Ministarstva vanjskih poslova s ciljem diplomatskog priznanja NDH od Turske”. Vidjeti: Spomenuti autor, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu/Institut društvenih znanosti Ivo Pišlar, Zagreb, 2007, napomena 221, 120; Kada je Šahinović Ekremov u pitanju, jedan odlazak takvim poslom bio mu je previše. Arhivi potvrđuju samo opisanu “diplomatsku” ekskurziju.

⁴¹ Staniša Tutnjević, *Književne krivice i osvete*, Svjetlost, Sarajevo 1989, 506.

⁴² ARSUP SR BiH, Elaborat o islamu.

Ad acta jednog života

Munir Šahinović Ekremov gotovo da je školski primjer osobe nezadovoljne svojom okolinom i vlastitim položajem u društvu. Druge je potcjenivao, sebe precjenjivao. Uvažavao je glavne autoritete ideologije i režima kojemu je i sam do kraja služio. Sve druge smatrao je manje vrijednim od sebe. Samouk, umišljao je da su njegova znanja važnija od onih ljudi koji su ih stekli uspješnim, redovnim školovanjem i upornim radom. Bio je svjestan da je u osnovi surovi propagandista. U tome je nalazio potvrdu svoju uloge u uspostavi i održanju njegovog političkog cilja – NDH. Pritisnut tjeskobom, krijući se od sramote neuspjeha, gonjen strahovima izazvanim teškom narkomanijom, ambiciozan i sebičan do krajnjih granica vlastite izdržljivosti, nije mario za žrtve režima NDH. Nije čutio vlastitu suodgovornost za zločine koje je pokretao i podržavao propagandni aparat u čijem je kreiranju i radu učestvovao. Masovni zločini i genocid bili su, istovremeno, i sredstva i cilj kojima su se mjerili izgledi uspjeha održanja i opstanka okupacionih sistema i njihove posljedične sastavnice – NDH. Podržavajući beskompromisno ustaški zločinački projekat, Munir Šahinović Ekremov je, sebi i svijetu, neskriveno pokazao da je i on sam zločinac.

Zaključak

Kvislinški režim Nezavisne Države Hrvatske (NDH) nadao se uvećati vlastiti značaj međusobnim priznanjem sa što većim brojem država u ratom promjenjenom svijetu. Za vrijeme Drugog svjetskog rata NDH je imala 29 diplomatsko-konzularnih predstavništava u Evropi. U Zagrebu, glavnom gradu NDH, bilo je 14 takvih predstavništava drugih država. Pored vanjskopolitičkih razloga, međusobno priznanje NDH i Turske Republike imalo je i odlučujući unutarnjopolitički

---

Literaturu ponekad opterećuje autorova želja da se previše oslanja na varijacije nepouzdanih svjedočanstava “govorne historiografije”. Prema nekim od njih, Šahinović Ekremov je poginuo u augustu (a ne 8. maja, kako je pouzdano utvrdila Uprava državne bezbjednosti/UDB-a), dok drugi tvrde da je poslije rata, navodno, “živio u Turskoj”. Vidjeti: Fadil Ademović, *No-vinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, Media Centar d.o.o. Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2000, 228-229; Šahinović Ekremov nije preživio susret sa partizanima. Bila je to njegova refleksna, ili režirana predstava: silazak sa pozornice života herojskom, ustaškom pogibijom od ruke smrtnih ideoloških, komunističkih, neprijatelja. Ustvari, on je pobegao od ludila i samoubistva potrošenog ovisnika. Osigurao je mjesto u vlastitoj verziji dramatizacije propasti osovinskog svijeta.

razlog. Pavelićev režim pokušao se tim potezom približiti bosanskomuslimanskim, bošnjačkom stanovništvu i podrediti ga ciljevima izgradnje hrvatske totalitarne države. Taj poduhvat nije uspio zbog dva razloga: 1) dostupni historijski izvori i istraživanja priznatih historičara potvrđuju činjenicu da većina Bošnjaka, muslimana, nije prihvatile NDH kao svoju državu; 2) Turska Republika nije priznala NDH. Tako je ovaj pokušaj ustaške diplomacije neslavno završio. Velike nade i planovi Zagreba potonuli su u Ankari, u farsičnoj diplomatsko-špijunskoj sporednoj predstavi.

USTASHA IN THE ORIENT (Self-thought dilettante in the diplomatic mission of the quisling state)

Summary

The Quisling regime of the Independent State of Croatia (NDH) hoped to increase its significance through mutual recognition with as many countries in the war-changed world. During the Second World War, NDH had 29 diplomatic and consular missions in Europe. In Zagreb, the capital of NDH, there were 14 such representations of other countries. In addition to foreign policy reasons, the mutual recognition of the NDH and the Turkish Republic had a specific inherent political right. Pavelic's regime tried to get closer to the Bosnian Muslims, Bosniaks and subordinated them to the goals of building a Croatian totalitarian state. This venture failed due to two reasons: 1) available historical sources and research of the known historians confirmed the fact that the majority of Bosniaks, Muslims, did not accept NDH as their own country; 2) The Turkish Republic has not recognized the NDH. Thus, this attempt of Ustasha diplomacy has infamously ended. Zagreb's high hopes and plans sank in Ankara, in a Farsi diplomatic-spy foreign affair.

UDK: 28:323.2 (497.6) "1943"

Izvorni naučni rad

ODNOS ISLAMSKE VJERSKE ZAJEDNICE
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE PREMA
VOJNO-POLITIČKOJ AKCIJI HAFIZA MUHAMEDA
EF. PANDŽE U JESEN 1943. GODINE

Adnan Jahić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Tuzla, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Ovaj rad govori o reakcijama čelnih ljudi Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske na odlazak "u šumu" člana Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiza Muhameda ef. Pandže 20. oktobra 1943. godine. Pandža je napustio Sarajevo s ciljem jačanja formacija muslimanske samozaštite, ali je ubrzo bio uhapšen od strane partizana, a zatim i od ustaša. Sve vrijeme Islamska zajednica suzdržavala se od političke kvalifikacije Pandžine akcije, što je, u konačnici, pomoglo Pandži da prezivi neuspjeh njegove vojno-političke avanture.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, hafiz Muhamed ef. Pandža, Ulema-medžlis, 13. SS divizija, partizani, ustaše, četnici, politika, ideologija, nasilje

Abstract: This paper tells about the reactions of the leaders of the Islamic Religious Community of Independent State of Croatia to the going "to the wood" of the Ulema-medžlis member in Sarajevo Hafiz Muhamed ef. Pandža on October 20, 1943. Pandža left Sarajevo with the aim of strengthening the formations of the Bosnian Muslim self-defense, but was soon arrested by the Partisans, and then by the Ustasha. Throughout the entire period, the Islamic Community abstained from the political qualification of Pandža's action, which ultimately helped Pandža survive the failure of his military-political adventure.

Keywords: *World War II, Independent State of Croatia, hafiz Muhamed ef. Pandža, Ulema-medžlis, 13. SS Division, Partisans, Ustashas, Chetniks, politics, ideology, violence*

Uvod

O vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže, koji je u oktobru 1943. godine napustio Sarajevo s ciljem mobiliziranja svojih sunarodnjaka u jedinice muslimanskog oslobodilačkog pokreta, historijska literatura već je donijela mnoge relevantne i pouzdane obavijesti.¹ Vjerski autoritet, prevodilac Kur'ana i član najvišeg vjerskog tijela bosanskohercegovačkih muslimana, nakon što se osvjeđočio u obim tragedije koja je zadesila Bosnu i Hercegovinu i njene žitelje, upustio se u opasnu avanturu povezivanja raštrkanih muslimanskih milicija i njihovog stavljanja pod jedinstveni zapovjedni autoritet, ali je njegova akcija doživjela neuspjeh njegovim hapšenjem od strane partizana, da bi kasnije dospio u hrvatski redarstveni pritvor u Zagrebu. Na osnovu svih raspoloživih izvora, koji ne oskudjevaju prijeporima i kontradikcijom, teško je dati zaokružen i definitivan sud o stvarnim motivima i svrsi Pandžinog odlaska "u šumu", dijelom i zbog činjenice što sam hafiz Pandža, poslije rata etiketiran narodnim neprijateljem, nikada nije imao priliku da iznese punu istinu o razlozima i namjerama koji su stajali iza njegove vojno-političke akcije u jesen 1943. godine. Da li je njegov izlazak iz Sarajeva bio samo reakcija na nove pokolje Bošnjaka² u istočnoj Bosni? Je li doista

¹ Rasim Hurem, "Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine", *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968, br. 4, 533-548; Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Svjetlost, Sarajevo, 1987, 139-143; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo, 1998, 344-347; Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007, 204-211; Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, Hurst & Company, London, 2013, na više mjesta; Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo, 2014, 497-553.

² U članku je korišteno historijsko narodno ime *Bošnjaci*, analogno u literaturi ustaljenom korištenju naziva *Muslimani*, za bosanske muslimane južnoslavenskog porijekla koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata, s obzirom na njihov neupitni politički, društveni i kulturni

vjerovao da može dovesti do stvaranja svojevrsne bošnjačke oružane sile? Da li je bio u doslihu sa Nijencima? Ili je možda njegov muslimanski oslobođilački pokret bio samo fasada za njegovo pristupanje partizanima? Ovim člankom ne pretendiramo otkloniti nejasnoće u vezi s pozadinom i ciljevima vojno-političke akcije hafiza Pandže. No, podaci koje donosimo u ovom radu, a koji se odnose na Pandžin radni status u okvirima Islamske vjerske zajednice nakon njegovog napuštanja Sarajeva, mogli bi značiti tračak novog svjetla u magli pitanja i kontroverzi koje ostaju iza serioznih napora u pravcu vjerodostojne rekonstrukcije vojno-političkog poduhvata Muhameda ef. Pandže 1943. godine.

Protivnik ustaša i pobornik autonomije Bosne i Hercegovine

Krajem septembra 1943. godine četničke snage pod zapovjedništvom Zaharija Ostojića započele su opću ofanzivu na istočnu Bosnu s ciljem ovladavanja širokom teritorijom od istočne Hercegovine do Tuzle i Majevice.³ Glavni pravac napada išao je preko Višegrada i Rogatice prema Sokocu. Četnici su 5. oktobra 1943. prodrli u Višegrad i počinili masovne zločine nad zatečenim bošnjačkim stanovništvom. “U teško pristupačnoj spilji u Butkovim Stjenama”, svjedočio je o četničkim zvjerstvima Jakub Zukić iz Dušča, “boravio sam dva dan[a] i noć[i] i posmatrao odozgo kako se u grupama dovode ljudi, žene i djeca i slušao njihove krike i jauke dok su ih ubijali i bacali u Drinu. Kad nastupi treća noć, iscrpljen, užasnut, gladan i žedan, udaljio sam se od posmatranja strave i užasa.”⁴ Devet dana kasnije izvršena je evakuacija domaćeg i izbjegličkog stanovništva u Rogatici, koje se u dugoj koloni, pod nadzorom ustaša, zaputilo preko Romanije u pravcu Sarajeva. Istog dana četnici pod zapovjedništvom Dragoslava Račića upali su u napuštenu Rogaticu i zapalili je.⁵

---

identitet, neprijeporno demonstrirali obilježja posebnog, premda zvanično nepriznatog naroda. Naziv (*bosanskohercegovački*) muslimani uglavnom je korišten – s ciljem očuvanja autentičnosti jezika izvora – u parafrazama dopisa, izvještaja, predstavki i drugih dokumenata arhivskog porijekla.

³ Savo Preda, “Četnički pohod na istočnu Bosnu” u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*. Druga knjiga, Beograd: Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, 306-307.

⁴ Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), A-814/B. Progoni i stradanja muslimana kod nas. Dodatno o četničkim zločinima u Višegradi 1943. godine vidjeti: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 513-515.

⁵ Rasim Hurem, “Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941–1945. godine”, u: *Rogatica. Svjetlost*, Sarajevo, 1966, 134.

Godinu dana prije četničke ofanzive na istočnu Bosnu u Sarajevu je održana utedeljiteljska konferencija Odbora "Narodnog spasa", labave koordinacije predstavnika muslimanskih društava i uglednih ličnosti vjerskog, kulturnog i političkog života kojom su sarajevski bošnjački pravci, bez konkretnog programa, nastojali odgovoriti na prisutnu prijetnju biološkom opstanku svojih sunarodnjaka.⁶ Glavnu riječ na ovoj konferenciji vodio je član Ulema-medžlisa hafiz Muhamed ef. Pandža, koji je, kako je dojavio glavni pobočnik Ustaške nadzorne službe Miroslav Fulanović, izjavio kako muslimani hoće red i mir te kako traže zajedničku saradnju cijelog žiteljstva Bosne i Hercegovine, kao i potpunu slogu muslimana, pravoslavnih i katolika. Pandža je dodao kako muslimani traže da se naoružaju da bi se zaštitili od opasnosti istrebljenja "koja im prieti od raznih komunističkih elemenata i drugih razornih tipova".⁷ U Fulanovićevom izvještaju konferencija je, karakteristično za ustašku vlast, opisana kao protudržavni rad oportunističke građanske elite koja samo teži izvući profit iz produbljivanja jaza između muslimanskog puka i hrvatskih vlasti. Izvjestitelj je izrazio žaljenje što odmah nakon pacificiranja istočne Bosne od strane Francetićeve Crne legije, u aprilu 1942. godine, u podrinjske kotareve nisu bile poslane ustaše koje bi po selima organizirale muslimane u ustaški pokret, stvorile pripremne bojne, držale narod pod disciplinom, a ujedno i branile nova skupljanja četnika u tim krajevima. Umjesto navedenih koraka, Tajništvo Ministarstva unutarnjih poslova u novembru 1942. bilo je primorano obavijestiti državnu i vojnu vlast NDH o novom izrazu nepovjerenja muslimana u ustaše i hrvatsku državu. Odbor "Narodnog spasa" donio je zaključak da treba i u ostalim područjima, radi odbrane od četnika, formirati i naoružati muslimanske dobrovoljačke milicije po uzoru na miliciju koju je u Tuzli formirao bojnik Muhamed-agha Hadžiefendić, a predstavnici muslimana iz kotareva istočne i srednje Bosne uputili su peticiju glavnokomandujućem generalu njemačke vojne sile u NDH sa molbom da se odobri osnivanje dobrovoljačkih postrojbi u svim njihovim kotarevima. Opunomoćenik ministra unutarnjih poslova NDH u Sarajevu poslao je u Zagreb formular ovlašćenja kojim je davan legitimitet Odboru "Narodnog spasa" da može zastupati probitke muslimana različitih kotareva prema postojećim i ukazanim potrebama.⁸ Ovakav

⁶ Adnan Jahić, "Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)", *Historijska misao*, Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2015, br. 1, 186.

⁷ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZIG NDH), HR-HDA-1549, I-69, 455.

⁸ Vojni arhiv (dalje: VA), Beograd, NDH, kut. 76, fasc. 4, dok. 39.

razvoj prilika svjedočio je o izraženoj političkoj delegitimizaciji ustaškog vodstva među bošnjačkim stanovništvom.

Od jeseni 1942. godine Pandža je ulagao napore u prilog naoružavanja svojih sunarodnjaka i osiguravanja autonomije Bosne i Hercegovine. Nekritički je prihvatio obećanja palestinskog muftije El-Husejnija i njemačkih obavještajnih krugova da će formirana 13. brdska SS divizija čuvati muslimanska ognjišta od četnika i da će se raditi na tome da Bosna i Hercegovina dobije autonomiju.⁹ SS-Obergruppenführer Artur Phleps, podrobno obaviješten o obimu posla koji je Pandža obavio u prilog 13. SS divizije, postavljao je pitanje da li bi uopće bilo moguće i na koji način sabrati toliki broj dobrovoljaca da nije bilo Pandže, njegovog zalaganja, preporuke i propagande.¹⁰ No, nakon dužeg odsustva regruta iz zemlje te novih masovnih zločina nad muslimanima Višegrada, praćenih dolaskom velike mase unesrećenih muhadžira u Sarajevo, Pandža se priklonio gledištima da se muslimani moraju sami postaratati za svoju sigurnost i u saradnji sa svojim susjedima osigurati “vjerski mir” u autonomnoj Bosni. U izvještaju Zapovjedničtva 5. oružničke pukovnije od 11. oktobra 1943. godine istaknuto je kako su četničko nadiranje u pravcu Rogatice te tragedija muslimana Višegrada, koja premašuje žrtve Foče, izazvali u narodu uznemirenost i kolebanje, a kod muslimanskog pučanstva i ogorčenje, tim prije što se još uvijek sarađuje sa četnicima i vjeruje im se. Ovo ogorčenje pojačava se činjenicom da četnici u svom nastupu ubijaju i uništavaju muslimansku imovinu. “Narod se u susretu samo pita, do kada će se podnositi ove težke žrtve.” Zapovjednik pukovnije Čamil Osmanagić zaključio je konstatacijom da je u slučaju da u najskorije vrijeme ne stupi na tlo Bosne SS divizija te ne budu poduzete najodlučnije mjere na zaštitu muslimana, vrlo moguć obrat u njihovom “dosadašnjem dobrom raspoloženju i lojalnom držanju”.¹¹ Ustaški obavještajni

⁹ Ove glasine dugo su kolale među Bošnjacima koji su ih širili iz različitih pobuda. Prema jednoj dojavi od 31. januara 1944. godine, bivši jugoslavenski narednik, a kasnije četnik Enver Ćatić obilazio je sa pristašama ubijenog Ismeta Popovca sela u okolini Mostara i vršio “jaku autonomističku promidžbu među muslimanima”. Govorio je da će uskoro u Bosnu doći dobrovoljni SS odredi sastavljeni od samih muslimana, “koji će već sve ovdje dovesti u red”, pod čime je podrazumijevao uspostavu autonomije Bosne i Hercegovine. Stalno se nalazi u Osijeku, a kada god ide u Mostar i natrag, krijući se po 50 kg duhana. (HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-34, 310). Pogledati više o propagandi da će 13. brdska SS divizija dovesti do autonomije Bosne i Hercegovine u: Adnan Jahić, “Ideja autonomije Bosne i Hercegovine 1941-1945. u okvirima izvora i historijske rekonstrukcije”, *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013, br. 12, 155-183.

¹⁰ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 502.

¹¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 18, dokument br. 191. Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1958, 481-482.

izvor prenio je sličan dojam, navodeći pojačanu sklonost muslimana prema partizanima: "Pod takovim okolnostima [neostvarenog jamstva hrvatskih i njemačkih vlasti o zaštiti žitelja istočne Bosne], muslimani su počeli uviđati, da se ne mogu više ni na koga osloniti, već sami na sebe, ako žele spasiti svoje živote i svoj imetak. Povjerenje u njemačku oružanu snagu počelo je sve više i više blediti i slabiti, jer muslimani ne mogu oprostiti Njemcima jatakovanje i suradnju sa četničkim skupinama. Muslimani su ostali ogorčeni protivnici četnika, a simpatizeri partizana."¹² Pet dana nakon pokolja u Višegradu, izvijestila je 369. (hrvatska) pješačka divizija Wehrmacht-a, muslimani su namjeravali organizirati demonstracije protiv Srba, na kojima je trebao govoriti hafiz Muhamed Pandža, ali su iste bile spriječene da ne bi došlo do daljnog jačanja tenzija među različitim dijelovima stanovništva.¹³ Ipak, glavni zahtjev demonstranata – naoružavanje kako bi se spriječili novi pokolji – dobio je svoj javni izraz kroz Okružnicu Organizacije ilmije Nezavisne Države Hrvatske "El-Hidaje" od 20. oktobra 1943, koja je upozorila sve svoje "jedinice i prijatelje" da je muslimanska vjerska dužnost junački se braniti od svakoga ko im nedužnim ugrožava život, ali i snabdjeti se za odbranu svim potrebnim sredstvima te se u tom snabdijevanju međusobno pomoći.¹⁴ Pandža, jedan od "El-Hidajinih" istaknutih pripadnika, isti dan kada je poslana Okružnica napustio je Sarajevo i otišao "u šumu".

Napuštanje Sarajeva od strane uglednog muslimanskog prvaka produbilo je nepovjerenje ustaške vlasti u "hrvatske muslimane" i njihovu elitu, premda su u Zagreb dolazile različite i proturječne informacije o stvarnoj pozadini i ciljevima Pandžine akcije. Neki izvori su govorili da se Pandža "nije odmetnuo", nego zapravo priključio onima koji se već bore protiv odmetnika. Dojava od 30. oktobra 1943. navodila je da je Pandža otišao u poznatu muslimansku miliciju pod zapovjedništvom posjednika iz Ustikoline Husein-bega Čengića, a koja već duže vrijeme drži položaje protiv odmetnika u čitavoj planini Jabuci te brojnim selima na području Fočanskog i Čajničkog kotara.¹⁵ Međutim, Pandžino oglašavanje ispred muslimanskog oslobođilačkog pokreta i drugi izvori išli su u prilog odnosu Ministarstva oružanih snaga NDH prema Pandži kao odmetniku, svakako uslijed Pandžine naglašeno protuustaške i proautonomističke retorike. On je u izvještaju

¹² Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo, Ustaška nadzorna služba, 2430a. Razpoloženje muslimana nakon evakuacije istočne Bosne. Također pogledati: HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-34, 314-315.

¹³ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 521.

¹⁴ GHB, ZRDA, A-322/B.

¹⁵ HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-41, 735.

Ministarstva od 14. decembra 1943. opisan kao odlučni protivnik ustaškog pokreta i NDH, a pobornik autonomije Bosne i Hercegovine, u kojoj bi ponovo trebala zavladati vjerska trpeljivost i narodna sloga. Pandža je, dodaje se, germanofil koji je svojim radom i agitacijom mnogo doprinio stvaranju dobrovoljačkih SS postrojbi. On će uslijed toga, pretpostavlja izvjestilac, izbjegavati sve čime bi mogao izazvati njemačke oružane snage protiv sebe, a sve s ciljem da u miru širi svoj pokret i u narodu razvija autonomističku misao. Osim toga, zahvaljujući svom visokom vjerskom položaju, on ima veze i sa utjecajnim predstavnicima muslimana i izvan domovine, pa nije isključeno da će te veze iskoristiti da bi ostvario svoj cilj, a to je autonomna Bosna i Hercegovina. Za očekivati je da će se njegovom pokretu priključiti stanoviti broj nezadovoljnih muslimana “čim grane proljeće”, a mogli bi mu se pridružiti i neki pravoslavci koji su siti četničkog i partizanskog nasilja, “pa da bar dobiju autonomnu Bosnu i Hercegovinu, kad ne mogu imati Veliku Srbiju ili Jugoslaviju”, glavno im je da ne bude više NDH. U izvještaju je navedeno da muslimanski oslobođilački pokret, koji bi itekako mogao našteti probicima NDH, broji navodno 200 ljudi, dijelom iz Sarajeva, a dijelom iz sela oko Bjelašnice i Treskavice. Sjedište pokreta navodno je selo Bjelimići. Da bi došao do oružja, ovaj pokret je 6. novembra 1943. razoružao oružničku postaju u Trnovu i Kijevu, prilikom čega su mu se priključili neki oružnici.¹⁶ Ministarstvo, očigledno, nije raspolagalo pouzdanim informacijama o Pandžinoj vojno-političkoj akciji, što se vidi i iz činjenice da mu nije bilo poznato ime, kako je navedeno, bivšeg ustaškog natporučnika koji je bio vojnički vođa pokreta.

Godišnji odmor – u šumi

Kada je hafiz Pandža bio uhvaćen i saslušavan od strane partizana, dvadeset dana od izlaska iz Sarajeva, objasnio je da se na akciju odlučio nakon dogovora sa predsjednikom “El-Hidaje” Mehmedom ef. Handžićem, kao i uglednim sarajevskim prvacima Mustafom Softićem, dr. Zaimom Šarcem i Huseinom Kadićem.¹⁷ Pandžina akcija, u smislu prvobitnih napora u pravcu vojne i političke mobilizacije Bošnjaka na platformi samozaštite i autonomije Bosne i Hercegovine, čemu je muslimanski oslobođilački pokret trebao dati ključni doprinos, bila je potpuno u skladu sa tonovima govora koji su se mogli čuti na “El-Hidajinim” skupštinama. Međutim, o “El-Hidajinom” odnosu prema Pandžinim koracima nemamo konkretnih obavijesti, a čini se kako se i sama “El-Hidaje” trudila da

¹⁶ VA, NDH, kut. 150, fasc. 3, dok. 36.

¹⁷ VA, NOVJ, kut. 1111, fasc. 4, dok. 9.

njeno gledište o ovom delikatnom pitanju ostane u okvirima diskretnih kontakata sa nadležnim vlastima.¹⁸ Ipak, pouzdano se zna da se “El-Hidaje” nije distancirala od svog istaknutog člana, jer je Handžić lično intervenirao kod Pavelića da se Pandža, umjesto kazne, pusti iz hrvatskog zatvora.¹⁹

Pandžin odlazak “u šumu” i glasine da se “priključio odmetnicima” uzburkali su duhove u Sarajevu i drugim krajevima Bosne, naročito nakon njegovog hapšenja od strane partizana 10. novembra 1943. godine. Javnost nije znala da je Pandža izjavio partizanima da je, zapravo, napustio Sarajevo kako bi se priključio NOP-u, a ne kako bi formirao posebnu muslimansku vojsku. Vjerovatno je ova neizvjesnost pomogla rukovodstvu Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske da ostane suzdržano u pogledu političke kvalifikacije postupaka svog istaknutog člana te da se primarno usmjeri na posljedice Pandžine akcije po njegov radno-pravni status unutar IVZ-a.²⁰ Povod za takav odnos imalo je u informaciji Ulema-medžlisa u Sarajevu upućenoj zastupniku reisul-uleme Salihu Safvetu Bašiću da se Pandža 16. novembra 1943. nije javio na posao u Ulema-medžlis, a nakon što je iskoristio svoje pravo na godišnji odmor od 20 dana, te nakon što je prošlo još deset dana vjerskom pragmatikom predviđenog roka za njegovo eventualno sankcioniranje. IVZ se nije željela uplitati u osjetljiva politička pitanja, makar se našla na udaru kritike proustaške javnosti da svojom šutnjom očigledno štiti Pandžu i odobrava njegovo odmetništvo.²¹

Pandža je uzeo godišnji odmor 17. oktobra 1943. i otišao “u šumu” tri dana kasnije. Nakon što je predsjednik Ulema-medžlisa hafiz Ibrahim ef. Riđanović 16. novembra 1943. obavijestio Bašića da se Pandža nije vratio na posao te zamolio

¹⁸ Pogledati: “Družtveni glasnik”, *El-Hidaje*, VIII; br. 1, Sarajevo, 20. 8. 1944, 28.

¹⁹ Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*, 210.

²⁰ O položaju Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pogledati: Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 157-195; Zlatko Hasanbegović, “O pokušajima donošenja ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Casopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001, br. 1 (33), 75-90; Denis Bećirović, “Nezavisna Država Hrvatska i Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini tokom 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju, Sarajevo, 2012; A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 325-410.

²¹ U *Novom listu* od 20. novembra 1943. godine nepotpisani autor upitao je kako je moguće da jedan ugledni i visokopozicionirani “gospodin” te kulturni i javni djelatnik ode u šumu i odmetne se, a da to нико не спомene ni sa dva tiskana retka, “ako ni zašto drugo, a ono zato da ga se barem briše sa platnog izkaza i da ga bar ustanova, kojoj je pripadao izključi i osudi”. IVZ je napadnuta da je na upite i kritike zbog šutnje odgovarala kako neće da mu se pridaje prevelika važnost. Prije mu je IVZ itekako pridavala važnost, primjetio je novinar, a sada okreće glavu kada odmetnika treba kazniti i izopćiti. (“Oko nas”, *Novi list*, II; br. 775, Sarajevo, 20. 11. 1943, 5).

za daljnje postupanje, u uredu zastupnika reisul-uleme održan je 23. novembra sastanak na kojem su prisustvovali članovi Ulema-medžlisa hafiz Ibrahim ef. Riđanović i Ali ef. Aganović, te članovi užeg Saborskog odbora Seid Husedžinović, Abdulah ef. Hadžić i dr. Hazim Muftić.²² Na sastanku je jednoglasno zaključeno da se predloži Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja u Zagrebu da ishodi poglavnikovu odredbu o razrješenju sa dužnosti člana Ulema-medžlisa hafiza Muhameda ef. Pandže.²³ Indikativno je da vlasti NDH, mada su i prije 20. oktobra 1943. raspologale informacijama o nacionalno-političkom držanju Pandže, nisu iskoristile ovaj prijedlog da uklone sa javne scene neugodnog protivnika.

Pandža je početkom januara 1944. dospio u redarstveni pritvor u Zagrebu, gdje je uživao sve olakšice predviđene za posebne uhićenike. Kako se istraga otegla, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja tek je 18. marta 1944. uputilo kratku obavijest zastupniku reisul-uleme Bašiću da još od 13. januara 1944. čeka službeni zaključak u vezi s Muhamedom Pandžom.²⁴ Krajem februara Ulema-medžlis je Bašiću dostavio Pandžin podnesak iz Zagreba, u kojem je Pandža tvrdio da se nije mogao blagovremeno javiti na posao, „jer sam za vrieme odmora bio zatravljen od partizana“. Dodao je da su ga hrvatske državne vlasti, pošto je pobegao od partizana, bile stavile u pritvor, te da je pušten na slobodu, ali da je još izvjesno vrijeme zadržan u Zagrebu. Zato se još uvijek ne može javiti na dužnost, „što molim da se primi na znanje“.²⁵ Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu (GRAVSIGUR) izvijestilo je specijalnog izaslanika Heinricha Himmlera i komesara njemačke policije u NDH Konstantina Kammerhofera da je Pandža pušten iz pritvora samo iz političkih razloga, „kako ga se nebi učinilo političkim mučenikom“, ali da je on nastavio sa rovarenjem u smislu odmetničkog i protudržavnog djelovanja.²⁶ Nijemci i ustaše nisu gledali jednakon na Pandžu i njegovo javno djelovanje. Zanemarujući nezadovoljstvo ustaša Pandžinim držanjem, Njemačka je računala na Pandžu kao eventualnog zastupnika njemačkih interesa među bosanskim muslimanima.²⁷

²² Ovo tijelo je u vanrednim, ratnim prilikama funkcionalo kao posebno vijeće koje je sazivano umjesto Vakufsko-mearifskog sabora kao glavnog uredobodavnog i nadzornog organa IVZ NDH.

²³ GHB, Ulema-medžlis (dalje: UM), 4-3249/1944. Br. Taj. 7/44. Nažalost, u arhivi Ulema-medžlisa nismo našli zapisnik sa dotične sjednice iz kojeg bi se eventualno moglo vidjeti kakvi su bili stavovi učesnika sastanka prema Pandžinu vojno-političkoj akciji.

²⁴ GHB, UM, 4-3249/1944. Dopis reisul-uleme IVZ Vakufskom ravnateljstvu od 18. srpnja 1944.

²⁵ Isto.

²⁶ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 543.

²⁷ Isto, 543-545.

Nekoliko mjeseci bilo je otvoreno pitanje položaja i radno-pravnog statusa hafiza Pandže, čija je sADBina, u smislu puštanja na slobodu ili upućivanja u logor, još uvijek bila neizvjesna. U međuvremenu Ulema-medžlisu pismeno se obratila supruga Muhameda ef. Pandže Munira, dovodeći u pitanje postojeći odnos IVZ-a prema Pandži i tražeći da joj se kao njegovoj zakonitoj supruzi isplate sva zaostala beriva (plaće) koja njen muž nije primio od novembra 1943. Navela je da njen muž, koliko joj je poznato, još uvijek nije razriješen dužnosti člana Ulema-medžlisa, niti je suspendiran, niti pak stavljen pod disciplinar. Također, dodala je, ni na jednom nadležnom mjestu nije donijeta odluka glede obustave njegovih beriva. Njen suprug se, koliko ona zna, trenutno bez svoje krivnje ne nalazi na dužnosti, a njegova prisilna odsutnost ne može biti razlogom da mu se beriva ne isplaćuju.²⁸ Ulema-medžlis u Sarajevu je 1. jula 1944. ustupio molbu Munire Pandže na rješavanje zastupniku reisul-uleme, koji je zatim predmet proslijedio Vakufskom ravnateljstvu kao isplatnoj blagajni u dotičnom slučaju. Vakufsko ravnateljstvo je 23. augusta 1944. obavijestilo zastupnika reisul-uleme da je o njegovom dopisu raspravljaо Vakufsko-mearifski saborski odbor, koji je ustanovio da je isplata beriva obitelji odsutnog Muhameda Pandže ovisna o rješenju prijedloga koji je usvojen na sjednici u uredu zastupnika Bašića 23. novembra 1943, a koji je proslijeđen Ministarstvu pravosuđa i bogoštovljao na odlučivanje. Budući da je taj prijedlog, dodalo je Ravnateljstvo, išao u prilog razriješenja dužnosti g. Pandže u smislu § 86 tč. 2 i § 91 Pragmatike vjerskih službenika IVZ-a iz 1934. godine, jer se po isteku odmora isti nije javio na dužnost, moglo bi se desiti da odredba Ministarstva, ukoliko ono prihvati dati prijedlog, bude djelovala retroaktivno i u tom slučaju dotični ne bi imao prava na beriva od časa napuštanja službe. Ukoliko pak Ministarstvo ne prihvati spomenuti prijedlog, onda bi se smatralo da je g. Pandža ostao neprestano aktivni član Ulema-medžlisa i da kao takav ima pravo na beriva kroz čitavo vrijeme od novembra 1943. do današnjeg dana. Imajući u vidu ove dvije alternative, Saborski odbor, navodi se, nije mogao riješiti molbu Munire Pandže, te se zastupnik reisul-uleme moli da urgira za bilo kakav odgovor na dostavljeni prijedlog.²⁹ Ravnateljstvo, primjetimo, nije objasnilo zašto su Pandži obustavljena beriva, ako se ima u vidu da samim prijedlogom za njegovo razriješenje njemu nije prestalo članstvo u vrhovnom vjerskom tijelu IVZ-a NDH.

Zastupnik reisul-uleme Salih Safvet Bašić 4. septembra 1944. ponovo je pisao Ministarstvu pravosuđa i bogoštovljao sa “molbom na uredovanje” u pred-

²⁸ GHB, UM, 4-3249/1944. Zapisnik od 17. lipnja 1944.

²⁹ GHB, UM, 4-3249/1944. Odgovor Vakufskog ravnateljstva unutar: Reis-ul-ulema Ministarstvu pravosuđa i bogoštovljao. Sarajevo, 4. rujna 1944.

metnom slučaju. Mjesec dana kasnije i sam Pandža se obratio Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja NDH tražeći hitnu pripomoć iz redovite državne dotacije IVZ-u. U dopisu je naveo da mu je bilo onemogućeno vršiti funkciju člana Ulema-medžlisa, te da je bez sudskog i stegovnog postupka “u političkom pritvoru” bio zadržan sedam mjeseci, nakon čega mu je bio određen prinudni boravak na području grada Zagreba. Ministarstvo je odgovorilo Pandži kako nema nikakve smetnje da mu se isplate njegova zaostala beriva, te je Vakufskom ravnateljstvu u Sarajevu naloženo da mu isplati plaće i za razdoblje njegovog zatočeništva u Zagrebu.³⁰ Time je Pandži konačno priznat status člana Ulema-medžlisa, čime su vlasti NDH, u vremenu sve izvjesnije agonije ustaške države i njenog zaštitnika Hitlerove Njemačke, stavile tačku na slučaj Pandža i neizravno poručile da su prešle preko njegovih izjava i postupaka nakon njegovog “odlaska na godišnji odmor” godinu dana ranije.

Od augusta 1944. do marta 1945. Pandža je živio u Zagrebu pod prismotrom hrvatskih vlasti, a onda je pobjegao i zaputio se ka Bosni. Ubrzo po povratku u Sarajevo nova revolucionarna vlast ponovo ga je uhapsila i predala Sudu narodne časti Federalne Bosne i Hercegovine, koji ga je, kao političkog protivnika, osudio na 15 godina gubitka narodne časti (zatvora), 10 godina teškog prisilnog rada te konfiskaciju cijelokupne imovine izuzev dijela koji je neophoran za uzdržavanje njegove uže porodice.³¹

Zaključak

Islamska vjerska zajednica Nezavisne Države Hrvatske nije se politički odredila prema vojno-političkoj akciji člana Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiza Muhameda ef. Pandže. To je bilo u skladu sa njenom politikom suzdržanosti i smanjenog interesa za nacionalno-politička pitanja u NDH – politikom koja je bila sve evidentnija kako je ustaška kvislinska tvorevina bivala slabija. U tom kontekstu slučaj Pandža sveo se na pitanje reguliranja njegovog radno-pravnog statusa, koji je ostao otvoren sve do oktobra 1944. godine, kada su Pandži priznata sva statusna prava i prinadлежnosti. Ako se ima u vidu da je Pandža bio izrazito omražen u redovima pobornika ustaškog režima, epilog njegovog hapšenja i zadržavanja u Zagrebu mogao bi se protumačiti kao popuštanje slabašne ustaške vlasti pred pritiscima sve glasnijih pobornika Pandžinog oslobođanja, ne samo muslimana nego i katolika Hrvata i

³⁰ Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*, 210-211.

³¹ Opširnije: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 545-553.

Nijemaca. Pandža je, očito, bio smatran upotrebljivim za ostvarenje različitih vojno-političkih i ideoloških ciljeva. S druge strane, u vrhu IVZ-a Pandža, posigurno, nije bio osobito omiljena osoba, ali mu je šutnja vjerske vlasti posredno išla u prilog, kako dok je bio “u šumi” tako i za vrijeme zatočeništva u hrvatskom zatvoru.

**THE ATTITUDE OF THE ISLAMIC RELIGIOUS
COMMUNITY OF INDEPENDENT STATE OF CROATIA
TOWARDS THE MILITARY-POLITICAL ACTION
OF HAFIZ MUHAMED EF. PANDŽA
IN THE AUTUMN OF 1943**

Summary

The Islamic Religious Community (IVZ) of Independent State of Croatia (NDH) did not express its standpoint about the military-political action of the Ulema-medžlis member in Sarajevo Hafiz Muhamed ef. Pandža. This was in accord with its policy of restraint and reduced interest in national-political issues in NDH – a policy that was increasingly evident as the quisling Ustasha state was becoming weaker. In this context, the case of Pandža was reduced to the issue of regulating his working and legal status, which remained open until October 1944, when Pandža was granted all status rights and privileges. Bearing in mind that Pandža was strongly hated among the advocates of the Ustasha regime, the epilogue of his arrest and detention in Zagreb could be interpreted as the abatement of the weak Ustasha rule in front of the pressure of the increasingly louder supporters of Pandža’s release, not only the Muslims, but also the Catholic Croats and Germans. Pandža was considered usable for achieving different military-political and ideological goals. On the other hand, among the ruling circles of IVZ Pandža was certainly not a particularly favourite person, but the silence of the religious authorities was indirectly in his favour, while he was “in the wood” as well as during his imprisonment in the Croatian prison.

UDK: 323.281 (497.6 Sarajevo) "1948"

Izvorni naučni rad

САРАЈЕВСКИ ИНФОРМБИРООВАЦ: ЈУРАЈ МАРЕК

Драженко Ђуровић
Соколац, Босна и Херцеговина

Апстракт: Рад садржи анализу ставова члана Мјесног комитета КПЈ Сарајево Јураја Марека по питању сукоба са Информбироом 1948. Аутор разматра факторе који су утицали на његово искључење из Партије, хапшење, те његово држање и понашање у затвору. Дат је осврт на однос власти према ревидирци – Јурају Мареку након нормализације односа са Совјетским Савезом. Рад је углавном заснован на архивским документима Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину / Централног комитета КП Босне и Херцеговине, односно Савеза комуниста Босне и Херцеговине.

Кључне ријечи: Јурај Марек, Резолуција Информбира, ревидирац, Комунистичка партија Југославије, Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину, Централни комитет Комунистичке партије Босне и Херцеговине

Abstract: The paper contains an analysis of the views of the member of the Local Committee of the CPY Sarajevo, Juraj Marek, regarding the conflict with the Informbiro 1948. The author considers factors that influenced his exclusion from the Party, arrest, and his holding and behavior in prison. It is a review of the attitude of the government towards the one who changed his political will, Juraj Marek, after normalizing relations with the Soviet Union. The work is mainly based on the archive documents of the Provincial Committee of the CPY for Bosnia and Herzegovina / Central Committee of the CP of Bosnia and Herzegovina, i.e. the League of Communists of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Juraj Marek, Informbiro Resolution, the one who changed his political will, Communist Party of Yugoslavia, Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Bosnia and Herzegovina, Central Committee of the Communist Party of Bosnia and Herzegovina

Увод

Објелодањивање Резолуције Информбира, јуна 1948. године, дјеловало је као “гром из ведра неба” и изазвало осјећај колебљивости, неизвјесности и страха у цијелој Југославији. Поред снажног спољнополитичког притиска, проузрокованог противјугословенским иступима Информационог бироа и других међународних организација под совјетским утицајем, Комунистичка партија Југославије и на унутрашњем плану суочила се са информбировском, унутарпартијском опозицијом. Дио чланства и руководећег кадра КПЈ, увјeren да Москва и Стаљин “не могу погријешити”, стао је на страну Коминформа, или сумњао у исправност појединих ставова ЦК КПЈ, углавном, политику партијског вођства у цијелости није прихватио. Као што у преломним ситуацијама неријетко бива, појавили су се колебљивци.¹

Унутар босанскохерцеговачког партијског руководства показала су се значајна колебања и неслагања са ставовима ЦК КПЈ. Са политиком југословенског партијског врха, по питању односа са Коминформом и Совјетским Савезом, није се сложио знатан број чланова Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину, премијер и појединачни министри у Влади Народне Републике Босне и Херцеговине, те већи дио чланова Мјесног комитета КПЈ Сарајево на челу са секретаром.²

Међу “нелојалним” члановима Мјесног комитета КПЈ Сарајево био је Јурај Марек, а Партијска комисија³, формирана да испита “антипартијски

¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, knjiga 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988*, Nolit, Beograd, 1988, 215–226.

² О томе више: Husnija Kamberović, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, “Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbirom 1948. godine”, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 124–149; Драженко Ђуровић, “Министри информбировци у Влади Народне Републике Босне и Херцеговине 1948. године”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, IX, 9, Бањалука, 2017, 227–243.

³ На сједници Политбира ПК КПЈ за Босну и Херцеговину 2. августа 1948. одлучено

рад” појединих функционера босанскохерцеговачког комунистичког покрета, водила је августа 1948. истрагу против њега и још седам чланова сарајевске партијске организације, који су по питању Резолуције Информбираа “засузили став против изјаве ЦК КПЈ.”⁴

Јурај Марек, иако ниже рангиран партијски руководилац, био је занимљива политичка личност. Током живота и политичке каријере заступао је многе међусобно противречне друштвено-политичке ставове и вриједности. Био је ревносни католик, комуниста и комунистички функционер, информбироовац – државни непријатељ, политички затвореник, ревидирац, угледни гимназијски професор српско-хрватског језика, који је као такав извршио значајан утицај на познатог бошњачког и југословенског књижевника и филмског сценаристу Абдулаха Сидрана.

Биографија Јураја Марека добра је парадигма за анализу комплексности информбироовског расцјепа међу југословенским комунистима, као и за праћење личних судбина информбирооваца у Босни и Херцеговини и Југославији.

Почетни став

Према изјави датој Партијској комисији, Јурај Марек је, у “први мах”, заузео став који је био на линији политике Централног комитета КПЈ. Тада исказао је на састанку Агитпроп комисије Мјесног комитета Сарајево, три дана након објављивања Резолуције.⁵ Међутим, појава колебљивости међу водећим босанскохерцеговачким комунистима значајно је утицала на

је да се формира Партијска комисија у саставу: Шефкет Маглајлић, Руди Колак и Светозар Госпић. Комисија је имала задатак да испита “антипартијско држање” неких виших официра УДБ-е, појединачних министара у Влади НР Босне и Херцеговине, као и чланова Мјесног комитета КПЈ Сарајево. Н. Камберовић, *Hod po trnju*, 144.

⁴ Партијска комисија спровела је истрагу против осам чланова Мјесног комитета КПЈ Сарајево и то против: Бетике Романо, Јураја Марека, Јосе Радића, Љубе Бојанића, Душанке Ђумуре, Рабије Љубунчић, Драга Стефановића и Милоша Врањеша. Архив Босне и Херцеговине (даље: АБХ), фонд: Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину (даље: ПККПБХ), кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево 13. август 1948.

⁵ АБХ, фонд: Централни комитет Комунистичке партије Босне и Херцеговине (даље: ЦККПБХ), кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Јураја Марека пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 9. август 1948.

промјену његовог мишљења.⁶ “Допринјело је томе и колебање у апарату ПК КПЈ за које сам знаю.”⁷

Став ЦК КПЈ да не шаље своје представнике на састанак Информбираоа у Букурешт био је у супротности са мишљењем колебљивог партијског руководства из Босне и Херцеговине.⁸ Већина водећих босанскохерцеговачких комуниста била је мишљења да треба ићи на овај састанак и тамо бранити позиције КПЈ.⁹ Овакав став вишепозиционираних “другова” вјероватно је дјеловао на опредјељење Јураја Марека да неодлазак југословенског руководства на састанак Информбираоа сматра “несамокритичношћу” и “одрицањем од интернационализма”.¹⁰

Битан утицај на став Јураја Марека имала је и његова љубав према Јосифу Висарионовићу Џугашвилију Стаљину и Свесавезној комунистичкој партији (большевика). О томе свједоче његове ријечи изречене Партијској комисији, да је иза свега видио “Стаљина и ЦК ВКП (б)”.¹¹ Дugo његован култ о Стаљину и Совјетском Савезу великом броју југословенских комуниста било је тешко потиснути преко ноћи.¹² Приврженост и љубав према вођи свјетског комунистичког покрета и првој земљи социјализма у Јурају

⁶ На сједници Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину одржаној између 1. и 2. јула 1948. показала су се значајна колебања и неслагања са политиком југословенског партијског вођства. Само неколико чланова ПК КПЈ за Босну и Херцеговину је у цијелисти прихватио ставове ЦК КПЈ, док су се остали колебали “по неким питањима” и сумњали у исправност поједињих ставова ЦК КПЈ; углавном политику југословенског руководства у цијелисти нису прихватали. Н. Kamberović, *Hod po trnju*, 128-140.

⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Јураја Марека пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 9. август 1948.

⁸ Осјећај “неравноправности” био је аргумент који је вођство КПЈ истицало као разлог за неодлазак на састанак Информбираоа: “Ми не бежимо од критике по принципијелним питањима, али се у тој ствари осјећамо толико неравноправни да нам је немогуће пристати да ту ствар сада рјешавамо пред Коминформбироом.” Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918/1984: Zbirka dokumenata*, Rad, Beograd, 1985, 760.

⁹ Н. Kamberović, *Hod po trnju*, 127-140; Д. Ђуровић, *Министри информбировци*, 234.

¹⁰ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Јураја Марека пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 9. август 1948.

¹¹ Исто.

¹² О величању култа Стаљина и Совјетског Савеза илустративно је свједочење непознатог информбираовца: “Знам да смо у току рата узвикивали живео СССР и живео Стаљин, па тек онда живела Нова Југославија и живео Тито. Да си тада рекао иједну реч против Стаљина или СССР-а, да си имао десет глава – свих десет би неко скинуо као издајнику.” Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, Narodna knjiga, Beograd, 1987, 276.

Мареку подгријавало је и његово поријекло. Рођен у Русији, од мајке Рускиње, опредијелио се да Совјетски Савез “у неку руку” доживљава као своју отаџбину.¹³

Промјена става или страх од репресије?

Након београдске заједничке сједнице колебљиви чланови ПК КПЈ за Босну и Херцеговину промијенили су став и подржали политику ЦК КПЈ.¹⁴ Услиједила је акција амнистираног босанскохерцеговачког руководства, којом су на такозваним “борбеним састанцима” придобијали колебљиве нижерангиране републичке партијске чиновнике.¹⁵ Када се ова метода показала “неуспјешном”, услиједило је деградирање, искључивање из Партије, хапшење и затварање оних који су остали при ранијем мишљењу, или се “неискрено изјаснили за став ЦК КПЈ”.¹⁶

На званичну “промјену става” Јураја Марека дјеловао је овај “притисак” босанскохерцеговачког партијског вођства. На састанку Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину којем је, поред осталих колебљивих

¹³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Биографија Јураја Марека. Јурај Марек је рођен 1920. године у руском граду Арзамасу. Од рођења до 1924. живио је у Совјетском Савезу. Његова мајка Марија Марек рођена је 1895. такође у Арзанасу. АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 212, Анкетни лист Јураја Марека.

¹⁴ Југословенски партијски врх на челу са Титом озбиљно је схватио ломове у партијској организацији Босне и Херцеговине. Због тога је сазvana заједничка сједница Политбира ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Босну и Херцеговину која је одржана 7. јула 1948. у Београду, са циљем “придобијања” босанскохерцеговачког партијског руководства. Исход сједнице био је тај да је партијско вођство из Босне и Херцеговине “увидјело грешке”, промијенило мишљење и прихватило политику Централног комитета КПЈ. Иако поједини историчари ову промјену става називају “лојалност уз завртање руке”, босанскохерцеговачки партијски врх се из Београда у Сарајево вратио амнистиран и јединственог става. Н. Камберовић, *Hod po trnju*, 141-142; Сенија Милишић, “O nekim implikacijama sukoba sa informbiroom”, у: Okrugli stol: *Istorijsko ne staljinizmu*, Zbornik radova, Kaligraf, Sarajevo, 2008, 105-106.

¹⁵ Један од ових “борбених састанака” био је састанак министарске партијске ћелије у предсједништву Владе НР БиХ. На њему су, уз присуство амнистираних чланова ПК КПЈ за Босну и Херцеговину Родольба Чолаковића и Хасана Бркића, “промјенили мишљење” и ујвијерили се у исправност линије ЦК КПЈ колебљиви министри Владе НР Босне и Херцеговине Војо Љузић и Обрен Старовић. Д. Ђуровић, Министри информбировци, 234-235.

¹⁶ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb, 1990, 229.

чланова Мјесног комитета КПЈ Сарајево, и сам присуствовао, Јурај Марек је “промјенио мишљење” и увјерио се у свој “погрешан став”.¹⁷ Међутим, Марекови унутрашњи ломови били су много дубљи. Након поменутог састанка, код њега је, ако је судити према изјави датој Партијској комисији, постојала значајна психичка депресија и колебљивост по питању актуелног политичког проблема. “(...) Ја сам се увјерио да је мој став погрешан, изјењени га, али сам дозволио да неколико дана иза тога састанка нисам могао да се средим, да ми је било тешко (...)”.¹⁸ Новонастала ситуација створила је атмосферу у којој је повјерења међу људима било све мање, а страх од свемоћних руку УДБ-е и КОС-а све већа, па су поједини комунисти своје искрене ставове задржавали дубоко у себи.¹⁹

У Београду је од 21. до 28. јула 1948. одржан Пети конгрес КПЈ.²⁰ Након “званичне промјене става” изгледало је да је Јурај Марек “враћањем на прави пут” стекао повјерење босанскохерцеговачког партијског вођства, јер је као делегат учествовао у раду Конгреса.²¹ Међутим, међу делегатима било је комуниста који су прикривено били колебљиви или су прихватали Резолуцију, па је ситуација у којој су се нашли за њих била прилично мучна.²² Марекови унутрашњи ломови, током Конгреса, изазивали су у њему одређени

¹⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Записник о саслушању Јураја Марека пред Партијском комисијом Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, Сарајево, 9. август 1948.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac: Ja, Vlado Dapčević*, Beograd, 1990, 52, datum pristupa: 7. 2. 2018. <http://www.partijarada.org/Arhiv/IB-JVD.pdf>.

²⁰ Пети конгрес КПЈ дао је политичку подршку ЦК КПЈ у одбрани независности Југославије. Делегати су били “јединствени” у супротстављању притиску Информбироа, а посебном резолуцијом констатовано је да су критике садржане у писмима ЦК СКП (б) нетачне и неправедне. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Комунист, Београд, 1985, 362-363.

²¹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949.

²² Свједочење о својој психичкој депресији на Петом конгресу КПЈ дао је познати југословенски револуционар, информбировац, голооточки затвореник и политички дисидент Владо Дапчевић. “У то вријеме већ је био сазван Пети конгрес КПЈ и ја изабран за делегата. (...) И сад замисли моју ситуацију: ако не одем бићу сумњив; ако одем, мораћу поново да се изјашњавам. А, како да се изјашњавам против своје савјести. Резолуцију сам већ био прихватио (...) Ако нешто кажем против свог става, сам пред собом био бих најобичнија балага. Ако се изјасним против њиховог става – готов сам истог тренутка. Била се створила прилично мучна ситуација (...).” S. Ćuruvija, *Ibeovac*, 54.

степен меланхолије. “На конгресу ми је било тешко, али је у Сарајеву све пошло по старом: старо друштво, старе приче (...).”²³

Репресија и ревидирство

Иако је “промјенио став” и званично стао на страну ЦК КПЈ, колебања и унутрашњи ломови Јураја Марека нису остали непознати надлежним органима власти.²⁴ Босанскохерцеговачко партијско руководство је након Титове амнистије настојало оправдати повјерење југословенског партијског вођства. Одлучно је кренуло у обрачун са онима који су “задржали почетни став”, али нарочито према онима који су се “неискрено” изјаснили за став ЦК КПЈ.²⁵ Ипак, одлуке о примјени репресија над новоствореном унутарпартијском опозицијом доношene су поступно.²⁶

Прва је дјеловала Партијска комисија, и то доста брзо након Петог конгреса КПЈ. Јурај Марек је пред ово тијело изведен 9. августа 1948. године, оптужен за антипартијски рад. На терет му је стављано да је својим говорима и наступима негативно утицао на опредјељење других чланова Мјесног комитета КПЈ Сарајево. “Он је већ унапријед припремио и дијелом написао свој говор за састанак Мјесног партијског актива. Јавио се да говори први, како би својим говором и наступом утицао на друге (...). У том своме говору он је у потпуности бранио Резолуцију Информбираа и окривио Централни

²³ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949.

²⁴ На основу доступних архивских докумената немогуће је објаснити тачан начин откривања Марекове колебљивости. Занимљиво је напоменути да је прилично важну улогу приликом откривања коминформоваца играло такозвано “постављање замки”. Понекад би агенти КОС-а, да би ојачали повјерење међу информбираовцима, били “избачени” из Партије, а онда би “илегално” контактирали са њима. I. Вапас, *Sa Staljinom protiv Tita*, 232.

²⁵ Након београдске заједничке сједнице мали број руководећих чланова КПЈ из Босне и Херцеговине остао је при “почетном ставу”, скоро сви су промијенили мишљење и стали на страну југословенског вођства. Обрачун који је услиједио првенствено је био усмјерен према онима који су се, према процјени власти, “неискрено изјаснили за став ЦК КПЈ”. АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 224, Извјештај ЦК КП БиХ упућен ЦК КПЈ, Сарајево, 8. децембар 1948; Д. Ђуровић, *Министри информбировци*, 230.

²⁶ Репресија је имала више етапа. Кретала се од губитка положаја и искључења из Партије па до примјене систематично развијених метода мучења и преваспитавања. Симбол такве репресије био је Голи оток. Srđan Cvetković, “Represija u Srbiji, 1944–1953”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Beograd, 2008, Vol. 6, br. 2, 64.

комитет, да је водио антисовјетску политику.”²⁷ Оптужен је да је учествовао на “тајном састанку” у стану министра Воје Љуjiћа,²⁸ где је према налазу Комисије “клеветана наша Партија, и стварана урота против наше Партије”.²⁹

Иако је пред Партијском комисијом иступао самокритички, признао “погрешан став” који је заступао “на састанку партијског актива града Сарајева”, као и пред “неким комунистима изван партијског актива”, покажнички изјавио да је свој став требао задржати за себе, Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину потврдио је приједлог Партијске комисије и Јураја Марека искључио из Партије.³⁰

Међутим, ситуација око изјашњавања по питању Резолуције Информбираша се заоштравала, а вјеровање да ће се спор глатко ријешити показало се као нетачно. Услиједила је нова етапа у борби против Информбираша коју је најавио Јосип Броз Тито на Другом конгресу Коминистичке партије Србије.³¹ У дискусији на Другом пленуму ЦК КПЈ, одржаном од 28. до 30. јануара 1949. у Београду, Џвијетин Мијатовић истакао је одлучност босанскохерцеговачког руководства да примијени радикалније мјере према присталицама Информбираша и “колебљивцима” у Босни и Херцеговини, “нарочито у Сарајеву”.³²

У периоду општег страха од агресије Совјетског Савеза на Југославију непромишљена ријеч или лажно опањавање често је било довољно за изолацију “Стаљинових присталица”.³³ “Свевидећим” надлежним органима

²⁷ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање “антипартијског рада” чланова МК КПЈ Сарајево упућен Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 13. август 1948.

²⁸ Партијска комисија састанак који је одржан 4. јула 1948. у стану министра шумарства Воје Љуjiћа окарактерисала је као организовано, илегално и антипартијско дјеловање. О томе више: Д. Ђуровић, *Министри информбировци*, 236-238.

²⁹ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, без сигн., Извјештај Партијске комисије за испитивање “антипартијског рада” чланова МК КПЈ Сарајево упућен Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину, 13. август 1948.

³⁰ АБХ, ПККПЈБХ, кут. 2/48, сигн. 24, Одлука Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину о кажњавању чланова МК КПЈ Сарајево, Сарајево, 13. август 1948.

³¹ Јосип Броз Тито је на Другом конгресу КП Србије, у јануару 1949. године, истакао да пропаганду која се води против КПЈ “треба назвати правим ријечима”, да је то не-пријатељска, “контрареволуционарна пропаганда” јер се води “против социјалистичке земље”. Управо су почетком 1949. услиједила све масовнија хапшења присталица “унутарпартијске опозиције” у Југославији. “Borba”, 22. januar 1949, 1.

³² *Sjednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*, Komunist, Beograd, 1985, 234.

³³ О томе погледати: D. Marković, *Istina o Golom otoku*, 273-277.

власти није промакла Марекова колебљивост. Ухапшен је марта 1949. године,³⁴ а поред “колебљивости” одлуку да се стави “иза браве” подупира-ло је његово поријекло, породична и лична прошлост.

У вријеме “одбране независности” власт је била нарочито неповјерљива према људима који би негде показали љубав или изразили симпатије према Русији и руском народу.³⁵ Мајка Јураја Марека била је Рускиња, а Совјетски Савез “друга домовина”, па је његова русофилија била природна. Он у својој биографији³⁶ истиче љубав према првој земљи социјализма, као и жељу да оде у Совјетски Савез, јер се “сва моја родбина налази тамо”.³⁷ У анкетном листу који је попунио септембра 1945. године Марек се изјаснио као национално неопредијељен, да би партијском евиденцијом искључених и кажње-них чланова из априла 1949. године био “проглашен” припадником руске националности, што указује на подозривост власти због његовог поријекла.³⁸

Секташтво је била једна од особина руководства КПЈ након Другог свјетског рата. Секташило се у вези са националним питањем, односом према старој интелигенцији, дјеци и породицама непријатеља.³⁹ Сукоб са Коминформом појачао је “будност” Партије, па је ратна улога чланова Марекове уже породице утицала на његову изолацију. Отац и брат Јураја Марека током Другог свјетског рата били су усташе, заробљени су и стријељани од партизана као “народни издајници”.⁴⁰ “Отац и брат били су у усташким

³⁴ Архив Југославије (даље: АЈ), фонд: Централни комитет Савеза комуниста Југославије (даље: 507), XIIIR- K-1, Списак искључених и кажњених другим партијским казнама чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Коминформа, 27. април 1949.

³⁵ Драгослав Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, 14.

³⁶ Одлуком ЦК КПЈ од 3. јула 1945. за чланове КПЈ уведене су чланске књижице. Чланска књижица и контролни лист били су основни партијски документи. Поред поменутих домумената сваки члан Партије имао је обавезу да испуни свој анкетни лист и аутобиографију. *Zapisnici sa sjednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Arhiv Jugoslavije – Službeni list SRJ, Beograd, 1995, 394.

³⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Биографија Јураја Марека.

³⁸ АЈ, 507, XIIIR - K-1, Списак искључених и кажњених другим партијским казнама чланова КП БиХ Сарајево у вези Резолуције Коминформа, 27. април 1949.

³⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 30.

⁴⁰ Владимира Марек, отац Јураја Марека, у периоду пред Други свјетски рат био је ситни чиновник и члан Хрватске сељачке странке. Након окупације ступио је у усташе, имао је чин логорника и био предсједник “усташке општине”. Станислав Марек, брат Јураја Марека, заједно са оцем приступио је усташама, имао је чин усташког рођника. АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 212, Анкетни лист Јураја Марека.

организацијама. Нисам успио да их убеђим да гријеше. Када су их наши другови стријељали, примио сам то као потребну ствар.”⁴¹

Вриједности које је Јурај Марек заступао у својој прошлости биле су у супротности са комунистичким, па је то повећавало подозривост Партије. Као гимназијалац постао је члан Римокатоличке крижарске организације, што га је опредијелило да постане фанатично религиозан. Припадник ове организације и снажних религијских осјећања Марек је остао све до одласка на студије архитектуре у Загреб, где се приближио и приступио комунистичком покрету.⁴²

Након хапшења Јурај Марек је смјештен у неки од босанскохерцеговачких затвора.⁴³ Затворене информбироовце требало је сломити, њихове ставове промијенити, оданост Партији обновити.⁴⁴ У изјави упућеној Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, два мјесеца послиje хапшења, Јурај Марек истиче “људско” поступање УДБ-е према њему. “Поступак Партије и УДБ-е према мени више је него људски. То и јесте оно што тако боли. Ја то нисам заслужио (...).”⁴⁵ Ова изјава, послата из затвора,

⁴¹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Биографија Јураја Марека.

⁴² Јурај Марек потиче из веома религиозне породице. Отац, који је по њему “много хрватовао”, послао га је у “Напретков” конвикт у Бањалуку. Када је пошао у пети разред Бањалучке гимназије, прикључио се крижарској организацији, што га је довело под снажан утицај Римокатоличке цркве. Када је 1939. године отишао на студије архитектуре на Техничком факултету у Загребу, ступио је у контакт са “напредним студентима технике” и почeo радити у Културном друштву студената босанаца “Бразда”, да би у марта 1941. године од Загребачке свеучилишне организације био примљен у Савез комунистичке омладине. У партизане је отишао 23. јуна 1941. године, а крај рата је дочекао без чина. У фебруару 1942. године од стране штаба Првог подгрмечког НОП одреда примљен је у КПЈ. АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, без сигн., Биографија Јураја Марека; АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949; АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 212, Анкетни лист Јураја Марека.

⁴³ С обзиром да је ухапшен марта 1949, а први информбироовци на Голи оток доведени у јулу 1949. године, Јурај Марек је првобитно био затворен у неком од затвора наслијеђених од бивше државе. У Босни и Херцеговини су то били затвори у Сарајеву, Зеници, Варешу, Билећи... Иако се на основу доступних архивских докумената не може са сигурношћу рећи у ком је затвору био Јурај Марек, чињенице да је живио и радио у Сарајеву, те његова изјава да га је у затвору посјећивао министар унутрашњих послова НР Босне и Херцеговине Угљеша Даниловић индицира да је ријеч о Централном затвору Сарајево. I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 233; АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949.

⁴⁴ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 232.

⁴⁵ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949.

оставља основану сумњу да је написана у условима примјене притиска, па је непознато да ли су и у којој мјери над Јурајем Мареком примјењиване карактеристичне мјере бруталне тортуре.⁴⁶

У поменутој изјави, недugo након хапшења, Јурај Марек је “промјенио мишљење” – ревидирао ставове.⁴⁷ Први корак ка “ревидирству” било је признање.⁴⁸ Марек, уз најгоре ријечи самопонижења, истиче да је “незахвалник”, “дволичан”, “лош комуниста”, “дезертер” и “издајник”. Изражавао је вјеру да ће повратити повјерење и заслужити “другу шансу”. “(...) Кроз своје освједочио сам се да ме Партија неће одбацити, да ће доћи дан када ћу заслужити високу част да као честити грађанин ФНРЈ, борац за пуну побјedu социјализма станем у редове градитеља нове Југославије.”⁴⁹ Попут Илије Чворовића, култног лика из познате драме Душана Ковачевића,⁵⁰ Јурај Марек се захваљује Партији која га је затвором “спасила”: “Мој досадашњи боравак у затвору био је за мене огромна поука. (...) Мени је овдје омогућено да о свему зрело размислим. (...) Да није било затвора, ко зна како би се завршила моја протународна дјелатност – најјероватније срозвавањем на улогу обичног диверзанта и непосредног саботера великог дјела нашег народа – социјалистичке изградње (...). Хвала Партији, она ме и поред моје црне незахвалности и дволичности према њој и народу, није напустила, она ме је спасила.”⁵¹

⁴⁶ Драгослав Михаиловић истиче да су затвореници већ у истражним затворима подвргавани снажном терору. По њему, у београдској Главњачи, затворима у Котору и Цетињу, те Централном затвору у Сарајеву, спровођена су неконтролисана мучења, окрутности и свирепости, а “одмах или после кратког рока” примјењивано је и затвореничко “самоуправљање”. Д. Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, 15.

⁴⁷ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949.

⁴⁸ Информбироовци су писали јавне изјаве којима су одбацивали Резолуцију Информбира. Изјаве познатијих комуниста понекад су објављиване у штампи и кориштене за деморализовање противника. Најпознатију изјаву признања објавио је Сретен Жујовић. I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 237.

⁴⁹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949.

⁵⁰ Душан Ковачевић у драми “Балкански шпијун” описује параноју главног лица, бившег информбироовца Илије Чворовића: “Требало ми је отрежњење, и то добро отрежњење, да станем, размислим, и да себи кажем: ко те је затворио, желео ти је добро, да не срљаш и не страдаш. И данас сам им захвалан. (...).” Душан Ковачевић, *Балкански шпијун*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1988, 290.

⁵¹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949.

Међутим, покајање није значило слободу. Ревидирство се овјеравало практичним актима понашања – ”одсјецањем репова и мучењем банде која још није ревидирала.”⁵² Сјећања знаменитог књижевника Абдулаха Сидрана бацају свјетло на голооточку прошлост Јураја Марека. Према Сидрановим наводима, његов разредни старјешина и омиљени професор српско-хрватског језика Јурај Марек на Голом отоку је тамновао са његовим оцем Мехмедом.⁵³ Сидран истиче да је Марек био “један од првих тамошњих [голооточних] несретника који је ревидир’о (...).”⁵⁴

Како је већ у почетној фази изолације, у неком од босанскохерцеговачких затвора, “ревидирао”, Јурај Марек је на Голом отоку добио статус собног старјешине – злогласну титулу у голооточкој затвореничкој хијерархији.⁵⁵ Ревидирци су били чисти само док су “активни”, најмање колебање и попустљивост према “банди” водило је у “бојкот”.⁵⁶ Познати голооточки затвореник књижевник и академик Драгослав Михаиловић истиче да “самоуправни функционери” скоро да нису могли не бити “батинаши, каткади и убице”. Он такође наводи да је међу њима ипак било људи који нису чинили више него што им је наређивано и да је то међу кажњеницима вјечито остајао једини критеријум приликом оцјењивања понашања у заточеништву.⁵⁷

⁵² Abdulah Sidran, *Otkup sirove kože*, Zalihica – Biblioner, Sarajevo – Banja Luka, 2012, 127.

⁵³ Након што је скинуо све “копрене са процеса ревидирства” и изашао из затвора, Јурај Марек је започете студије архитектуре замијенио језиком и књижевношћу, постао професор српско-хрватског језика и разредни старјешина Абдулаха Сидрана у Првој мушкој сарајевској гимназији.

Nezavisne novine, 2. decembar 2006, Abdulah Sidran: “Kako su nastala sjećanja na Doli Bel”, pristupljeno 20. februara 2018, <https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Abdulah-Sidran-Kako-su-nastala-sjecanja-na-Doli-Bel/2966>.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто. Собни старјешина или шеф собе је био у свакодневном контакту са иследницима УДБЕ, од којих је примао директиве. Одређивао је ко ће се “редовно, а ко прекоредно тући”, спроводио терор и мучење. Д. Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, 47.

⁵⁶ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 235-236. У такозваном логорском систему “самоуправљања” са вишестепеним статусом заточеника “бојкотовани” су заузимали најнижу степеницу. Били су “каста обесправљених”, ни са ким нису смјели разговарати – морали су радити најтеже, најопасније и најпрљавије послове без икаквог радног времена. Д. Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, 41.

⁵⁷ Д. Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, 46-47.

Поступање Јураја Марека, голооточког “самоуправног функционера”, према подређеним затвореницима сликовито описује Сидраново сјећање на ријечи и понашање његовог оца.⁵⁸

Поборником “оштријег” обрачуна са људима који су стајали на “линији Информбира” Јурај Марек се “показао” у већ помињаној изјави упућеној Централном комитету КП Босне и Херцеговине. “Сједио сам у ћелијама у којима су људи стајали на линији Информбира. Слушао њихове ‘аргументе’ и косим очима гледао на те ‘аргументе’ које сам и сам некада понављао. (...) Првог маја нови затвореници покушали су да демонстрирају из ћелија против Партије. Осјетио сам да је Партија и сувише пажљива, а УДБ-а и сувише људски поступа. Требало је још оштрије, још тврђе према нама.”⁵⁹

Због бруталних метода тортуре и мучења, које су често ишли испод нулте тачке људског достојанства, било је скоро немогуће остати вјеран Резолуцији. Информбироовци су, прије или касније, схватали да је “ревидирство” једини “пут” за излазак из свијета свакодневног батинања и понижења.⁶⁰

Угледни професор под надзором

Они који су били “мање грешни” или су доказали вјерност пуштани су кућама. Поједини информбироовци добијали су друштвене положаје, а неким од најподобнијих ревидираца, након изласка из затвора, омогућен је развој каријере.⁶¹ Након што је започети Технички факултет замјенио језиком и књижевношћу, Јурај Марек је постао професор српско-хрватског језика у Првој сарајевској мушкиј гимназији. Низом случајних околности или игром

⁵⁸ Због лоших оцјена и владања Абдулах Сидран је понављао трећи разред гимназије. На почетку нове школске године његов тешко болесни отац Мехмед питао га је ко му је нови разредник. Када је Абдулах изговорио “необично и лијепо” име и презиме новог разредног старјешине, болешћу исцрпљени Мехмед је у неконтролисаном бијесу, са наткасне поред узглавља, руком “порушио све лијекове” и “кроз зубе протиснуо” ријечи снажног жаргонског значења. A. Sidran, *Otkup sirove kože*, 383.

⁵⁹ АБХ, ЦККПБХ, кут. 3/48, сигн. 122, Изјава Јураја Марека упућена Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 13. мај 1949.

⁶⁰ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 235; S. Ćuruvija, *Ibeovac*, 69-70.

⁶¹ Владо Дапчевић у својој исповијести о голооточким данима истиче: “На Голом отоку највише и најbezочније тукао ме Зоран Видаковић. (...) Професор универзитета и доктор наука. Тада није био ни једно ни друго. Био је млад,jak и безочан. Знао је да ме полумртвог послије неке туче подигне за косу и бесомучно одозгро удара песницама по лицу. S. Ćuruvija, *Ibeovac*, 69.

судбине, он је на различите начине утицао на двије генерације фамилије Сидран. Док га Мехмед због болног сјећања на голооточко искуство назива ријечима које описују особу са слабим карактером, за Абдулаха Сидрана је био “потпуни геније” и један од најбољих професора српско-хрватског језика у Сарајеву.⁶² Он је у Мареку видио свог “духовног оца”, који је у њему препознао “даровитост”, спасио га од “улице и полукриминала”.⁶³ Јурај Марек је својим изгледом и професорским манирима изазивао снажан позитивни утисак и значајно утицао на развој овог познатог књижевника.⁶⁴

Иако је Јурај Марек као просвјетни радник уживао одређени друштвени углед,⁶⁵ то није значило потпуно повјерење власти. Информбираовци ни на кон Стаљинове смрти и нормализације односа са Совјетским Савезом нису остављани без надзора.⁶⁶ Њихово кретање, дјеловање и однос према изградњи “социјалистичке демократије” пажљиво је праћен. На тражење Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Срески комитет Сарајево је овом врховном партијском тијелу у Босни и Херцеговини јануара 1957. године доставио “информацију”, о држању лица која су кажњавана због дјеловања на линији Информбира. Донесене су уопштене и појединачне оцењене о понашању ових лица.⁶⁷ Опште неповјерење према информбираовцима

⁶² Осим што га је називао једним од најбољих професора у Сарајеву, за Абдулаха Сидрана Јурај Марек је био најбољи “практични педагог”, давао му је епитет домаћег Макаренка. A. Sidran, *Otkup sirove kože*, 383.

⁶³ Nezavisne novine, 2. decembar 2006, Abdulah Sidran: “Kako su nastala sjećanja na Doli Bel”, pristupljeno 20. februara 2018, <https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Abdulah-Sidran-Kako-su-nastala-sjecanja-na-Doli-Bel/2966>.

⁶⁴ Абдулах Сидран истиче да га је Јурај Марек “прокужио” и схватио ко је он “и у лошем и у добром смислу”. Описује га као маркантног човјека који је “личио сасвим на Питера О’Тула”. Најљепшим моментима својих гимназијских дана Сидран истиче боравак у кући омиљеног професора и фасцинираност личном библиотеком Јураја Марека. “(...) Сви му зидови препуни књига. Књиге су ме увјек узбуђивале, можда и више него женске. Из сваке књиге вире папираћи. Његове биљешке, за наставу.” Nezavisne novine, 2. decembar 2006, Abdulah Sidran: “Kako su nastala sjećanja na Doli Bel”, pristupljeno 20. februara 2018, <https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Abdulah-Sidran-Kako-su-nastala-sjecanja-na-Doli-Bel/2966>.

⁶⁵ Јурај Марек је био аутор уџбеника и читанки књижевности, што говори о његовом угледу у професији којом се бавио. A. Sidran, *Otkup sirove kože*, 383.

⁶⁶ Стаљиновом смрћу 5. марта 1953. створене су претпоставке за срећивање односа Југославије и Совјетског Савеза. Нормализација односа између државе потврђена је посјетом совјетске делегације на челу са Никитом Хрушчовим, која је у Београду боравила од 26. маја до 3. јуна 1955. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 257-259.

⁶⁷ У *информацији* коју је јануара 1957. Срески комитет СК БиХ Сарајево упутио ЦК СК БиХ понашање кажњаваних информбираоваца на овом срезу оцијењено је на следећи

дефинисано је тако да постоји “један број”, или “сасма мањи”, оних који су “сагледали своју ранију заблуду и настоје да измјене своје раније погледе”, али се и на њих гледало са озбиљном дозом скептицизма.⁶⁸ Јурај Марек је истицан као “примјер” информбироовца чије је држање “доста добро”, али ипак уз осјетну подозривост због његових ставова након “нормализације односа” са Совјетским Савезом. “(...) По нормализацији наших односа са СССР-ом изражавао је мишљење да ће нашој земљи сада бити много лакше иступити са СССР-ом на међународној политичкој позорници, јер досада, како он то тврди, ради међусобне свађе нисмо могли заједнички иступати ни када се је радило о неким конструктивним руским предлогима.”⁶⁹

Држање професора гимназије било је под сталним надзором власти. Најмање промјене ставова по питању односа са Совјетским Савезом уредно су евидентиране. Такође, ниво повјерења у Јураја Марека није имао константне вриједности. Од примјера “доброг држања”, до његовог сврставања у групу “шпекуланата”, намирењену оним информбироовцима који су у ставовима према Совјетском Савезу “вјечито” у стању “плиме и осјеке” – била је танка линија.⁷⁰

начин: “Наступају као угрожени слој који се инстиктивно брани од лијечења”, као и да “и данас мисле да је у свијету немогућа побједа социјализма без постојања јаке социјалистичке заједнице на чијем би челу стајао СССР (...).” У истом документу је наведено да су информбироовци у цјелини “разбијени”, те да међу њима “нема организоване и озбиљније повезаности”. О степену “праћења и надзора” над овим лицима говори детаљни опис о њиховим појединачним повезаностима и сусретима. “Она се осјећа у случајевима око запослења, где један другом свесрдно излазе у сусрет, затим у међусобним сусретима и штетњом на улици као и заједничким сједељкама по локалима. (...) У последње вријеме запажене су међусобне кућне посјете, махом навече, али се о њима још не може дати сигурна оцјена. Ту и тамо, има случајева да су те посјете резултат старог пријатељства, било оног из затвора или са радилишта.” Такође је “запажено” повезивање на вјерској и националној линији. “Код неких муслимана најужи круг пријатеља су муслимани, код неких Срба-Срби итд.” АБХ, фонд: Савез комуниста Босне и Херцеговине (даље: СКБХ) кут. 11/57, сигн. 5/07, Информације у вези са дјеловањем лица кажњених и осуђиваних око Резолуције Информбираша који се налазе на Сарајевском срезу, Сарајево, 3. јануар 1957.

⁶⁸ АБХ, СКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Информација о данашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији ИБ-а, а данас се налазе на сарајевском срезу, Сарајево, 3. јануар 1957.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Срески комитет СК БиХ Сарајево је у *информацији* упућеној ЦК СК БиХ информбироовце из овог среза подијелио у четири групе: потпуно пасивне, шпекулантски елемент, отворене непријатеље и оне са добрым држањем. Групи шпекуланата, према овој *информацији*, припадали су они информбироовци који су у коментарима према Совјетском Савезу “често пута неодређени”. “Сталјина и сталинизам најрађе не по-

Примјер сарајевског информбироовца Јураја Марека може се посматрати као образац за илустрацију сличних судбина већине коминформатора – партијских руководилаца, не само у Сарајеву и Босни и Херцеговини него и у читавој Југославији. Информбироовци су оптуживани и затварани по сличној матрици, а власт ни након покажања, ревидирања ставова и одслужене казне, те нормализације односа са Совјетским Савезом у њих није имала повјерење. Подозривост партијских и државних структура, али и жеља за потпуном контролом идеолошке свијести, ишла је до граница бизарних и нељудских поступања чак и деценијама послије објављивања Резолуције Информбира. ⁷¹

Југословенско партијско и државно руководство, опредијељено за “одбрану независности”, усљед опасности од инвазије Совјетског Савеза и других земаља чланица Информбира, није смјело дозволити да се непријатељ омасови и ојача из властитих редова, па се изолација Стаљинових присталица показала као нужна са становишта државе. Јасно је да се земља морала бранити од стварне или потенцијалне пете колоне, која је угрожавала сувереност и независност Југославије. Међутим, методе “самоодбране”, које су се одликовале параноичним одабиром “државних непријатеља”, неселективним масовним хапшењем и затварањем, те терором примјењиваним на Голом отоку и другим мјестима изолације информбироовца, представљају најмрачнију и најсрамнију појаву у историји југословенског комунизма.⁷²

мињу или прећутно осуђују, док око успјеха наше земље обилазе.” Феномен стања “плиме и осјеке” ове “групе” информбирооваца објашњен је у смислу њиховог односа према Совјетском Савезу. “Када се назиру бољи односи са СССР-ом они чине све да се прикажу поборницима данашњег нашег уређења и спремним на све. Ако се ти односи само мало погоршају, они су поново на старим позицијама.” АБХ, СКБХ, кут. 11/57, сигн. 5/07, Информација о данашњем раду и политичком држању лица која су кажњена због дјеловања на линији ИБ-а, а данас се налазе на сарајевском срезу, Сарајево, 3. јануар 1957.

⁷¹ Примјер таквог поступања је партијска директива поводом сахране, 1976. године, преминулом Сретену Жујовићу. Партијска одлука била је да један од најпознатијих информбирооваца буде сахрањен по строго предвиђеном протоколу “општинског ни-воа”, чиме је великом броју његових пријатеља и ратних другова, који су обнашали високе партијске и државне функције, фактички забрањен одлазак на сахрану. О томе више: Здравко Антонић, *Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника*, Књига, Београд, 1991, 411–412.

⁷² Milovan Đilas, *Vlast*, Naša reč, London, 1983, 194.

Закључак

Након што је почетком сукоба са Информбироом подржао став Централног комитета Комунистичке партије Југославије, Јурај Марек је под утицајем ставова већине у вођству босанскохерцеговачког комунистичког покрета, љубави према Совјетском Савезу и Стаљину, те крвним везама са руским народом промијенио мишљење – није цјеловито прихватио политику Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Иако је након београдске заједничке сједнице, као и сви колебљиви чланови Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину, подржао политику југословенског вођства, Јурај Марек је изведен пред Партијску комисију под оптужбом да се неискрено изјаснио за став Централног комитета Комунистичке партије Југославије. На приједлог овог тијела, због “антипартијског рада”, искључен је из Партије, а недуго затим ухапшен и затворен. Два мјесеца након хапшења, у изјави из затвора упућеној Централном комитету Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Јурај Марек је промијенио мишљење – ревидирао ставове. Као ревидирац на Голом отоку добио је статус собног старјешине и био дио система преваспитавања методама тортуре и мучења. Након изласка из затвора постао је професор српско-хрватског језика и утицао на развој познатог књижевника и филмског сценаристе Абдулаха Сидрана. Иако му је омогућен развој каријере, Јурај Марек није остављен без надзора власти, његово дјеловање и ставови праћени су и након срећивања односа између Југославије и Совјетског Савеза.

SARAJEVO INFORMBIRO MAN: JURAJ MAREK

Summary

After he had supported the position of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia, at the beginning of the conflict with the Informbiro, Juraj Marek, under the influence of the attitude of the majority of the leadership of the Bosnia and Herzegovina Communist Movement, the love of the Soviet Union and Stalin, and blood relations with the Russian people, changed his mind - he did not fully accept the policies of the Central Committee Communist Party of Yugoslavia. Although after the Belgrade joint session, as well as all the hefty members of the Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Bosnia and Herzegovina, supported the policy of Yugoslav leadership, Juraj Marek was brought before the Party Committee on the accusation to have impartially voiced the position of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia. At the proposal of this body, due to "anti-partisan work", he was excluded from the Party, and shortly thereafter arrested and imprisoned. Two months after the arrest, in a statement from a prison sent to the Central Committee of the Communist Party of Bosnia and Herzegovina, Juraj Marek changed his mind - revised his views. As a reviewer on the Golan Island, he was given the status of a commander of room and was part of the system of re-education of torture and torture methods. After leaving the prison, he became a professor of Serbian - Croatian language and influenced the development of the famous writer and film screenwriter Abdullah Sidran. Although he was enabled to develop his career, Juraj Marek was not left unattended by the authorities, his actions and attitudes were followed after the settlement of relations between Yugoslavia and the Soviet Union.

UDK: 338 (497.6) „198“

Izvorni naučni rad

ABDIĆI MEĐU NAMA – ODJECI AFERE “AGROKOMERC” U ZENICI

Mirza Džananović
Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici
Zenica, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Iako je središte afere “Agrokomerc” bilo locirano u Velikoj Kladuši, ipak su njeni značajni odjeci postojali i u Zenici. Sporno poslovanje “RMK” Zenica sa “Agrokomercom” iz Velike Kladuše jedan je od medijski najispraćenijih događaja u kompletnoj historiji Zenice, o čemu svjedoči broj objavljenih novinskih članaka, a što opet samo po sebi pokazuje koliki se značaj pridavao ovoj temi. Rad detaljno prati proces izbijanja, odvijanja i okončanja afere koja uprkos brojnim podacima još uvijek nije do kraja u potpunosti osvijetljena, ali ipak predstavlja veliki doprinos sagledavanju svih aspekata afere “Agrokomerc”.

Ključne riječi: “Agrokomerc”, “RMK” Zenica, Stanko Tomić, “PBS – Osnovna banka Zenica”

Abstract: Although the center of the “Agrokomerc” affair was in Velika Kladuša some of its major repercussions can be noted in Zenica too. The controversial arrangements between “RMK” Zenica and “Agrokomerc” Velika Kladuša have been the largest media story in the history of Zenica. The number of published newspaper articles from that period are the best proof for this argument. This paper analyzes in details the process of how the affair emerged, developed and ended. Although many new facts and information have been presented about the entire affair, it is still not possible to give the answers to all the questions that emerge from the story. Nevertheless, the paper is still a great contribution to the consideration of all aspects of the “Agrokomerc” affair.

Keywords: “Agrokomerc”, “RMK” Zenica, Stanko Tomić, “PBS - Osnovna banka Zenica”

***

Afera “Agrokomerc” jedan je od onih događaja koji neprestano privlače pažnju istraživača, medija i javnosti kako u Bosni i Hercegovini tako i u regionu. Nove informacije, ali i tumačenja uzroka i posljedica afere omogućavaju potpunije sagledavanje ovog, bez sumnje, vrlo značajnog događaja u modernoj historiji Bosne i Hercegovine. Afera “Agrokomerc” otkrila je puno više od nepravilnosti u poslovanju jednog preduzeća. Sve slabosti bosanskohercegovačkog političkog, privrednog i društvenog uređenja su, više nego ikada prije, izišle na vidjelo upravo tokom burnih događaja u Bosanskoj krajini kasnih 80-ih godina dvadesetog vijeka.¹ Međutim, postojeća literatura o ovoj temi dominantno se tiče upravo političkog aspekta značaja afere “Agrokomerc” kao i uloge Fikreta Abdića, te Hamdije i Hakije Pozderca. Stječe se dojam da se olakšo prelazilo preko stvarnog uzroka izbijanja afere, odnosno izdavanja mjenica bez pokrića, a čemu je opet uzrok bio potpuno ekonomske prirode, tj. hronične nelikvidnosti kompletne bosanskohercegovačke privrede. Također, prostorno se afera i njene posljedice ograničavaju prvenstveno na područje Bosanske krajine, uz eventualnu analizu uloge Sarajeva i Beograda u dešavanjima u “Agrokomercu” prije, a naročito poslije eskalacije same afere. Samo se sporadično spominje direktno učešće još jednog velikog privrednog giganta iz Bosne i Hercegovine u samoj aferi, “Rudarsko-metalurškog kombinata” (“RMK”) Zenica na čelu sa generalnim direktorom Stankom Tomićem. Čak se ni Petar Dodik,² koji je također jedno vrijeme proveo na čelu “RMK”

¹ Više u: Admir Mulaosmanović, *Bihaćka krajina: 1971.–1991. (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2010.

² Petar Dodik rođen je 1925. godine u Husimovićima kod Sanskog Mosta. Učesnik je NOB-a od 1941. godine, a nakon okončanja ratnih sukoba obnašao je više dužnosti: sekretar Sreskog komiteta KPJ u Sanskom Mostu i Srbcu, član Centralnog komiteta SKBiH, član Izvršnog komiteta CKSKBiH, potpredsjednik i predsjednik Sreza Banja Luka, savezni poslanik u Skupštini SFRJ, ambasador Jugoslavije u Rumuniji i član Predsjedništva SRBiH. Tokom 1972. godine izabran je za potpredsjednika Poslovodnog odbora “RMK” Zenica za poslove izgradnje željezare Prijedor. Petar Dodik je 26. juna 1978. godine izabran za predsjednika Poslovodnog odbora “RMK” i na toj poziciji ostaje do isteka mandata u proljeće 1982. godine. Autor je

Zenica, te je lično poznavao Stanka Tomića i sarađivao s njim, u svojim knjigama ne bavi detaljnije ulogom “RMK” Zenica u aferi “Agrokomerc”.

O značaju uloge “RMK” Zenica” u aferi “Agrokomerc” najbolje svjedoči pažnja koja je posvećena ovom pitanju u printanim medijima koji su tada izlazili u Zenici, a prije svih u “Našoj riječi”³ i “Metalurgu”,⁴ ali i “Delegatskoj tribini”,⁵ koja je glavni izvor za utvrđivanje stava općinskih vlasti prema dešavanjima u “Agrokomercu”. Spomenuti listovi su posvetili dosta prostora aferi, a naročito pitanju učešća privrednih organizacija i osoba iz Zenice u njoj. Posebno su značajne zabilježene reakcije općinskih vlasti i različitih partijskih organizacija, naročito onih u “RMK”, “Željezari” Zenica, “Privrednoj banci Sarajevo” i drugim direktnim sudionicima afere. Detaljni izvještaji sa sjednica spomenutih tijela i organizacija bogat su izvor za utvrđivanje procesa formiranja stavova prema aferi u cjelini, a naročito prema sudionicima iz Zenice. Mjesecima su stranice spomenutih listova bile ispunjene naslovima o aferi “Agrokomerc”, pa je termin “AKO-mjenica” postao životna svakodnevница hiljadama ljudi u Zenici. Samo u periodu od sredine

dvije knjige: Petar Dodik, *Uspom i pad Agrokomerc*, DES, Sarajevo, 2003. i Petar Dodik, *Moj životni put: sjećanja na Drugi svjetski rat, poslijeratnu izgradnju, diplomatsku misiju u Rumuniji, rad u RMK Zenica i Predsjedništvu Bosne i Hercegovine*, Samostalno izdanje, Sarajevo, 2008, u kojima je dio prostora posvećen i periodu rada u “RMK” Zenica.

³ “Naša riječ” je lokalni sedmični list koji je prvi put izšao u Zenici 15. februara 1956. godine s namjerom izvještavanja o glavnim dogadajima iz svih sfera života na području Zenice, ali i susjednih općina poput Kakanja, Viteza, Busovače, Zavidovića, Travnika i Novog Travnika. “Naša riječ” je izlazila jednom sedmično (srijedom) sve do 1978. godine, kada počinje izlaziti dva puta sedmično (ponedjeljkom i petkom), a sve do 25. maja 1987. godine izlazila je samo na latinici, kada se prelazi na sistem jedna stranica na latinici, a sljedeća na cirilici i tako nastavljeničeno. “Naša riječ” je vrlo često imala ulogu službenog lista Opštine Zenica, pa i sreske uprave. Pojedini članci su pisani kako bi objasnili najvažnije odluke, a autori su često bili najviši predstavnici lokalne vlasti.

⁴ “Metalurg” je sedmični list “RMK” Zenica čiji je prvi broj izšao 1969. godine, s ciljem izvještavanja o svim pitanjima i apspektima života i rada u okviru Kombinata. “Metalurg” je nastao integracijom listova “Bilten” Željezare Zenica, zatim “Ljubijskog rudara”, “Našeg kolektiva” i “Liva”. Ovaj list ne treba miješati sa istoimenim listom koji je izlazio u okviru Željezare Zenica u periodu od 1952. do 1963. godine, a kojeg je po gašenju naslijedio časopis “Bilten”, koji je kasnije integriran u novi “Metalurg” 1969. godine.

⁵ “Delegatska tribina” je zvanični list Skupštine Opštine Zenica, čiji je prvi broj izšao 1974. godine nakon uspostavljanja delegatskog sistema. List je izlazio redovno prije i poslije svih sjednica Skupštine Opštine Zenica ili skupština različitih SIZ-ova. U pravilu “Delegatska tribina” je izlazila četvrtkom, najmanje jednom mjesečno, a cilj joj je bio obavještavanje javnosti o svim odlukama, sporazumima i dogоворима od značaja za šиру društvenu zajednicu. Nažalost, dobar dio brojeva “Delegatske tribine”, čiji je 500. broj izšao 18. 8. 1988. godine, nije sačuvan ili je nedostupan. Sačuvani su uglavnom oni brojevi koji su objavljeni kao dodatak redovnim brojevima “Naše riječi”.

septembra do kraja decembra 1987. godine “Naša riječ” je u svojih 35 brojeva objavila 139 novinskih članaka koji su se direktno odnosili na aferu “Agrokomerc” sa akcentom na učešće “RMK”. U istom periodu “Metalurg” je objavio 56 članaka u 14 brojeva, što predstavlja absolutni i nikad premašeni rekord po pitanju količine objavljenog materijala o jednoj temi u ovome listu. Afera je i tokom cijele 1988. godine pažljivo praćena u oba spomenuta lista, a naročito u “Našoj riječi”, u kojoj je mjesечно objavljivano više članaka koji su se ticali “Agrokomerca”.

Zenica i “RMK” 80-ih godina – vrijeme ekonomске neizvjesnosti

Kompletna poslijeratna historija Zenice obilježena je intenzivnim ulaganjima u industrijske kapacitete. Promjenom prвobitno planirane odluke o izgradnji nove željezare u Doboju Zenica postaje glavni jugoslavenski metalurški centar u koji su kontinuirano investirana ogromna finansijska sredstva s ciljem povećanja obima proizvodnje i modernizacije proizvodnog procesa. Do 1968. godine, kada je konačno završen veliki dvodecenijski investicijski krug, Željezara u Zenici je postala najveći proizvodni objekat tog tipa u Jugoslaviji.⁶ Te iste godine krenulo se i sa drugom fazom proširenja i modernizacije proizvodnje, ali je došlo i do značajnih organizacijskih promjena. Naime, 23. oktobra 1968. godine zvanično je došlo do integracije “Željezare” Zenica, “Rudnika” i “Željezare” Vareš, “Željezare” Ilijaš i “Rudnika Ljubija” u jedinstveni “Rudarsko-metalurški kombinat” Zenica. Uskoro se u Kombinat uključuju i brojne druge srodne fabrike iz Mrkonjić-Grada, Doboja, Gornjeg Vakufa, Knina, Novog Sada, Sarajeva, Bijeljine i Bihaća. Kombinatom je upravljao Poslovodni odbor, koji su činili predsjednik, potpredsjednik i članovi,⁷ a koje je birao Radnički savjet “RMK”. Za prvog predsjednika Poslovodnog odbora, odnosno generalnog direktora Kombinata izabran je Stanko Tomić,⁸ dotadašnji generalni direktor “Željezare” Zenica. Stanko

⁶ Miloš Bjelovitić, *Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 183-184.

⁷ Broj članova Poslovodnog odbora povećavao se s rastom Kombinata, pa je sredinom 80-ih ukupan broj članova narastao na 9, zajedno sa predsjednikom i potpredsjednikom.

⁸ Stanko Tomić rođen je 1926. godine u Zagonima kod Bijeljine. Bio je učesnik NOB-a od 1942. godine, a članom KPJ postao je 1943. godine. Obnašao je veliki broj značajnih funkcija, ali je najveći dio radnog vijeka proveo vezan za Zenicu, prvo za Željezaru, čiji je generalni direktor bio od 1963. do 1969. godine, a zatim u “RMK”, čiji je predsjednik Poslovodnog odbora bio u nekoliko mandata, i to od 1969. godine, kao prvi generalni direktor novoformi-

Tomić je ličnost za koju se razvoj “RMK” najviše i veže s obzirom da je najveći dio svog radnog vijeka proveo upravo na poslovima upravljanja Kombinatom. Iako su u Zenici postojala i druga velika preduzeća koja su zapošljavala hiljade radnika, poput “Rudnika mrkog uglja” Zenica, Građevinskog preduzeća “Izgradnja” i “Vatrostalne”, “RMK” i “Željezara” Zenica, koja je bila u sastavu Kombinata, bili su neosporno najvažniji privredni subjekti. Razvoj kompletног grada u potpunosti je zavisio od uspješnosti poslovanja “RMK”, koji je bio glavni finansijer svih sfera života u gradu, od zdravstva, sporta, kulture, stambene i komunalne izgradnje itd.⁹ Međutim, već od sredine 70-ih godina “RMK” se postepeno suočava sa problemom likvidnosti, odnosno s (ne)mogućnošću poslovanja sa dobitkom. Preveliki broj zaposlenih, niska produktivnost, problemi sa nabavkom sirovina, zastarjela tehnologija proizvodnje, administrativni način kreiranja cijena proizvoda od čelika, koji je kreiralo Savezno izvršno vijeće, a koje je često išlo na štetu “RMK”, te stalni izazovi na svjetskom tržištu (niske cijene čelika, nedostatak sirovina, naftne krize itd.) bili su samo neki od glavnih izazova s kojima se rukovodstvo “RMK” moralо suočiti, pored stalnih poslova poput omogućavanja nesmetane i kontinuirane proizvodnje, održavanja postrojenja, planiranja i projektovanja investicija i iznalaženja sredstava za njihovу realizaciju, osiguravanja redovnosti isplate ličnih dohodatakа radnika itd. O teškoj situaciji u kojem su se i “RMK” i “Željezara” nalazili najbolje svjedoči podatak da je u 1977. godini akumulirani gubitak iznosio 37 milijardi dinara (oko 200 miliona dinara),¹⁰ a negativno poslovanje nastavilo se i u narednom periodu, uprkos povremenim pozitivnim iskoracima. Situacija se naročito pogoršavala sredinom 80-ih godina, posebno sa stalnim rastom inflacije te sve težim plasmanom roba na stranim tržištima. Tako je 1987. godine, po riječima Stanka Tomića, akumulirani dug “RMK” iznosio 115 miliona konvertibilnog duga, 63 miliona klirinškog i 500 milijardi dinarskog duga, što su bili ogromni iznosi. Doduše, “RMK” je imao i ogromna nenaplaćena dugovanja, koja su mogla pokriti gubitke Kombinata, međutim nije bilo izvjesno kada bi se ta sredstva mogla u konačnici i naplatiti.¹¹

---

ranog Kombinata, na čijem je čelu ostao do 1978. godine. U periodu od 1978. do 1982. godine predsjedničku dužnost obnašao je Petar Dodik, a nakon njega od 1982. do 1986. godine Žarko Kolenda, da bi od 1986. godine predsjednik ponovo postao Stanko Tomić. Inače, Stanka Tomića se smatralo idejnim tvorcem “RMK” Zenica, naročito njegove organizacije, i jednim od najutjecajnijih ljudi u poslijeratnoj Zenici.

⁹ Mirza Džananović, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zenica, 2017, 207-209.

¹⁰ P. Dodik, *Moј životni put*, 231.

¹¹ “Mjere žive život”, *Metalurg*, XIX, broj 974, Zenica, 28. 2. 1987, 3.

Afera “Agrokomerc” u Zenici – od negiranja do eskalacije

Situacija u Zenici tokom 1987. godine bila je poprilično sumorna. Novinski članci su brujali o lošim ekonomskim rezultatima cijele zeničke privrede, lični dohoci su bili sve manji, a troškovi života sve veći. Uprava “RMK” konstantno je isticala brojne negativne faktore koji su žestoko pogađali Kombinat i utjecali na njegovo poslovanje, ali su također pozivali na strpljenje, doslovno pridržavanje različitih mjera koje su se uvodile s ciljem sanacije dugovanja, te se uporno navodila nada u (skoru) bolju budućnost. Ipak, najave rukovodstva o skorom poboljšanju situacije bile su u oštem raskoraku sa realnošću života u gradu, što se jasno vidi i u člancima iz “Naše riječi” i “Metalurga”, u kojima radnici Kombinata, ali i ostali stanovnici i Zenice i ostalih mjesta konstantno upozoravaju na stalni pad društvenog standarda. U takvoj atmosferi došlo je i do izbijanja afere “Agrokomerc”, odnosno do afere sa “AKO-mjenicama”.

Prvi spomen afere “Agrokomerc” nalazimo u svečanom broju povodom objavljenog 1000. broja “Metalurga” od 3. septembra 1987. godine. Na samom kraju jubilarnog izdanja usputna informacija kako je “Krajinametal”, članica “RMK” iz Bihaća, izbjegla negativne efekte afere sa lažnim mjenicama, jer je na vrijeme prebacila svoje poslovanje sa Privredne banke Sarajevo, podružnica Bihać, na račune “Jugobanke”. Direktor “Krajinametala” Kasim Čurtović, u razgovoru sa novinarima “Metalurga”, navodi da čitava afera za ljude iz Bihaća i nije neka novost, te da su oni bili upozorenici već početkom godine. On se dosta kritički osvrće na razvoj “čuda iz Kladište” za koje kaže da su navodnim pozitivnim uspjehom “Agrokomerca” godinama “šamarani i šarmirani ne samo Bihać i Bosna i Hercegovina i njihove banke nego i mnogi drugi, čak i oni koji sebe nazivaju Srednjoevropskim”. Iako su se dugoročno očekivale negativne posljedice na poslovanje “Krajinametala”, smatralo se da će se one lako prevazići, jer su već bile preduzete odgovarajuće mjere.¹² Još uvijek se afera “Agrokomerc” nije direktno vezivala za rukovodstvo “RMK” ili pojedine članice Kombinata. Na sjednici Radničkog savjeta “Željezare” Zenica, održane 9. septembra 1987. godine, na pitanje o plaćanju roba Valjaonice III, a koje su izvezene preko “Agrokomerca”, rukovodstvo je odgovorilo da je potvrdilo kako je do plasmana putem “Agrokomerca” zaista došlo tokom 1986. i 1987. godine, ali da je to urađeno u skladu sa važećim propisima. Po saznanju o postojanju nepravilnosti “Željezara” je odmah prekinula saradnju i plasman proizvoda preko

¹² “Uskočile ‘Jugobanka’ i Interna banka”, *Metalurg*, XIX, broj 1000, Zenica, 3. 9. 1987, 14.

“Agrokomerca”.¹³ Postojanje veza “RMK” i “Agrokomerca” više se nije moglo skrivati, ali razmijere tih odnosa još uvijek su se prikrivale, s uvjerenjem da će kompletna afera uskoro biti prevaziđena, te da će ostati vezana samo za prostor Velike Kladuše i Bosanske krajine. To uvjerenje ponovljeno je i na sjednici Međuopštinske konferencije Saveza komunista, održane 14. septembra u Zenici, a na kojoj su prisustvovali predsjednici i sekretari predsjedništava općinskih komiteta iz zeničke subregije (Zenica, Zavidovići, Kakanj, Žepče), te članovi Centralnog komiteta SKBiH i SKJ iz spomenute regije uključujući i Stanka Tomića, te izvršni sekretar Predsjedništva CKSKBiH Izet Brković. I Stanko Tomić i Ljiljana Poljak, predsjednica Opštinskog komiteta SK Zenica, osudili su učesnike afere, ali su posebno istakli da, uprkos saradnji pojedinih preduzeća iz Zenice kao što su “RMK”, “Željezara” Zenica i rudnici mrkog uglja, “sve su prilike, neće imati teže posljedice”.¹⁴ U sličnom tonu su dolazile i poruke sa sjednice Izvršnog odbora “PBS – Osnovne banke Zenica”, održane 17. septembra, na kojoj je utvrđeno da je izvršena provjera te da nije utvrđeno postojanje ni jedne “Agrokomercove” mjenice.¹⁵

Međutim, bez obzira na uvjerenavljanja da Zenica neće osjetiti posljedice afere, postepeno je postajalo sasvim jasno da su brojni funkcioneri i iz ovog grada direktno involvirani u poslove sa “Agrokomercom”. Svakodnevno su se pojavljivale nove informacije i otkrivale nove veze Zenice i Velike Kladuše, te su delegati na svim partijskim forumima jasno tražili konkretne i precizne odgovore. Najviše se očekivalo od sjednice partijskih organizacija iz sastava “RMK”, a prva na redu bila je sjednica partijske organizacije “RMK – Prometa” održana 28. septembra 1987. godine u Zenici. “RMK – Promet” bila je organizaciona jedinica zadužena za poslove prodaje proizvoda Kombinata u zemlji, a naročito u inostranstvu. Upravo je “RMK – Promet” još tokom 1985. godine uveo praksu tzv. “specijalnih aranžmana”, koji su podrazumijevali prodaju proizvoda Kombinata domaćim kupcima, ali po izvoznim cijenama i uvećanim za izvoznu stimulaciju. Praktično je ta roba mijenjana za drugi proizvod na inostranom tržištu kao u slučaju zamjene zeničkog čelika za egipatsku kafu. Takvi aranžmani ugovorenii su u periodu od 1985. do 1987. godine sa ukupno 8 organizacija, a jedna od njih je bio i “Agrokomerc”. U zvaničnoj informaciji o poslovima “RMK – Prometa”

¹³ “O ‘Agrokomercovim’ mjenicama”, nepotpisani članak, *Naša riječ*, XXXII, broj 2152, Zenica, 11. 9. 1987, 8.

¹⁴ “Sa mjenicom ‘AKO’ nikome nije lako!”, N. Pisker, *Naša riječ*, XXXII, broj 2154, Zenica, 18. 9. 1987, 2.

¹⁵ “Još nema problema sa mjenicama”, D. Milošević, *Naša riječ*, XXXII, broj 2154, Zenica, 18. 9. 1987, 4.

sa "Agrokomercom" objašnjen je čitav proces realizovanja "specijalnog aranžmana", te je delegatima rečeno kako je posao uspješno okončan te da postoje minimalne šanse za eventualne gubitke. Međutim, delegati nisu bili uvjereni u prezentovanu informaciju, koja u konačnici nije ni usvojena, što i nije bio baš čest slučaj. Naime, osim sumnje u prezentovane zaključke i uvjeravanja o nepostojanju štete, delegate je posebno oneraspoložila izjava rukovodstva "RMK – Prometa" da "Kombinat nije znao dalje puteve svoje robe", odnosno da onog trenutka kada je čelik ustupljen "Agrokomeru" oni nisu imali informaciju gdje će ta roba biti prodata. A upravo je krajnji kupac čelika bio sporan, jer je bila u pitanju kompanija iz Egipta sa kojom je Kombinat već dugo radio i to direktno preko "Progresa". Drugim riječima, posredovanje "Agrokomerca", barem u ovom slučaju, uopće nije bilo potrebno. Konačni zaključak je bio da velike štete neće biti, a na pitanje delegata ko je zapravo kriv ukoliko dođe do bilo kakvih negativnih posljedica direktor "RMK – Prometa" je odgovorio da je krivac Fikret Abdić.¹⁶ Ista informacija je prezentovana i na sjednici Sindikata "Željezare" iz Zenice, gdje također nije dobila podršku, a činjenica da autori informacije nisu bili na sjednici je posebno razbjesnila radnike.¹⁷ Ista informacija našla se i pred ostalim partijskim, radničkim i privrednim savjetima i organizacijama, a rezultat je gotovo uvijek bio isti, odnosno predočena informacija je vraćana na doradu. Definitivno je svima bilo jasno da afera "Agrokomer" nije problem koji će zaobići Zenicu ili nanijeti malo štete. Pitanja je bilo puno, a odgovora još manje, ali "došlo je vrijeme, očito, da se radnicima više ne mogu nuditi polovične i nedovoljno jasne informacije".¹⁸ Željno se očekivala nova sjednica Radničkog savjeta "RMK", na kojoj su trebale konačno biti razriješene sve dileme oko afere "Agrokomer" u Zenici.

Afera "Agrokomer" u Zenici – uloga Stanka Tomića i "RMK" Zenica

Predsjednica Radničkog savjeta "RMK" Azra Markov zakazala je dugoočekivanu sjednicu ovog tijela za 22. oktobar 1987. godine, na kojoj se razmatralo nekoliko važnih tačaka poput izvještaja o rezultatima poslovanja Kombinata za prvi osam mjeseci, zatim o problemima naplate potraživanja, a najvažnija tačka je zapravo

¹⁶ "Najvažnije izvaditi štetu", J. Pardo, *Metalurg*, XIX, broj 1004, Zenica, 1. 10. 1987, 2.

¹⁷ "Nepotpuna informacija o 'AKO' mjenicama", D. Milošević, *Naša riječ*, XXXII, broj 2160, Zenica, 9. 10. 1987, 3.

¹⁸ Isto.

trebala biti pitanje odnosa sa “Agrokomercom”.¹⁹ Svaka tačka je bila od vitalnog interesa za dalju sudbinu Kombinata, a prezentovane informacije pokazale su da budućnost nije nimalo svijetla. Poslovanje u prvih osam mjeseci bilo je pod pritiskom različitih faktora, te je rezultat bio poprilično neizvjestan. Troškovi poslovanja dodatno su porasli, kao i iznos nenaplaćenih potraživanja, a problem je bio i smanjena mogućnost plasmana roba na domaćem tržištu uslijed smanjene potrebe, inflacije i generalno negativnog stanja jugoslavenske privrede.²⁰ Rasprava o nadne dvije tačke dodatno je osvijetlila očigledno brojne probleme u funkcionsanju Kombinata. Krsto Stevović, član PO “RMK”, informisao je prisutne da su “pojedinci u ‘RMK – Prometu’ sklopili i nekoliko aranžmana na štetu jugoslovenskog giganta crne metalurgije”. Posljedica toga je gotovo izvjesna situaciju u kojoj “RMK” sa sigurnošću neće moći naplatiti nemala potraživanja u iznosu od 1,3 miliona dolara, 111.456 franaka i 200.000 maraka. Protiv odgovornih osoba već je bila pokrenuta istraga, a zbog svega spomenutog Stevović je predložio uvođenje prinudne uprave u “RMK – Promet”, za šta je i dobio podršku Radničkog savjeta.²¹ Informacija o poslovima sa “Agrokomercom” također je dostavljena svim delegatima, ali se o njoj nije raspravljalo, niti je stavljena na glasanje. To je urađeno na inicijativu Stanka Tomića, predsjednika PO “RMK”, koji je naveo da su podaci predočeni u informaciji tačni i detaljno razrađeni, ali da su pojedinci u raspravi postavili pitanje istinitosti. Njegov prijedlog bio je da se tačka povuče na doradu i dopunu. Naveo je da je “opasno za vas usvojiti informaciju ukoliko je obavijena sumnjama”, te da se sve još jednom provjeri, pa “ako ima propusta, neka odgovara ko je kriv”. Delegati Radničkog savjeta prihvatali su ponuđeni prijedlog, a interesantno je da su se samo neki delegati suprotstavili povlačenju tačke jer su smatrali da istu treba odmah usvojiti!²² Tako je priča o vezama Zenice i Velike Kladuše još jednom odgodjena, a radnici i javnost su ostali bez traženih odgovora.

Međutim, klupko se ipak počelo odmotavati, a odgovornost za kompletну situaciju prebacivati na sam vrh “RMK”, odnosno na njegov Poslovodni odbor na čelu sa Stankom Tomićem. Naime, pod pritiskom OKSK Zenica 22. oktobra održana je nova sjednica POSK “RMK – Prometa” i to uporedo sa sjednicom Radničkog savjeta “RMK”, na kojoj je usvojena odluka o uvođenju prinudne uprave u “RMK – Promet”, o čemu su delegati POSK “RMK” Zenica obaviješteni

¹⁹ “Danas sjednica Radničkog savjeta”, *Metalurg*, XIX, broj 1007, Zenica, 22. 10. 1987, 1.

²⁰ “Porast troškova poslovanja”, *Metalurg*, XIX, broj 1008, Zenica, 29. 10. 1987, 3.

²¹ “RMK” – Prometu prinudna uprava?”, M. Trnka, *Naša riječ*, XXXII, broj 2164, Zenica, 23. 10. 1987, 1.

²² “O ‘Agrokomercu’ naknadno”, *Metalurg*, XIX, broj 1008, Zenica, 29. 10. 1987, 3.

neposredno pred otvaranje njihove sjednice. Uprkos tome odlučeno je da se partijska sjednica održi, ali su tome prethodile burne reakcije na odluku Radničkog savjeta, koju su smatrali ishitrenom, nepotrebnom i nekorektnom, te je postavljeno pitanje “da li je krajnji cilj zaista zaštita društvenih ili nekih drugih, užih, interesa”.²³ U takvom ozračju započela je i sjednica na kojoj je razmatrana Informacija o poslovanju sa “Agrokomercom”, koja zapravo nije ponudila nikakve nove informacije. To je dovelo do burne rasprave i negodovanja delegata, već ljutih zbog odluke o uvođenju prinudne uprave u “RMK – Promet”. Najviše rasprave je bilo oko dijela predočene informacije u kojoj se navodi kako je poslovanje sa “Agrokomercom” u potpunosti bilo legalno i u skladu sa propisima, što je većini delegata zapravo bilo nepojmljivo, jer su smatrali da, ukoliko bi to zaista bilo tačno, onda same afere niti raspravljanja o njoj ne bi ni bilo. Međutim, rasprava je dobila konkretan ton kada su delegati počeli objašnjavati stvarnu ulogu i poziciju “RMK – Prometa” unutar Kombinata. Rečeno je da je neposredno pred uspostavljanje saradnje Kombinata sa “Agrokomercom” donijeta odluka po kojoj je “RMK – Promet” dobio koordinirajuću ulogu unutar Kombinata. Od tada su svi poslovi u “Prometu” vršeni zapravo po diktatu Kombinata, odnosno njegovog Poslovodnog odbora, čime je “Promet” zapravo postao samo tehnički realizator ugovora. Time je doveden u neravnopravan položaj i u samom Kombinatu i u odnosima sa “Agrokomercom”.²⁴ Tada je Hajrudin Bajramović, rukovodilac sektora “Rudarstvo i metalurgija” u okviru “RMK – Prometa”, očigledno pod pritiskom delegata, konačno iznio detaljne informacije o svim ugovorima koje je “RMK – Promet” potpisao sa “Agrokomercom”. Naveo je da su potpisana ukupno 4 ugovora, od strane različitih osoba, a da su oni bili rezultat direktnog dogovora koji je postignut između Stanka Tomića i Huseina Ćuka, savjetnika Fikreta Abdića. Tomo Beroš je potvrđio izrečene navode Bajramovića, te je dodao da su “sa sadašnjeg aspekta ti poslovi štetni”, ali da su “u to vrijeme oni bili korisni, tim prije što je prijetila opasnost da Željezara obustavi proizvodnju zbog nagomilanih zaliha”. Smatrao je da ipak šteta nije velika u konačnici. Kombinat je jedini pristupio zaštiti svoje imovine odmah po izbijanju afere, jer su uspjeli preuzeti kafu i to uz saglasnost novog Poslovodnog odbora “Agrokomerca”.²⁵ U konačnici, rasprava je završena usvajanjem zaključka sa tim sadržajem, odnosno sva odgovornost za poslove sa “Agrokomercom”, a koji su realizovani preko “RMK

²³ “Sve urađeno iza leđa”, *Metalurg*, XIX, broj 1008, Zenica, 29. 10. 1987, 6.

²⁴ “U svojoj kući – neravnopravni”, J. Pardo, *Metalurg*, XIX, broj 1008, Zenica, 29. 10. 1987, 6.

²⁵ “Poslovni odbor Kombinata odlučivao”, M. Trnka, *Naša riječ*, XXXII, broj 2165, Zenica, 26. 10. 1987, 2.

– Prometa”, prebačena je na Poslovodni odbor Kombinata.²⁶ Stanko Tomić je prvi put direktno povezan s aferom “Agrokomerc”, te je označen kao vodeća ličnost u sklapanju štetnih ugovora, čime je zapravo i najveća odgovornost prebačena na njega. To i nije bilo veliko iznenađenje i bilo je samo pitanje vremena kada će se javno priznati ili potvrditi njegova uloga, jer je svima bilo jasno i općepoznato da se bez znanja i saglasnosti Stanka Tomića u “RMK” ništa nije moglo uraditi, a pogotovo ne sklopiti ugovori takvog karaktera, koji su mogli presudno utjecati na budućnost kompletног Kombinata. S druge strane, bilo bi naivno misliti da je Stanko Tomić sve to radio samostalno, bez znanja i podrške ostalih članova Poslovodnog odbora ne samo “RMK” već i upravnih i partijskih rukovodstava ostalih članica Kombinata, ali i drugih uključenih u aferu poput “PBS” u Zenici. Također, upuštanje u poslove sa “Agrokomercom” nije bio pusti avanturizam, već najvećim dijelom potreba, odnosno jedan od načina pokušaja prevazilaženja krize koja je pogodila privrednu kompletne zemlje, a naročito “RMK”. Ipak, po izbjijanju afere i konačnog utvrđivanja činjenica sva odgovornost je prebačena prvenstveno na Stanka Tomića, prvo u Zenici na sjednicama partijskih i radničkih organizacija, a odmah potom i u Sarajevu na sjednici CKSKBiH.

Svega dan poslije održanih sjednica Radničkog savjeta “RMK” i POSK “RMK –Prometa”, u Sarajevu je 23. oktobra 1987. godine održana Deseta sjednica CKSKBiH, na kojoj se raspravljalo o ekonomskim i političkim posljedicama afere “Agrokomerc”. Na sjednici je oštro kritikovana podrška Hamdije Pozderca koju je davao “Agrokomercu”, te je predloženo pokretanje inicijative za njegovo razrješavanje sa dužnosti člana CKSKJ, a podržano je i utvrđivanje odgovornosti Hakije Pozderca.²⁷ Na istoj sjednici razmatrana je i odgovornost Stanka Tomića, te je navedeno da se “neposredno angažovao i založio autoritet istaknutog privrednika i društveno-političkog radnika da bi se obezbijedila određena sredstva za potrebe ‘Agrokomerca’”, zatim da se “stavio na stranu onih koji su otežavali i usporavali realizaciju društvene akcije na razotkrivanju afere”. Poslovni potezi “RMK”, za koje je i neposredno odgovoran, ukazuju da je i sam bio angažovan u nesamoupravnim radnjama”, poput zaključivanja posebnih aranžmana sa “Agrokomercom”, koji nisu bili samo poslovni, ili odobravanja nižih prodajnih cijena betonskog čelika “Agrokomercu” u odnosu na druge poslovne partnere, te “neposrednim intervencijama i pritiscima na kadrove u Narodnoj banci BiH, Ljubljanskoj banci – Osnovnoj banci Sarajevo i Zeničkoj banci, Stanko Tomić je tražio finansijsku pomoć i podršku SOUR “Agrokomerc”, što je neprimjeren

²⁶ “U svojoj kući – neravnopravni”, J. Pardo, *Metalurg*, XIX, broj 1008, Zenica, 29. 10. 1987, 6.

²⁷ “Nastavak procesa diferencijacije”, *Naša riječ*, XXXII, broj 2165, Zenica, 26. 10. 1987, 3.

uobičajenim odnosima u poslovanju u bankama”. Zbog svega navedenog utvrđena je “idejno-politička odgovornost druga Stanka Tomića”, koji je odmah podnio ostavku na članstvo u CKSKJ. Zatražen je i nastavak istrage oko poslovanja “RMK” Zenica sa “Agrokomercom” do konačnog rasvjetljavanja situacije.²⁸

U skladu s uputstvima i zaključcima sa Desete sjednice CKSKBiH u Zenici je krajem oktobra održano nekoliko značajnih sjednica na kojima se raspravljalo o učešću zeničkih rukovodilaca u aferi “Agrokomer”. Najvažnija je bila sjednica OKSK Zenica, održana 28. oktobra, na kojoj je dominantna tema bila afera “Agrokomer” i njene posljedice na političku i privrednu situaciju u gradu. Najviše vremena posvećeno je raspravi o odgovornosti Stanka Tomića. Međutim, uskoro se pokazalo da u tom pitanju nije postojao koncenzus. Naprotiv, postojale su dvije struje u okviru OKSK Zenica.²⁹ Prva je smatrala da je odgovornost Stanka Tomića neupitna, te da se u skladu s tim kao i sa zaključcima sa Desete sjednice CKSKBiH treba ići u smjeru njegovog razrješavanja sa dužnosti predsjednika PO “RMK”. Druga struja smatrala je da postoji čak mogućnost da CKSKJ ne prihvati ostavku Stanka Tomića na članstvo u ovoj organizaciji, uprkos zaključcima CKSKBiH, pa čak i da formira radnu grupu eksperata koja bi ispitala da li su poslovi “RMK” sa “Agrokomercom” u vezi s betonskim čelikom zaista bili društveno štetni. Navedeno je da je i Stanko Tomić smatrao da šteta nije učinjena, a u tom stajalištu podržavale su ga i pojedine osnovne organizacije SK iz sastava “RMK”, a sve to, po mišljenju pojedinih delegata, moglo je bitno utjecati na ocjenu stepena idejno-političke odgovornosti. Najistaknutije ličnosti “Tomićeve struje” bili su predsjednica OKSK Zenica Ljiljana Poljak i Muhamed Pašalić, član CKSKBiH i potpredsjednik PO “RMK”, koji su isticali da bi “utvrđivanje idejno-političke odgovornosti u ovom slučaju neko mogao iskoristiti za *iživljavanje* ličnog nezadovoljstva, etiketiranje, blaćenje nedužnih(...).”³⁰ Iako je većina delegata u raspravi odbila ove navode, bilo je sasvim jasno da utjecaj Stanka Tomića u Zenici još uvijek nije nestao, čemu je sigurno u velikoj mjeri doprinosila

²⁸ “O odgovornosti Stanka Tomića”, J. Pardo, *Metalurg*, XIX, broj 1008, Zenica, 29. 10. 1987, 2.

²⁹ Ocjenu o postojanju dvije struje iznijela je novinarka “Naše riječi” Natka Buturović u članku pod nazivom “Istina, ipak, na vidjelu”, ali je već u narednom broju objavljena zvanična reakcija Predsjedništva OKSK Zenica u kojoj se navodi da uprkos postojanju različitih mišljenja nema ni govora o nekoj podijeljenosti, te je iskazano puno jedinstvo u radu i djelovanju cijelog OKSK Zenica. Urednički kolegij “Naše riječi” prihvatio je primjedbe, te je navedeno da će se o tom pitanju raspravljati i na sjednicama Redakcije i OOSK “Naše riječi”, na kojima će se i utvrditi stepen pojedinačne odgovornosti. “Predsjedništvo je bilo jedinstveno”, *Naša riječ*, XXXII, broj 2167, Zenica, 2. 11. 1987, 3.

³⁰ “Istina, ipak, na vidjelu”, N. Buturović, *Naša riječ*, XXXII, broj 2166, Zenica, 30. 10. 1987, 3.

činjenica da se još uvijek nalazio na poziciji predsjednika PO “RMK”, na koju, za razliku od članstva u CKSKJ, nije podnio ostavku, što je pojedinim delegatima na sjednici Komiteta zasmetalio. Međutim, u konačnici je ipak odlučeno da se formira radna grupa Opštinskog komiteta sa zadatkom da nastavi raditi na rasvjetljavanju Tomićeve odgovornosti.³¹ Ovome treba dodati da je na proširenoj sjednici Predsjedništva Konferencije SK “Željezare” Zenica, održane 27. oktobra, zaključeno da Stanko Tomić ne može biti jedini krivac niti akter afere, te je zatraženo od OKSK Zenica da utvrди odgovornost i svih ostalih koji su imali udjelu u poslovima s “Agrokomercom”.³²

Utvrđivanje odgovornosti u poslovima sa “Agrokomercom” – sukob rukovodstava “RMK” i “Željezare” Zenica

Priča oko utvrđivanja svih činjenica o poslovima “RMK” Zenica sa “Agrokomercom” svela se na utvrđivanje odgovornosti Stanka Tomića (koja nije bila upitna) i “ostalih”, s tim da se ova grupa konstantno proširivala novim imenima. Odbra-na optuženih, doduše još uvijek samo u okviru različitih partijskih organizacija, svela se na Tomićeve opravdavanje potpisanih ugovora, te insistiranje da u tim poslovima nije bio sam. Naprotiv, tvrdio je da su o svemu bili obaviješteni i ostali članovi Poslovodnog odbora kao i Poslovodni odbori “RMK – Promet”, “Željezare”, Interne banke “RMK” i svih ostalih članica. Ako se u obzir uzmu karakter i sadržaj ugovora (neki su bili međunarodnog karaktera), te način realizacije dogovorenih poslova, ali i organizacija “RMK”, Tomićeve tvrdnje se čine utemeljenim. S druge strane, “ostali”, čiji je broj sa svakom novom sjednicom rastao, opovrgavali su Tomićeve tvrdnje, te uporno insistirali na priči o njegovom “apsolutizmu” i “diktatorskom stavu”. Međutim, tokom svih tih rasprava i Tomić i “ostali” još uvijek su bili na svojim pozicijama, uprkos sve jačim zahtjevima brojnih osnovnih organizacija Saveza komunista “RMK” za njihovim smjenama.³³ Međusobni napadi i sumnjičenja poprimali su sve žešći intenzitet, te se uskoro prešlo na spominjanje i drugih spornih momenata, pa i “grijehova iz prošlosti”, a koji nisu imali direktne veze sa samom aferom “Agrokomerc”, pri čemu je Stanko Tomić bio najčešća meta. Naprimjer, na OOSK “Ljubijski

³¹ “Činjenice traže imena”, N. Buturović, *Naša riječ*, XXXII, broj 2167, Zenica, 2. 11. 1987, 3.

³² “Krivaca ima više”, M. Trnka, *Naša riječ*, XXXII, broj 2166, Zenica, 30. 10. 1987, 4.

³³ Već početkom decembra 85 od ukupno 90 članova OOSK “RMK” tražilo je smjenu Stanka Tomića, o čemu su postojali i zapisnici. “Agrokomerc”, ipak, protežiran”, M. Trnka, *Naša riječ*, XXXII, broj 2176, Zenica, 4. 12. 1987, 5.

rudnici” s oduševljenjem je pozdravljeni utvrđivanje odgovornosti Stanka Tomića, pri čemu je posebno istaknuta njegova kompletna “uloga u politici razvoja ove regije”, a koju su inače stanovnici Ljubije i Prijedora ocjenjivali izrazito negativnom.³⁴ Isticano je i njegovo “diktatorsko” ponašanje, a optuživan je i za “privatizaciju kadrovske politike”, zatim za sporno nagrađivanje sebi lojalnih pojedinaca, poput Velizara Lilića, savjetnika PO “RMK” za spoljnu trgovinu, kojem je kupljen stan,³⁵ ali i za pribavljanje lične koristi, odnosno za adaptaciju stana u Zenici iz sredstava Kombinata i dodjeljivanje stana u Sarajevu.³⁶

Tomić nije sporio da su poslovi sa “Agrokomercom” počeli onog trenutka kada je stupio na dužnost predsjednika PO, ali je ponovio da smatra kako u tim aranžmanima “RMK” ni na koji način nije oštećen. Pozvao se i na komparativnu analizu koju su sačinili organi Kombinata, a u kojoj je pokazano da postignuta cijena proizvoda nije bila niska, odnosno da tim aranžmanima nije učinjena nikakva šteta u poslovanju “RMK”.³⁷ Posebnu buru izazvala je njegova tvrdnja da su svi ugovori sa “Agrokomercom” postignuti i potpisani uz saglasnost “Željezare”, odnosno njenog direktora Nikole Telebaka, za kojeg je tvrdio da je i prisustvovao jednom sastanku na kojem su učestvovali i Tomislav Beroš i Fikret Abdić.³⁸ Ta izjava je unijela novu dimenziju u raspravu o aferi “Agrokomerc” jer je postavljeno opravdano pitanje uloge “Željezare” Zenica i njenog rukovodstva u svim poslovima. Tomislav Vuković, bivši direktor Interne banke “RMK”, čija se odgovornost u aferi također istraživala, posebno je insistirao na ovoj temi, jer

³⁴ Smatralo se da je Stanko Tomić idejni tvorac organizacije “RMK”, čija je čitava razvojna konceptacija bila zasnovana na rudnicima željezne rude u Ljubiji. Međutim, prilikom formiranja Kombinata ljubijski rudnici nisu bili naročito zainteresovani za članstvo u novoj organizaciji, jer su smatrali da bi samostalnim razvojem ostvarili puno veći napredak, a podršku su imali i od rukovodstva Prijedora, koje je smatralo da bi priključenjem rudnika Kombinatu sa sjedištem u Zenici došlo do velikog odliva sredstava van ove općine. Ipak, ljubijski rudnici odmah po osnivanju Kombinata ušli su u njegov sastav, a smatralo se da je to urađeno upravo zahvaljujući Stanku Tomiću, koji je od tada postao jedna od najomraženijih ličnosti u kompletnoj regiji koja je takav razvoj situacije smatrala velikim porazom. “Nasilni brak” sa Kombinatom bivao je još omraženiji nakon što je postalo manje-više svima jasno da od planova za izgradnju željezare Prijedor nema ništa, a pošto je najveći promotor te ideje bio Stanko Tomić, tako se i taj neuspjeh vezao upravo za njegovu ličnost. “Nema likovanja”, R. Mutić, *Metalurg*, XIX, broj 1013, Zenica, 10. 12. 1987, 2.

³⁵ “Za sve se, ipak, znalo”, M. Trnka, *Naša riječ*, XXXII, broj 2176, Zenica, 4. 12. 1987, 4.

³⁶ “Rezime bogate rasprave”, M. Trnka, *Naša riječ*, XXXII, broj 2177, Zenica, 7. 12. 1987, 5.

³⁷ “Zatraženi: isključenje, smjena, odgovornost”, B. Marjanović, *Metalurg*, XIX, broj 1013, Zenica, 10. 12. 1987, 3.

³⁸ “Ko je odobrio ugovore sa ‘Agrokomercom’”, M. Trnka, *Naša riječ*, XXXII, broj 2177, Zenica, 7. 12. 1987, 4.

je smatrao da je nekorektno ponašanje Radničkog savjeta i PO "Željezare", koji su uporno insistirali na utvrđivanju odgovornosti ljudi iz "RMK", "RMK – Prometa" i Interne banke "RMK", a da pri tome nikada nisu pokrenuli pitanje učešća ljudi iz svog kolektiva. Istaknuo je kako je apsolutno nerealno da "Željezara" nije znala za ugovore s "Agrokomercom", te da oni nisu mogli biti sklopljeni bez pristanka Nikole Telebaka, a čak i ako je kojim slučajem to tako i urađeno, onda je odgovornost i Nikole Telebaka i ostalih članova PO "Željezara" još i veća, jer je u pitanju potpuni nemar i nezainteresovanost za poslove vlastitog kolektiva.³⁹ Ilustrativno je ponašanje "Željezare" Zenica nakon iznošenja Tomićevih tvrdnji i veoma žestokih izjava Tomislava Vukovića. Naime, desetak dana nakon spomenutih izjava, 10. decembra, održana je sjednica Radničkog savjeta, na kojoj je razmatrano nekoliko tačaka vezanih za poslovanje "Željezare" u 1987. godini, svim izazovima s kojima se kolektiv suočavao, te planovima za naredni period. Pri tome ni jednom riječju nisu spomenuti bilo kakvi poslovi s "Agrokomercom", osim što je najavljen da će se o tome raspravljati na sljedećoj sjednici. Tek nakon zvaničnog zaključenja sjednice za riječ se javio Nikola Telebak, koji je naveo da je dužan "ovom samoupravnom organu predočiti istinu" o informacijama koje se plasiraju u vezi s njegovom vezom sa spornim aranžmanima s "Agrokomercom". Naveo je kako je "van pameti da ja o isporuci robe "Agrokomeru" nisam znao, jer o tome je znao i veliki broj radnika Željezare, počev od skladištara, pa do svih onih koji rade na otpremi i fakturisanju", ali da nije "učestvovao u bilo kakvom ugovaranju poslova", kao ni potpisivanju bilo kakvih ugovora, "jer, jednostavno, to nije moj posao". Također je naveo da nikakve saglasnosti za prodaju roba "Željezare" nisu nikada tražene, pa ni u slučaju s "Agrokomercom".⁴⁰ Sve ovo je ponovljeno i na sjednici Radničkog savjeta "Željezare" Zenica, održane 25. decembra, a koja je u potpunosti posvećena aferi "Agrokomerc". Većina delegata je podržala Nikolu Telebaka i kompletan PO "Željezare", a zaključak se u biti svodio da je "RMK", na čelu sa Stankom Tomićem, sve dogovorio, "RMK – Promet" provodio, a "Željezara" Zenica, iako su se ugovori ticali konkretno njenih proizvoda, ništa o tome nije znala. Doduše, pokrenuta je i inicijativa o bržem i efikasnijem radu u reorganizaciji funkcionisanja Kombinata, odnosno preciznijeg utvrđivanja nadležnosti u vezi sa sklapanjem poslova i generalnog utvrđivanja politike privređivanja.⁴¹ Time je priča o ulozi "Željezare" Zenica u spornim po-

³⁹ "Tomića isključiti iz SK", M. Trnka, *Naša riječ*, XXXII, broj 2177, Zenica, 7. 12. 1987, 5.

⁴⁰ "O prijedlogu plana", D. Milošević, *Naša riječ*, XXXII, broj 2179, Zenica, 14. 12. 1987, 3.

⁴¹ "Poslovodstvo nije odgovorno za štetu", M. Tomić, *Metalurg*, XIX, broj 1017, Zenica, 31. 12. 1987, 8.

slovima s “Agrokomercom” i definitivno bila okončana, a sva krivica prebačena je na “RMK – Promet”, odnosno na rukovodstvo “RMK” i Stanka Tomića.

Na sličan način nastojali su se opravdati i članovi PO “RMK – Prometa” Muhamed Aliefendić i Tomislav Beroš, koji su insistirali na tvrdnji da je Stanko Tomić vodio poslovnu politiku, a da su oni bili samo puki izvršioci njegovog diktata.⁴² Međutim, njihovu poziciju, ali i poziciju ostalih optuženih, u prvom redu otežavali su potpisi na ugovorima, kao i svakodnevno zbrajanje štete izazvane realizacijom ugovorenih poslova. Već sredinom decembra bilo je jasno da Tomićeve tvrdnje kako sklopljeni ugovori neće izazvati neku veliku štetu Kombinatu apsolutno nisu opravdane.⁴³ To je i utjecalo na odluku Radničkog savjeta “RMK” da na sjednici održanoj 17. decembra donese odluku o konačnom pokretanju opoziva Stanka Tomića sa funkcije PO “RMK”, pri čemu je posebno podvučena činjenica da se radi o opozivu, a ne o smjeni. Doduše, sam Tomić je neposredno pred početak sjednice uputio ostavku, međutim, ona je u startu odbijena i odlučeno je da se ide na proces opoziva,⁴⁴ što ipak ima jaču i pravnu i političku snagu, a to je za Radnički savjet bilo od velikog značaja jer su se već dugo čula mišljenja o otezanju cijelog postupka.⁴⁵ Za vršioca dužnosti predsjednika PO “RMK” izabran je Milan Malbašić, dotadašnji predsjednik PO “Ljubijski rudnici”, kolektiva koji je svoje članstvo u Kombinatu smatrao “prisilnim brakom” i koji je tradicionalno bio nenaklonjen Stanku Tomiću.⁴⁶ Smjena Tomića bila je samo posljednji čin u konačnom raščišćavanju afere “Agrokomerc” u Zenici, jer su u nekoliko narednih dana slične mjere izrečene i nizu drugih funkcionera iz “PBS”, “RMK – Prometa” i Interne banke “RMK”.⁴⁷

Sudski proces protiv zeničkih aktera afere “Agrokomerc”

Ipak, utvrđivanje samo idejno-političke odgovornosti nije moglo biti dovoljno. S obzirom na razmjere afere, nužno je bilo i sprovođenje krivične istrage. Zbog toga je Centar službi bezbjednosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove u Zenici početkom marta 1988. godine podnio krivične prijave Osnovnom

⁴² “Radili po diktatu”, J. Pardo, *Metalurg*, XIX, broj 1013, Zenica, 10. 12. 1987, 5.

⁴³ “Džaba – s popustom”, J. Pardo, *Metalurg*, XIX, broj 1013, Zenica, 10. 12. 1987, 8.

⁴⁴ “Opoziv, a ne ostavka”, B. Marjanović, *Metalurg*, XIX, broj 1014, Zenica, 17. 12. 1987, 2.

⁴⁵ “Ne žuri li se – presporo”, D. Ostojić, *Metalurg*, XIX, broj 1013, Zenica, 10. 12. 1987, 7.

⁴⁶ “Milan Malbašić vršilac dužnosti predsjednika PO ‘RMK’?”, B. Marjanović, *Metalurg*, XIX, broj 1014, Zenica, 17. 12. 1987, 2.

⁴⁷ “Opoziv, a ne ostavka”, B. Marjanović, *Metalurg*, XIX, broj 1014, Zenica, 17. 12. 1987, 2.

javnom tužilaštvu u Zavidovićima protiv Stanka Tomića, Tomislava Vukovića, Envera Fazlagića, Munira Šepera i Tomislava Beroša, s optužbom o počinjenom krivičnom djelu zloupotrebe ovlaštenja u privredi, pri čemu je načinjena materijalna šteta iznosila oko 4 milijarde dinara.⁴⁸ Optužnica je zvanično podignuta početkom decembra 1988. godine, a optuženima se, pored spornih poslova s “Agrokomercom”, na teret stavlja i nezakonita kupovina stana Velizaru Liliću.⁴⁹ Suđenje je počelo krajem marta 1989. godine pred Krivičnim vijećem Osnovnog suda u Zenici, kojim je predsjedavao Željko Milikić, a trajalo je dva dana, nakon čega je prekinuto na “neodređeno vrijeme”. Tokom prva dva dana suđenja svi optuženi su dali svoje iskaze, koji se ni po čemu nisu razlikovali od izjava koje su davane u prethodnom periodu. Tomić je tvrdio da su svi ugovori potpisani u skladu sa važećim propisima, da Kombinat nije pretrpio nikakvu štetu, a ponovo je potcrtao da je sve poslove s “Agrokomercom” odobrilo i rukovodstvo “Željezare” Zenica na čelu sa Nikolom Telebakom, koji je i prisustvovao sastancima sa Fikretom Abdićem. Tomić je također rekao da su svi ti poslovi kao i potpisani ugovori uzrokovani nepovoljnim položajem Kombinata i teškom finansijskom situacijom u cijeloj zemlji, te da je njihov krajnji cilj bio ostvarivanje dobiti i poboljšanje situacije u “RMK”, a ne ostvarivanje bilo kakve lične koristi. I Tomić i ostali su izjavili da kupovina stana Velizaru Likiću također nije sporna, odnosno da je to ustaljena praksa i u “RMK” i u drugim preduzećima, jer je savjetnik radio u korist cijelog Kombinata.⁵⁰ Proces je nastavljen 6. i 7. aprila 1989. godine saslušavanjem brojnih svjedoka, uključujući rukovodioce banaka iz Beograda, članova PO “RMK”, te radnika “RMK”, a pročitan je i iskaz Fikreta Abdića. Iako se mnogo očekivalo, naročito od predstavnika banaka, u konačnici se nije puno toga otkrilo, jer se najveći broj svjedoka izjavio da se ne sjeća svih detalja zato što je prošlo puno vremena od tih događaja. U konačnici je Krivično vijeće prihvatiло zahtjev za saslušanjem dodatnih svjedoka, te naložilo izradu finansijske analize, nakon čega je suđenje ponovo prekinuto na neodređeno vrijeme.⁵¹ Proces je ponovo nastavljen gotovo godinu dana od prekida, a okončan je iznošenjem završnih riječi odbrane optuženih i zastupnika javne optužnice, te iznošenjem rezultata finansijske analize koju je izradila Mirta Županić, vještak iz Zavoda za sudsko vještačenje iz Zagreba. Analiza je utvrdila da “RMK” nije pretrpio nikakvu štetu u poslovanju

⁴⁸ “Krivična prijava protiv Tomića, Fazlagića, Vukovića, Šepera i Beroša”, *Naša riječ*, XXXIII, broj 2202, Zenica, 4. 3. 1988, 5.

⁴⁹ “Optužen Stanko Tomić”, *Naša riječ*, XXXIII, broj 2288, Zenica, 5. 12. 1988, 8.

⁵⁰ “Čekaju se svjedoci”, S. Čehović., *Naša riječ*, XXXIV, broj 2306, Zenica, 31. 3. 1989, 11.

⁵¹ “Moda komisionih kredita”, S. Čehović, *Naša riječ*, XXXIV, broj 2317, Zenica, 18. 4. 1989, 9.

s “Agrokomercom”, te da zapravo ima neizmiren dug prema preduzeću iz Velike Kladuše u iznosu od 227.864 dinara.⁵² U ponedjeljak 21. maja 1990. godine, nakon gotov dvije godine suđenja, Sudsko vijeće je donijelo oslobađajući presudu po svim tačkama optužnice za Stanka Tomića i ostale. U obrazloženju presude rečeno je da ni jedan navod iz optužnice nije dokazan, te da je ona bila nepotrebna i isforsirana, s ciljem proširenja spiska odgovornih u aferi “Agrokomerc”.⁵³

U junu 1988. godine podnesene su krivične prijave i protiv rukovodioca “PBS – Osnovne banke Zenica”, a suđenje je počelo 26. septembra i to u Zavidovićima, pod predsjedavanjem sudije Nermina Tešnjaka. Zapravo, u vrijeme provođenja istražnih radnji predsjednica Osnovnog suda u Zenici bila je Zijada Alihodžić, supruga optuženog Alije Alihodžića, te zbog sukoba interesa proces nije bilo moguće održati u Zenici.⁵⁴ U svojstvu svjedoka suđenju su prisustvovali i drugi učesnici afere “Agrokomerc”, a prvi koji je dao svoj iskaz, 14. oktobra, bio je Fikret Abdić. On je odbacio bilo kakav vid odgovornosti za optužene navodeći da oni nisu mogli znati da “Agrokomerc” nije imao pokriće za izdate mjenice. Tvrđio je kako proces koji se vodi protiv zeničkih bankara predstavlja samo obračun sa Stankom Tomićem, po istom receptu po kojem se u slučaju sa travničkom bankom vodio obračun sa Ivicom Blaževićem. Abdić je glavnim krivcima za aferu smatrao Juru Pelivana, guvernera Narodne banke SRBiH, i Božu Martinovića iz Udružene banke BiH, dok je Stanka Tomića i ostale optužene iz Zenice smatrao potpuno nevinim.⁵⁵ Smatrao je da se sve sudbonosne političke i privredne odluke u Bosni i Hercegovini donose u uskom krugu ljudi, a da je slična situacija i oko davanja kredita, avaliranja i eskontovanja mjenica i svih ostalih poslova. Upravo na tome je Abdić i temeljio svoju tvrdnju o nepostojanju odgovornosti ljudi iz Zenice, a naročito Alihodžića, u vezi sa izdatim mjenicama “Agrokomercu”. U nastavku suđenja i sam Alihodžić je potvrđio Abdićeve izjave, a posebno je interesantna njegova izjava “da sam danas direktor mogao bih eskontovati mjenica za pola Jugoslavije, što omogućava kompjuterska tehnika, jer nema ograničenja u eskontovanju”. Iskaze su dali i Stanko Tomić, koji je dodatno rasvijetlio odnose zeničke banke, “RMK” i “Agrokomerca”, te također osporio postojanje bilo kakve odgovornosti i sebe i ostalih optuženih, zatim Jure Pelivan iz Sarajeva,

⁵² “Danas presuda Tomiću”, S. Ćehović, *Naša riječ*, XXXV, broj 2433, Zenica, 21. 5. 1990, 5.

⁵³ “Svi nevini – i izmaltretirani”, *Naša riječ*, XXXV, broj 2434, Zenica, 25. 5. 1990, 5.

⁵⁴ “Suđenje zeničkim akterima afere ‘Agrokomerc’”, *Naša riječ*, XXXIII, broj 2264, Zenica, 3. 10. 1988, 4.

⁵⁵ “Abdić amnestira optužene”, Lj. Đurić, *Naša riječ*, XXXIII, broj 2268, Zenica, 17. 10. 1988, 7.

Ibrahim Ićanović iz Velike Kladuše, Vladimir Kršulj iz Beograda i mnogi drugi.⁵⁶ Dokazni postupak je završen sredinom novembra saslušavanjem ukupno 18 svjedoka, nakon čega su Alihodžić i ostali optuženi predali dodatnu i dosta obimnu dokumentaciju, za koju su smatrali da dokazuje kako zenička banka nije poslovala protivzakonito s “Agrokomercom”. Suđenje je nakon duže pauze konačno nastavljeno u junu 1989. godine, kada je zapravo donesena oslobađajuća presuda za sve optužene s obrazloženjem da “Sud u djelima optuženih nije našao umišljaj da počine krivično djelo za koje su optuženi”⁵⁷

Presudom sudova u Zavidovićima i Zenici odlučeno je da afera “Agrokomerc”, koja je mjesecima bila glavna tema, u Zenici zapravo nije ni bilo, te da su stotine novinskih članaka, sjednica i sastanaka različitih foruma bile u potpunosti nepotrebne i uzaludne, a da su glavni akteri i kasniji optuženici bespotrebno prošli kroz sudske i medijsku golgotu. Donošenjem oslobađajuće presude Stanku Tomiću i ostalim optuženim afera “Agrokomerc” u Zenici je i definitivno završena, te je uskoro u potpunosti i zaboravljena. Svi optuženi nastavili su živjeti i raditi u Zenici i u narednom periodu. Stanko Tomić je početkom 90-ih osnovao privatnu kompaniju sa sjedištem u poslovnoj zgradi “RMK – Prometa”, koja je funkcionalisala sve do izbijanja ratnih sukoba, kada i Tomić napušta Zenicu i odlazi u Beograd. Alija Alihodžić je tokom rata bio direktor Investiciono-komercijalne banke Zenice, koja je nastala izdvajanjem zeničke filijale “PBS – Osnovne banke” Sarajevo.

Zaključak

Afera “Agrokomerc” u Zenici je u kratkom vremenskom periodu prošla kroz vrlo zanimljiv i intenzivan proces koji se kretao od potpune nezainteresovanosti za događanja u Velikoj Kladuši i negiranja postojanja bilo kakvih poslovnih ili drugih veza “RMK” i “Agrokomerca”, pa do prerastanja u glavni politički i medijski događaj u dotadašnjoj historiji grada, čiji se svaki momenat pomno i pažljivo pratio. Međutim, ta ekstaza je dosta kratko trajala, te je vrlo brzo kompletan afera gotovo u potpunosti pala u zaborav, a oslobađajuće presude koje su izrečene učesnicima u konačnici su pokazale kako je afera “Agrokomerc” u Zenici bila afera koja to zapravo nije. Tresla se gora – rodio se miš!

Nakon svega izloženog, teško je oteti se dojmu da je kompletan “afera” bila samo predstava za narod, odnosno radnike, kako bi se odvratila pažnja od kata-

⁵⁶ “Svjedok iz sjene”, *Naša riječ*, XXXIII, broj 2273, Zenica, 4. 11. 1988, 4.

⁵⁷ “Oslibođeni zenički bankari”, Lj. Đurić, *Naša riječ*, XXXIV, broj 2327, Zenica, 12. 6. 1989, 7.

strofalne ekonomske situacije u “RMK” u Zenici, ali i u ostatku zemlje. Nikada prije, a vjerovatno ni poslije, zenički novinari nisu posvetili toliko pažnje i medijskog prostora jednom događaju, a koji zapravo nije imao nekog stvarnog utjecaja na situaciju u Zenici. Privredna slika i Zenice i “RMK” kao nosioca cjelokupnog privrednog života u gradu već je godinama bila katastrofalna i to je bilo svima potpuno jasno, a poslovi s “Agrokomercom” nisu tu situaciju ni poboljšali ni pogoršali. Uostalom, uzroci potpisivanja ugovora između “RMK” i “Agrokomerca” bili su čisto ekonomske prirode, odnosno bili su izazvani teškom situacijom u kojoj se nalazila privreda cijele zemlje. Stanko Tomić je od početka do kraja insistirao da je krajnji cilj tih ugovora bilo ostvarivanje dobiti, a ne nanošenje štete Kombinatu, i upravo srž cijele priče o aferi “Agrokomerc”, barem u Zenici, jeste da ni Stanko Tomić ni njegovi saradnici nisu ostvarili niti su mogli ostvariti ličnu korist od poslovanja s “Agrokomercom”. Dodjeljivanje i adaptacija stanova i slične pogodnosti koje su na teret stavljane Tomiću nisu imale nikakve veze s poslovanjem s “Agrokomercom”. Naprotiv, sve to je ostvareno puno prije, a takva praksa je bila i raširena i općeprihvaćena u cijeloj zemlji i to već decenijama. Međutim, afera “Agrokomerc” iskorištena je kako bi se izvršio potpuni obračun s Tomićem i u tome se dobrom dijelom i uspjelo, jer je decenijama najmoćniji čovjek u Zenici uprkos oslobađajućoj presudi bio uklonjen s najviših i najutjecajnijih funkcija.

Sve u svemu, dešavanja oko afere “Agrokomerc” do srži su otkrila sve boljke komplettnog jugoslavenskog političkog i privrednog sistema. Samo u Zenici održano je na stotine sastanaka, plenuma, konferencija, sjednica i savjetovanja različitih partijskih, privrednih, radničkih, sindikalnih, boračkih i drugih organizacija, na kojima je usvojeno bezbroj informacija, odluka i zaključaka povodom afere “Agrokomerc”, ali bez nekog stvarnog efekta. Pored toga, novinari “Naše riječi” i “Metalurga” napisali su i objavili na stotine novinskih članaka, analiza, osvrta i anketa, te time aferu “Agrokomerc” učinili medijski najpropraćenijim događajem u historiji Zenice. Mjesecima je vladala atmosfera velike napetosti, ali i očekivanja raspleta afere “Agrokomerc”. Na momente se činilo da će utvrđivanje svih detalja ove afere riješiti sve goruće privredne probleme u gradu, a možda i šire. Međutim, otezanje s pokretanjem krivičnog procesa protiv aktera afere, ali i izbjeganje drugih afera (npr. slučaj “Vatrostalna”, slučaj “Tuce”, slučaj “Ante Šimić” itd.) i dodatno komplikovanje privredne i političke situacije u zemlji u potpunosti je bacilo aferu “Agrokomerc” u sjenu. Oslobađajuće presude izrečene svim optuženim definitivno su sahranile interes za “Agrokomerc”, a sama afera je postala “**afera**”.

ABDIĆ AMONG US – THE ECHOES OF THE “AGROKOMERC” AFFAIR IN ZENICA

Summary

The “Agrokomerc” affair shook the political scene in entire socialist Yugoslavia and particularly Bosnia and Herzegovina. It was an event that kept the attention of the media, publicity and the government for months. And even today it seems that academics and journalists simply cannot get bored with exploring this major event. But none of them has ever paid attention to the events from this affair that actually happened outside Velika Kladuša, Sarajevo and Belgrade. This is rather unfortunate since the event from the affair had a great impact in Zenica which was, at the time, one of the largest industrial centers in Yugoslavia. The aim of this paper was to analyze the impact of the affair in Zenica and its major company called “RMK”. In a day-by-day-follow form we are observing how the affair emerged, developed and ended building up the story mostly on the articles from contemporary local newspaper “Naša riječ” and “Metalurg”.

The “Agrokomerc” affair escalated in Zenica during September when it was not possible to hide connections and questionable arrangements between “Agrokomerc” and “RMK”. And when the Managing director of “RMK”, Stanko Tomić, finally acknowledged the fact that some arrangements have truly been made with “Agrokomerc” during the previous few years, it was obvious that both the company and the city were in a delicate situation. The entire affair soon became the top media story in local newspapers who published hundreds of articles dealing with it. The attention the local media gave to this affair has never been higher in entire Zenica’s history. Numerous meetings and conferences by the local political party, syndicate and worker’s forums have been held and even more different resolutions have been issued. The leaders from “RMK” and other institutions who have been involved in the affair have been trialed but in the end nothing really happened. The largest affair in the history of Zenica seemed not to have been affair at all. All the accused were acquitted and have continued to live in Zenica as free citizens for years.

UDK: 355.01 (497.6 Mostar) "1992"

Izvorni naučni rad

VOJNA OPERACIJA "ČAGALJ" I DOGAĐAJI NA PODRUČJU MOSTARA JUNA 1992. GODINE

Zilha Mastalić-Košuta

Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu autorica prati operaciju "Čagalj" pod vrhovnom komandom generala Janka Bobetka i Hrvatske vojske i s tim u vezi vojne aktivnosti na prostoru Mostara, juna 1992. godine. Analizom dokumenata različite provenijencije sagledava događaj iz rata 1992-1995. u Bosni i Hercegovini i njegovo ulogu u cjelokupnoj situaciji u Mostaru, njegovoj užoj i široj okolini. Radi jasnije i kompletnejše slike u rekonstrukciji same operacije analizira i vojne i političke pregovore i dogovore toga vremena.

Ključne riječi: "Čagalj", Mostar, Hrvatska vojska, Janko Bobetko, Neretva

Abstract: In this study the author provides an insight into the operation "Cagalj", under the supreme command of Croatian general Janko Bobetko, the Croatian army and the corresponding military activities in Mostar area in June 1992. By analyzing the documents of various provenances, the event from the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995) and its role in the overall situation in Mostar and its narrower and wider surroundings was observed. For a more comprehensive and complete picture in the reconstruction of the operation itself the author analyses the negotiations and deals of that time

Keywords: "Čagalj", Mostar, Croatian Army, Janko Bobetko, Neretva

Vojne aktivnosti u Mostaru neposredno pred operaciju “Čagalj”

Aprila 1992. godine Jugoslovenska narodna armija (JNA) oko Mostara imala je raspoređene snage na uređenim položajima duž linije koja se pružala od naselja Raštani, preko Sjevernog logora, duž komunikacije Hidroelektrane (HE) Salakovac (ulaz u Mostar), zatim linijom od Sjevernog logora prema Podveležju, zaobilaznim putem od naselja Zalik, Pasjak, Mazoljice, Pašinovac, Bjelušine, Šehovina, Južni logor, aerodrom Ortiješ, Kočine, Gnojnice, te desnom obalom Neretve od Rodoča do Jasenica. Mostar je bio okružen, a oko njega je postavljeno artiljerijsko oružje, tako da su ga snage JNA, odnosno kasnije Hercegovačkog korpusa Vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine (HK VSr RBiH)¹, mogle gađati sa više vatreñih položaja. Značajne snage JNA u Mostaru bile su smještene u kasarnama Sjeverni logor, Južni logor, Konak (kasarna 29. hercegovačke udarne divizije) kao centar veze za područje Hercegovine, Vojno-tehničkom institutu “Livač”, vojnom aerodromu u Ortiješu, heliodromu u Jasenicama i Domu JNA. Najveći dio tih snaga činio je *10. motorizovanu brigadu JNA* (10. mtbr.) poznatu i kao Mostarska brigada, sa komandantom pukovnikom Milojkom Pantelićem.²

Na desnoj obali Neretve formirane su jedinice pod komandom Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i imenovani njihovi komandanti.³ Odlukom o formiranju

¹ Skraćenica VSr RBiH uobičajena je u zvaničnim dokumentima i izvorima koji se odnose na Vojsku Srpske republike Bosne i Hercegovine, te će se u okviru rada koristiti u ovom obliku i samostalno i u okviru širih skraćenica kao što je navedena.

² U 10. mtbr. JNA bili su uglavnom Srbi. S obzirom da se Hrvati i Bošnjaci nisu odazivali na pozive za mobilizaciju od strane JNA, zbog uputstva od bosanskohercegovačkog republičkog vrha, nastala je i mogućnost da se u jedinice JNA primaju i srpski dobrovoljci. Komanda brigade je u dogovoru sa rukovodstvom Srpske demokratske stranke (SDS) u Mostaru, koju je predstavljao Branko Simić, postigla saglasnost da se što veći broj vojnih obveznika srpske nacionalnosti stavi na raspolaganje toj brigadi. Isprva je odziv bio veoma skroman. U periodu koji tretiramo u radu brigada je imala pet bataljona. Vidi: Zoran Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, Opštinska boračka organizacija Nevesinje, Udrženje Nevesinjaca u Beogradu, Nevesinje, 2017.

³ *I bojna* (Bijelo Polje): Marko Maka Radić, *II bojna* (Rudnik): Mario Mikulić, *III bojna* (Cim): Ilija Vrljić, *IV bojna* (Balinovac): Tihomir Mišić, *V bojna* (Ilići): Marinko Bošnjak, *VI bojna* (Kruševo): Mile Pušić, *VII bojna* (Gnojnice): Jadranko Lovrić, *VIII bojna* (Rodoč): Nino Vidović, *IX bojna* (Jasenice): Vjeko Ćutura, *Samostalni mostarski bataljon*: Suad Ćupina,

HVO-a 8. aprila⁴ te Odlukom Kriznog štaba opštine Mostar od 29. aprila 1992. odbrana Mostara povjerena je HVO-u i pripadnicima Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP-a) – Centar službi bezbjednosti Mostar (CSB Mostar).⁵ Jedinice su bile raspoređene i branile su dio Mostara u naseljima Cim, Ilići, Rudnik, naselje Kruševac, potom od Šantićeve ulice, Carinskog mosta, dijela komunikacija oko mosta Musala te sam most, i sve od Zahuma, Podhuma i Balinovca. Artiljerija HVO-a bila je u velikoj mjeri raspoređena po brdima zapadnog dijela Mostara.⁶ U užoj gradskoj jezgri raspoređene su snage Samostalnog mostarskog bataljona (SMB)⁷, koji je navedenom odlukom od 29. aprila stavljen pod komandu HVO-a, gdje je ostao do sredine jula 1992. godine.⁸ Civilna policija u gradu uspostavljala

---

Samostalna satnija Zalik: Vinko Grubišić, *Samostalna satnija Goranci*: Pero Rajić, *Samostalna satnija Drežnica-Vrdi*: Karlo Marić, *Samostalna satnija Buna*: Mate Brljević, *Samostalna satnija Orlac*: Mladen Jurić, Vojna policija (VP) HVO Mostar: Željko Džidić. ICTY, HZHB, HVO, Općinski stožer Mostar, br. 05/92, 30. 4. 1992, *Odluka o imenovanju zapovjednika postrojbi HVO Općinskog stožera Mostar*.

⁴ ICTY, br. 00628296, *Narodni list HZ Herceg-Bosna*, broj 1, rujan 1992, 4, *Odluka o formiranju Hrvatskog vijeća odbrane*.

⁵ ICTY, br. 03270532, RBiH, Skupština općine Mostar, Krizni štab općine, 29. 4. 1992, *Odluka*. Odlukom je utvrđeno da Bošnjaci mogu formirati vlastite jedinice, ali pod komandom HVO Općinskog stožera Mostar.

⁶ Osim položaja na brdima Orlovac, Hum i Čula, koji su se nalazili pod kontrolom 2/10. mtbr. JNA. Z. Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, 73.

⁷ Prvi komandant SMB-a bio je Suad Ćupina. U njegovom sastavu bile su čete Teritorijalne odbrane (TO), pripadnici rezervne policije, Patriotske lige (PL), pridružene patriote i gradska mostarska "raja". Jugoistočnu stranu grada (potez od donjeg dijela Šarića harema, glavna ulica i lijeva obala Neretve) preuzeila je 2. četa (*četa Luka*) sa komandirom Midhatom Hujdurom Hujkom, koga je kasnije zamijenio Sulejman Budaković Tetak. Jugozapadnu stranu grada (potez Brkića most – Donja Mahala do Starog mosta) preuzeila je 3. četa (*četa Mahala*) sa komandirom Mirsadom Huskovićem, kojeg je kasnije zamijenio Muhamet Dugalić. Istočnu stranu (glavna ulica pa do obilaznog puta do kasarne *Konak*) branila je 1. četa (*četa Carina*) sa komandirom Nijazom Jakupovićem, uz veliku pomoć Faruka Ćupine. Kasniji komandiri su bili Salih Bučuk i Mufid Kajtaz. Nekoliko dana kasnije, 8. aprila, formirana je i *četa Cernica*, a obuhvatala je zapadni dio (uz obalu Neretve od Starog mosta pa do mosta na Musali i činili su je borci Cernice i Šantićeve ulice) sa komandirom Karom Džebom, dok je važnu ulogu imao i Semir Senčić Temim. Interventni vod (IV), koji je predvodio Željko Dilber, formiran je 10. aprila. Arhiv Centra za mir i multietničku saradnju Mostar (ACZM), Komanda Samostalnog mostarskog bataljona odbrane Mostara, str. pov. 22-1 od 1. maja 1992, *Organizacija Samostalnog bataljona odbrane Mostara*; "Bitka za Mostar", *Večernje novine*, br. 7, Sarajevo, 25. mart 1994, 15.

⁸ Odlukom o formiranju Prve mostarske brigade ARBiH jula 1992. od strane Glavnog štaba Oružanih snaga RBiH (GŠ OS RBiH), SMB dolazi u sastav Oružanih snaga ARBiH. RBiH, Glavni štab oružanih snaga Sarajevo, br. 02/349-431 od 10. jula 1992, *Odluka o formiranju jedinice ARBiH – Prve mostarske brigade*, u: *Mostarsko jutro*, br. 4, 8. septembar 1992, 3.

je punktove na kojima je kontrolisala kretanje vozila JNA.⁹ Značajnu ulogu imale su i Hrvatske obrambene snage (HOS).

Od aprila 1992. godine JNA je započela napade na dijelove Mostara koji nisu bili pod njenom kontrolom. Kao povod za napad iskoristila je eksploziju cisterne napunjene eksplozivom 3. aprila ispred Sjevernog logora, u kojoj se nalazila 2/10. mtbr. JNA.¹⁰ Napadi su iz dana u dan postajali sve intenzivniji i jači. Pojačano je i granatiranje. Prema lijevoj obali nadirala je i pješadija JNA. Na pojačanje intenziteta djelovala su događanja u široj hercegovačkoj regiji, te je Mostar na taj način postao sve odsječeniji od ostatka Bosne i Hercegovine. Mostar je već tada bio u potpunom okruženju sa sjevera i juga, a jedina komunikacija sa svijetom bila je makadamska saobraćajnica Mostar – Goranci prema Širokom Brijegu, koja je bila izložena stalnoj artiljerijskoj i snajperskoj paljbi sa uporišta JNA.

Napade su vršile snage pod komandom generalmajora JNA Momčila Perišića.¹¹ Potčinjenim jedinicama 19. aprila je naredio da zbog “pojačane aktivnosti ustaško-fundamentalističkih paravojnih formacija” u gradu Mostaru i okolini, a “u cilju sprečavanja daljeg utvrđivanja i prenošenja dejstva na lijevu obalu rijeke Neretve”, prvo, ostvare artiljerijsku vatru iz svih raspoloživih oruđa po gradu Mostaru i okolini, i drugo, da artiljerijsku vatru ostvare po ranije utvrđenim rejonima sela Cim, Ilići, Bijeli Brijeg, Donja Mahala i brdu Orlac.¹² Granatiranja i

⁹ Jedan od punktova uspostavljen je na putu od Salakovca ka Buni. U užem gradskom jezgru punkt se nalazio na putu od naselja Zalik do Fabrike duhana, što je doprinijelo potpunoj blokadi toga dijela za kretanje vozila JNA. Tako su se ta vozila, da bi došla iz Južnog u Sjeverni logor, morala kretati preko Podveležja i Fortice, a do naselja Bijelo Polje, preko Nevesinja i sela Zijemlje. Z. Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, 80.

¹⁰ Vozilo Dalmacija-cementa je u mjestu Dragljani kod Vrgorca, u Republici Hrvatskoj, napunjeno različitim eksplozivom i pretvoreno u pokretni pakleni stroj koji je upotrijebljen za tu “priliku”. Eksploziju su proizvele “naoružane grupe pod kontrolom HDZ-a”. Za taj čin iskorišten je Mate Šarića Daidža i pripadnici HOS-a. *Rat u Mostaru*, Dokumentarni film, produkcija Federalna televizija Bosne i Hercegovine (FTV), 2014; Suad Ćupina, Izdaje i odbrana Hercegovine 91-95, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2006, 89. Cisternu je vozio Ljubo Mikulić, a rukovodilac akcije bio je Mato Rajić. Z. Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, 84; Eksplozija je uzrokovala veliku štetu u kasarni JNA Sjeverni logor i na okolnim objektima. Jedan vojnik je poginuo, Pero Kisić iz Ljubinja, a više civila i vojnika je povrijedjeno. Fond za humanitarno pravo, dokumentovanje i pamćenje, Transkripti sa suđenja Slobodanu Miloševiću, 11. juni 2003, *Svedočenje svedoka C-017*, 271; *Agresija Hrvatske na delove BiH*, Politika, Beograd, 4. april 1992, 1.

¹¹ Perišić je bio komandant 13. bilećkog korpusa JNA, koji se iz Slovenije premjestio u Hrvatsku (Rijeku), potom u Crnu Goru (Bar) i otud u Bileću. U sastavu tog korpusa bile su 10. mtbr. i 13. proleterska motorizovana brigada (13. pmtr.), kasnije Nevesinjska brigada.

¹² Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ), inv. br. 2-2870, Komanda Bilećkog korpusa, str. pov. br 32, 19. 4. 92, Bileća,

napadi nastavljeni su do kraja aprila. Vršeni su planski i koordinirano, po vojnim i civilnim objektima (uključujući škole, bolnice, stambene, kulturno-historijske i vjerske objekte i drugo), uz prethodne ultimatume od strane Perišića, te ukoliko isti ne bi bio ispoštovan, uslijedio bi intenzivan i jak artiljerijski napad.

Početkom maja komanda 10. mtbr. JNA poduzela je akciju kojom je nastojala zauzeti preostale dijelove na lijevoj obali Neretve. Plan je bio "osloboditi" blokirane puteve, rasteretiti snage 10. mtbr. JNA koje su se nalazile u tom dijelu, a jedinice HVO-a potisnuti na desnu obalu Neretve. Akcija je započela 6. maja i trajala do 19. maja, kada su se jedinice HVO-a povukle na desnu obalu rijeke.

S početkom akcije poklopio se dogovor u Gracu između hrvatskih i srpskih političkih čelnika iz Bosne i Hercegovine.¹³ Učesnici skupa, Boban i Karadžić, objavili su saopćenje o postignutom međusobnom dogovoru. Iako su se dvije strane u većini tačaka dogovorile, izostao je konačan dogovor za Mostar po pitanju razgraničenja. U gradu Mostaru srpska strana smatrala je da granicu predstavlja rijeka Neretva, a hrvatska strana držala je da cijeli grad Mostar treba biti u hrvatskoj nacionalnoj jedinici. Južno od Mostara hrvatska strana smatrala je da u hrvatsku nacionalnu jedinicu treba ući područje određeno prema Sporazumu Cvetković – Maček 1939. godine, odnosno granica Hrvatske Banovine, dok je srpska strana smatrala da je granica između hrvatske i srpske jedinice rijeka Neretva cijelom dužinom južno od Mostara. Učesnici u Gracu dogovorili su prekid neprijateljstava između Srba i Hrvata na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine i trajno primirje pod kontrolom Evropske zajednice, koje je trebalo početi 6. maja u 24 h.¹⁴

---

1 i 2, *Naredba svim artiljerijskim jedinicama – zapovjest za artiljerijska dejstva*, potpisana od strane generalmajora Perišića.

¹³ U Gracu su se sastali sa srpske strane Radovan Karadžić, predsjednik Srpske republike BiH, Momčilo Krajišnik, predsjednik Narodne skupštine Srpske republike BiH, i Branko Simić, predsjednik SDS Mostar, kao i ramiji potpredsjednik Vlade SRBiH, te sa hrvatske strane Mate Boban, predsjednik Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, i Franjo Boras, član Predsjedništva HDZ-a i Ratnog predsjedništva Bosne i Hercegovine.

¹⁴ Dogovoreno je da se sva sporna pitanja rješavaju arbitražom Evropske zajednice, uz poštovanje dogovorenih principa o razgraničenju, koje je potrebno izvršiti do 15. maja 1992. godine. *Sporazum Boban – Karadžić, Graz, 6. 5. 1992, Priopćenje za javnost*, u: Miroslav Tuđman, Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.-1995.*, Zagreb, 2005, 93; ICTY, br. 03051681, *Javni proglaš potpisani između Karadžića i Bobana*. Istog dana kada je postignut dogovor u Gracu organizovan je sastanak na kojem su bili prisutni Karadžić, Krajišnik, Blagoje Adžić i grupa generala JNA iz Bosne i Hercegovine. Karadžić ih je izvijestio o sastanku i dogovorima sa Bobanom: "Danas smo bili u Gracu na pregovorima sa Hrvatima. Do 15.05. razgraničenje. Bilo bi dobro da se izvrši razgraničenje (a) da se razdvojimo, b) da stvorimo koridor, c) da Drina ne bude granica d) da izademo na more." ICTY, Dnevnik Ratka Mladića, br. 0668-2993-0668-3195, 264-265, *Sastanak sa Karadžićem, Krajišnikom, Adžićem i grupom generala iz BiH 6. maja 1992.*

Međutim, u Mostaru su borbe nastavljene. Perišić je u maju zaprijetio potpunim razaranjem Mostara ako jedinice HVO-a ne napuste lijevu obalu Neretve i na desnoj obali sačekaju politički rasplet sADBINE Mostara.¹⁵

Dan pred početak operacije “Čagalj” održano je savjetovanje srpske političke i vojne elite 6. juna na Jahorini. Izjave sudionika idu u prilog tezi kako se nije odustajalo od srpskog strateškog plana u dolini Neretve. Velibor Ostojić, potpredsjednik Vlade Republike Srpske, tvrdio je da granice srpske države u tom dijelu idu od Troglava na Dinari do Neretve, od ušća Ljute do ušća Bregave, odnosno “granica Banovine Hrvatske koja je korigovana”.¹⁶ Na sastanku srpskih političkih i vojnih predstavnika u Bosni i Hercegovini 7. maja Krajšnik je ponovio srpske strateške ciljeve, između ostalih i taj da je “Neretva – prirodna granica sa Hrvatima”.¹⁷ Na sastanku srpskih vojnih predstavnika sa generalom VSr RBiH Ratkom Mladićem 11. maja komandant Ratnog štaba Trebinja M. Bojović potvrdio je tadašnje srpske političke ciljeve i taj da je lijeva obala Neretve i izlazak na obalu (Neum – Klek) ili Dubac – Debeli briješ srpski strateški cilj. Naglasio je da je granica SAO Hercegovine od Salakovca do sela Dračevo kod Metkovića, sa okosnicom oblasti na hidrosistem.¹⁸

Sastanci srpskog vojnog rukovodstva pokazuju da je u tom periodu dolazilo do razmimoilaženja u pogledu daljih vojnih aktivnosti, te je još na ranijem sastanku 4. maja sa vojnim vrhom 13. korpusa JNA (Bilećkog) jedna grupa oficira, koju je predvodio Perišić, zahtijevala da se pod svaku cijenu vojno održi granica na Neretvi. Druga grupa oficira, nižih po činovima, zahtijevali su da se vojno angažuju samo u granicama “SAO istočna Hercegovina”. Nakon toga, bojeći se da određeni broj oficira neće izvršavati kvalitetno dalje naredbe, Perišić je naredio mobilizaciju od 16 do 60 godina “u cilju sprečavanja prodora neprijatelja” kroz zonu odbrane i dalje kroz istočnu Hercegovinu.¹⁹ Izdao je “Zapovest” 20. maja, kojom je naredio protumjere i pregrupisavanje snaga, jer “neprijatelj nastavlja sa dovođenjem snaga iz Zapadne Hercegovine u dolinu Neretve, radi ojačanja snaga u širem rejonu Mostara”. U protumjerama je naredio i “pripremu mostova za rušenje na r. Neretvi”,

¹⁵ “Grad krvari, ali se ne predaje”, *Oslobođenje*, br. 15768, 13. maj 1992, 2.

¹⁶ ICTY, Dnevnik R. Mladića, 98, *Savetovanje o vojno-političkoj situaciji u SR BiH 6. juni 1992. u hotelu Bistrica, Jahorina.*

¹⁷ ICTY, Dnevnik R. Mladića, 0668-2993-0668-3195, 270-271, *Sastanak sa Karadžićem, Krajšnikom, Adžićem i grupom generala iz BiH 7. maja 1992.*

¹⁸ ICTY, Dnevnik R. Mladića, br. 0668-2993-0668-3195, 294-295, *Jutarnji raport komandanta 11. maja 1992.*

¹⁹ AIIZ, inv. br. 2-1677, *Vojno ustrojstvo HZHB*, prilog 29, 9-11.

kako bi se stabilizovala odbrana na dostignutoj liniji i “spriječio prođor neprijatelja na pravcima Lištica-Mostar, Čitluk-Mostar i Čapljina-Stolac”.²⁰

Dana 19. maja snage HVO-a povukle su se na desnu obalu Neretve, a Perišićeve snage ovladale su lijevom obalom i važnim pravcem od HE Salakovac do Stoca i Neuma. Tadašnji bilans stradanja na lijevoj obali bio je zastrašujući. Došlo je do topovske paljbe po gradu, kao i u sjevernom i južnom dijelu linije odbrane, što je uzrokovalo i velike civilne žrtve. U uništavanju Mostara navedene snage od početka aprila 1992. do 31. januara 1993. koristile su hemijsko oružje, fosforne aviobombe i bojne otrove.²¹

U maju je došlo do transformacije jedinica JNA, odnosno tada već Vojske Jugoslavije²² u VSr RBiH.²³ Time su sve snage na prostoru istočne Hercegovine

²⁰ U naredbi se isticalo kako istočnu obalu rijeke Neretve treba “dobro zaprečiti izradom mešovitih m/p a sve mostove na r. Neretva pripremiti za rušenje”, a iste rušiti po posebnom naređenju formiranjem GZ-a. “Pripremiti rušenje mosta u s. Buna na r. Buna...” Dao je zadatke jedinicama radi organizacije odbrane, između ostalog i 10. mtrb. u zoni: Salakovac – ušće rijeke Bune – Čobanovo polje – selo Zijemlje. Više u: AIIZ, Komanda HK, vojna tajna, str. pov 222-6, primerak br. 2, 20. 5. 1992, IKM Mostar, Komandi Mostarske brigade, *Zapovest k-ta Hercegovačkog korpusa za dalja dejstva generalmajora Momčila Perišića*.

²¹ AIIZ, inv. br. 03-2-793, *Pregled upotrebe hemijskog oružja od početka rata do 31. januara 1993.*

²² Nakon što je 27. aprila 1992. proglašena Savezna Republika Jugoslavija (SRJ), preostale snage na području Republike Bosne i Hercegovine postaju vojska nove SRJ, tačnije Vojske Jugoslavije (VJ), koje su se i dalje zadržale na području Republike Bosne i Hercegovine.

²³ Vijeće sigurnosti UN-a 15. maja 1992. donijelo je Rezoluciju 752, kojom je zahtijevalo da se svi oblici miješanja, koji dolaze izvan Republike Bosne i Hercegovine, uključujući i one od strane JNA i elemenata HV-a, odmah obustave i da susedi Bosne i Hercegovine poduzmu hitnu akciju radi okončanja takvog miješanja poštivanjem teritorijalog integriteta. Zahtijevano je povlačenje ili potčinjanje jedinica JNA i elemenata HV-a “odmah” nadležnosti Vlade Bosne i Hercegovine, ili da se raspuste i razoružaju, a njihovo oružje stavi pod međunarodno posmatranje. S tim u vezi, od 12. maja 1992. došlo je do “transformacije” i dijelova jedinica Druge i Četvrte vojne oblasti JNA sa sjedištem u Bileći u njihovo preimenovanje u *Hercegovački korpus Vojske Srpske republike BiH*. Formalno povlačenje JNA izvršeno je 19. maja 1992. Novoformirana vojska zapravo je proizvod raspada stare JNA. Većina srpskih komandanata jedinice bivše JNA, koji su se 18. maja 1992. sa svojim jedinicama našli na dužnosti u Bosni i Hercegovini, ostali su kao komandanti jedinica. Iako su formalno pripadnici VSr RBiH, a ne bivše JNA, nastavili su primati plate od vlade SRJ, kasnije i penzije. Skupština Srpske republike Bosne i Hercegovine 12. maja 1992. u Banjoj Luci donijela je formalnu odluku o formiranju VSr RBiH, u skladu sa Žabljackim ustavom, po Ustavu SRJ. Za komandanta Glavnog štaba (GŠ) VSr RBiH postavljen je general Ratko Mladić, bivši komandant Druge vojne oblasti JNA i oficir VI. Up: Rezolucije VS UN-a o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995, 31-32, *Rezolucija 752 (1992) usvojena od strane Vijeća sigurnosti 15. maja 1992; Predmet IT-94-1-T, Mišljenje i presuda, Tužilac protiv Duška Tadića*, 7. maj 1997, paragrafi od 110 do 116; *Izveštaj Generalnog sekretara u vezi sa situacijom u BiH*, UN, doc. A/47/747; *Službeni*

objedinjene pod komandu Hercegovačkog korpusa VSr RBiH. Samim time 13. bilićki korpus preimenovan je u Hercegovački korpus. Za komandanta je postavljen pukovnik Radovan Grubač. Deseta motorizovana brigada (10. mtbr.), žargonski zvana Mostarska brigada, zadržala je naziv. Na mjesto komandanta postavljen je pukovnik Dragan Malijević, zamijenivši prethodnog Milojka Pantelića. Za načelnika štaba imenovan je pukovnik Tomislav Pušara. U novoj preraspodjeli komanda HK-a odredila je 10. mtbr. na veliku zonu odbrane, od HE Salakovac do sela Hrušta,²⁴ na desnoj obali i od rijeke Bune do Nevesinja, na lijevoj obali.²⁵

Nakon pada lijeve obale došlo je do reorganizacije u komandi HVO-a. Tada su započeli intenzivni planovi povratka lijeve obale Mostara, koji su bili dio plana jedne operacije poznate pod nazivom “Čagalj”.²⁶ U hrvatskoj historiografiji poznatija je pod nazivom “Lipanske zore”, ali i “Hercegovačka oluja”.

Pripreme operacije

Vrhovnu komandu nad operacijom “Čagalj” preuzela je Hrvatska vojska (HV) pod komandom generala Janka Bobetka.²⁷ Komandovanje i planiranje svih borbenih

glasnik Republike Srpske, Odluka o strateškim ciljevima naroda u BiH, 26. novembar 1993; ICTY – online baza podataka sudskega dokumenta: GŠ VRS, *Analiza borbene gotovosti i aktivnosti VRS u 1992*, Han-Pijesak, april 1993. www.icty.org; *Sažetak presude Pretresnog veća u predmetu Tužilac protiv M. Perišića*, Hag, 6. septembar 2011. <http://icr.icty.org> ICTY – online baza podataka sudskega dokumenta: *Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH održane 12. maja 1992. u Banjoj Luci*, <http://icr.icty.org> ICTY – online baza podataka sudskega dokumenta: *Naređenje Komande 2. VO*, str. pov. br. 1-1/25 od 14. 5. 1992. <http://icr.icty.org>. Rezolucija se odnosila i na povlačenje HV-a, koja je bila prisutna i koja se nije povukla. Vojne aktivnosti te vojske posebno su došle do izraza u drugoj polovini 1992. i posebno 1993. godine. Prema izjavi Stjepana Mesića, u vrijeme početka sukoba HVO je bio slab, te je postojao dogovor između Tuđmana i Izetbegovića po kojem je utvrđeno da hrvatske snage mogu ući na teritoriju Bosne i Hercegovine i boriti se protiv zajedničkog, srpskog neprijatelja. Međutim, ulazak HV-a u Republiku Bosnu i Hercegovinu značio je i kršenje Ustava Republike Hrvatske, jer je HV mogao ući u drugu zemlju samo uz odobrenje Sabora Hrvatske i jedino je Sabor mogao odobriti slanje hrvatske vojske u drugu zemlju. Međutim, na Saboru se o tome nikada nije raspravljalo. ICTY, br. BCS 0092-4844, Međunarodni kazneni sud za gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine, *Izjava svjedoka Stjepana Mesića*.

²⁴ Selo u gornjem dijelu Nevesinjskog polja.

²⁵ *Izveštaj komande Hercegovačkog korpusa GŠ VSr BiH*, str. pov. br. 147-177, 28. maj 1992, u: Z. Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, 131.

²⁶ Čagalj ili šakal je divlji pas.

²⁷ Franjo Tuđman je imenovao Bobetka za zapovjednika svih jedinica Hrvatske vojske na Južnom vojištu – od Splita do Dubrovnika. Zona odgovornosti Južnog vojišta obuhvatala je područje i

aktivnosti nad snagama HVO-a i HV-a, u periodu od 10. aprila 1992. do 15. jula 1992. na području Hercegovine, vršeno je iz komande Južnog vojišta (JV), smještene u izmještenim komandnim mjestima (IKM) u Pločama i Grudama.²⁸ Jedinstven sistem zapovijedanja svim jedinicama HVO-a u HZ HB nastavljen je i nakon 15. jula iz Glavnog stožera (GS) HVO-a u Grudama, a zatim premještenim u Mostar. Mada je postojao formalno, GS HVO-a u periodu od formiranja do sredine jula 1992. bio je apsolutno potčinjen komandi JV-a i funkcionalno je kao "uslužni servis" IKM-u Ploče²⁹ i IKM-u Grude, a u toj funkciji bio je i HVO u Hercegovini.³⁰ S obzirom da je Bobetko bio, između ostalog, i komandant GS HVO, u tom svojstvu je izdavao naredbe.³¹

Nakon zauzimanja dijelova u Hercegovini od strane VSr RBiH, Bobetko je krenuo s operacijom ovladavanja tim teritorijem, kako bi formirao preduvjete i za napade prema Dubrovniku. Tako je pripremljena operacija "Čagalj", koja se odnosi i na ovladavanje lijevom i desnom obalom Neretve, potom Stocem, Blagajem.³²

Bobetko je postavio zadatke, način rada, odgovornosti. Izdavao je naredbe o postavljanju i preuzimanju dužnosti, njihovim obavezama na osnovu procjena, te mjere za dalju organizaciju, dograđivanje sistema i ovladavanje tim područjem. Na južni dio fronta, što je uključivalo i Hercegovinu, prebacio je i specijalnu jedinicu za protivoklopnu borbu iz Siska.³³ Izdavao je naredbe HVO-u, poput naredbe od 28. aprila 1992. koja je dostavljena HVO-u Posušje i 14. juna 1992. u vezi sa izdavanjem vojnih iskaznica pripadnicima HVO-a.³⁴ I civilne vlasti HZ HB bile

---

Republike Bosne i Hercegovine, i to ona na kojima je prethodno formirana HZHB, tj. teritoriju dijela Hercegovine i srednje Bosne. AIIZ, inv. br. 2-1678, Republika Hrvatska, Predsjednik, br. PA 7-28/I-92, Zagreb, 10. travnja 1992, *Naredba o imenovanju generala Janka Bobetka*.

²⁸ AIIZ, inv. br. 2-1677, *Ustrojstvo i operativna aktivnost vojske Republike Hrvatske i HVO na području tzv. HZ-HB u RBiH*, prilog br. 29, 1. General Bobetko imao je izmještena komandna mjeseta Južnog vojišta (IKM JV), iz kojih je koordinirao i organizovao vojna djelovanja svih jedinica na području Operativne zone Split (OZ Split) i na području HZ HB.

²⁹ AIIZ, inv. br. 2-1680, IZM Ploče, Zapovjedništvo OZ Split, br. 6030-02/92, 12. april 1992, *Zapovijed na osnovu nastale situacije u Herceg-Bosni*.

³⁰ AIIZ, inv. br. 2-1677, *Ustrojstvo i operativna aktivnost vojske R. Hrvatske i HVO na području tzv. HZ-HB u RBiH*, prilog br. 29, 1.

³¹ Jedna od njih je: AIIZ, inv. br. 2-1682, HZHB, HVO, Glavni stožer, 12. april 1992, *Zapovijed generala Bobetka pukovniku Peraku*.

³² AIIZ, inv. br. 2-1682, Republika Hrvatska, Glavni stožer Hrvatske vojske, Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, Klase: 8/92-01/26, ur. br. 6030-03/92-01, Ploče, 15. april 1992, *Zapovijed*.

³³ AIIZ, inv. br. 2-1689, Republika Hrvatska, Zapovjedništvo Južnog bojišta, Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, klase 8/92-01/48, Ploče, 25. april 1992, *Zapovijed*.

³⁴ AIIZ, inv. br. 2-1691, Zapovjedništvo Južnog vojišta, IMZ-Grude, 28. travnja 1992; AIIZ,

su potčinjene HV-u.³⁵ U naredbi zapovjednika operativne zone Split Mate Viduke stoji da je naredio komandantu brigade Zbora narodne garde (ZNG)³⁶ da prilikom ulaska vojnika iz Hrvatske u Republiku Bosnu i Hercegovinu skidaju obilježja HV-a.³⁷ Franjo Tuđman je naglašavao potrebu ulaska HV-a na prostor Republike Bosne i Hercegovine, iz razloga “ugroženosti temeljnih interesa Hrvata”³⁸

Naredbu za početak operacije “Čagalj” izdao je 28. maja 1992. sa IKM-a Ploče.³⁹ Za zapovjednika Općinskog stožera (OS) HVO-a Mostar 10. maja postavio je majora Jasmina Jaganjca.⁴⁰

Tok operacije

Operacija “Čagalj” je vojna operacija kojom je planirano ovladavanje Mostarom i cijelom mostarskom općinom, potom Stocem i Blagajem, koji su bili zaposjednuti od strane JNA, odnosno VSr RBiH.⁴¹ Trajala je od 7. do 26. juna 1992. General Bobetko naredio je formiranje manjih borbenih grupa i razradio dijelove plana.⁴²

inv. br. 2-1705, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, HVO, Zapovjedništvo Južnog vojišta, IZM Grude, 14. juni 1992, *Izdavanje vojnih iskaznica pripadnicima postrojbi HVO, Zapovijed*.

³⁵ AIIZ, inv. br. 2-1692, Republika Hrvatska, Zapovjedništvo Južnog vojišta, Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, *Zapovijed predsjednicima općine Stolac i Neum*.

³⁶ Zbor narodne garde je naziv za profesionalnu, uniformisanu, oružanu formaciju, vojnog ustroja za obavljanje odbrambeno-redarstvenih dužnosti u Republici Hrvatskoj. Žargonski se koristio izraz *zenge*.

³⁷ “Sva obilježja HV skinuti sa boraca i voditi se kao dobrovoljni branitelji svoje domovine.” AIIZ, inv. br. 2-1680, IZM Ploče, *Zapovijed br. 6030-02/92.01 od 12. aprila 1992*.

³⁸ Na području HZ HB pod neposrednim komandovanjem Bobetka u vremenu od 12. aprila do sredine jula 1992. u borbenim aktivnostima neposredno su sudjelovale jedinice HV-a: 4/4 brigada ZNG, 115. brigada HV, 126. br. HV, TG 4 HV, bojna HV “Frankopan”, Grupa za protuoklopnu borbu iz Siska, u sastavu 156. br. HV, 116. brigada HV iz Metkovića. O tome postoji niz dokumenata: AIIZ, inv. br. 2-1680; AIIZ, inv. br. 2-1682; AIIZ, inv. br. 2-1689; AIIZ, inv. br. 2-1693; AIIZ, inv. br. 2-1694; AIIZ, inv. br. 2-1699; AIIZ, inv. br. 2-1703; AIIZ, inv. br. 2-1704; AIIZ, inv. br. 2-1705; AIIZ inv. br. 2-1707; AIIZ, inv. br. 2-1708; AIIZ, inv. br. 2-1714.

³⁹ AIIZ, Republika Hrvatska, GS HV, Zapovjedništvo Južnog vojišta, IZM Ploče, kl: 8/92-01/119, ur. br. 1080-01-01-92-1, Ploče, 28. 5. 1992, *Zapovijed za napadnu operaciju br. 1*.

⁴⁰ ICTY, HZHB, HVO, GS, br. 209, 10. svibnja 1992, Grude, *Imenovanje* (potpisano od strane Janka Bobetka i Mate Bobana).

⁴¹ AIIZ, inv. br. 2-1682, Republika Hrvatska, Glavni stožer Hrvatske vojske, Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, Klasa: 8/92-01/26, ur. br. 6030-03/92-01, Ploče, 15. april 1992.

⁴² Svaka grupa jačine između 20 i 40 ljudi noću se trebala prebaciti preko Neretve i organizovano proći kroz borbeni poredak HK VSr RBiH, u dubini od 3 do 4 km. Dobile su definisan i razrađen zadatak sa početkom napada, koji je trebao početi 7. juna u 4 h ujutro napadom

Operacija je počela 7. juna 1992, kada su diverzantski odred HVO-a iz Čitluka i diverzantski vod bojne Grude probili bunkere 10. mtbr. HK-a, a udružene snage pod komandom Bobetka prešle rijeku Neretvu i zauzele veliki prostor do mjesta Domanovići. Uslijedile su i akcije prema Mostaru i Stocu. Raspored topništva i oklopnih jedinica HK VSr RBiH bio je na svim pozicijama (šire područje Domanovića, dolina Neretve sve do Metkovića, Čapljine i dubinu sa Ljubuškim).

Akcije za desnu obalu rijeke Neretve snage HVO-a započele su 11. juna 1992. Prvo je zaposjednuto područje Kruševa i Galca, a zatim brdo Hum i zapadni dio grada Mostara. Te snage ušle su u kasarnu Vazduhoplovne vojne gimnazije "Maršal Tito" (današnja "Stanislav Baja Kraljević") u Rodoč, te u Jasenice 11. juna, a potom u krug razorene Fabrike "Aluminij" i savladali otpor 10. mtbr. VSr RBiH. U kratkom periodu ovladalo se cijelom desnom obalom rijeke Neretve. Snage 10. mtbr. 11. juna povukle su se na rezervne položaje na lijevoj obali, koju je komanda brigade još ranije odredila.⁴³ Istog dana premjestili su komandu brigade u Podveležje (selo Šipovac), a Pozadinski bataljon u Nevesinje.

U Općinskom stožeru HVO-a u Mostaru komandanti jedinica dobili su naredbe prema kojima je trebalo početi prelaziti na lijevu obalu rano ujutro 14. juna i tako iznenaditi neprijatelja. Uz topovsku i tenkovsku podršku 4. motorizovane gardijske brigade (4. mgbr.) HV-a u 3 sata ujutro udružene snage od Bovana i Drežnice do Salakovca prešle su na lijevu obalu. Prva bojna HVO-a prešla je Neretvu iz pravca Vojno. U Cernici je rijeku prešla jedinica SMB-a, a II bojna

---

na određenu kotu i zauzimanjem toga položaja. Takvih grupa je bilo šest. Potom, drugi dio plana bio je da se izvrši grupisanje topništva svih kalibara kako bi se početkom napada tuklo zapovjedno mjesto HK-a u mjestu Aladinovići, a pod vatrom držala njihova najdominantnija kota, brdo Hotanj, dok bi glavnina snaga preko sela Klepci bočno ugrozila njihovu grupu na području Tasovčića. Uz taj uspjeh, specijalna diverzantska grupa mogla bi doći na limiju, gdje bi mogla voditi protuoklopnu borbu i kod Počitelja presjeći komunikaciju Domanovići – Čapljina. I treći dio operacije bio je da se manjim izviđačkim grupama zauzme kota Crni vrh i zatvori dolinu rijeke Bregave. Ideja je bila da se sa više pravaca i iznenadnih napada učine snažni udari. Janko Bobetko, *Sve moje bitke*, Vlastita naklada, Zagreb, 1996, 260-264.

⁴³ Prvi bataljon branio je novi položaj: Gnojnice – Blagaj (isključno) – Čobanovo polje. Drugi bataljon branio je rejon Južni logor (uključno) – Željeznički most/civilni aerodrom – selo Opine. Bio je uglavnom popunjeno ljudstvom iz Nevesinja i dijelom mještanima srpske nacionalnosti. Treći bataljon, nazvan i Bilečki, zbog sastava ljudstva napustio je već tada položaje i zonu odgovornosti, a na taj način bio je izgubljen i svaki kontakt sa komandom. Četvrti bataljon branio je rejon Sjeverni logor – Južni logor – Bjelušine. Popunjeno je ljudstvom iz naselja Bjelušine, Zalik i Brankovac. Peti bataljon, nazvan i Bjelopoljski, branio je rejon Salakovac (brana) – Vrapčići – Rujište. Bataljon je bio popunjeno ljudstvom Bijelog Polja, Vrapčića, Raštana, Željuša i Salakovca. Borbeni izvještaj Mostarske brigade komandi Hercegovačkog korpusa, str. pov. br. 73-391, 12. juni 1992; Z. Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, 151-152.

HVO-a došla je iz Raštana. Oko 6 sati pristigle su Vojna policija HVO-a i snage HOS-a. Vođene su intenzivne borbe, a potom su oslobođeni i položaji oko Ulice Maršala Tita, u istočnom dijelu Mostara. Nakon zaposjedanja tog prostora snage HV-a izišle su na liniju Blagaj – Ortiješ, ovladali aerodromom i spojili se sa snagama 4. mgbr. HV-a i jedinicama HVO-a.⁴⁴ Dana 14. juna ovladalo se dijelovima lijeve obale rijeke, od Salakovca do Blagaja i Bune. Uspješna akcija bila je i tokom zaposjedanja sela u Bijelom Polju (Potoci, Željuša, Salakovac, Kutilivač, Podgorani i Humilišani). Snage HK-a VSr RBiH krenule su se izvlačiti brdom Rujište, prema Nevesinju. Nakon uspješno završene operacije snage HK-a VSr RBiH povlačile su se i izvlačile svoje snage i naoružanje, jer su nakon gubitka toga prostora dovedeni u veoma nepovoljan položaj.

Područje Stoca zaposjednuto je 12. i 13. juna, a nekoliko dana kasnije došlo se do mjesta Ošanići. Nakon intenzivnih borbi 21. juna 1992. oslobođen je relez na Veležu, a HK je odbačen u Podveležje. Sa važne kote, Merdžan-glave, snage HK-a poražene su 26. juna.⁴⁵

Operacija “Čagalj”, između ostalog, formirala je povoljne operativne uvjete za konačnu operaciju na Južnom vojištu, izbijanje na Prevlaku, deblokiranje Dubrovnika i vraćanje ukupnog teritorija.⁴⁶ U operaciji su sudjelovale velike snage.⁴⁷

Naredbom od 18. juna 1992. oficirima Ivanu Andabaku i Jagancu Bobetko je naredio da nakon zauzimanja istočne obale rijeke Neretve i grada Mostara, a u

⁴⁴ Akcija je izvršena prema Zapovijedi: AIIZ, Zapovjedništvo Južnog vojišta, IZM Ploče, br. 1080-01-01-92-1 od 14. juna 1992, *Zapovijed za napadna djelovanja generala Janka Bobetka*.

⁴⁵ Više u: J. Bobetko, *Sve moje bitke*; Portal Domovinski rat, www.domovinskirat.tk, 2011.

⁴⁶ J. Bobetko, *Sve moje bitke*, 267; Smail Čekić, *Agresija na RBiH: planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004, 999.

⁴⁷ U operaciji “Čagalj” učestvovalo je: devet bojni mostarskog HVO-a, SMB, VP HVO-a, jedinice MUP-a HZHB, dio IX. bojne HOS-a (u sastavu 4. mgbr. HV-a), Prva bojna HOS-a, satnija HOS-a “Lovac” (iz sastava 156. brigade HV-a), satnija HOS-a Ljubuški, 4. mgbr. HV-a, Kažnjenička bojna HVO-a, Poskok bojna HVO-a, diverzantski odred HVO-a iz Čitluka, dvije jedinice HVO-a iz Čapljine, dvije jedinice HVO-a iz Ljubuškog, bojna HVO-a iz Gruda, 4. splitska brigada HV-a.

Sastav HK VSr RBiH bio je: 10. mtbr, 13. pmbr, 23. br. (Bileća), 472. br. (Trebinjska), 13. map, 13. mpoap, 13. lap. PVO, TO Bijelo polje, TO Baćevići, TO Klepci, TO Tasovčići, TO Pribilovci. Po evidenciji bilo je 7700 pripadnika. Pukovnik Petar Salapura izvještavao je da je u Hercegovini angažovana i HV i to: 1. i 2. br. ZNG (Zagrebačka), 3. br. ZNG, 4. br. ZNG (Splitska), 77. br. ZNG (Riječka), 144. br. ZNG. (Zadarska), 116. br. ZNG, Bojna “Bruno Bušić”, “Zrinski”, “Kralj Tomislav”. Portal Domovinski rat, www.domovinskirat.tk, 2011. godina. ICTY, Dnevnik R. Mladića, 68-70, *Izvještaj Radovana Grubača 4. juli 1992*; ICTY, Dnevnik R. Mladića, 185, *Izvještavanje 21. juli 1992*.

cilju sređivanja vojnog poretka na dostignutim crtama, potpune kontrole vojnih objekata i evidencije ratnog plijena, sjedište Operativne zone jugoistočne Hercegovine iz Međugorja premjeste u Mostar.⁴⁸ Nakon potpune uspostave vojne kontrole HV-a nad Mostarom Bobetko je vojnu i civilnu vlast predao Bobanu.⁴⁹ Nakon završene operacije Bobetko je tada upozorio Bobana i ostale odgovorne ljudе u Hercegovini da prebaće organe HZ HB iz Gruda u Mostar, brzo formiraju vlast u Mostaru i preuzmu grad, te pristupe formiranju vojske, jer “daljnji tijek događaja može poprimiti i druge smjerove”⁵⁰ Učinio je to iz straha da Mostar ne preuzme bosanskohercegovačka vlast.

Vojne aktivnosti prilikom oslobođanja lijeve obale grada Mostara

Nakon zauzimanja lijeve obale od strane JNA/VSr RBiH u maju snage odbrane Mostara povukle su se duž desne obale na potezu Donja Mahala – Šemovac – Stari most – Cernica – Šantićeva – JP Vodovod i uspostavile linije odbrane radi sprečavanja daljeg prodora neprijatelja. Veći dio civilnog stanovništva uspio je preći na sigurnije lokacije. Došlo je do konsolidacije u odbrani, pojačanjem naoružanja i ustrojstvom jedinica, koje su ojačane novim svježim snagama. SMB, koji je branio uži gradski dio Mostara, prerastao je u bolje organizovanu jedinicu. Također, sam položaj nove linije odbrane na već spomenutom potezu bio je dosta povoljniji. Prije svega, pogodnost za odbranu bila je zbog prirodne prepreke koju je pravila rijeka Neretva, a i bolji su uvjeti za logističko obezbeđivanje jedinica.⁵¹

⁴⁸ AIIZ, inv. br. 2-1710, Republika Hrvatska, Zapovjedništvo Južnog vojista, Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, 18. juni 1992, *Zapovjed*, n/r. Ivan Andabak i Jasmin Jaganjac. Nastavak naredenja bio je da se na dostignutim crtama srede bojni poredak i pristupe inžinjerijskom uređenju, izvrše raspodjelu zona odgovornosti i svaku jedinicu učine odgovornom za dodijeljenu zonu, te mnoge druge naredbe. J. Bobetko, *Sve moje bitke*, 239-240; S. Čekić, *Agresija na RBiH: planiranje, priprema, izvođenje*, 1001-1002.

⁴⁹ ICTY, RH, HV, Južno vojiste, IZM Ploče, br. 1080-01-01-92-1, 18. juni 1992, *Zapovijed*.

⁵⁰ “...posve živo se sjećam, da sam po završetku ove uspješne operacije molio Matu Bobanu i ostale odgovorne ljudе u Hercegovini da brzo formiraju vladu u Mostaru, napuste Grude i pristupe formiranju vojske, jer daljnji tijek događaja može poprimiti i druge smjerove. Jednostavnije rečeno, bojao sam se da nam se može dogoditi da počnemo gubiti dijelove već dobivene bitke. Na žalost djelomično se to i dogodilo... jer upravo je slijed događaja išao protiv nas...” J. Bobetko, *Sve moje bitke*, 267-270. Bobetko u tom dijelu misli na gubitak lijeve obale 1993., ovaj put od strane ARBiH, koju uz mnogo veće napore i vojne potencijale nisu mogli poraziti.

⁵¹ Izjava komandanta 441. Slavne mtbr. ARBiH Sude Muharemovića, intervju vodila Zilha M. Košuta, 6. maja 2016. u Mostaru.

Druga polovina maja mjeseca 1992. protekla je u znaku intenzivnih priprema da se snage odbrane Mostara vrati na lijevu obalu grada. Tu su prve krenule četa *Luka* i četa *Carina* iz SMB-a, uz jednu bojnu HVO-a i VP HVO-a. Dana 12. juna jedinice SMB-a u nezadrživom prođoru preko Stotine i Višnjice prodrele su prema Rodoču i Heliodromu. Tu su zaplijenile velike količine opreme i municije.⁵² Nakon ovladavanja Heliodromom i priprema na mjestu Kamenica – Luka i kod Banje na Musali forsiranjem Neretve počinje odsudna borba na tom dijelu. Četa *Luka* već je 13. juna krenula sa prebacivanjem na lijevu obalu. Arif Pašalić, komandant SMB-a, iznio je podatke da je tada, uz pomoć užadi i gumenih čizama, rijeku prešlo 340 pripadnika SMB-a, 60 policajaca HVO-a, vod HOS-a i jedan specijalni odred HVO-a.⁵³ Povlačenjem 4/10. mtbr. iz grada ostao im je otvoren put za dalje napredovanje prema Podveležju. Nakon dva dana pridružila im se četa TO Podveležje, sastavljena od oko 130 pripadnika, pomoću koje su napadnuti položaji VSr RBiH na Fortici.⁵⁴

U izvještajima komande HK-a i pukovnika Grubača opisane su akcije tih dana, bilježeći da je 14. juna “neprijatelj prebacio čamcima više grupa specijalaca na lijevu obalu Neretve i izvršio opšti napad na kasarnu Sjeverni logor, na pravcu Starog mosta i Doma armije”.⁵⁵ Navodi da je tada u bliskim borbama poginulo četiri-pet pripadnika HK-a i više njih ranjeno, kao i da na ostalim dijelovima grada “neprijatelj nije forsirao reku”. Više grupa je prešlo i na Starom mostu i otpočeli su da “šire mostobran na levoj obali reke”. Istiće da su snage HK-a u početku pružale otpor, ali oko 9 sati napustile su kasarnu Sjeverni logor, utvrđene objekte u rejonu pijace i kasarnu *Konak* i izvukli se na liniju magistrale Sarajevo – Mostar. Komanda HK-a intervenisala je artiljerijskim napadima, te se pristupilo “priključuju ljudi” u Gacku i Nevesinju da bi se uputili u Mostar. Odmah je upućena i “grupa specijalaca i knindža” u rejon kasarne Sjeverni logor. Grubač je tada odlučio stabilizovati odbranu u gradu Mostaru, dijelovima pristi-

---

⁵² “441. je uvijek prva”, *Bošnjak*, br. 13, mart/april 1995, 18.

⁵³ “Sukoba sa HVO neće biti, ne daj Bože”, *Domovina*, izvanstranačke novine bosansko-hercegovačkog zajedništva, (intervju sa Arifom Pašalićem), 20. 10. 1992, broj 2, Zagreb, 10. Iz SMB-a u uličnim borbama 14. juna poginulo je 14 pripadnika. *Referat komandanta SMB na sastanku bataljona u Mostaru 12. jula 1992. godine*, u: Z. Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, 160.

⁵⁴ “Sukoba sa HVO neće biti, ne daj Bože”, *Domovina*, izvanstranačke novine bosansko-hercegovačkog zajedništva, (intervju sa Arifom Pašalićem), 20. 10. 1992, broj 2, Zagreb, 10. Pašalić je istakao kako je četa TO Podveležje svoj posao uradila fantastično.

⁵⁵ AIIZ, Komanda Hercegovačkog korpusa, str. pov br. 147-223, 14. juni 1992, *Borbeni izvještaj pukovnika Radovana Grubača Glavnom štabu Vojske srpske republike BiH*.

glog ojačanja zatvoriti put Vrapčići – Zijemlja i jačom artiljerijskom vatrom podržati 10. mtbr.⁵⁶ Jedinice HK-a pružale su jak otpor iz kasarne *Konak*, a iz pravca Sjevernog logora upućeno im je pojačanje. Tu kolonu sastavljenu od transportera i nekoliko kamiona presreli su borci SMB-a i nanijeli im velike gubitke u ljudstvu i tehničici. Uništavanje ove kolone označavalo je prekretnicu u daljem oslobođanju Mostara, te nakon toga jedan po jedan padaju uporišta Konak, Bulića gostionica, Rašovića kafana.⁵⁷ Oslobođa se Luka, Brankovac, Carina, Šehovina. Uskoro se izšlo i na pravac Južni logor – Kočine, Sjeverni logor, i nakon oslobođanja tih mesta krenulo se prema Podveležju, u selo Banjdo, gdje je izvršeno spajanje sa ljudstvom, te je nastavljena borba na širem području Podveležja.

Prema izvještaju od 15. juna, pukovnik Grubač obavijestio je da je borbena gotovost u jedinicama tog korpusa bitno narušena zbog napuštanja položaja 10. mtbr. i dijela Bilećkog bataljona iz 13. pmtbr. (Nevesinjske brigade). Brzim reagovanjem komande Korpusa prebacili su dio dobrovoljačkog odreda iz Gacka sa položaja na Boračkom jezeru i oko 50 dobrovoljaca iz Nevesinja, koji su popunili napuštene položaje navedenih brigada.⁵⁸ Navedeno je i to kako se stabilizacija odbrane u rejonu grada mogla izvršiti uz dobru avijacijsku podršku, koju u posljednjih deset dana nisu imali. Iz tog razloga nastupila je panika.⁵⁹ Stanje morala kod jedinica HK-a pogoršalo se bjekstvom pojedinaca, ali i cijelih jedinica sa položaja, i to baš onih koje su trebale braniti Mostar. Civilni organi vlasti nisu preduzimali značajnije mјere za sređivanje stanja na svojoj teritoriji, kao i na suzbijanju straha kod građana.⁶⁰ Iz izvještaja je poznato da su se 15. juna vodile silovite borbe u gradu, potom na Buni i Gubavici.⁶¹

Borbe za Podveleški plato

Podveleški plato pripadao je općini Mostar i nalazio se na južnim padinama Veleža, sa prostornom dužinom oko 20 do 25 km. Plato se pruža od Bakračuše do brda

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Bio je to zloglasni objekat sa koga je neprestano tukao snajper i bacane bombe.

⁵⁸ AIIZ, Komanda Hercegovačkog korpusa, str. pov. br. 147-225, 15. juni 1992. 1, *Izvještaj pukovnika Radovana Grubača Glavnom štabu Vojske Srpske Republike BiH*.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto, 2.

⁶¹ U njemu su i podaci o prisustvu pripadnika HV-a ("dve brigade HV sa jakim sredstvima podrške"). Isto.

Šipovac, a iznad grada Mostara dižu se utvrđenja: Fortica, Mali grad i Guberača.⁶² Nacionalni sastav sela je pretežno bošnjački.⁶³

Od 11. aprila do 16. juna 1992. godine Podveleški plato nalazio se u blokadi. Za to vrijeme u podveleškim selima naglo se povećavao broj izbjeglica, koje su iz obližnjih prigradskih naselja⁶⁴ pokusale tamo naći spas. Prema podacima Kriznog štaba Mjesne zajednice Podveležje, popisano je između 1500 i 2000 izbjeglica. Krizni štab i rukovodstvo MZ Podveležje morali su silom prilika razgovarati sa srpskim vlastima, zbog pojedinih slučajeva odvođenja određenih ljudi u nepoznatom pravcu. Stanovništvo Podveležja pripremalo se da u povoljnem trenutku pruži otpor, ali otežavajuću okolnost predstavljalo im je nedovoljno naoružanje, kao i nedostatak veze sa desnom obalom i komandom otpora u gradu, da bi se moglo koordinirano djelovati.⁶⁵ Svjesni su bili i da bi otvoreni sukob predviđao veliki rizik, kao i mogućnost smrti za 3000 stanovnika i do 2000 izbjeglica u tom području.

Nakon što je započela operacija “Čagalj”, od ključnog značaja bilo je ovlađavanje Podveleškim platoom. Komandant Pašalić uputio je Safetu Nožiću, članu Kriznog štaba Podveležje, pismo sa zahtjevom da se hitno uključe u borbu.⁶⁶

⁶² Prije rata mostarskoj općini pripadala su sela: Opine, Dobrč, Gornje Gnojnice, Podvelež (Svinjarina), Banjol, Kružanj i Kokorina. Sela Žulja i Rabina (sa Bakračušom) pripadala su nevesinjskoj općini, a kasnije je Žulja pripala Mostaru. Federalni zavod za statistiku, www.fzs.ba, 16. juni 2016; [https://bs.wikipedia.org/wiki/Podvele%C5%BEe_\(regija\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Podvele%C5%BEe_(regija)).

⁶³ Federalni zavod za statistiku, www.fzs.ba, 16. juni 2016.

⁶⁴ Gnojnice, Opine, Mazoljice, Dračevice, Blagaj i druga obližnja naselja.

⁶⁵ “Rat u Podveležju 1992. godine”, *Bošnjak*, br. 15/16, maj/juni 1995, 11.

⁶⁶ “Safete! Što prije se uključite u borbu. Ako možete eliminišite Svetigor, Ravnice i ta manja uporišta. Osigurajte se od Fortice, tako što ćete postaviti eksploziv pod ćupriju od Fortice i na njoj dežurstvo 24 sata. U slučaju povlačenja sa Fortice dići ćupriju u vazduh. Ovo ćete uraditi 16. juna 1992. počev od 4 sata pa nadalje. Mi smo očistili od Sjevernog logora do Južnog logora, Šehovinu, Bjelušine itd. Mislim da je vrijeme da i vi stupite u akciju. Šaljem ti ovaj ručni bacač i nekoliko mina, koliko čovjek može ponijeti. Siguran sam da po uništenju ovih uporišta ljudstvo i artiljerija se moraju povući sa Čobanovog polja. Samo da ti kažem da smo Arif i ja sjedili prekjuće na aerodromu Jasenica. Sada se nalazimo na lijevoj obali. Arif Pašalić, Hasic Šemsudin.” Safet Nožić, “Rat u Podveležju 1992. godine”, *Bošnjak*, br. 19/20, septembar/oktobar 1995, 14.

Safet Nožić, natkапетан ARBiH i jedan od direktnih učesnika događaja na Podveležju, rekao je da je od 16. juna došla i jedna grupa vojnika HVO-a tražeći njega i Selima Isića Svilu da stupe u kontakt s tim ljudima i zapovjednikom HVO-a. Nožić nakon upoznavanja s tim ljudima piše kako mu je zapovjednik HVO-a rekao da će već od sutra ići po utvrđenom planu djelovanja koja on nije vidio, niti bio upoznat sa suštinom, ili bilo kojim detaljima iz plana. Nožić kaže kako su se u vrijeme boravka na brdu iznad Kružnja događale odredene vojne aktivnosti na terenima. “Rat u Podveležju 1992.”, feljton, *Bošnjak*, br. 22, april 1996, 30.

Nakon toga zahtjeva u TO-u Podveležje pristupilo se intenzivnijoj organizaciji, te su formirane četiri čete boraca u kojima su dominirali borci između 20 i 40 godina. Opremljeni su skromnim naoružanjem i pripremljeni za akciju.⁶⁷

Jedinice TO Podveležje uz pomoć pripadnika stanice MUP-a Podveležje izvode sinhronizovani napad na haubički divizion na prostoru Merdžan-glave i Svetigore, na komandu 10. mtbr. u rejelu sela Šipovac i na artiljerijsku jedinicu na Ravnicama. Šifra za početak akcije bio je znak "RAT".⁶⁸ Za manje od četiri sata ovladali su cijelim prostorom Podveležja. Iako slabo naoružani (svaki treći borac imao je pušku), postigli su izvanredan uspjeh. Zaposjednuta je velika količina naoružanja i opreme.⁶⁹ Od 16. juna prvu odbrambenu liniju na platou Podveležja na pravcu Jarčište – Rijoč – Busak postavio je SMB ojačan jedinicama Podveležaca.⁷⁰ Dijelom takav uspjeh možemo pripisati i tome što je 10. mtbr. oslabljena vojnim potencijalom, kao i napadom sa prednje, a tada i sa bočne strane.

Prema izvještajima komande HK-a, opisane su radnje od 16. juna 1992. Napad je otpočeo na pravcu – Mostar, Pijesci, Gubavica, Buna, Hodbina i Kifanj, kada je "cjelokupno stanovništvo muslimanske nacionalnosti" iz rejona Podveležja, Hodbine, Rabine i Blagaja pristupilo "zelenim beretkama i odmah su napali snage sa leđa". Navedeno je kako su ti napadi bili očekivani, te se brzo reagovalo, a "zelene beretke blokirane" u rejonom Hodbine i Bune, dok su u rejonom Podveležja velike snage "zelenih beretki" pružile jak otpor.⁷¹ U gradu Mostaru, prema istom izvještaju, borbena gotovost 10. mtbr. narušena je "napuštanjem uređenih položaja na lijevoj obali Neretve i udarom u leđa zelenih beretki".⁷² Takve radnje izazvale su, zbog "udara zelenih beretki s leđa", revolt i nepovjerenje prema cjelokupnom bošnjačkom stanovništvu, što je izazvalo da se "masovno pale kuće

⁶⁷ Nožić je iznio podatak da su te jedinice bile naoružane od strane SDA, a nešto naoružanja došlo je i lično od Tihomira Mišića, komandanta 4. bojne HVO-a, nakon zahtjeva ljudi iz TO Podveležje. "Rat u Podveležju 1992.", feljton, *Bošnjak*, br. 22, april 1996, 30.

⁶⁸ Safet Nožić, "Rat u Podveležju 1992.", *Bošnjak*, br. 19/20, septembar/oktobar 1995, 14.

⁶⁹ Najveći dio te opreme preuzeo je HVO. "441. je uvijek prva", *Bošnjak*, br. 13, mart/april 1995, 18.

⁷⁰ *Monografija 441. "S" mtbr. 1992-1995*, rukopis, pripremio Sudo Muharemović, komandant 441. smtbr. ARBiH.

⁷¹ AIIZ, Komanda Hercegovačkog korpusa, str. pov. br. 147-228, 16. juni 1992, *Izvještaj pukovnika Radovana Grubača Glavnom štabu Vojske Republike BiH*.

⁷² Mali broj boraca koji je ostao u 4/10. mtbr. skoro se sav osuo, a ljudstvo je pobjeglo. I u 13. pmbr. primjetno je "bježanje sa položaja grupno", pa i "cijelih jedinica", što je otežalo "iona-ko tešku situaciju". U "23. br. TO i 472. mtbr. stanje se stabiliziralo" i više nije tako masovno prisutno bježanje sa fronta. U rješavanju nastalih problema poslana je grupa starješina koja je pomagala Komandi 10. mtbr. u tim problemima. Isto.

po svim muslimanskim selima”. Pukovnik Grubač na kraju je iznio zaključak da jedinice Korpusa neće moći očuvati zaposjednutu liniju odbrane, te će u toku noći organizovano izvlačiti jedinice na naredne položaje.⁷³ Prema izvještaju komande HK-a od 17. juna “zelene beretke iz rejona Hodbine, Domanovića i Blagaja” u toku noći udaljile su se u nepoznatom pravcu, a “u rejonu Podveležja produžile su pružati otpor” uz istovremno povlačenje pravcem sela Šipovac – Miljanovići – put Zijemlja – Nevesinje, dok su “jedinice hrvatske vojske” vršile pregrupisanje snaga, snabdijevanje i evakuaciju.⁷⁴ Iz izvještaja je poznato da su jedinice HK-a nastavile “čišćenje Podveležnih sela od zelenih beretki”, te konsolidaciju odbrane, ukopavanje i organizaciju vatrengog sistema”.⁷⁵ U sukobima na Podveležju ubijen je načelnik štaba 10. mtbr. Tomislav Pušara. U rejonu Pucinih kuća, iznad puta koji vodi ka releju Velež, 16. juna 1992. naišao je na zasjedu.⁷⁶

Ovladavanje Podveležjem bilo je značajno sa vojnog aspekta, jer je tada proširena slobodna mostarska teritorija, a dobila se i velika strategijska prednost za oslobođanje Bijelog Polja. Snage HK-a našle su se u poluokruženju s mogućnošću potpunog odsijecanja pravcem Podveležje – Zijemlje. Veliki značaj bio je i da je iz potpunog okruženja oslobođeno između 4500 i 5000 stanovnika. Upadom u Nevesinjsko polje omogućeno je i izvlačenje stanovnika nevesinjskih sela koji su se tada krili u šumama Veleža. Organizovanom akcijom ljudi porijeklom iz Nevesinja od 17. do 22. juna preko Podveležja evakuisano je oko 2000 Bošnjaka Nevesinja.

Nakon ovladavanja Forticom utvrđena je linija Smajkići – Mahala – Memići, a borbe u Podveležju vođene su do 9. jula 1992. Od 16. juna do 9. jula taj plato je bio poprište teških borbi, sa većim brojem i civilnih i vojnih žrtava.⁷⁷ Intenzivne borbe vodile su se krajem juna u rejonu Patkovića, u Podveležju, kada su pripadnici HK-a pokušali povratiti izgubljene položaje u prethodnim akcijama.⁷⁸

---

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto, 17. juni 1992, *Izvještaj pukovnika Radovana Grubača Glavnom štabu Vojske Srpske Republike BiH*.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ U pratnji Pušare bio je Saša Indić, koji je također poginuo. Z. Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, 180.

⁷⁷ U tom periodu linija odbrane tri puta je pomjerana na štetu branilaca Mostara. Postoje i izjave onih koji tvrde da su linije pomjerane u periodima kada ih je držao HVO, te je 9. jula, uprkos pripremljenoj akciji, u kontranapadu od strane HK-a ista zauzela plato Podveležja na limiji Merdžan-glava – Svetigora – Šipovac – Patkovići – Smajkići – Ravnice – Busak – Čobanovo polje. *Monografija 441. "S" mtbr. 1992-1995*, rukopis, pripremio Sudo Muharemović, komandant 441. smtbr. ARBiH.

⁷⁸ AIIZ, Komanda Hercegovačkog korpusa, str. pov. br. 147-274, 3. juli 1992. 2, *Izvještaj pukovnika Radovana Grubača Glavnom štabu Vojske Srpske Republike BiH*.

Branitelji Mostara u oslobođilačkom zanosu stigli su na ulaz u Nevesinje. Ali tamo se odjedanput stalo,⁷⁹ te su se počeli gubiti položaji, a vojska povlačiti na rezervne položaje, bilježeći pri tome gubitke u ljudstvu i tehniци. Pašalić je “za povlačenje snaga ARBiH i HVO” rekao kako “nema pametnog objašnjenja”. Istakao je kako je predlagao zapovjedništvu HVO-a da tjeraju neprijatelja sve do Nevesinja, jer su imali mogućnosti. Međutim, na dostignutim položajima se stalo i dopustilo da se snage VSr RBiH utvrde, a položaji počnu gubiti.⁸⁰ Oslobođanje ostalih dijelova Republike Bosne i Hercegovine u dijelu Podveležja prema Nevesinju zaustavljeno je. Takvim aktivnostima prethodili su intenzivni politički dogовори u Grudama i Trebinju između Bobana i Božidara Vučurevića.⁸¹

Stanje u zoni odgovornosti Hercegovačkog korpusa

Još u maju, nakon što su jedinice Hercegovačkog korpusa ovladale lijevom obalom Neretve, u izvještajima njihove komande zapažala se određena neorganizovanost unutar jedinica. Na sastanku političkih i vojnih čelnika istočne Hercegovine 11. maja predsjednik Skupštine Opštine Nevesinje Vukan Bratić iznio je aktuelne probleme

⁷⁹ Major Jasmin Jaganjac izjavio je kako je posrijedi bila “jedna čudna politička igra”, u kojoj su političke strukture Republike Hrvatske i HVO-a rekле: “Nama je dosta!” Mate Boban je tada rekao: “Mi smo svoje oslobodili, ne trebamo dalje, neka osloboda onaj čije je”. Nakon toga su počele svade i “raditi različite veze”, Grude, Trebinje...” *Rat u Mostaru, Izjava Jasmina Jaganjca*, drugi dio, Dokumentarni film, produkcija Federalna televizija Bosne i Hercegovine (FTV), 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=9IE5UgQ0rYM>, 3. april 2016.

⁸⁰ “Sukoba sa HVO neće biti, ne daj Bože”, *Domovina*, izvanstranačke novine bosansko-hercegovačkog zajedništva (intervju sa Arifom Pašalićem), 20. 10. 1992., broj 2, Zagreb, 10.

⁸¹ Boban je pozvao prvog čovjeka od autoriteta istočne Hercegovine – Vučurevića, predsjednika Opštine Trebinje i jednog od osnivača SDS-a. Vučurević je kasnije prepričavao dogovor oko razgraničenja u tom dijelu doline Neretve. Smatra kako nije imao pravo odbiti takvu ponudu, pogotovo što je bio moguć dogovor da zaustave ratne sukobe na tim prostorima. “On je meni iznio problem, a rat je problem. Da naš dogovor može donijeti veliku stvar, da se zaustavi rat, ali je to naglašavao između Hrvata i srpske strane, čemu sam se ja poradovao.” *Rat u Mostaru, Izjava Božidara Vučurevića, ratnog načelnika Trebinja*, drugi dio, Dokumentarni film, produkcija Federalna televizija Bosne i Hercegovine (FTV), 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=9IE5UgQ0rYM>; Alekса Buha, ministar vanjskih poslova RS-a, svjedočio je o sličnim sastancima koje su imali sa političkim čelnicima HZ HB, a u vezi sa razgraničenjem teritorija na tom dijelu. U jednom je bilo riječi o linijama razgraničenja, a kao referencijalna tačka bila je Banovina Hrvatska iz 1939. godine. Pričao je da je svako vukao na svoju stranu i da više uzme, jer je prema podjeli granica išla tik iznad Nevesinja. Tada je odgovorio Bobanu: “Pa Bobane, ja se moram vratiti u Nevesinje, kako ću pred te ljude kad vi odozgo možete gadati svaku kuću. Može li se granica pomjeriti 5-6 kilometara prema Mostaru?” Odgovorio mu je: “Pa ko si ti da mi osporavaš ono što mi je kruna Karađorđevića dala 39-te.” Isto, *Izjava Alekse Buhe, bivšeg ministra vanjskih poslova RS-a*, drugi dio.

poput onoga da je u Nevesinju mobilisano 90% stanovništva, ali da “nisu mobilisane izbjeglice” i kako “ne funkcionišu pravna država i sud”, te kako “nema opreme niti odijela za borce”. Bratić je izvijestio kako na Slipčićima kod aerodroma nema pojačanja, a “Bilećani su svi pobjegli”. Veliki je broj onih koji bježe sa rezervnih dijelova, a “civilna milicija ne može da to rješava”.⁸² Na istom sastanku izvijestilo se da je na Mostar upućeno jedva 250 vojnika. Zbog takvih problema Perišić je tražio od Karadžića da dovedu u Hercegovinu generala Mladića, radi pomoći održanju stanja na frontu i radi formiranja vlasti i slično.⁸³ Branko Simić svjedočio je da nevesinjskim ulicama šeta hiljadu boraca u uniformi, a “samo 150 boraca čisti Mostar”, predloživši da se iskoristi “pasivnost muslimanskog naroda” i da rat vode kvalifikovani ljudi, poput Mladića, moleći da ih posjeti u dolini Neretve. Tvrđio je kako tamo nema boraca ni profesionalnih oficira, te da su amateri za rat, skloni profiterstvu.⁸⁴ Na sastancima se informisalo i o organizovanoj pljački Mostara.⁸⁵ Nedostatak ljudstva, problem oficirskog kadra,⁸⁶ nejedinstven sistem odbrane te slab sistem veza bile su osnovne manjkavosti jedinica u sastavu HK-a u dolini Neretve. S druge strane, blizina SRJ za Srbe iz Hercegovine pokazala se velikim nedostatkom.⁸⁷

Iz dokumenata komande HK-a iz juna primjetno je veliko bjekstvo sa položaja 10. mtbr. i masovno napuštanje njenih pripadnika iz doline Neretve pod izgovorom “da nemaju šta braniti”. Usprkos tome, intenzivno se radilo na sređivanju borbenog rasporeda na linijama, gdje su se neposredno angažovale starješine komande HK-a i brigada, u veoma otežanim okolnostima “iskrslih problema”.

⁸² ICTY, Dnevnik R. Mladića, br. 0668-2993-0668-3195, 294-295, *Jutarnji raport komandanta 11. maj 1992.* 296-297.

⁸³ Perišić je izjavio kako je ponosan što su uspjeli “nadmašiti ustaše na svim nivoima”. Isto, 300-302.

⁸⁴ Isto, 302-303. Na hercegovačkom frontu je oko 12000 pod oružjem. Kao rješenje problema predlaže se preuzimanje i transformacija komandi i jedinica, te da se što prije na raspolaganje stave sve starještine Srbi, koji su rođeni na prostoru Bosne i Hercegovine. General Strugar ističe da na području Hercegovine nema ko politički vodi te ljude, kao i da ima dio lopova koji su se postavili prema narodu liderški, te bi bilo dobro da tamo idu i penzionisani generali, poput Blagoja Adžića, Milana Bjelogrlića, kako bi riješili situaciju. Navodi se kako na tom prostoru “nema intelig” (vjер. intelligentnih). Kao rješenje predložena je opća mobilizacija i da se mobilišu i žene, a potrebno je pomoći i stavovima i materijalnim mjerama. Upozorenje je da ukoliko se to ne uradi, front će pući, a ako pukne kod Mostara i u Dalmaciji, pribjavaju se da je “neprijatelj” na Drini. ICTY, Dnevnik R. Mladića, br. 0668-2993-0668-3195, 323-329, *Izještaj 14. maja 1992.*

⁸⁵ Isto, 303.

⁸⁶ Personalne promjene na čelu jedinica dogodile su se neposredno pred početak operacije, tako da je novopostavljenim komandantima ostalo vrlo malo vremena da sagledaju sve aspekte daljeg izvođenja djelovanja. Z. Janjić, *Nevesinjska brigada u ratu 1992-1995*, 138.

⁸⁷ ICTY, Dnevnik R. Mladića, 197-198, *Sastanak sa političkim aktivom Hercegovine 21. juni 1992.*

Stanje u zoni djelovanja 472. brigade (Trebinjske) i 23. brigade (Bileće) bilo je stabilnije, uglavnom su se djelovanja izvodila uz podršku sa jedne i sa druge strane.⁸⁸ Kod vojnika koji su napuštali front prisutan je bio pad morala, a pri odlasku širili su razne dezinformacije, poput onih da su ih "oficiri izdali" i da su na frontu bez smjene tri mjeseca i više. Pored toga, komanda HK-a poduzimala je niz mjera za stabilizaciju odbrane i mobilizaciju cijelokupnog odbjeglog ljudstva.⁸⁹

Pukovnik Grubač na sastanku 4. juna u Bileći informisao je Mladića o problemu odmetništva i deserterstva.⁹⁰ Informisao ga je i o dolasku 79 vojnika iz Srbije.⁹¹ Na sastanku sa političkim i vojnim čelnicima Hercegovine, 21. juna, pukovnik Kovačević⁹² informisao je o tome kako kruži informacija da su Karadžić i Mladić prodali dolinu Neretve.⁹³ Karadžić je smatrao kako one koji šire takve glasine i priče o izdaji i prodaji i u miru treba sankcionisati, a u ratu strijeljati ("mora se drastično kažnjavati svaka izdaja"), te je rekao da 17% Hrvata iz Bosne i Hercegovine za to vrijeme "ostvaruje svoju državu u BiH pred našim očima".⁹⁴ Na kasnijem sastanku srpskih političkih čelnika "upozorio" je kako je potrebno čitati signale koje čini Boban, a to je zaokružena Banovina, odnosno Herceg-Bosna, te predlaže da bi bilo dobro da ih "bacimo preko Save i Neretve".⁹⁵

Pukovnik Novica Gušić, komandant 13. pmtbr., na jednom od kasnijih sastanaka također je svjedočio o pričama o prodaji i izdaji doline Neretve, informišući da je kružila vijest kako je "dolina Neretve prodata za 4 i po miliona DEM".

⁸⁸ AIIZ, Komanda Hercegovačkog korpusa, str. pov. br. 147-222, Glavnom štabu Vojske srpske Republike BiH, 13. juni 1992, *Izvještaj*. Komanda izvještava da se veliki broj izbjeglica iz doline Neretve nalazi u općini Nevesinje.

⁸⁹ Grubač je kao hitno naveo da se mora donijeti zakonska mjera protiv izvršilaca i nosilaca negativnih pojava, jer se rat ne može voditi sa ljudima koji napuštaju front u najkritičnijim situacijama. Isto.

⁹⁰ Naveo je da su problem i komandiri četa i bataljona, kojih nema, te problem mobilizacije, gdje vojnik "dode dan-dva i pobegne". ICTY, Dnevnik R. Mladića, 67-68, *Sastanak sa pukovnikom Grubačem 4. juna 1992 u Bileći*.

⁹¹ Isto.

⁹² U izvoru se ne navodi ime, već samo prezime "pukovnika". S obzirom da je u to vrijeme pomoćnik komandanta 13. pmtbr. za pozadinu bio potpukovnik Dobrislav Kovačević, postoji vjerovatnoća da se radilo o njemu.

⁹³ ICTY, Dnevnik R. Mladića, 194, Sastanak sa političkim aktivom Hercegovine 21. juli 1992, *Izjava pukovnika Kovačevića*.

⁹⁴ ICTY, Dnevnik R. Mladića, 194, Sastanak sa političkim aktivom Hercegovine 21. juli 1992, *Izjava predsjednika Radovana Karadžića*.

⁹⁵ ICTY, Dnevnik R. Mladića, 310, Sastanak sa Karadžićem, Krajišnikom, Koljevićem i dr., 10. juli 1992.

Smatrao je da je mnogo negativnog uticaja imala crkva, te finansijski poslovi u kojima je sudjelovao vladika. Istakao je kako je 7. juna, nakon napada na HK u Klepcima i Tasovčićima, Branko Simić proizveo paniku, rekavši kako nadiru snaže jačine “2 000 ustaša”, što je dovelo do postepenog povlačenja jedinica prema Dubavskoj visoravni, a do 10. juna 1992. do izvlačenja do Čobanovog polja.⁹⁶ Zanimljivo je podsjetiti da je upravo Simić jedan od aktera dogovora u Gracu!

U vrijeme operacije evidentna je pomoć u naoružanju i učešće vojnih formacija iz SRJ, kao i iz Niša i Pančeva, a angažovani su i plaćenici i profesionalni vojnici.⁹⁷ Komandiri su uglavnom bili iz SRJ, rijetki iz Bosne i Hercegovine.⁹⁸ Za vojne aktivnosti u području Mostara organizovan je bio i prijevoz raketa 128 mm tipa “oganj”, iz skladišta Brezovik (Nikšić) u Bileću. Rakete su stigle iz Vojne fabrike Krušik (Valjevo)⁹⁹ i namijenjene su Hercegovačkom korpusu.

Zaključak

Operacija “Čagalj” je operacija Hrvatske vojske pod komandom generala Janka Bobetka. Odnosila se na formiranje povoljnih operativnih uvjeta za završnu operaciju na Južnom vojištu, koja je podrazumijevala potpuno istjerivanje neprijatelja sa teritorije HZ HB, u granicama Banovine Hrvatske iz 1939. godine, izbjijanje na Prevlaku, deblokiranje Dubrovnika i oslobođanje okupiranog područja u njegovom okruženju. U sklopu operacije od primarnog značaja bilo je ovladavanje gradom Mostarom i cjelokupnom mostarskom općinom, Stocem i Blagajem, koji su u maju 1992. bili zaposjednuti od strane JNA, odnosno VSr RBiH, a potom olako izgubljeni juna 1992. godine.

---

⁹⁶ ICTY, Dnevnik R. Mladića, 94-97, *Sastanak sa pukovnikom Novicom Gušićem 21. decembar 1993. u Nevesinju*.

⁹⁷ Fond za humanitarno pravo, dokumentovanje i pamćenje, Transkripti sa suđenja Slobodanu Miloševiću, 11. juni 2003, *Svedočenje svedoka C-017*; “Uništena dva neprijateljska tenka”, *Oslobodenje*, br. 15819, 4. juli 1992, 3; “Angažovani strani plaćenici”, *Oslobodenje*, br. 15829, 14. juli 1992, 3; ICTY, Dnevnik R. Mladića, 375, *Razgovor sa Gavrilom Kukićem-Crnim*, 27. juli 1992.

⁹⁸ Major Branko Filipović iz Arandelovca, zamjenik Lalevića, Nikola Vukobrat, potpukovnik iz Sanskog Mosta, major Đorđe Topuzović iz Šapca, Ljubiša Đorđević iz Valjeva, Bogdan Petrović, zastavnik iz Petrovca na Mlavi, Milan Marković, kapetan iz Čajniča, Milenko Todorović, kapetan iz Priboja na Limu, Ilija Malešević, kapetan iz Rudog i dr. AIIZ, inv. br. 2-2130, Prilozi br. 3, 4, 5, 6 i 7.

⁹⁹ AIIZ, Komanda Hercegovačkog korpusa, str. pov. br. 147-274, 3. juli 1992. 2, *Izvještaj pukovnika Radovana Grubača Glavnom štabu Vojske Srpske Republike BiH*.

THE MILITARY OPERATION “CAGALJ” AND EVENTS IN THE AREA OF MOSTAR IN JUNE 1992

Summary

The operation “Cagalj” is the operation of the Croatian Army under the command of General Janko Bobetko. It involved the establishment of favorable operating conditions for the final operation on its South battlefield, which meant the complete extermination of the enemy from the territory of the Croatian community-Herzeg Bosna, within the borders of Autonomous Banovina of Croatia from 1939, the outbreak at Prevlaka, the unblocking of Dubrovnik and the liberation of the occupied area in its surroundings. As part of the operation, the most important was to take over the entire Mostar municipality along with Stolac and Blagaj, which were occupied in May 1992 by YNA and the Army of Serbian Republic (ASR) of Bosnia and Herzegovina and then easily lost in June 1992.

PRIKAZI

Милош Ивановић, “Добри људи” у српској средњовековној држави

Београд: Историјски институт Београд, 2017, 175 str.

Istorijski institut u Beogradu 2017. godine objavio je knjigu pod naslovom “Добри људи” у српској средњовековној држави, nastalu kao plod rada na projektu “Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, друштвени, привредни и правни процеси”, koji je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnologije razvoja Vlade Republike Srbije. Autor ove studije je naučni saradnik Istoriskog instituta Miloš Ivanović. Osnovna tema monografije kojom se ovoga puta predstavlja autor jeste uloga i mjesto “dobrih ljudi” u životu srednjovjekovne srpske države, ali i u postsrednjovjekovnom razdoblju za vrijeme osmanske uprave na ovim prostorima. Knjiga se sastoji od uvoda, tri poglavlja, zaključka, popisa bibliografskih jedinica te registra imena.

U *Uvodu* (9–15), pored toga što definira glavne ciljeve knjige, autor napominje da termin “dobri ljudi” nije bio jednoznačan, te da se zbog toga osvrnuo i na termine koji bi mogli predstavljati njegove sinonime poput *starijaka, porotnika, svjedoka i arbitara*. U

skladu s očuvanošću izvora hronološki okvir ovog djela proteže se od 14. pa sve do 19. stoljeća, iako je akcenat prvenstveno stavljen na kasni srednji vijek. Čitateljima je ponuđen osvrt na izvore i literaturu, prilikom čega autor naglašava da su od posebnog značaja za nastajanje ovog djela bili zakonski tekstovi i diplomatička građa, te izdvaja pregled najvažnijih historiografskih radova o ovoj temi ističući da je riječ o terminu korištenom u mnogim evropskim srednjovjekovnim društvima.

Prvo, ujedno najobimnije poglavje, naslovljeno *Uloga ‘dobrih ljudi’* (15–92), autor započinje analiziranjem najranijeg spomena “dobrih ljudi” u povelji koju je 1355. godine Stefan Dušan izdao Manastiru Hilandar. Komparativnom analizom autor ukazuje na mogućnost da je ovaj termin bio blizak “starijicima”, koji su igrali izuzetno važnu ulogu prilikom suđenja na lokalnom nivou, posebno u određivanju spornih meda. Nakon 1355. godine “dobri ljudi” nastavljaju se javljati u dokumentima tokom 14. i 15. stoljeća. Posebno vrijedan spomen jeste iz Novobrdskog

zakonika despota Stefana Lazarevića iz 1412. godine, koji Ivanović detaljno analizira. Tu se autor uz dodatnu argumentaciju priklanja mišljenju Ivana Božića prema kojem je uloga “dobrih ljudi” bila da sastave zakon po uzoru na onaj kakav je imalo Novo Brdo ranije, što je značilo ujedno i da su njihove kompetencije dosta šire nego u ranijim aktima u kojima se spominju. Takva teza je suprotna onoj koju je 1974. godine iznio Branislav Đurđev, prema kojoj su “dobi ljudi” imali ulogu porotnika i njihov zadatok ovom prilikom nije bio da sastave novi zakon, nego da potvrde postojeći tekst zakona. U nastavku teksta autor analizira pojавu i ulogu “dobrih ljudi” u rudarskim i gradskim zakonima vezanim za Novo Brdo. Ivanović se dotiče i pitanja vezanih uz izbor “dobrih ljudi”, njihov broj, koji je, prema svemu sudeći, zavisio od značaja angažmana (obično 6, 12, 24), te vremenski rok na koji su bili birani. Posebno je vrijedno istaknuti da autor prilikom istraživanja promatra širi geografski prostor, pa tako sagledava i upoređuje upotrebu termina “dobi ljudi” u srednjovjekovnoj Srbiji sa drugim srednjovjekovnim državama, s posebnim osvrtom na Ugarsku, Bizant, Bosnu i Dubrovnik, kao zemlje koje su tokom svog postojanja graničile sa Srbijom. Najveću pažnju Ivanović posvećuje srednjovjekovnoj bosanskoj državi ističući da je u Bosni ovaj termin imao izuzetno široku upotrebu, ali da je obično uz riječ “dobi” išla odrednica Bošnjani. Napravljen je osvrt

o upotrebi ovog termina u bosanskim vladarskim poveljama, u dokumentima koje su izmjenjivali Bosna i Dubrovnik, te u testamentu gosta Radina Butkovića. Također, u ovom dijelu knjige nije propuštena prilika da se spomenu zasluge Srećka Džaje, koji je prikupio i cijelovito analizirao sve izvorne podatke vezane uz ovaj pojam kad je riječ o srednjovjekovnoj Bosni. Na kraju ovog poglavlja autor zaključuje da je uloga “dobrih ljudi” bila izuzetno značajna širom Evrope, posebno u sudskim procesima baziranim na običajnom pravu, te da je riječ o nekažnjavanim ljudima koji su dobro poznavali lokalne prilike.

Ko su bili ‘dobi ljudi’ (93–124) naziv je drugog poglavlja ove knjige. U njemu autor pokušava odgovoriti na pitanje kojem su društvenom sloju priпадale osobe koje su obavljale funkciju “dobrih ljudi” u srpskoj srednjovjekovnoj državi. Na osnovu 97. člana Dušanovog zakonika, prema kojem treba odsjeći ruku svakome ko počupa bradu vlastelinu ili “dobrom čovjeku”, Ivanović iznosi stav da su “dobi ljudi” uživali veliki ugled, ali da nisu jednostavno izjednačavani sa vlastelom. Autor smatra da se naziv “dobi ljudi” upotrebljavao za ličnosti koje su obavljale određenu funkciju, te da to nije bio naziv za određenu društvenu skupinu. Prilikom kompariranja društvenog statusa dobrih ljudi u srpskoj srednjovjekovnoj državi sa drugim evropskim državama iz tog perioda Ivanović konstatira da je bolja očuvanost izvora rezultirala i sa-

držajnijim odgovorima na ovo pitanje u drugim područjima. Autor navodi i da su “dobri ljudi”, kada je riječ o društvenom statusu u srpskim srednjovjekovnim gradovima, činili homogeniju grupaciju negoli je to bio slučaj sa selima. Slična situacija može se susresti i na drugim mjestima u Evropi, a kao primjer su navedeni italijanski gradovi. Ivanović na kraju ovog poglavlja ističe da uslijed nedostatka izvora i dalje ostaju otvorene brojne dileme vezane za ovu tematiku.

U trećem poglavlju, *Nakon srednjeg vijeka* (125–136), naglašeno je da termin “dobri ljudi” predstavlja pojavu dugog trajanja koja se zadržala na ovim prostorima i nakon osmanskih osvajanja, ali sâm izraz nije upotrebljavan kao ranije, nego se sreću osobe koje su izvršavale funkcije karakteristične za “dobre ljude” u ranjem periodu (tipa *yarar adamlar*). U želji da prikaže opstanak običaja i institucija u osmanskom periodu, autor je analizirao određene izvore u kojima se navode svjedoci, upozoravajući da mu pritom nije namjera da na cjelovit način doneše sliku o ulozi i društvenom statusu svjedoka na prostoru Srbije u periodu osmanske vlasti. Na primjeru “dobrih ljudi” Ivanović prikazuje kako su određeni srednjovjekovni obrasci ponašanja ostali prisutni vijekovima poslije završetka ovog historijskog perioda. U zaključnom razmatranju (137–141) čitateljima je ponuđen kra-

tak pregled osnovnih ideja i teza koje su prezentirane u knjizi uz napomenu da i dalje ostaje otvoren veliki broj pitanja kojima će se u skladu s istraživačkim mogućnostima biti potrebno pozabaviti u budućnosti.

Smatram da je još Oliver Jens Schmitt u svome radu *Balkanmedievalistik als Forschungskonzept* na pravi način detektirao osnovne “nedostatke” balkanske medievistike predlažući nove istraživačke perspektive i ukazujući na njen potencijal koji se, prema njegovom mišljenju, nalazi u unutarregionalnom i evropskom ukrštavanju rezultata koji su postignuti u nacionalnim okvirima. Upravo sam mišljenja da je Miloš Ivanović jedan od rijetkih historičara sa ovih prostora koji je u knjizi “Добри људи” у српској средњовековној држави izšao iz okvira nacionalne historiografije, te je centralnu temu svog istraživanja promatrao i kroz prizmu istraživačkih rezultata regionalnih i evropskih historiografija, čime su postignuti rezultati u konačnici cjelovitiji u odnosu na prethodnike, a samo djelo je podignuto na jedan viši nivo. S obzirom da je riječ o mladom istraživaču kojem je ovo prva objavljena knjiga, na kraju treba izraziti nadu da će i njegova naredna istraživanja biti u skladu s postignućima savremene historiografije, te da će doprinijeti boljem i cjelovitijem sagledavanju srednjovjekovnih prilika na prostoru naše regije.

Amer Maslo

Esad Kurtović, *Iz povijesti dubrovačkog zaleđa*

Dubrovnik: Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku, 2018, 246 str.

Početkom 2018. godine u izdavaštvu Ogranka Matice hrvatske u Dubrovniku publicirana je knjiga Esada Kurtovića pod naslovom *Iz povijesti dubrovačkog zaleđa*. Najsvežija publikacija profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i jednog od najaktivnijih medievalista na našim prostorima predstavlja svojevrsnu zbirku publiciranih naučnih radova koji su za ovu priliku dodatno uređeni i dopunjeni najnovijim saznanjima. Publiciranjem u okvirima jedne studije ovim naučnim dostignućima pružena je jedna sasvim nova dimenzija. U okviru ove publikacije uvršteno je deset zao-kruženih istraživačkih cjelina koje čine zasebna poglavlja. Kroz ovih deset poglavlja zrcale se autorova višedecenjska sistematska istraživanja usitnjene i rasparčane arhivske građe sačuvane u najvećoj mjeri u Državnom arhivu u Dubrovniku, za čije su pravilno korištenje, analiziranje i tumačenje potrebne zahtjevne paleografske i lingvističke sposobnosti.

Odabrani radovi koji čine integralni dio ove publikacije predstavljaju samo dio naučnog opusa Esada Kurtovića iz naslovljenog tematskog okvira. Autorov dugogodišnji prepoznatljivi metodološki pristup ni u ovom izdanju nije doživio značajnije transformacije. Ta se

karakterna crta posebno odnosi na ispisivanje dijelova arhivskog materijala u podnožnim napomenama, što podrazumijeva dodatni teret za autora, ali vrlo zahvalan produkt za čitaoce.

Publikacija obrađuje široku lepezu tematskih okvira referirajući se na prostor neposrednog dubrovačkog zaleđa, u najvećem obimu teritorija srednjovjekovne bosanske države, obuhvatajući hronološki period od sredine XIV do kraja XV stoljeća. U autorovoj vizuri izdvojeni su brojni primjeri koji predstavljaju presjek svakodnevne interakcije Dubrovnika i zaleđa, što podrazumijeva političke, privredne, ekonomске i kulturne veze. Rezultati ovih istraživanja ukazuju na međusobnu ovisnost dvaju differentnih središta i prostora. Dok je, s jedne strane, Dubrovnik kao značajan ekonomski centar koristio resurse, potencijal i proizvodnju zaleđa, istovremeno je stanovništvo susjednih zemalja preko Dubrovnika ostvarivalo najfrekventniju liniju s mediteranskim svijetom. U Kurtovićevoj dimenziji naučnih istraživanja i djelovanja prilika je data i običnom srednjovjekovnom čovjeku, njegovoj svakodnevničkoj i problemima s kojima se susretao na spomenutom prostoru. Istraživanja uokvirena u ovoj publikaciji prikazuju i one najistaknu-

tije društvene slojeve poput vlastele, vladara te dubrovačkih vlasti.

Segment srednjovjekovne prošlosti bosanskih naselja u neposrednoj blizini Dubrovnika obrađen je kroz primjere posjeda vlasteoskog roda Kosača. Kroz poglavlje *Bišće i Blagaj u doba vojvode Sandalja Hranića Kosače* (9-30) Kurtović na osnovu izvora dubrovačke provenijencije demonstrira kako je Bišće predstavljalo važno geostrateško mjesto i raskriže dvaju glavnih pravaca u javnom životu Kosača – između bosanske krune i Dubrovačke Republike. Bišće i Blagaj održavali su frekventne odnose sa Dubrovnikom, te obezbjeđivali ovaj grad radnom snagom. Zanimljivu sudbinu proživiljavala su pogranična mjesta u dubrovačkom zaleđu. Ova pojava iskazana je u poglavlju *Naselje Grebci u srednjovjekovnoj župi Popovo* (31-55). Grebci postaju pogranično mjesto 1399. godine, kada je Dubrovačka Republika stekla Primorje, te se od ovog vremena preko ovog naselja odvijala neposredna veza između bosanskog i dubrovačkog teritorija, a stanovnici Grebaca sreću se u raznim svakodnevnim situacijama karakterističnim za pogranične oblasti. Drumsko razbojništvo, odnosno pljačke trgovaca i karavana predstavljaju svakodnevnicu dubrovačkog zaleđa u XV stoljeću. Jedno od najpoznatijih zloglasnih lokacija bilo je i Monte *lapidoso – Kameno brdo* (57-68). Autorova istraživanja ukazuju kako je u ovom mjestu, očigledno zbog

specifičnog geografskog položaja, izvršen veliki broj pljački trgovaca koji su se kretali sa robom i iz Dubrovnika prema unutrašnjosti.

U okviru poglavlja *Iz povijesti Kreševa u srednjem vijeku* (69-92) Kurtović prezentira rezultate istraživanja o trgovackoj obitelji Kirstić-Kozanje iz Kreševa. Prateći podatke o njihovim aktivnostima, autor detektuje tri generacije ove porodice koje su se bavile dubrovačkom kreditnom trgovinom kroz prizmu zaduživanja u Dubrovniku, te prodaje robe na prostoru Bosne, odnosno ponajviše u mjestu iz kojeg potječu. Sačuvani podaci iz Državnog arhiva u Dubrovniku omogućili su autoru da u okviru zasebnog pristupa *Magarci u dubrovačkom zaleđu* (93-111) prikaže značaj, uzgoj, trgovanje i pljačke magaraca u užem području zaleđa koje je obuhvatalo prostor Popova, Ljubinja, Trebinja, Zagorja, Vrsinja i Konavala. Autorovo istraživanje i analiza nude odgovore na pitanja o frekventnosti korištenja magarca kao domaće životinje, njihovim cijenama i uslovima uzgoja. Elementi odgoja i obrazovanja u dubrovačkom zaleđu dolazili su posredovanjem vladarskih i vlastelinskih dvorova, različitih vjerskih objekata te većih gradskih središta sa razvijenom privredom. U okviru segmenta *Učenje dobrih običaja, manira i pismenosti* (113-120) Kurtović analizira veći broj sačuvanih ugovora o služenju i naukovljanju na području Dubrovnika. Ugovori ove vrste

podrazumijevaju dolazak osoba iz zaleđa u Dubrovnik kako bi započeli određenu službu, međutim, prema parametrima ugovora, često se druga strana, pored ustaljenih obaveza izučavanja zanata, obavezivala podučavati osobu dobrim manirima, lijepom ponašanju, čitanju i pisanju. Dubrovnik kao ekonomski i kulturni centar predstavljao je vrlo pogodno mjesto na kojem su mladići iz zaleđa mogli steći ove vještine. Interesantan je primjer Pavla, sluge vojvode Sandalja Hranića, koji je februara 1427. godine upućen posredstvom dubrovačkog vlastelina Teodora Prodanella kod sveštenika don Andrije kako bi učio pisati, što je autora usmjerilo na zaključak kako se radi o obuci čovjeka za potrebe kancelarije Kosača.

Međusobna interakcija Dubrovčana i susjeda referirala se i kroz dogovore o uzgoju i čuvanju različitih domaćih životinja s obzirom na činjenicu kako je Republika oskudjevala prostorom za bavljenje ovom vrstom djelatnosti. U poglavljju *Iz povijesti pčelarstva u dubrovačkome zaleđu* (121-137) autor na osnovu sačuvanih ugovora o čuvanju i uzgoju pčela te zapisima kancelarije o pljačkama košnica rekonstruiše ulogu pčela i pčelinjih proizvoda u komunikaciji Dubrovčana i njihovih susjeda, te definiše njihovu prosječnu cijenu. Ugovori ove vrste sadrže tačno definisane koristi koje sebi obezbjeđuju obje strane prema ustaljenim običajima pojedinih krajeva koji su se poštovali od davnina, što je u najvećoj mjeri podra-

zumijevalo ravnomjernu podjelu prihoda. Po velikom interesu kradljivaca za košnice i pčelinje proizvode uočava se kako je pčelarstvo u zaleđu bila značajna privredna djelatnost. Kroz sličnu izvornu podlogu autor prati i tematski okvir *Iz povijesti sokolarstva u dubrovačkome zaleđu u srednjem vijeku* (139-156). Sokolarstvo predstavlja specifičan način lova pomoću dobro uvježbanih ptica grabljivica, dok sam pojam obuhvata i dresiranje ptica za lov. Autorova istraživanja pokazala su kako je ova vrsta lova bila posebno zastupljena među vlastelom. Sokolovi su u srednjem vijeku često bili i predmetom poklona kod najbogatijih društvenih skupina. Sačuvani su ugovori o uzgoju i čuvanju sokolova u dubrovačkom zaleđu, kao i tužbe o pljačkama ove vrste ptica. O značaju sokolova u javnom životu srednjovjekovne epohe svjedoči i činjenica kako se na ovim prostorima često nalaze i kao heraldički simboli.

Interesantan primjer vlasništva susjednih moćnika nad posjedima unutar teritorije Dubrovačke Republike autor je prikazao kroz poglavje *Posjed Kosača na otoku Šipanu* (157-166). Posjedovanje teritorija i dobara na otoku Šipanu od strane Kosača prema autorovim istraživanjima je u direktnoj vezi sa parametrima ugovora o kupovini Sandaljeva dijela Konavala. Izvorna građa omogućila je praćenje vlasništva Kosača nad ovim posjedima i dobrima sve do XVI stoljeća. Segmentu spo-

menutih trgovačkih veza Dubrovnika i zaleda pripada i djelatnost četiriju generacija porodice Zlatarića, koje autor obrađuje u posljednjem poglavlju pod naslovom *Zlatarići – trgovci iz Goražda* (167–181). Koristeći dostupnu građu dubrovačke provenijencije, Kurtović demonstrira frekventnost i količinu učešća Zlatarića u dubrovačkoj kreditnoj trgovini, te njihovo učešće u diplomatskim misijama u odnosima vojvode Sandalja i Dubrovačke Republike. Prepoznatljivost onovremenog sistema poslovanja Zlatarići iskazuju aktivnostima poput pohranjivanja novca u privatni depozit u Dubrovniku, što je bila praksa najmoćnijih velikaša iz zaleda.

Publikacija *Iz povijesti dubrovačkog zaleda* predstavlja značajno ishodište u razumijevanju problematike odnosa Dubrovnika kao centra i zaleda, odno-

sno teritorija srednjovjekovne bosanske države u XIV i XV stoljeću. Publikovanjem predstavljenih deset cjelina u okviru jedne knjige rezultati dugogodišnjih istraživanja autora Esada Kurtovića postali su pristupačniji široj čitalačkoj publici. U okviru ove publikacije istražen je širok dijapazon svakodневnih djelatnosti koje su predstavljale poveznicu između Dubrovnika i zaleda, definisani su opći parametri prema kojima se odvijala interakcija između ovih prostora, te je prezentirana svojevrsna ovisnost jednog prostora o drugom i obratno. Pored predstavljenih rezultata ova publikacija sadrži i smjernice za daljnja istraživanja unutar naslovljene problematike ukazujući na značaj Državnog arhiva u Dubrovniku kao glavnog oslonca za istraživanje srednjovjekovne historije dubrovačkog zaleda.

Enes Dedić

Sedad Bešlija, *Istimâlet – Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*

Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, 2017, 302 str.

Knjiga dr. Sedada Bešlije pod naslovom *Istimâlet – Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)* čitaocima nudi jednu potpuno novu naučnu perspektivu i omogućava objektivnije tumačenje procesa koji je omogućio relativno brzo širenje i dugo

trajanje sultanove vlasti na Balkanu. U knjizi je detaljno razrađena posebna politička strategija Osmanske Države iz XV i XVI stoljeća koja je poznata pod nazivom *istimâlet*. Riječ je o različitim mjerama i metodama koje su Osmanlije poduzimale u cilju vojnog

osvajanja, te uspostave i učvršćivanja svoje vlasti na određenoj teritoriji. Samo autorovo istraživanje koncipirano je u okviru različitih društvenih sfera: politički kontekst, vojni sistem, privredne prilike, vjerski odnosi, te kulturna postignuća i svakodnevница.

U prvom dijelu knjige Bešlija je na osnovu relevantne historijske literaturе i izvora objasnio na koji je način u Bosni provedena evolutivna tranzicija iz srednjovjekovnog – feudalnog u osmanski – timarski sistem. Pritom je u duhu *istimâlet* politike ispoljena izuzetna fleksibilnost prema domaćem stanovništvu, a zadržane su i neke od već postojećih institucija. Autor donosi i određene do sada manje poznate podatke koji se tiču procesa prihvatanja islama i općenito konfesionalnih prilika u Bosni krajem XV i tokom XVI stoljeća.

U sklopu političkog konteksta u knjizi su pojašnjene okolnosti pod kojim je i prije prijelomne 1463. godine dolazilo do saradnje između osmanskih i bosanskih vojnih odreda. Sve osjetnija je tada bila proosmanska orientacija bosanskih velikaša. Rezultat toga je potpuno potiskivanje ugarskog utjecaja iz Bosne. U vrijeme dok su bosanskog kralja (od 1415) prisiljavali na plaćanje visokog harača Osmanlije su ispoljavale vrlo blagonaklon stav prema bosanskom seljaštvu. Jedan dominikanski svećenik izvjestio je (1456) da *bosanski maniheji više vole Turke nego kršćane*. U prilog svemu tome je i (od ranije poznata) konstatacija da su

Osmanlije blistavu sreću svoje države od početka dugovali upravo suptilnoj *istimâlet* politici.

Sedad Bešlija osmansko osvajanje Bosne prepoznaje kao dugi proces kojim se nije išlo na potpuno uništavanje zatečenog sistema. U tom procesu uočava i važnu ulogu vlaškog stanovništva, koje je Osmanlijama poslužilo kao kolonizacijski element. Zapravo, autor ističe tri vala kolonizacije, te konstatiра da je od 1485. do 1592. godine cijela Bosna (do Bihaća) naseljena stočarskim stanovništvom. Uz to, pokušava dati i odgovor na pitanje zašto je Bosna pusta neposredno po osmanskom osvajaju, te da li je osnovano sva prethodna pustošenja pripisati samo sultanovoj vojsci. U svakom slučaju, osmanska *istimâlet* politika u Bosni bila je zastupljena u vidu naseljavanja, odnosno zadržavanja stanovništva.

Vlast Visoke porte na određenom prostoru učvršćivala se i po nekoliko decenija. Osmanska administracija poštovala je zatečenu teritorijalnu organizaciju i uglavnom nisu mijenjani ni nazivi feudalnih oblasti. Zadržavani su (barem jedno vrijeme) lokalna pravna tradicija i običaji, koji su postepeno uklapani u osmansko zakonodavstvo. Bešlija argumentovano demantira starije autore koji su “utvrdili potpun diskontinuitet između srednjovjekovne i osmanske Bosne”. Uz to, poziva se na neupitne osmanske zakone koji su zabranjivali bilo kakvo nasilje nad državnim podanicima. Uvidom u prvora-

zredne historijske izvore zaključuje da su svi sultanovi fermani bili na tragu zaštite obespravljenih osoba.

Već od ranije je poznato da su Osmanlije na zaposjednutim teritorijama vodili politiku pridobivanja nemuslimanskog stanovništva, prije svega feudalaca (hrišćana). Dio starog plemstva (pogotovo sitnog) uklapali su u svoj vojni sistem. Nakon analize deftera iz XV stoljeća Sedad Bešlija je potvrdio da su Osmanlije u Bosni od početka vodili jednu realističku politiku (tj. uvažavali su zatećeno stanje). Pored ostalog, nove vlasti uvažavale su prijedloge lokalnog vlaškog stanovništva u vezi s izborom nosilaca katunarске službe. Također, kao očit dokaz integriranja bosanskog plemstva u timarski sistem autor navodi primjer poznate srednjovjekovne porodice Hrabrena Miloradovića. Pripadnici te vlastele ponosili su se svojom spahijskom službom, a jednim dijelom su prihvatili i islam. Bešlija osporava i zastarjelu tezu o podjeli osmanskog društva na nemuslimane (raju) i muslimane (vladajući sloj). Ustvari, jasnim primjerima ukazuje na irelevantnost vjerskih razlika u okviru osmanskog vojnog sistema.

*

Istimâlet politika prepoznaće se u različitim društvenim sferama, pa i u sklopu privrede. Bešlija rasvjetljava ulogu gulama i hizmećara u prvoj fazi osmanske uprave u Bosni. Tretira pojam Vlaha (*eflakan*) u osmanskim

izvorima, kao i ulogu i značaj njihovih knezova u uspostavi timarskog sistema. Uz to, detaljno analizira položaj bosanskih seljaka u predosmansko i klasično osmansko doba. Smatra da su Osmanlije imale sposobnost da na svoju stranu privuku seljaštvo, koje ih je širom Balkana u XV stoljeću dočekivalo kao oslobođioce. Autor naglašava da je i osmanska poreska politika bila u službi pridobivanja stanovništva. U vezi s tim, bitne su mjere oslobađanja od standardnih poreza, tj. stepenovanje određenih vrsta poreza. Poseban značaj imala je institucija *muafijeta*, koja je u poreskom smislu pogodovala stanovnicima bosanskih gradova (trgovci, zanatlije), ali i drugim društvenim kategorijama (derbendžije, veslari, rudari, stočari i dr.). U sagledavanju cje-lokupne teme bitno je uočiti i važnost institucije odžakluk-timara, koja je u Bosni zakonski (od 1594) omogućila zatvorenost timarskog sistema. Bešlija iznosi mišljenje da je odžakluk-sistem odigrao bitnu ulogu u stabiliziranju timarskog sistema i općenito sultanove vlasti i nakon XVI stoljeća.

*

U kontekstu vjerskih odnosa u Bosni tokom XV i XVI stoljeća bitan je odnos Visoke porte prema nemuslimanima, kao i novim muslimanima. Sistem *istimâleta* u odnosu prema vjerskim zajednicama podrazumijevaо je vjersku slobodu, kulturnu autonomiju i upravnu saradnju. Neupitna je pravna samostalnost koju su tada uživale zim-

mije, tj. štićenici Osmanske Države. Bešlija primjećuje da su u dosadašnjoj literaturi mnogi zaključci o nemuslimanima u Osmanskem Carstvu netačni, neprecizni ili tendeciozno interpretirani. Također, ukazuje na širok spektar učešća nemuslimana u osmanskom društvu, pa i u upravi i diplomaciji. Aktualizira i pitanje Srebreničke ahdname, za koju smatra da je možda izdana i prije Fojničke.

Iz svoje istraživačke prespektive Bešlija dolazi do zaključka da su opstanak, napredak, širenje ili nove vrijednosti kod bosanskih franjevaca u XV i XVI stoljeću bile plod ambijenta koji je nastao upravo pod utjecajem osmanske političke doktrine – *istimālet* politike. Dotiče se i istovremenog širenja pravoslavlja u Bosni, kao i zaštitničke uloge koju je Osmanska Država ispoljavala prema Židovima. U istom poglavljju knjige razmatra se i pitanje ko prihvata islam u Bosni. U vezi s tim ukazuje se na pripadnike Crkve bosanske, kripto-krstjane, te u određenom broju i na pravoslavce i katolike. Proces prihvatanja islama, po mišljenju dr. Bešlige, omogućile su prilike i ljudske okolnosti. U vezi s novim muslimanima očitava se kompromisni karakter islama koji su Osmanlije zagovarale u Bosni do konca XVI stoljeća. Nema sumnje da su vlasti od samog početka prešutno odobravale narodnu formu islama, a taj kompromis opet je bio u duhu *istimālet* politike.

*

I u sferi kulture mogu se pratiti metode kojima su Osmanlije nastojale stabilizirati svoju vlast. Pri izgradnji i razvoju gradova u Bosni, Visoka porta koristila je smisljene i strateške mjere. Interes je bio osigurati naklonost gradske elite – uleme, te bogatih trgovaca i zanatlija. Bešlija se fokusira na odnos Osmanlija prema zatečenoj kulturi. Reda historijske činjenice i pruža čitaocu priliku da sam spozna realnost historijskih procesa. Sam po sebi, nameće se zaključak da osmanska vlast nije eliminirala, zatirala ili asimilirala civilizacijske tekovine bosanskog društva koje su postojale u predosmansko doba. Ustvari, stvarala je okolnosti za kulturna prožimanja, koja se mogu naći u bosanskoj arhitekturi, slikarstvu, ornamentici, zanatstvu.

Bešlija je razradio teorijsku i praktičnu stranu osmanske *istimālet* politike. U vezi s tim, skrenuo je pažnju na brojne proturječnosti. Vrlo studiozno, definirao je kriterije za analizu odnosa između teorijske i praktične strane osmanskog političkog djelovanja u Bosni. Jasnim primjerima skrenuo je pažnju na potrebu opreznijeg pristupa osjetljivim temama, a sve u cilju izbjegavanja jednostrane i neobjektivne rekonstrukcije historijskih procesa. U svakom slučaju, teško je dati odgovor na pitanje u kojoj su mjeri na praktičnom planu gaženi i ignorirani principi zvanične osmanske politike. Bešlija drži neutemeljenom tezu o anarhičnom stanju ili masovnom bezakonju u Bo-

sni u toku druge polovine XVI stoljeća. Po njegovom mišljenju, može se jedino govoriti o učestalosti incidentnih slučajeva u najširem smislu.

Neosporno je da je djelovanje osmanske vlasti u Bosni u najvećoj mjeri bilo oslonjeno na političku strategiju *istimâleta*. Autor se u zadnjem poglavljju knjige posvetio i nekim drugim metodama koje su Osmanlije koristile pri uspostavi i učvršćivanju svoje vlasti. To su: *akin* i *yagma*, mjere smaknuća pojedinaca ili članova kolektiva i obaveštajna mreža. Romantičarski nastrojenim opisima “turskih zlodjela i ubijanja” suprotstavljeni su stavovi savremenih historičara po kojim su hajdučija i razbojništvo bili uobičajena pojava na Balkanu i u predosmansko doba. Autor odbacuje i tezu po kojoj su Osmanlije

u novoosvojenim državama sistematski iskorjenjivale kraljevske porodice i visoko plemstvo. Osvrnuo se i na progona koji je centralna vlast provodila nad pripadnicima hamzevijskog pokreta u Bosni tokom XVI stoljeća, te pokušao odrediti karakter tog progona, tj. da li je bio politički ili doktrinarni.

Na osnovu svega, može se reći da je Sedad Bešlija uspio sagledati i objektivno vrednovati domete osmanske *istimâlet* politike u Bosni iz XV i XVI stoljeća. Ono što je itekako važno jeste da je to uradio bez ikakvog idealiziranja ili glorificiranja osmanskom periodu u historiji Bosne. Njegova prva knjiga, bez sumnje, zainteresirat će naučnu javnost, ali i šire čitateljstvo. Naravno, kao dodatna literatura poslužit će i studentima.

Faruk Taslidža

Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)*

Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, 2017, 552 str.

Prezentacija izuzetno plodnog rada Adnana Jahića, vanrednog profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, na istraživanju tema iz vjerske i kulturne historije Bošnjaka nastavljena je objavljivanjem knjige *Muslimansko*

žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950). Historija svakodnevnice, a pogotovo historija žena, donedavno

je u našoj historiografiji predstavljala područje vrlo slabog naučnog interesovanja. Proučavanje historije običnog čovjeka, vrlo često bezimenog i marginaliziranog, bilo je duže vrijeme nepravedno potisnuto. Stoga se ovakav vid istraživanja može smatrati svojevrsnim izazovom i napretkom. Ova knjiga je jedna od rijetkih koja govori upravo o ovim "malim običnim ljudima". Ona donosi dosta opširna i detaljna pojašnjenja važnih problema s kojima su se suočavali Bošnjaci u prvoj polovini dvadesetog stoljeća, a koji su se istovremeno reflektirali i na žensko pitanje. Autor je knjigu podijelio na dvanaest poglavlja, koja ujedno predstavljaju dvanaest izuzetno važnih pitanja. Ona hronološkim slijedom obrađuju odnos bosanskog društva prema ženskom muslimanskom pitanju u veoma burnom periodu od aneksije 1908. godine do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže 1950. godine. Knjiga posred osnovnih tematskih cjelina sadrži i uvod, zaključak na bosanskom i engleskom jeziku, popis korištenih izvora i literature, te vrlo važno kazalo imena. Ova studija je zasnovana na vrijednoj i raznovrsnoj arhivskoj gradi iz deset ustanova, te brojnoj literaturi. Osobito je važno istaći impozantan broj jedinica iz štampe (89 različitih novina, časopisa i periodike) kojom se autor koristio prilikom nastanka djela.

Historičari su pokušali prikazati koliko je žena, prvenstveno bosanska muslimanka, bila shvaćena i koliko su nje-

ne potrebe bile uvažavane, te koliko se nastojalo poboljšati njen položaj. Međutim, niko ovome problemu nije pristupio sadržajnije i sa većom pažnjom od Jahića. U patrijarhalnom društvu sliku o ženi gradili su muškarci. Žena najčešće nije ostavljala glas o sebi, niti je mogla ozbiljnije utjecati na svoj status i na životne prilike. Autor je istakao kako je "govor o muslimanskom ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini" govor o ženi u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka." Istovremeno on predstavlja i raspravu o Bošnjacima, njihovom duhovnom, kulturnom i političkom razvoju u postosmanskom razdoblju. Jahić je istraživao i u ovoj knjizi prezentirao odnos bosanskog, dominantno muškog (patrijarhalnog) društva prema ženi muslimanki u četiri različita državno-politička sistema: austrougarskom, jugoslovenskom monarhističkom, prijelaznom endehaovskom i postratnom socijalističkom. Pitanje emancipacije bosanske muslimanke i svega onog što ona sama po sebi podrazumijeva, a to je prvenstveno izlazak iz porodičnog ambijenta (napuštanje prostora privatnog) i aktivno učešće žene u raznim aspektima bosanske svakodnevnice, ključno je pitanje koje čini okosnicu ove studije.

Rasprave o položaju muslimanke u bosanskom društvu bile su prisutne još u austrougarskom periodu. U njima su samo povremeno učestvovali žene, a njihov glas je dolazio od malobrojnih školovanih muslimanki i nemuslimanki. Izrazita muška uloga u

propagiranju muslimanskog ženskog pitanja i raspravi o njemu govori kako su upravo muškarci bili ti koji su pro-nosili ovu ideju u društvu. Jahić ističe kako je za pojedine predvodnike bošnjačkog naroda tog vremena žensko pitanje predstavljalo centralno muslimansko pitanje i preduslov “našeg na-pretka uopšte”, kako su to oni tvrdili. Pa ipak, postojale su velike razlike u shvatanju ovog problema od strane različitih muških grupacija, kao i u samim mogućnostima i prijedlozima njegovog rješenja. U tom svjetlu Jahić je posebnu pažnju posvetio brošuri Dževad-bega Sulejmanpašića iz 1918. godine, kojom je ovaj mladi potomak ugledne zemljoposjedničke porodice pozvao na otkrivanje lica muslimanke i odbacivanje tradicionalne ženske nošnje zara i feredže. Ona je izazvala velike reakcije sarajevske konzervativne uleme i stanovništva. Sulejmanpašić je smatrao da se težak položaj muslimanke za vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata, u kojem je ona bila primorana na prosjačenje i prostituciju, može riješiti otkrivanjem muslimanke i njenim uključivanjem u savremeni kulturni i društveni život, što bi una-prijedilo socijalnu i duševnu osnovu njenog života. Njegovu brošuru ondašnja javnost je ocijenila smiješnom i ne-ozbiljnom, te svojevrsnim atakom na vjeru, pa je došlo do javnog spaljivanja iste pred Begovom džamijom, a i autorova sigurnost je bila ugrožena. Tridesetak godina kasnije njegove ideje i

prijedlozi – da se muslimanka otkrije, da joj se omogući školovanje i zarada, te da se uključi u javni život – postali su stvarnost u socijalističkoj Jugoslaviji. Do tog vremena vođene su mnoge rasprave o ženskom oblačenju, obrazovanju, zaposlenju, kao i svemu onome što je doprinisalo emancipaciji bosanske muslimanke i njenom uključivanju u intelektualni i društveni život.

Jahić donosi mnoštvo primjera ko-jima ukazuje na težak položaj muslimanke u Bosni i Hercegovini u perio-du između dva svjetska rata. Mnoga prava i povlastice koje su joj bile za-garantovane šerijatom nisu uopće bile uvažavane, pa autor s pravom ističe da je došlo do raskoraka između prava i prakse. Odnos prema ženama bio je izuzetno loš. Djevojke su vrlo mlade stupale u brak, u kojem je muškarac imao neprikosnoveno pravo donošenja odluka. Žene su od strane pojedinih muškaraca, kako navodi Jahić, smatrane “životinjama u vlasništvu svoga supruga”, te nisu smjele ništa željeti niti znati. Vrlo mali broj žena je bio obrazovan, a nepismenost je bila izuzetno visoka. Potreba za obrazovanjem žena često se iskazivala u štampi. Vođene su vrlo detaljne rasprave o vr-stama škola, kao i o tipu nastave koje bi muslimanske djevojčice i djevojke trebale pohađati. Ulema i inteligencija podržavali su obrazovanje žena, ali su polazili sa različitim stanovišta. Pojedine grupe isticale su kako prosvijecena žena koja je “naoružana” potrebnim

znanjem iz vjerskih i svjetovnih nauka uspješno vrši svoju funkciju supruge, majke i domaćice, te valjano odgaja podmladak. Suprotno onima koji su zagovarali potpunu emancipaciju žene, njeno otkrivanje i svjetovno obrazovanje, konzervativni slojevi uleme i stanovništva bili su u potpunosti protiv obrazovanja muslimanki pravdajući svoje stavove mogućnošću njihovog moralnog posrnuća. Kada je riječ o odnosu određenog dijela muslimanskog vjerskog vodstva prema školovanju muslimanke, autor ističe da su njihova stajališta demonstrirala prioritete u kojima su čednost i moralni lik žene bili daleko ispred prosvjetnih i obrazovnih imperativa. Očuvanje morala i pohađanje državnih škola nerijetko su posmatrani u okvirima kolizije i sukoba, a ne kao dva komplementarna stremljenja u funkciji jačanja ličnosti i digniteta žene u savremenom dobu. Dok su moralni integritet i socijalni status žene u gradu bili predmet pomnog posmatranja i različitih prijedloga, o stanju žene na selu nije se vodila nikakva ozbiljnija rasprava. Zar i feredža bili su predmetom opširnih i dugotrajnih rasprava između onih koji su bili pobornici njihovog apsolutnog odstranjivanja iz života bosanske muslimanke i onih koji su smatrali kako je ovaj tradicionalni oblik oblačenja jedina zaštita žene i očuvanja njenog morala. Tradicionalna bosanska ulema insistirala je na tvrdnji da skidanje zara i feredže predstavlja uvod u moralni sunovrat muslimanke

i da je jedini spas strogo pridržavanje tesettura (pokrivanje cijelokupnog ženskog tijela). Ipak je i među ulemom bilo naprednih shvatanja. Reisul-ulema Džemaludin efendija Čaušević javno je zagovarao emancipaciju žena, te skidanje zara i feredže, s obzirom na to da su oni produkt običaja i tradicije, a nikako vjerom određeno pravilo. Šerijat je muslimanki dozvolio otkrivanje lica, šaka i stopala, pa je reis Čaušević više puta ukazivao na potrebu odbacivanja ovog tradicionalnog načina oblačenja, koji je ženama onemogućavao da nesmetano pohađaju nastavu, obavljaju poslove i budu društveno aktivne. Izjave vrhovnog vjerskog poglavara izazvale su oštru osudu od strane njegovih suparnika, koji su istakli da reisova tumačenja nisu u skladu sa “postojećim vjerskim običajima ovdašnjih muslimana”. Autor dobro primjećuje kako suprotstavljena ulema nije spomenula “nesklad sa islamskim vrelima”, nego običajima, pa se može zaključiti kako je stanovište reisa Čauševića sa šerijatskog aspekta bilo u potpunosti ispravno. Uprkos mnogim ograničenjima emancipacija muslimanki ipak je davala skromne rezultate. Do povećanja broja djevojki koje su pohađale škole dolazi nakon 1929. godine i donošenja zakona koji je regulisao obavezno pohađanje narodnih škola bez obzira na spol.

Djelovanje muslimanskih udruženja, sarajevskog “Osvitanja”, banjačkog “Spasa”, mostarske “Zadruge”

i drugih, doprinijelo je socijalizaciji muslimanske žene. Muslimanska dobrotvorna društva nastojala su započititi muslimanke kako bi ih spasili “nemoralu i siromaštu”. Nudili su im i razne kulturne sadržaje u skladu sa serijatom, a kojima je bio cilj udaljiti muslimansku omladinu od nepoželjnih “birtija i ružnih mjesta”. Autor je posebno istaknuo ulogu “Gajreta”, koji je bez obzira na mnoštvo protivnika njegovog načina rada (koji se ogledao u osnivanju ženskih internata, organizaciji izleta, zabava i drugih kulturnih sadržaja) promovisao i podržavao emancipaciju žena.

Pojedine porodice u svojim nastojanjima da žene uključe u društveni život bile su daleko ispred mišljenja većine, pa su njihove kćerke postajale visokooobražovane žene koje su nakon stjecanja diplome radile kao profesorice, pravnice, ljekarke i službenice. Godine 1931. u čast doktora sveukupne medicine na Kraljevskom sveučilištu u Zagrebu promovisana je dr. Ševala Zildžić-Iblizić, čime su muslimani u Bosni dobili prvu muslimanku sa visokom naobražbom ljekara sveukupne medicine. Treba istaći kako je do 1939. godine u Bosni i Hercegovini bilo 19 muslimanki sa fakultetskom diplomom.

Drugi svjetski rat donio je velika stradanja i patnje, a gubitak voljenih osoba, prisilne migracije, glad, zaroobljavanja i silovanja postali su svakodnevničica bosanske žene. Jahić donosi više svjedočenja koja govore o zloči-

nima ustaša, četnika i Talijana nad muslimanskim ženama, osobito u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Stanje rata dovelo je i do aktivnog učešća pojedinih muslimanki u redovima narodnooslobodilačkog pokreta. Mnoge od ovih partizanki pognute su u borbi za svoje ideale. Kraj rata i uspostava nove jugoslavenske države predstavljaju novu stranicu u historiji bosanske muslimanske žene i ženskog pitanja uopće. Islamska vjerska zajednica, izuzetno bliska komunističkom vodstvu države, u ovom postratnom periodu bila se intenzivnije uključila u akciju skidanja zara i feredže, što se smatralo osnovnom zaprekonom emancipaciji muslimanke. Do konačnog rješenja ovog pitanja došlo je 1950. godine, kada je stupio na snagu Zakon o zabrani nošenja zara i feredže. Ovim zakonskim odredbama bosanska muslimanska žena u potpunosti je oslobođena nametnutih tradicionalnih formi oblaćenja, koje su je ograničavale i sputavale, te je izjednačena s ostalim građanima. Na ovaj način, naglašava Jahić, njoj je “otvoren prostor obrazovne, profesionalne i društvene emancipacije, bez čega ne bi bila moguća njena savremena afirmacija, kako u bivšoj socijalističkoj državi, tako i u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini”.

Ova knjiga prikazuje konačnu afirmaciju i uključivanje bosanske muslimanske žene u društveni i intelektualni život. Autor je jasno ukazao na potrebu žena da budu ravnopravne članice

društva, da doprinose njegovom razvoju i da se oslobole nepravedno nametnutih okova koji su ih sputavali stoljećima. Iako su muškarci bili ti koji su pokrenuli rješavanje ženskog pitanja i u konačnici ga doveli do kraja, ne smiju se zanemariti ni nastojanja žena za poboljšanjem svoga položaja, pa makar

ona bila slaba i povremena. Jahić je uspio prikazati ne samo odnos prema rješavanju ženskog pitanja i emancipacije muslimanki nego dati sliku i analizu bosanskog društva u burnom historijskom periodu. Ova vrijedna studija predstavlja važno i uspješno ostvarenje bosanskohercegovačke historiografije.

Mehmed Hodžić

Fatima Hadžić, *Muzičke institucije u Sarajevu (1918–1941): Oblasna muzička škola i Sarajevska filharmonija*

Sarajevo: Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu,
Institut za muzikologiju, 2018, 325 str.

Historiografija o Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata još uvijek je puna praznina. Mnogo je tema koje se mogu i moraju otvoriti, a uvijek su dobro došla i nova i drugačija propitivanja onih tema koje su do sada već istraživane. U uglavnom zanemarenim temama vezanim za kulturu pitanje muzičkih institucija, njihovog djelovanja i muzičkog života uopće u Sarajevu i Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata do sada nije bilo predmet sistematskih istraživanja u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Uzgredni podaci o toj temi, rasuti uglavnom u radovima manjeg obima nekolicine muzikologa i historičara, predstavljali su, između ostalog, dobar podsjetnik svima nama na njenu

neobradenost. Na sreću, dr. Fatima Hadžić, profesorica na Muzičkoj akademiji u Sarajevu, prepoznala je tu prazninu, te nakon dugotrajnih istraživanja u sklopu izrade doktorske disertacije i naknadnih dorađivanja tog teksta, javnosti na uvid ponudila je knjigu pod naslovom *Muzičke institucije u Sarajevu (1918–1941): Oblasna muzička škola i Sarajevska filharmonija*.

Ova knjiga predstavlja prerađenu i dopunjenu doktorsku disertaciju koju je pod naslovom *Muzički život Sarajeva u periodu između dva svjetska rata (1918–1941)* autorica odbranila na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu 2012. godine. Imala ukupno 325 stranica i sastoji se od dvanaest cjelina, uz zahvalu i sadržaj na početku. Glavni

tekst knjige zauzima 312 stranica, i pored *Uvoda* (13-21) i *Zaključnih razmatranja* (213-218) podijeljen je na 4 velike glave sa više kraćih poglavlja (21-212). Pored navedenog, rukopis sadrži i *Summary* (303-308), priloge (219-278), popis izvora i literature (279-298), popis fotografija (299-300), popis skraćenica (301) i indeks imena (309-325). Tekst sadrži 31 fotografiju i jednu tabelu.

Dr. Fatima Hadžić u svom rukopisu rekonstruira i kontekstualizira institucionalni razvoj muzičkog života u Sarajevu u periodu između dva svjetska rata, s posebnim naglaskom na rad i djelovanje Oblasne muzičke škole i Sarajevske filharmonije.

U uvodom dijelu autorica prepoznaje važnost jasnoće pojmove i zbog toga definira centralni pojam svog istraživanja – muzičku instituciju. Istraživački cilj postavlja široko i usmjerava ga na glavni (rekonstrukcija i kontekstualizacija djelovanja Oblasne muzičke škole i Sarajevske filharmonije) i sporedne ciljeve (djelovanje drugih izvođačkih i obrazovnih institucija, kao i stvaralačka /kompozitorska/ djelatnost). Također, ukazuje na značaj teme i stepen njene (ne)istraženosti.

Glavni dio teksta podijeljen je na četiri glave s velikim brojem poglavlja. U glavi *Društveno-političke i kulturne prilike u Bosni i Hercegovini i Sarajevu (1918–1941)* autorica uspostavlja okvir za temu kratkom analizom političko-administrativnog i društveno-ekonom-

skog položaja Bosne i Hercegovine u okvirima prve zajedničke južnoslavenske države, te analizira utjecaj državne kulturne politike na kulturne prilike u Bosni i Hercegovini i društveni položaj kulturnih radnika i institucija.

Glava *Institucionalni razvoj muzičkog života u Sarajevu* posvećena je analizi i rekonstrukciji muzičkog života Sarajeva u periodu između dva svjetska rata, koji je institucionalno ostvaren na području muzičkog školstva, izvođačke i djelimično kompozitorske djelatnosti. Prateći niz događaja od austrougarskog perioda, kada su uspostavljeni osnovni elementi muzičke kulture zapadnoevropskog tipa, autorica prati osnivanje prvih i rijetkih domaćih institucija. Taj se proces odvija u uvjetima kada su Sarajevo i Bosna i Hercegovina u odnosu na neke druge centre i dijelove Kraljevine SHS/Jugoslavije predstavljali i ekonomski i kulturno zaostala područja, ali to je i vrijeme kada su i najmanji pozitivni pomaci na polju institucionaliziranja muzičkog života u Sarajevu i Bosni i Hercegovini bili lahko uočljivi i mjerljivi. Izvođačku djelatnost analizira kroz djelovanje vojnih orkestara, rad tek osnovanog Narodnog pozorišta i djelatnost amaterskih nacionalnih (jevrejskih, srpskih, hrvatskih i muslimanskih) i radničkih društava. U okviru analize pedagoške djelatnosti analizira rad muzičkih škola, prije svega privatnih učitelja muzike, koji su na izvjestan način bili prethodnica Oblasnoj muzičkoj školi, kojoj autorica posvećuje

posebnu glavu svog rukopisa. Također, u okviru rekonstrukcije pedagoške dje- latnosti analizira i nastavu muzike u općim školama. Uz razvoj reproduktivnih i obrazovnih muzičkih institucija stidljivo se razvijalo i kompozitorstvo, te autorica prepoznaje rad dviju generacija kompozitora u međuratnom Sarajevu – „*pripremnu generaciju*“ (dje- latnost započeli u austrougarskom, a završili u periodu između dva svjetska rata) i „*prvu generaciju*“ bosansko-hercegovačkih kompozitora (djełatnost započinju u međuratnom periodu, ali se afirmiraju tek poslije Drugog svjetskog rata). U ovom dijelu autorica donosi i bogate biografske i bibliografske podat- ke o pripadnicima objiju generacija bo- sanskohercegovačkih kompozitora.

Centralni dio rukopisa knjige svaka- ko su glave o jednim djvjema muzičkim institucijama, u pravom smislu te riječi, u međuratnom Sarajevu. U glavi *Oblasna muzička škola* u formi studije slučaja analizira se i rekonstruiše djełatnost navedene institucije, te se ona smješta u kontekst sarajevskog međuratnog društva. Detaljno je urađen prikaz njenog pravnog statusa i unutrašnje organizacije, analiziraju se nastavni planovi korišteni u školi i materijalna osnova na kojoj je škola opstajala. Autorica anali- zira i opisuje uvjete pod kojima su uče- nici primani u školu i uvjete u kojima su se školovali, te koncertnu djełatnost učenika škole, koja je uspostavljena ne- posredno nakon njenog osnivanja. Dio ove glave je i poglavje o nastavnici-

ma, uključujući i pregledne biografske i bibliografske podatke najistaknutijih nastavnika, uz opise njihovog doprino- sa osnivanju i djelovanju Oblasne mu- zičke škole. Kao kariku koja povezuje glave o Oblasnoj muzičkoj školi i Sa- rajevojskoj filharmoniji autorica opisuje i rad Filharmonijskog udruženja Oblasne muzičke škole, koji su činili nastavnici Oblasne muzičke škole.

Sarajevojskoj filharmoniji posvećena je obimna glava sa nekoliko poglavlja i potpoglavlja. Slično analizi i rekon- strukciji rada Oblasne muzičke škole, autorica po principu studije slučaja prikazuje i djełatnost Sarajevojske fil- harmonije, koja je uprkos odsustvu adekvatne i sistematske finansijske podrške vlasti i uz brojne poteskoće u radu uspjela do početka Drugog svjet- skog rata organizirati nekoliko deseti- na simfonijskih, kamernih i solističkih koncerata, koji su svojim umjetničkim kvalitetima bili daleko iznad prosjeka koncertnog života međuratnog Sarajevo. Posebno je ilustrativno kroz pot- poglavla o koncertnim djełnostima Sarajevojske filharmonije ocrtala us- pone i padove ove institucije, ulogu i značaj pojedinaca – dirigenata u radu Sarajevojske filharmonije, te osnivanje i kratkotrajnu, ali upečatljivu djełatnost *Collegium artisticum* – sekcijske Sarajevojske filharmonije. Na kraju glavnog dijela rukopisa autorica donosi i zaključna razmatranja i sažetak na engle- skom jeziku, u kojima rezimira rezultate svojih istraživanja. Rukopis knjige

obogaćen je i prilozima u kojima su dati popisi učenika Oblasne muzičke škole, te koncerata održanih u organizaciji učenika Oblasne muzičke škole, Filharmonijskog društva Oblasne muzičke škole i Sarajevske filharmonije. Također, dio rukopisa predstavljaju i popisi korištenih izvora i literature, fotografija, skraćenica i indeks imena.

Prilikom istraživanja i izrade rukopisa knjige autorica je koristila relevantnu literaturu općeg i specijalističkog karaktera, te zaista impozantan broj arhivskih fondova iz Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Historijskog arhiva Sarajevo, Arhiva Jugoslavije u Beogradu, Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu, Srednje muzičke škole u Sarajevu i Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

O značaju teme (u bosanskohercegovačkoj historiografiji dugo zanemarivane) koju je autorica apsolvirala u svojoj knjizi, ali i o značaju institucija i pojedinaca kojima se bavila (a koji su, također, u bosanskohercegovačkom i jugoslavenskom društvu opterećenom teškim ekonomskim problemima bili potpuno na margini), možda najbolje govori posljednji pasus njene knjige:

Oblici institucionalnog djelovanja na području muzičke kulture – isključivo umjetničke muzike zapadnoevropskog tipa – datog perioda u Sarajevu, koji u evropskom kontekstu nemaju poseban značaj, za kulturu Bosne i Hercegovine

su od primarnog, vrhunskog značenja. Institucionalno utemeljenje muzičke kulture između dva svjetska rata, Narodnog pozorišta, privatnih muzičkih škola, Oblasne muzičke škole, Sarajevske filharmonije, vojnih i drugih orkestara, uz veliki entuzijazam muzičara raznih profila, u sredini privredno i kulturno nerazvijenoj i siromašnoj, društveno i politički marginalizovanoj, predstavlja vrhunski rezultat za kulturnu historiju Bosne i Hercegovine. Afirmisanjem ovih institucija dati su temelji snažnom institucionalnom razvoju muzičke kulture nakon Drugog svjetskog rata kada se osnivaju državne muzičke institucije koje djeluju i danas, reosnovana Sarajevska filharmonija, Opera i Balet Narodnog pozorišta, Državna muzička škola (Srednja muzička škola), Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu i dr.

Iako nije historičar, dr. Fatima Hadžić uspješno je obavila postavljene istraživačke zadatke historičara. Knjiga je metodološki dobro postavljena, korištene metode su adekvatne i primjene, a pokazala je i zavidnu sposobnost u obradi teme, formirajući i korištenju naučnog aparata, stručnoj interpretaciji relevantne literature i korištene izvorne građe, te donošenju zaključaka. Ovim rukopisom autorica popunjava jednu od praznina u često zanemarivanim temama iz kulture u bosanskohercegovačkoj historiografiji, doprinosi boljem razumijevanju života u Sarajevu tokom međuratnog perioda i na izvjestan način ukazuje i na značaj i ulogu nacionalnih

manjina u kulturnom životu međuratnog Sarajeva. Ukratko, ova knjiga bit će nezaobilazno štivo za sve one koji se u

narednom periodu budu bavili temama iz kulturne historije Sarajeva i Bosne i Hercegovine.

Enes S. Omerović

---

*Strategije simbolične izgradnje nacije
u državama jugoistočne Europe*

Priredili Vjeran Pavlaković i Goran Korov,
Zagreb: Srednja Europa, 2016, 258 str.

Dezintegracija Jugoslavije nije značila samo kraj socijalističko-samoupravnog sistema i krah jedne federalivne države, nego se istovremeno može promatrati kao početak izgradnje novih narativa, primjene novih političkih strategija u oblikovanju kako postsocijalističkih država tako i nacija. Pitanje simboličkih projekata izgradnje nacija uz analizu društvenih, kulturoloških, ideoloških i historijskih imaginacija u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i Albaniji, u izuzetno dinamičnom geopolitičkom kontekstu, fokus je ove knjige. Ona je krunski rezultat višegodišnjeg istraživanja u okviru projekta “Strategija simbolične izgradnje nacije u državama Zapadnog Balkana”, kojim je vješto rukovodio prof. Pal Kolsto, koji je poznat bosanskohercegovačkoj naučnoj javnosti (vidi: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2003).

U knjizi pored *Predgovora, Popisa grafikona i Kazala imena* predstavljeno je osam radova koji mapiraju varijacije projekata izgradnje nacija u sedam država i koji analiziraju recentni identitet, kolektivno samorazumijevanje, tj. stvarni uspjeh tih strategija. Pri tome, kompariraju četiri parametra simboličke izgradnje nacije – vjersku i etničku kulturu, historijsku i geografsku imaginaciju – specifične spremnike simbolizma koje su koristile državne vođe kao savremeni graditelji nacija.

Pal Kolsto i Vatroslav Jelovica (*Strategija simbolične izgradnje nacije u državama Jugoistočne Europe: ciljevi i rezultati*, 1-26) pojašnjavaju sam koncept tog projekta i ističu da je tema zbornika *treći val izgradnje nacija* koji obuhvata prostor tzv. Zapadnog Balkana. Iako je *izgradnja države* usko povezana s *izgradnjom nacije*, projekt je bio fokusiran na proces, koji kao dio konsolidacije države u osnovi predstav-

lja imaginaciju zajedničkog identiteta i jedinstva stanovništva. Pri takvom “izmišljaju tradicije”, solidarnosti i zajedništva, upotreba simbola imala je izrazito važan zadatak, pri čemu su historijski i vjerski simbolizmi političkim rukovodstvima poslužili kao nepresušne riznice. Upravo na sponutnom prostoru potvrdila se teorija koju podržavaju i modernistički i perenijalistički tumači da simboli i rituali imaju izrazito važan značaj u izgradnji nacije i pretvaranju ovog fluidnog koncepta u “prirodnu društvenu jedinicu”. Pri tome se simboli, od strane države i političkih elita, reinterpretiraju, rekonstruiraju, redizajnjiraju i ugrađuju u novi model stratifikacije mitova, sjećanja i vrednovanja prošlosti. Upravo upotreba novih simboličnih narativa kao i njihov krajnji učinak, podudarnost između državne vizije nacije države i stvarne samoidentifikacije stanovništva, bili su predmet empirijskog istraživanja koje je obuhvatilo 10 500 ispitanika Agencije za istraživanje tržišta, medija i javnog mnijenja “IPSOS Strategic Puls”. Rezultati su pokazali da su države, iako postoje brojne zajedničke tačke (poput pozivanja na slavnu prošlost i historijski kontinuitet, etničko jedinstvo, revitalizaciju religije u javnom prostoru i jačanje vjerskih institucija, forsiranja mitova o mučeništvu i slično), primjenile različite modele izgradnje nacije, što se odrazilo i na značajno odstupanje u odgovoru na pitanje odnosa nacionalne identifikacije i političke lojalnosti.

Međutim, dobijeni podaci, nerijetko vrlo paradoksalni, nisu potkrijepili “razumne hipoteze” tog projekta i nisu mogli poslužiti kao osnova za “bilo kakvu pozitivnu teoriju koja se tiče odnosa između izgradnje države i izgradnje nacije”, niti su mogli dati odgovore na pitanje uzročno-posljedične veze između vektora strategije i popularnih stavova.

U članku *Ispunjene tisućljetne snage: strategije simbolične izgradnje nacije u Hrvatskoj* (27-59) Vjeran Pavlaković analizira strategiju izgradnje nacije hrvatskog režima koja je vođena smjerom odozgo prema dolje. Bila je obilježena političkim pragmatizmom, emocionalnim nabojem, vjerskim obilježjima, romantiziranim mitovima i historijskim narativima o *organjskoj* i *prirodnoj* hrvatskoj nacionalnoj državi. Posezanje za dalekom prošlošću i isticanje hiljadugodišnje tradicije hrvatske državnosti praćeni su konkretnim potezima koji su potpomagali geografsku i teritorijalnu imaginaciju, kolektivnu samoidentifikaciju, redefiniranje kulturnog sjećanja, preobražaj javnog prostora (npr. preimenovanje ulica i javnih objekata, rekonstrukciju starih spomenika, izgradnju novih kulturnih mesta, uvođenje novih praznika i otkrivanje *starih* običaja, oživljavanje kune kao stare nacionalne valute i šahovnice kao historijskog simbola, reprodukciju reduciranih školskih udžbenika i revidiranih historiografskih radova i slično). Pri tome, jedna od ključnih ustanova u procesu nacionalne izgradnje bila je Katolička crkva, pri

čemu je mit o mučeništvu imao posebno mjesto u taksonomiji mitova i javnom prostoru. Istovremeno, simbolička izgradnja hrvatske države praćena je strategijom dokidanja svih veza s prethodnom državom, pa se Jugoslavija, i *prva* i *druga*, potpuno degradirala, demonizirala kao “tamnica hrvatskog naroda”. Pavlaković, komparirajući dominirajući narativ i empirijske rezultate istraživanja, zaključuje da je projekat izgradnje nacionalne države koji je provođen posljednje dvije i po decenije najuspješniji. Hrvatska je danas nezavisna država, jasno utvrđenih granica, s velikom suglasnošću stanovništva oko nacionalnih simbola i visokoprocentnom javnom lojalnošću državi, pri čemu je ostvaren i strategijski cilj odvajanja od historijskog i političkog naslijeda Jugoslavije, ali kulturne povezanosti s Balkanom.

Ana Dević u članku *U raljama nacije i labavom okrilju države: Linije podjela, ravnodušnosti i lojalnosti u Bosni i Hercegovini* (61-98) postavlja pitanje podudarnosti politike i svakodnevnog života, tj. kako obični ljudi doživljavaju svoj identitet i identitet *drugih*, Bosnu i Hercegovinu i šta je to što ih određuje. Ne skrivajući ličnu obeshrabrenost, iako uzima u obzir teško historijsko naslijede i političku usložnjenos, autorica ističe da “pomoću multikulturalnog liberalnog modela nije moguće ponuditi smislenu kritičnu dijagnozu trenutnog etniciziranog političkog *corsokaka* u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina”. Analizirajući podatke istraživanja

IPSOS-a i komparirajući ih sa sličnim istraživanjem među mlađom populacijom (Majstorović, D., Turjačanin, V. 2011. *U okrilju nacije: Etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak), autorica ističe nedvojbenu prevlast etnonacionalne i vjersko-etnocentrične identifikacije nad državno-građanskim, koju političke strukture, vjerske institucije i akademска zajednica svakodnevno “nameću s vrha”, stvarajući ogromne prepreke i jačajući podjele među stanovništvom. U klasifikaciji “višestruke privrženosti” ispitanika ona prema državi BiH je najniža. Preovladava etnička identifikacija, potpuna podudarnost vjerskog i etničkog identiteta kao posljedica uske sprege vlasti i vjerskih institucija, koja je vidljiva svakodnevno. Autorica posebno ističe da posljedica religizacije etniciteta nije samo isključivost etno-konfesionalne afilacije i formaliziranje “prirodne srodnosti etničkog i jezičkog identiteta”, nego i “podrivanje mogućnosti vlastite identifikacije s onima koji žive u Bosni i Hercegovini” i odbijanje bilo kakvih zajedničkih nazivnika i negiranje simbola zajedničke bosanske prošlosti. Također, autorica ukazuje na upadljive razlike u podjeli krivnje za aktuelnu “bezizlaznu političku situaciju u BiH”, u kojoj, višedecenijskim djelovanjem nacionalističke retorike političkih elita i svestrane upotrebe nacionalističkog simboličkog repertoara, *običnim ljudima* nije ostavljena opcija

da se identificiraju i djeluju kao građani. Pri tome se unosi zabuna, vješto se koristi zaborav i tako stvara niz paradoxa i upadljivih kontradikcija poput onih da većina stanovništva i dalje glasa za nacionalne stranke iako upravo njih smatra negativnim faktorom ili dominirajućim narativom o socijalizmu kao mračnom dobu, pri čemu čak 68% ispitanika žali zbog raspada Jugoslavije, a Josip Broz Tito pojavljuje se kao najpopularniji zajednički predstavnik vrijednosti zemlje. U konačnici, određeni iskoraci u popularnoj kulturi i svakodnevnom životu ne ulijevaju mnogo nade da će doći do ozbiljnih potresa u potpuno podijeljenom političkom prostoru u kojem bi pojedinac s izraženim individualnim identitetom mogao imati značajnu ulogu i dovesti u pitanje tačno određeno nacionalno kolektivno tijelo i homogeniziranu nacionalnu teritoriju.

Historičar Vladan Jovanović (*Srbija i simbolična (re)konstrukcija nacije*, 99–127) uočava, usprkos kadrovskim smjenama političke vlasti, da simbolična izgradnja nacije u Srbiji nakon 1990. godine po svom modelu, nosiocima i upotrebi simbola ima jasan kontinuitet. Organska ideja nacionalne zajednice kao osnovnog kolektivnog i poželjnog identiteta, tj. etnonacionalizam, preovladavala je u diskursu Srbije, koja se kao “nedovršena” našla u procjepu između Jugoslavije i nove države. Pri tome se pribjeglo sveopćoj “upotrebi i uljepšavanju, napajanju naslagama prošlosti”, a sve u cilju jačanja osjećaja

zajedništva, tj. opravdanju sadašnjosti i legalizaciji i stabilizaciji novog režima. Poseban javni značaj u kontekstu stvaranja nove tradicije i prekrajanja prošlosti poprimaju anahroni nacionalni simboli koji su više svojstveni XIX, a ne koncu XX stoljeća, i mitovi poput onog o Srbima kao najstarijoj naciji ili o Kosovskom boju, koje je je pratila hiperprodukcija paraknjiževnih i kvazinaučnih djela i sveopća revizija historijskih udžbenika. Rigidna nacionalna mobilizacija koristila je mitske matrice, simbole poput jezika, cirilice, narodnih junaka, ritualnih kompleksa, nošnje, instrumenata, plesova i slično u isticanju etničkog kao najvišeg nacionalnog idealja. Srpska pravoslavna crkva u procesu nacionalne kohezije odigrala je značajnu ulogu “nudeći vjerska rješenja za mnogobrojna nacionalna pitanja” ksenofobično upirući prst u “Druge”. Zajedničkim snagama spomenutih “snabdjevača identiteta” Srbija izrasta u etnocentričnu državu s “čudnom simbiozom religijskog, nacionalnog i iracionalnog”. Ono što Srbiju u značajnoj mjeri razlikuje od ostalih država, a što potvrđuju i rezultati spomenutog projektnog istraživanja, jeste *revidiranje revidiranog* i evidentna podijeljenost unutar etnije koja slijedi liniju patrijarhalno-moderno i urbano-ruralno, iz kojih izrastaju različite dihotomije poput *četnik – partizan, Istok – Zapad, cirilica – latinica* i slično.

Dva dominirajuća projekta izgradnje nacije u Crnoj Gori kao posljedica

dihotomije političkog prostora političkih partija (Demokratske partije socijalista – DPS i Socijalističke narodne partije – SNP) predmet su analize Jelene Džankić (*Kad dvije ruke njišu kolijevku: simbolična dimenzija podjele oko državnosti i identiteta u Crnoj Gori*, 129-155). Reimaginacija nacionalnog identiteta nastojala je odgovoriti na pitanje jesu li Crnogorci posebna nacija ili podgrupa Srba. Isprobanim receptom, nacionalni identitet definiran je *zamišljanjem i ispravljanjem* prošlosti, mitologiziranjem junaštva i slave, maksimalizacijom razlika i slično. “Drugi”, obavezno drugačiji, počinje se prepoznavati u prvom susjedu, u onima koju su ne tako davno činili jednu zajednicu, a danas se, u kontekstu borbe za vlast unutar političke elite, nalaze jedni nasuprot drugima. Sukobljene imaginacije svoj kredibilitet crpile su različitim tumačenjem prošlosti pozivajući se na to da pojmovi Srbin i Crnogorac u Crnoj Gori u prošlosti nisu bili međusobno isključivi. Stvoreni crnogorski specifikum *homo duplexa* često je tumačen kao odraz crnogorskog, tj. građanskog i etničkog, tj. srpskog identiteta, pripadnosti i suprotstavljenosti Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve (osnovane 1993. godine), različitih percepcija nacionalnih simbola poput zastave, himne i slično. Autorica je posebnu pažnju posvetila nadmetanju oko simbolizma fizičkog prostora, upotrebi pisma kao političkog opredjeljenja ka Istoku, tj. ka Zapadu, jeziku

kao obilježju i identiteta i prostora, pri čemu se, u nastojanju da se učvrsti jezička posebnost, pristupilo i uvođenju dva nova grafema u abecedu. Na koncu, uspjeh ova dva projekta nacionalne izgradnje autorica ocjenjuje djelimičnim, što potvrđuje izrazito oscilatorska dinamika nacionalnog izjašnjavanja.

Vjollca Krasniqi (*Topografija izgradnje nacije na Kosovu*, 157-184) prati proces rekonstrukcije nacionalnog identiteta i izgradnje kosovske države pod međunarodnim protektora-tom rukovođenu tezom da “država čini naciju - a ne nacija državu”. Ovaj proces “proizvodnje prostora, simboličkih značenja i stvaranja identiteta” isticao je kosovsku posebnost, različitost od Drugih i težio oblikovanju “europskog kulturnog identiteta” i “europske budućnosti Kosova”. Sjećanje na rat 1998–1999. postaje esencijalni ep u izgradnji nacije i izvor legitimacije neovisne sekularne kosovske države. Projekat je podrazumijevao izgradnju političkog identiteta cjelokupnog stanovništva (bez obzira na etničko porijeklo) uz pomoć simbola – potpuno nove zastave, himne bez teksta i slično, a sve s ciljem potvrde modernog nacionalnog identiteta usmjerенog prema zapadnim vrijednostima liberalne demokratije. U savremenom političkom diskursu Kosova autorica prepoznaje jasan otklon prema religiji, konkretno islamu, pri čemu se ova religija “smatra simbolom vjerskog fundamentalizma i nazadnosti.” Razlog tome, ističe autorica, jeste

“ukorijenjeni strah” od javne demonstracije islama, što je posebno došlo do izraza tokom oštrih diskusija u političkim i naučnim krugovima oko popisa stanovništva i nužnosti stavke o vjerskoj pripadnosti, koja bi pokazala nešto što trenutno nije *politički poželjno*. Na drugoj strani, prisutno je “simboličko povezivanje s katoličanstvom”, koje se “koristi kako bi se propagirala konstrukcija nacionalnog identiteta kao zapadnog i europskog”. Konstatirajući značajan uspjeh *strategije izgradnje nacije i visok nivo lojalnosti naroda na Kosovu*, autorica je istakla da takva strategija ima oponente i oštре kritičare. Značajan otpor dolazi od srpske populacije koja je danas uglavnom nastanjena na sjeveru Kosova (5,3% od ukupnog broja stanovnika). Mnogo značajniji otpor pružaju određene struje unutar albanske afilijacije, pri čemu insistiraju na dokidanju međunarodnog protektorata, samodeterminaciji, ali i ujedinjenju Kosova s Albanijom (npr. Program pokreta Vetevendosje).

U članku *Strategije izgradnje makedonske države i nacije i suparnički projekti između 1991. i 2012.* (185-220) Ljupčo S. Risteski i Armando Kodra Hysa uočavaju dvije faze u procesu izgradnje makedonske države, obje obilježene “političkom podvojenošću i kaotičnom prirodom ideja”. Simboličnu izgradnju nacije u Makedoniji obilježava neprestano redefiniranje svih državnih i nacionalnih simbola (samog naziva države, nacije, jezika, historije,

kulture, himne, zastave, grba i slično). Taj proces suočio se s brojnim problemima na dva polja. Spor oko ključnih gradivnih elemenata vodio se i još se vodi s Grčkom, Bugarskom i Srbijom, pri čemu suština nije sporna nominacija, nego i tendenciozno osporavanje posebnog makedonskog identiteta. U takvim uvjetima pitanje postojanja i uloge Makedonske pravoslavne crkve kao važnog društvenog i kulturnog subjekta bilo je u osnovi političko, a ne vjersko. Na drugoj strani, politička scena u samoj državi podijeljena je na dva etnička stranačka bloka – makedonski i albanski, sa značajnim idejnim razlikama u pogledu političke i državne organizacije. Oštре rasprave kulminirale su oružanim sukobom 2001. godine između snaga Narodne oslobođilačke vojske i policijskih i vojnih snaga Republike Makedonije. Uslijedilo je potpisivanje Okvirnog sporazuma u Ohridu i usvajanje značajnih promjena Ustava, čime je stvoren prostor za društvenu integraciju i za formalnu i stvarnu ravnopravnost u dogledno vrijeme. Poseban izazov u tom periodu bilo je definiranje makedonske zastave, grba i himne, koji su bili predmet različitih političkih tumačenja i neslaganja. Proces njihovog prihvatanja, kako pokazuju rezultati empirijskog istraživanja, još uvijek je u toku. Kao specifično rješenje pitanja jezika, tj. kao značajan iskorak ka stvarnom poštivanju jezičke heterogenosti u Makedoniji autori ukazuju na

putokaze u Skoplju na makedonskom, albanskom i engleskom jeziku. Međutim, autori ističu nespornu “političku zloupotrebu domoljublja”, “materijalizaciju nacionalizma”, kojim se restrikтивно “briše, piše i prekraja makedonski identitet” i mobilizira kolektiv. O ambicioznosti dva dominirajuća narativa svjedoče projekti “Skoplje 2014”, izgradnja spomenika Skenderbegu ili Hasanu Prištini u općini Čair. I pored toga, oslanjajući se na rezultate empirijskog istraživanja, autori zaključuju da su oba ova narativa ipak “legitimni i sastavni dijelovi politike identiteta”, za koju obje strane iskazuju više tolerancije i razumijevanja nego ranije.

U posljednjem članku, autorice Cecilie Endersen (*Izvješće o statusu 100 godina Albanije: je li dovršena simbolična izgradnja nacije?*, 221-249), razmatra se proces imaginacije zajednice utemeljene na jeziku i savremenim snažnim albanskim nacionalnim identitetom, koji se našao pred posebnim izazovom tokom sporne demokratizacije nakon 1991. godine. Projekat izgradnje nacije u Albaniji bio je državni poduhvat, pri čemu se isticalo da razlike poput religije i pisma mogu, ali ne moraju biti osnova za podjele. Autorica se podrobno osvrnula na ovaj stoljetni projekat, koji je iz “složene tapiserije” i od “raštrkanih klanova” različitim metodama, pa i propagandom, indoktrinacijom, supresijom u uvjetima političkog totalitarizma i ekstremnog ateizma težio izgradnji homogene nacije. Pri tome

se politička elita vješto koristila simbolima i mitovima nastojeći uvećati albanski simbolički kapital isticanjem ilirskog porijekla Albanaca, porijekla majke Tereze, veza s Konstantinom Velikim i slično. *Dvosmislene signale* koje šalje političko rukovodstvo moguće je tumačiti u kontekstu vješto promišljene pragmatične strategije s ciljem učvršćivanja veza unutar same etničke afilijacije, ali i izgradnje mostova sa *Zapadom i islamskim svijetom*. Međutim, kristalizacija etničkog identiteta i nacionalna homogenizacija vršena je distanciranjem od *Drugih*, koji su etiketirani kao vjerska, politička i teritorijalna prijetnja. Pri tome se nerijetko gubila granica tako što se nametljivi albanski nacionalizam označavao kao “šovinistička tendencija” i jasna prijetnja. Istraživanje svjedoči da se danas Velika Albanija ne tumači kao puko teritorijalno proširenje, nego kao “treći put”, alternativa evropskoj Albaniji i reakcija na političku polarizaciju (suprotstavljenost DP-a i SP-a), korupciju i siromaštvo i nastojanje da se “prebrodi strah od izolacije”. Podjela albanskog društva, zaključuje autorica, danas slijedi regionalne linije, pri čemu se razlikuje jug, središnji dio i albanski sjever. U osnovi, složeni projekat izgradnje nacije, i pored brojnih izazova i različitih tenzija, uspio je, na šta ukazuje i podatak da se 99,3% ispitanih obuhvaćenih ovim istraživanjem izjasnilo kako Albaniju smatra svojom domovinom, njih 99,9% reklo je da im

se sviđa službena zastava, a 99,3% da voli nacionalnu himnu. Procenat od 53,6% ispitanika, koji su se izjasnili da bi se iselili iz Albanije, iz drugog ugla osvjetljava ovaj fenomen i ukazuje, s jedne strane, na *zanesenost* nacionalnim identitetom i razočaranost realnim stanjem. Strategije simboličke izgradnje nacije suočavaju se s problemom usklađenosti političkih rekonfiguracija u smislu granica savremenih država i kulturnih imaginacija utemeljenih na historijskoj povezanosti. Posrijedi je sukob *fizičke i simboličke geografije* na prostoru koji se danas naziva Zapadnim Balkanom i nerijetko se percipira kao “vrtlog destruktivnih etničkih strasti”.

Interdisciplinarna i po mnogo čemu inovativna knjiga pred nama analizira njihov suodnos kvalitetnom naučnom analizom značaja vjerskih, kulturnih, etničkih i drugih elemenata “zamišljenje

ne zajednice”, koja je itekako protkana historijskim naslijedjem. Pri tome se potvrdilo da simboli i narativi izgradnje nacije nisu samo prolazne konstrukcije, nego su podložni modifikacijama i rekonstrukcijama, stalno su prisutni i različito se reinterpretiraju u skladu s društveno-političkim potrebama. O tome svjedoče i empirijski rezultati prošedenog istraživanja koji su podrobno objašnjeni u okviru teorijskih modela i u konstelaciji s prethodnim istraživanjima naznačenim u popisu literature nakon svake *studije slučaja*. Aktuelnost pitanja strategije političkih elita i uspjeha u izgradnji nacija kao i očigledne kontradiktornosti u pojmanju ovog društvenog konstrukta koji se *izmišlja i neprestano mijenja i nadograđuje*, o čemu govori i ova vrlo vrijedna knjiga, upućuje nas na zaključak da će o ovom pitanju još biti razgovora i diskusije.

Dženita Sarač-Rujanac

Zbornik radova, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*

Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017, 546 str.

U vremenu zloupotrebe prošlosti, zataškavanja stvarnih činjenica i događaja koji su se desili svi radovi koji nude multiperspektivnost predstavljaju pravu vrijednost. Jedan od takvih je i zbornik radova u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji zanimljivog na-

slova – *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Zbornik je rezultat zajedničkog rada historičara, historičara umjetnosti, sociologa i drugih istraživača koji su željeli ovim projektom čitalačkoj publici ponuditi nešto novo. Cilj cjelokupnog projekta bio je da se objektivno pristupi

istraživanju, sagledavanju i prikazivanju historijskih procesa koji su se dešavali u Jugoslaviji i na koncu uticali na njen raspad. Bitno je istaknuti da je projekat ostvaren uz podršku Saveznog ministarstva za inostrane poslove SR Njemačke. Strukturu Zbornika pored *Reči izdavača*, predgovora i uvoda čine četiri poglavlja. Sonja Biserko, direktorka Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, kao izdavač osvrnula se na ciljeve i zadatke projekta čiji je rezultat objavljivanje ovog zbornika. Istaknula je kako knjiga nema namjeru ponuditi konačnu sliku raspada Jugoslavije, nego ponuditi multiperspektivan pristup sagledavanja historije Jugoslavije koji će korisititi budućim generacijama istraživača. Predgovor pod nazivom *Jugoslavija iz različitih uglova* napisao je Drago Roksandić. On nabraja niz autora i naslova koji su se bavili i pisali historiju Jugoslavije, ali ističe i same vrijednosti ovakvog projekta. Naglašava da kraj Jugoslavije ne znači i kraj razgovora o njoj, već, naprotiv, početak kritičke refleksije o njenom kvazitotalitetu. Uvod naslovjen kao *Multiperspektivnost (post)jugoslovenskih istorija* napisali su Milivoj Bešlin i Srđan Milošević, koji ističu činjenicu da je slom jugoslavenske države imao dublje uzroke što su se ogledali u cje-lokupnom društvu, politici, ekonomiji, te da spomenuti projekat ima upravo za cilj prepoznavanje tih uzroka.

U prvom poglavlju Zbornika naziva *Višestruka jugoslavenstva – kako jugo-*

slavenski narodi ulaze u Jugoslaviju nalazi se članak "Jugoslavenstvo prije Jugoslavije" autora Drage Roksandića. Roksandić tematizira pojам jugoslavenstva te slavensku etnogenezu. Zaključuje da je jugoslavenstvo u osnovi bilo jedini pokušaj da se endogenim procesima, "odozdo" dakle, među Južnim Slavenima u srednjo-jugoistočnoj Evropi izide iz (sub)regionalnih logika opstanka ka periferijama imperijalnih poredaka. Smatra da jugoslavenstvo prije Jugoslavije predstavlja fenomene i procese koji su anticipirali slavensku uzajamnost, odnosno zajedništvo.

Drugo i najobimnije poglavlje Zbornika nosi naziv *Jugoslovensko iskustvo u nacionalnim perspektivama* i obuhvata osam članaka. U ovom poglavlju akcenat je stavljen na političku historiju svih historijskih pokrajina koje su ušle u sastav Jugoslavije. Autor je prvič članka pod nazivom "Bošnjaci, Hrvati i Srbi u BiH i u Jugoslaviji: U stalnom procepu" Husnija Kamberović. On se bavi pitanjem različitih iskustava Bošnjaka, Hrvata i Srba u Jugoslaviji, te kakva se sjećanja na Jugoslaviju uopće grade u Bosni i Hercegovini. Tadašnja elita imala je različita mišljenja o samom činu nastanka nove države i kakva bi ona trebala biti. Jedni su bili za stvaranje jugoslavenske države, drugi za trijaličko uređenje Habsburške Monarhije, a treći za ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom. Čin proglašenja Kraljevstva Srbaca, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine otvorio

je druge probleme, kao što je pitanje položaja vjerskih zajednica, ali i Bosne i Hercegovine kao cjeline. Bošnjaci su i kroz period između dva svjetska rata imali političku viziju očuvanja cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Ipak, uključivanjem BiH u sastav Nezavisne Države Hrvatske negirana je historijska, državno-pravna i političko-teritorijalna cjelina BiH. Put prema razvijanju vlastitog državnog identiteta BiH nakon 1992. godine pokazao se kao veoma težak. Autor zaključuje kako su iskustva Bošnjaka, Hrvata i Srba u Jugoslaviji bila značajno različita i tokom tzv. monarhističke i socijalističke Jugoslavije.

Autor drugog članka “Crna Gora i Crnogorci u Jugoslaviji: Gubitak državnosti i njena obnova” je Šerbo Rastoder. Raspravlja o historiji Crne Gore navodeći kako je ona primjer *ubrzane historije*. Crna Gora se od 1918. godine pa kroz period između dva svjetska rata, Prvi i Drugi svjetski rat, period socijalizma, jugoslavenske federacije te od 2006. godine kada je obnovila državnost, stalno suočavala sa historijskim izazovima. Treći članak drugog poglavlja Zbornika nosi naziv “Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji: Suprotstavljanje centralizmu” autora Ive Goldsteina. U središte svog razmatranja Golstein je postavio hrvatsko iskustvo jugoslavenske historije. Zaključuje kako je sistem zasnovan na “bratstvu i jedinstvu” bio veoma krhak i da razloge relativno brzih promjena u Hrvatskoj i u Jugoslaviji treba tražiti u slabo razvijenoj po-

litičkoj kulturi. Navodi jedan zanimljiv primjer odnosa Hrvata i Hrvatske prema Jugoslaviji kada je 1989. u Zagrebu održano Evropsko prvenstvo u košarci i Jugoslavija je pod vodstvom Dražena Petrovića pobijedila, a na trgovima se orilo “Jugoslavija, Jugoslavija”. Autori četvrtog članka pod nazivom “Makedonija i Makedonci u Jugoslaviji: Uspostavljanje sopstvenog identiteta” jesu Ljubica Jančeva i Aleksandar Litovski. Oni pišu o putu Makedonije za uspostavljanje identiteta. Makedonija je 1918–1991. bila sastavni dio Jugoslavije i kao takva je zavisila od Jugoslavije. Ipak, odvajanje od Jugoslavije sprovedeno je na najdemokratskiji mogući način, putem referendumu koji se organizovao 8. septembra 1991, kada su se građani izjasnili za nezavisnu i suverenu Republiku Makedoniju.

Naredni članak nosi naziv “Slovenija i Slovenci: Zašto su ušli i zašto su izašli: Tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu”, čiji je autor Božo Repe. On se bavi pitanjem Slovenije u Jugoslaviji, te navodi kako su među Slovincima bila prisutna pozitivna jugoslavenska osjećanja. Međutim, takva su se osjećanja mijenjala, što je bilo uvjetovano ekonomskom krizom. Slovenija je željela ostati najjači privredni faktor u Jugoslaviji i kao takva je svoju ulogu i značaj u Jugoslaviji nastojala maksimalno iskoristiti. Skora pojava nacionalizma uticala je da se Slovenija u medijima proglaši za “dežurnog krivca” u Jugoslaviji. Ipak, balans slovenskog

prisustva u Jugoslaviji je narušen, što je dovelo i do konačnog raspleta događaja – raspada Jugoslavije, a potom i rata. Latinka Perović je autorica članka pod nazivom “Srbi i Srbija u novovekovnoj istoriji: Iskustvo sa drugim narodima.” Perović daje jedan presjek historije stvaranja moderne srpske države i razmatra pitanje njenog iskustva sa drugim narodima u toj državi. Ona konstatiše kako smisao presjeka novovjekovne historije Srba i Srbije treba tražiti u odgovoru na pitanje koliko je prethodna historija uticala na orijentaciju i neadekvatnu reakciju Srba na izazove jugoslavenske krize.

Autor članka “Kosovo u Jugoslaviji: Protiv kolonijalnog statusa” je Mrika Limani, koji naglašava kako je većina narativa o Kosovu iskrivljena i kako oni kao takvi utiču na njegovu aktuelnu političku situaciju. Kosovo i Srbija već deset godina vode dijaloge, ali ipak malo je vjerovatno da će se politički odnosi normalizovati. Dalje, autor smatra da će, ukoliko se ne riješi problem korupcije, Kosovo doživjeti veliku stagnaciju. Naredni članak nosi naziv “Vojvodina u Jugoslaviji: Borba za autonomiju”, autora Milivoja Bešlina. M. Bešlin raspravlja o historijatu Vojvodine i njenoj borbi za vlastiti identitet. Pojam Vojvodina podrazumijevao je dvije različite koncepcije. Vojvodina je prvenstveno bila zamišljena kao srpski prostor kojem se suprotstavljala ideja o autonomnosti Vojvodine. Međutim, njen opstanak je doveden u

pitanje, ali ni tada nisu prestajali motivi njene autonomnosti.

Treće poglavje Zbornika nosi naziv *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi (1918-1991)* i obuhvata šest članaka. U ovom poglavljju u fokusu su teme kao što su ekonomija, kultura, privreda, svakodnevni život. Autor je prvog članka pod nazivom “Društvo Jugoslavije 1918-1991: Od stagnacije do revolucije” Srđan Milošević. On tematizira pitanje društva i društvenog razvoja u Jugoslaviji, te kako se poboljšavao položaj zapuštenih slojeva društva. Autor zaključuje kako je društveni razvoj Jugoslavije u periodu 1918–1941. bio veoma spor, što je rezultat društvenih i političkih odnosa u cijeloj Evropi. Naredni članak nosi naziv “Svakodnevni život u obje jugoslavenske države: Hvatanje koraka sa Evropom”, autora Igora Dude. Ovaj članak daje jedan zanimljiv prikaz svakodnevnog života u Jugoslaviji. Zaključuje kako je bio brz put od seoskog do građanskog odijела, da su se žene emancipirale i postale značajan faktor društvene zajednice. Stambeni uvjeti su se znatno poboljšali, trgovina se modernizovala, razvila se medicina, saobraćaj, turizam. Vladimir Gligorov je autor članka “Jugoslavija i razvoj: Korist i troškovi – ključna tema sporenja”. On zaključuje kako Jugoslavija nije uspjela provesti procese liberalizacije i demokratizacije društva, te da su ogromna privredna dugovanja bili potvrda neuspjelog modernizacijskog razvoja.

U članku “Jugoslovenska umetnost i kultura: Od umetnosti nacije do umetnosti teritorije” autor Nenad Makuljević raspravlja o pitanju umjetnosti, navodeći da je ona često shvatana kao svjedočanstvo postojanja nacionalnog duha. Autor ističe činjenicu kako je ideja o jugoslavenskoj umjetnosti bila tijesno povezana s usponom, trajanjem i padom jugoslavenske ideje i s tim u vezi vidimo da je bila prisutna interakcija kulture i politike. Naredni članak nosi naziv “Jugoslavija na međunarodnoj pozornici: Aktivna koegzistencija nesvrstane Jugoslavije” autora Tvratka Jakovine. Jakovina raspravlja o tome koliko je Jugoslavija bila okrenuta prema Sovjetskom Savezu. Međutim, položaj Jugoslavije znatno se promijenio 1948. godine, kada je došlo do sukoba Staljina i Tita i njihovog međusobnog razlaza, nakon čega se počela okretati drugim zemljama. Vrhunac toga bilo je uključivanje Jugoslavije u Pokret nesvrstanih. Posljednji članak trećeg poglavlja Zbornika nosi naziv “Načini sećanja na Jugoslaviju – YU – Retrovizor”, a autor je Mitja Velikonja. Autor razmatra Jugoslaviju iz perspektive uspomena i zaključuje kako se Jugoslavije treba sjećati samo onoliko koliko je u njoj bilo napora za dosezanje pravednije budućnosti.

Zbornik obuhvata i *Zaključna razmatranja*, gdje se nalaze dva članka. “Posle Jugoslavije: Problemi društvene transformacije” naziv je članka dvojice

autora – Srđana Miloševića i Milivoja Bešlina, koji navode kako je u svim zemljama koje su nastale raspadom Jugoslavije bila prisutna kontroverzna društvena transformacija, čiji su dometi različiti u svakoj od njih. Ističu i činjenicu da se u svakoj državi mnogo više vodilo i vodi računa o odnosu snaga na međunarodnoj sceni nego o mogućnosti zajedničkih sporazuma. Regionalna saradnja koja i jeste prisutna odvija se uglavnom na političkom nivou. Vladimir Gligorov je autor članka “Razlozi i posledice raspada Jugoslavije”, koji raspravlja o pitanjima kako, zašto i zbog čega se raspala Jugoslavija. Autor se osvrnuo i na sukobe koji su nastali na njenim ruševinama, te zaključuje kako su brojni problemi uticali na nazadovanje u najvećem broju jugoslavenskih zemalja u odnosu na razvijeniji dio Evrope. Posljednje stranice Zbornika čine *Biografije autora*.

U konačnici, Zbornik radova *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* rezultat je obimnog istraživačkog rada, istraživača različitih zanimanja koji na jednom mjestu nude novo, svestrano viđenje Jugoslavije. Ono što ovaj zbornik čini veoma značajnim doprinosom naučnoj i široj javnosti jeste što nudi multiperspektivan pristup sagledavanja već poznatih činjenica o Jugoslaviji, njenom nastanku, trajanju i raspadu. Zbornik radova svakako će biti od velike koristi i budućim generacijama historičara koji pokažu interes za ovu tematiku.

Saima Lojić

INDEKS AUTORA

Dedić, Enes, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Džananović, Mirza, Filozofski
fakultet Univerziteta u Zenici,
Zenica, Bosna i Hercegovina

Durović, Draženko
Sokolac, Bosna i Hercegovina

Hodžić, Mehmed, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Jahić, Adnan, Filozofski
fakultet Univerziteta u Tuzli,
Tuzla, Bosna i Hercegovina

Kasumović, Amila, Filozofski
fakultet, Univerzitet u Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Lajnert, Siniša
Hrvatski državni arhiv,
Zagreb, Republika Hrvatska

Lis, Jacek Tomasz, Institut za
historiju i arhivistiku, Univerzitet
Nikolaja Kopernika u Torunju,
Torunj, Poljska

Lojić, Saima
Cazin, Bosna i Hercegovina

Maslo, Amer, Orijentalni
institut Univerziteta u Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Mastalić-Košuta, Zilha, Univerzitet u
Sarajevu, Institut za istraživanje zločina
protiv čovječnosti i međunarodnog prava,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Nametak, Muhamed, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Omerović, Enes S., Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Pelesić, Muhidin, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Popović, Goran
Osmaci, Bosna i Hercegovina

Sarač-Rujanac, Dženita, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Taslidža, Faruk
Fakultet humanističkih nauka,
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru,
Mostar, Bosna i Hercegovina

Veletovac, Edin
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Zaimović, Haris
Historijski arhiv Sarajevo,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Younis, Hana, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. e-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. sažetak, ključne riječi i zaključak (Abstract, Keywords and Summary) na engleskom jeziku

Rad pisati fontom Times New Roman, veličine 12 pt i proredom 1,5. Obimom rad ne smije prelaziti 32 kartice teksta; jednu karticu teksta čini 1.800 znakova (s razmacima). Isprintan primjerak rada uz zapis na CD-u poslati poštom ili predati osobno na adresu Instituta za historiju s naznakom "ZA ČASOPIS *PRILOZI*" ili poslati elektronskim putem na e-mail adresu časopisa: prilozi@iis.unsa.ba.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Autori objavljenih radova dobivaju besplatan primjerak *Priloga*.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BILJEŽAKA U TEKSTU:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa – kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurent
7. isti – kurent
8. n. dj. – kurent

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Bošnjački institut, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, 51–66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćenica str. ili s. nego se samo piše broj stranice).

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i u radovima s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, “U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000, br. 29, 39–44.
Isto, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Boris Nilević, “Srednjovjekovna Bosna i Osmansko Carstvo” u: *Bosna i Hercegovina i svijet*. Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju, Sarajevo, 1996, 65–74.

Citiranje novina:

“U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana”, *Oslobodenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.09.2003, 4–5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1953. (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123/46.

Citiranje s World Wide Weba:

Grad Sarajevo. jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

<http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/> (25.02.1999)

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Za sve dodatne informacije obratite se na navedenu e-mail adresu.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Podgaj 6, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63

fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail:prilozi@iis.unsa.ba

PRILOZI

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Za izdavača
Muhamed Nametak

Glavna i odgovorna urednica
Hana Younis

Lektura – bosanski, hrvatski, srpski jezik
Mirela Omerović

Lektura – engleski jezik
Anela Hodžić

UDK
Igor Mišković

DTP
Fatima Zimić

Štampa
Dobra knjiga, Sarajevo

Kontakti izdavača:
Podgaj 6, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
tel.: ++387 33 21 72 63
fax: ++387 33 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

Časopis izlazi godišnje.

Časopis *Prilozi* je indeksiran u EBSCO Publishing,
CEEOL – Central and Eastern European Online Library
i Index Copernicus međunarodnim bazama podataka.